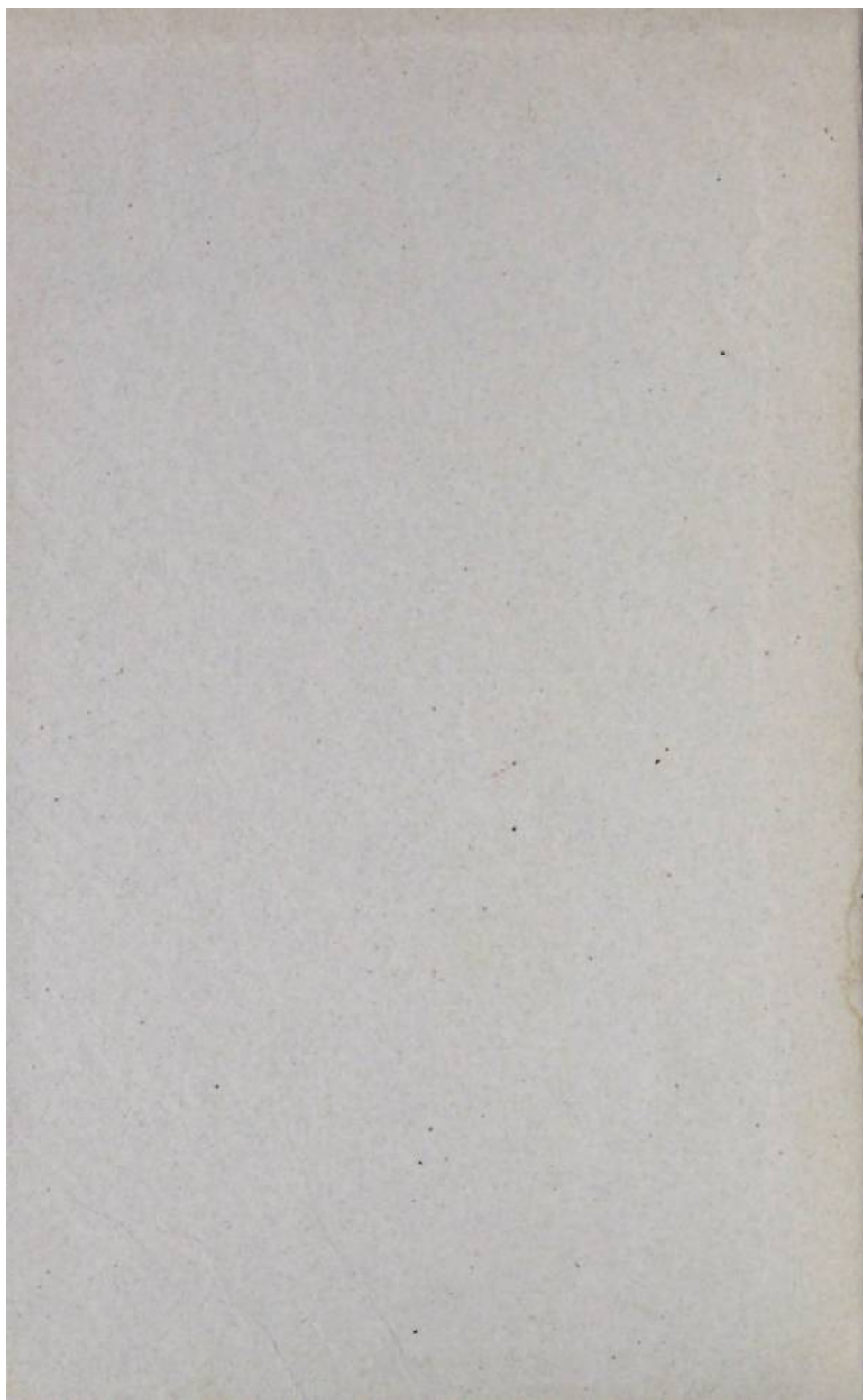
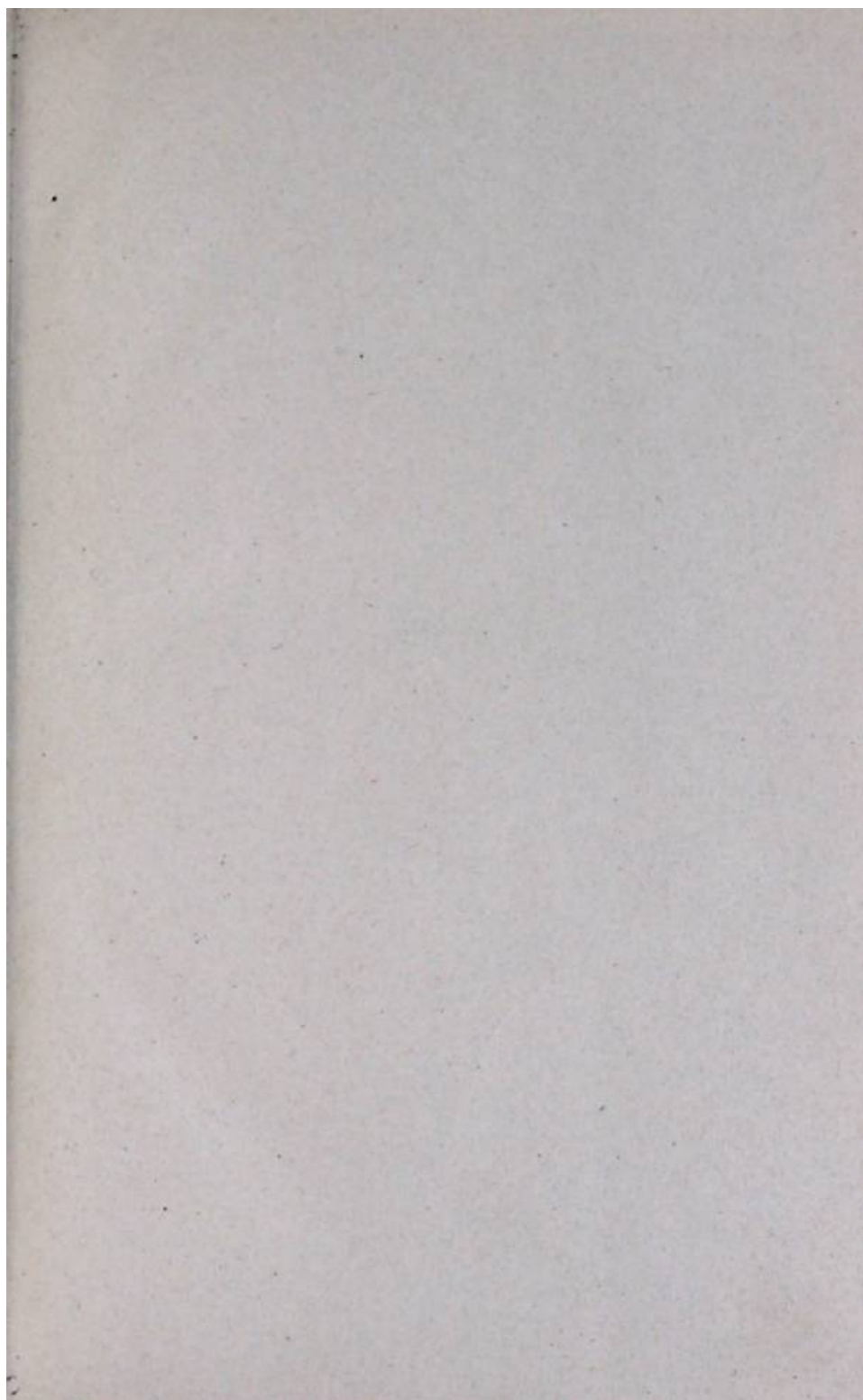


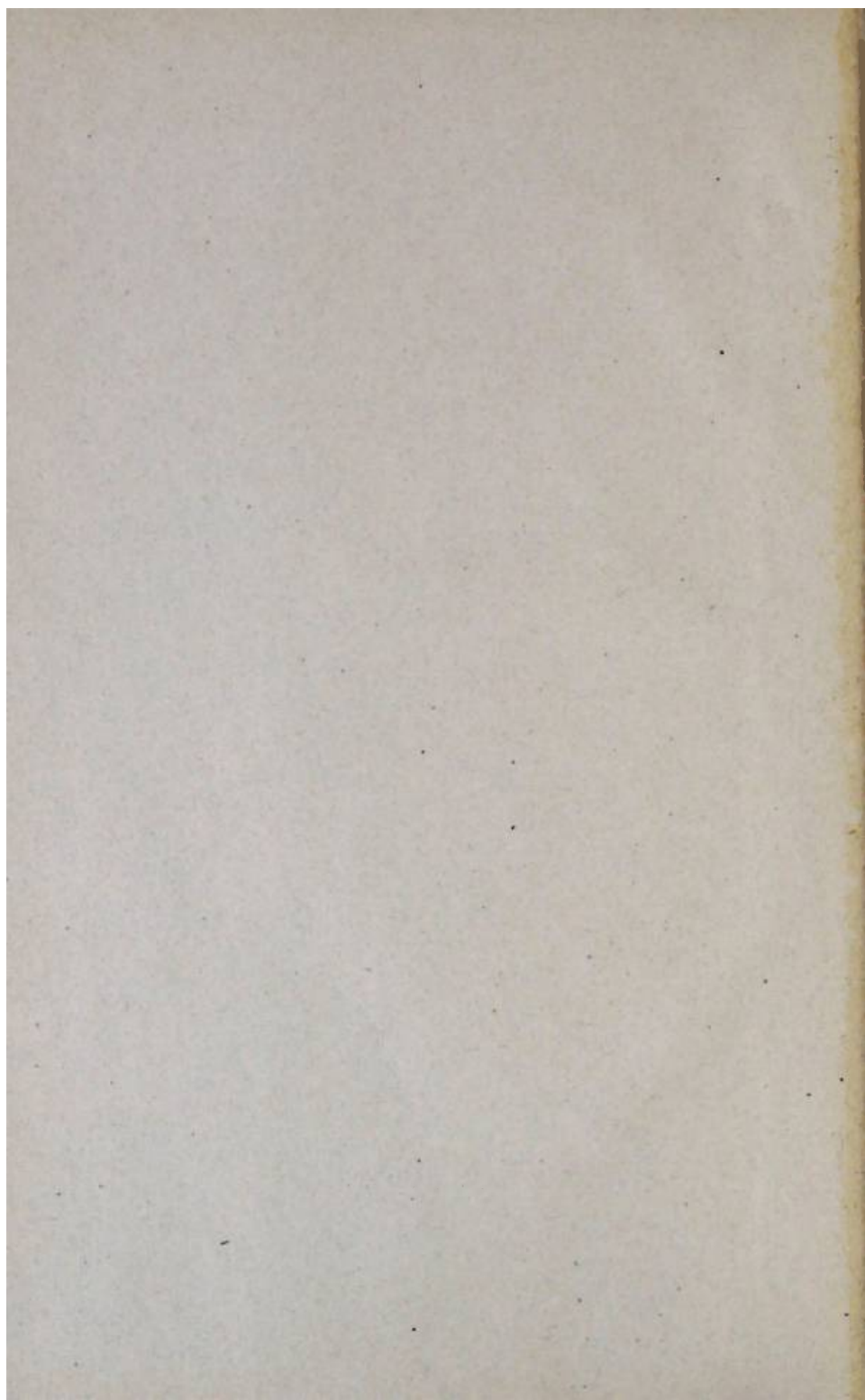
ԱՐԵՎԵԼԱԳԻՏԱԿԱՆ  
ԺՈՂՈՎԱԾՈՒ



ԱՄՔՆԱԳՐԱԿԱՆ









АКАДЕМИЯ НАУК АРМЯНСКОЙ ССР  
СЕКТОР ВОСТОКОВЕДЕНИЯ

**ВОСТОКОВЕДЧЕСКИЙ  
СБОРНИК**

**I**

ИЗДАТЕЛЬСТВО АН АРМЯНСКОЙ ССР  
ЕРЕВАН 1960

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՍՍՌԻ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԿԱԴԵՄԻԱ  
ԱՐԵՎԵԼԱԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ՍԵԿՏՈՐ

ՊԱՁԵ

ԱՐԵՎԵԼԱԳԻՏԱԿԱՆ  
ԺՈՂՈՎԱԾՈՒ

ՊԱ - 84

I



ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՍՍՌԻ ԳԱ ՀՐԱՏԱՐԱԿՉՈՒԹՅՈՒՆ  
ԵՐԵՎԱՆ 1960

**Տպագրվում է Հայկական ՍՍՌ  
Գիտությունների ակադեմիայի  
Խմբագրական-հրատարակչական  
խորհրդի օրոշմամբ:**

*Ժողովածուն նվիրված է Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրների  
պատմության, տնտեսության և կուլտուրայի, ինչպես նաև այդ  
երկրների արտաքին և ներքին քաղաքականության մի շարք  
ակտուալ հարցերի ուսումնասիրությանը:*

Сборник посвящен изучению ряда актуальных вопро-  
сов истории, экономики и культуры, а также внутренней  
и внешней политики стран Ближнего и Среднего Востока.

*Խմբագրական կոլեգիա*  
**Հ. Մ. ԵԳԱՆՅԱՆ  
Հ. Գ. ԻՆՃԻԿՅԱՆ  
Ե. Կ. ՍԱՐԳԻՍՈՎ**

Редакционная коллегия:  
**Г. М. ЕГАНИЯ  
О. Г. ИНДЖИКЯН  
Е. К. САРКИСОВ**



### Ս Ե Կ Տ Ո Ր Ի Կ Ո Ղ Մ Ի Ց

Ընթերցողների ուշադրությանը ներկայացվող սույն ժողովածուի մեջ ամփոփված են Հայկական ՍՍՌ Գիտությունների ակադեմիայի Արևելագիտության սեկտորի աշխատակիցների գիտական հոդվածները:

Հայտնի է, որ հայ և արևելյան շատ ժողովուրդների պատմությունն ու կուլտուրան սերտորեն կապված են իրար հետ: Այս կապերի ակունքները գալիս են դարերի խորքից և իրենց արտացոլումն են գտել դեռևս V դարի մեր մատենագիրներ՝ Ագաթանգեղոսի, Եզնիկ Կողբացու, Եղիշեի, Մովսես Խորենացու, VII դարի հուշարձան «Աշխարհացոյցի» հեղինակ Անանիա Շիրակացու և հետագա դարերի մյուս հայ պատմագիրների երկերում:

XIX դարի սկզբներից Ռուսաստանի արևելագիտության զբաղմունքը օջախներից մեկն էր Մոսկվայի Արևելյան լեզուների կադարյան ճեմարանը, որը արևելագետների մի ամբողջ սերունդ է դաստիարակել: Կադարյան ճեմարանի անվան հետ են կապված հայ անվանի արևելագետներ Ստեփանոս Նազարյանի, Մկրտիչ էմինի, Քերովբե Պատկանյանի, Գրիգոր Խալաթյանի և շատ ուրիշների անունները, որոնք մյուս հայ գիտնականների հետ միասին արժեքավոր մենագրություններ են ստեղծել արևելյան ժողովուրդների պատմության, լեզվի և գրականության վերաբերյալ:

Արևելագիտության հիմնական ճյուղերից մեկի՝ քրդագիտության բնագավառում ևս մեծ ներդրում ունեն հայ հեղինակները: Քրդագիտության զարգացմանը նպաստել են հայ մեծանուն լուսավորիչ և աշխատուր Աբովյանը, իսկ հետագայում Ս. Եղիազարյանը, Ս. Հայկունին, Ա. Խաչատրյանը և այլ հայ քրդագետներ:

Սովետական իշխանության տարիներին Արևելքի ժողովուրդների հին և միջին դարերի պատմության ու կուլտուրայի, Հայաստանի և հարևան երկրների պատմական կապերի շուրջ հայ գիտնականները հրատարակել են մի շարք կարևոր ուսումնասիրու-

թյուններ: Հիշատակության արժանի են ակադեմիկոսներ Հ. Մանանդյանի, Հր. Աճառյանի, Գր. Ղափանցյանի, Հ. Օրրելու, պրոֆ. Ռ. Աբրահամյանի և նրանց աշակերտների աշխատությունները:

Հայկական ՍՍՌ-ում զգալի գիտահետազոտական աշխատանքներ են ծավալվել նաև ուրարտագիտության, խեթագիտության և ասորագիտության բնագավառներում, հրապարակվել են Մատենադարանի եզակի արժեք ներկայացնող արևելյան առանձին ձեռագրեր, կազմվել են բառարաններ:

Վերջին տարիներս ռեսպուբլիկայում աճել են արևելագիտական նոր, երիտասարդ մասնագետներ, ստեղծվել են արևելագիտության նոր կենտրոններ:

1958 թ. հոկտեմբերից Հայկական ՍՍՌ Գիտությունների ակադեմիայում կազմակերպված Արևելագիտության սեկտորը իր ջանքերը կենտրոնացնում է Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրների նոր և նորագույն շրջանի պատմության, տնտեսության և կուլտուրայի առանձին ակտուալ խնդիրների գիտական մշակման վրա:

Սեկտորի գիտահետազոտական աշխատանքներում պատշաճ ուշադրություն է դարձվելու Սովետական Միության խաղաղասիրական արտաքին քաղաքականության, Արևելքի երկրների ազգային ազատագրական շարժումների և քաղաքական ու տնտեսական անկախության համար ժողովուրդների մղած պայքարի, ինչպես նաև ժամանակակից էտապում իմպերիալիզմի գաղութային քաղաքականության հարցերի լուսաբանմանը:

Սեկտորի գիտական պլաններում որոշակի տեղ են գրավելու քրդագիտության պրոբլեմները, Արևելքի երկրներում հայկական գաղութների պատմությունը, արևելյան տարբեր լեզուների բառարաններ կազմելը:

Վերոհիշյալ խնդիրների բազմակողմանի և խորը հետազոտության համար սեկտորը կհամախմբի ռեսպուբլիկայի բոլոր արևելագետների ջանքերը:

Արևելագիտական ժողովածու-ն պարունակում է հետազոտվող պրոբլեմների առանձին հարցերի վերաբերյալ հոդվածներ, որոնց հեղինակները հավակնություն չունեն քննվող հարցերի լուսաբանումը համարել սպառիչ:

Սեկտորը շնորհակալությամբ կընդունի իր առաջին ժողովածուի մասին եղած քննադատական դիտողություններն ու կարծիքները:

## ОТ СЕКТОРА

В предлагаемом вниманию читателей сборнике помещены научные статьи сотрудников Сектора востоковедения Академии наук Армянской ССР.

Широко известны исторические и культурные связи армян с народами Востока. Уходящие вглубь веков корни этих связей отражены уже в трудах историографов V века Агатангеоса, Езника Кохбаца, Егише, Мовсеса Хоренаци, автора памятника VII века «Ашхарацуйц» («География») Анания Ширакаци и других армянских историографов прошлого.

С начала XIX века один из главных очагов востоковедной науки России—Лазаревский институт восточных языков в Москве подготовил целую плеяду востоковедов. С этим Институтом связаны имена известных востоковедов-армян: Степаноса Назаряна, Мкртича Эмина, Керовбе Патканяна, Григора Халатяна, которые вместе с другими армянскими учеными создали ряд монографий по истории, языку и литературе народов Востока.

Развитию курдоведения—составной части востоковедной науки—способствовали известный армянский просветитель Хачатур Абовян, а позднее исследования С. Егиазарова, С. Айкуни, А. Хачатряна и других армянских курдологов.

В годы советской власти армянскими учеными были изданы ценные исследования по древней и средневековой истории и культуре народов Востока, а также по историческим связям Армении с сопредельными странами. Значительными из них являются труды академиков А. Манандяна, Г. Ачаряна, Г. Капанцяна, И. Орбели, проф. Р. Абрамяна и некоторых их учеников.

В Армянской ССР проделана значительная научно-ис-

следовательская работа также в области урартологии, хеттологии и ассириологии; опубликованы уникальные восточные рукописи Матенадарана, изданы словари.

За последнее время в республике выросли новые кадры востоковедов, созданы центры востоковедной науки. Организованный в октябре 1958 г. Сектор востоковедения Академии наук Армянской ССР сосредоточит свои усилия на научной разработке отдельных актуальных проблем новой и новейшей истории, экономики и культуры стран Ближнего и Среднего Востока. В научно-исследовательской работе Сектора должное внимание будет уделено миролюбивой внешней политике Советского Союза, вопросам национально-освободительного движения и борьбы народов за политическую и экономическую независимость в странах Востока, а также анализу колониальной политики империализма на современном этапе.

В научных планах Сектора определенное место займет исследование проблем курдоведения, истории армянского колониализма в странах Востока, составление словарей восточных языков, публикация источников.

Для выполнения намеченных задач Сектор объединит усилия востоковедов республики.

В «Востоковедческом сборнике» публикуются научные статьи, охватывающие некоторые вопросы исследуемых проблем. Авторы статей не претендуют на всестороннее освещение этих вопросов.

Сектор с благодарностью примет критические замечания и отзывы о своем первом сборнике.

Հ. Գ. ԻՆՃԻԿՅԱՆ

Վ. Ի. ԼԵՆԻՆԸ ԵՎ ԱՐԵՎԵԼՔԻ ԺՈՂՈՎՈՒՐԿՆԵՐԸ

Մարքսիզմ-լենինիզմի կլասիկները, մշակելով պրոլետարիատի ուղիղ գիտությունն պայքարի ստրատեգիան և տակտիկան, հատուկ ուշադրություն են դարձրել ազգային և գաղութային հարցին: Նրանք ցույց են տվել, որ ազգային հարցը ու գաղութային ժողովուրդների ազգային-ազատագրական պայքարը իրենց վերջնական դրական լուծմանը կհանգեն միայն շնորհիվ պրոլետարական ուղիղ գիտության հաղթանակի:

Զարգացնելով մարքսիզմի գաղափարները իմպերիալիզմի գարաշրջանում, երբ ազգային և գաղութային հարցերը միջազգային առումով միաձուլվել էին ու վերածվել մի ընդհանուր ազգային-գաղութային հարցի, Վ. Ի. Լենինը մշակեց իր ամբողջական ուսմունքը այդ հարցի վերաբերյալ: Նա ցույց տվեց, որ իմպերիալիզմը, ստեղծելով միջազգային շուկա և ամուր տնտեսական կապեր տարբեր ևրկրների միջև, ստեղծել է նաև պայմաններ միավորելու կապիտալիստական առաջավոր երկրների բանվոր դասակարգի ուղիղ գիտությունն պայքարը Արևելքի ժողովուրդների ազգային-ազատագրական շարժումների հետ:

Ռևոլյուցիոն պրակտիկան հաստատեց Վ. Ի. Լենինի ուսմունքը գործնականում, մանավանդ, Երբ Արևելքում ծավալվեցին ժողովրդական շարժումները:

Ռուսական առաջին ուղիղ գիտության, ինչպես նշել է Լենինը, արթնացրեց Ասիային իր խոր, դարավոր քնից: Իմպերիալիստական երկրների շահագործման ու կեղեքման առարկա դարձած, հարյուրավոր տարիներ նվաստացած, «քաղաքակրթված» Եվրոպայի և Ամերիկայի կողմից ստրկացված գաղութային ժողովուրդները XX դարի սկզբին բարձրացան իրենց ամբողջ հասակով: Սկսվեց ուղիղ գիտություն և ազգային-ազատագրական շարժումների մի պատմա-

իան ժամանակաշրջան: Ռուսաստանի աշխատավորության օրինակով պայքարի ներքին Իրանի, Թուրքիայի, Չինաստանի, Հնդկաստանի և այլ երկրների աշխատավորները:

Այնուհետև ունեցողներն բռնկումների այդ առաջին շրջանին հաջորդեց համաշխարհային պատերազմը և Հոկտեմբերյան Սոցիալիստական Մեծ Ռևոլյուցիան, որը սկիզբ դրեց պատմական նոր դարաշրջանի:

Ահա այս բոլորը ի մի բերելով, Վ. Ի. Լենինը հիշյալ էպոխան կոչել է վիթխարի փլուզումների դարաշրջան և համարելով այն «միայն սկիզբը», նախատեսել է ավելի խոշոր և արմատական փոփոխություններ մարդկության պատմության մեջ: Մասսայական շարժումների այս բուռն զարգացման պրոցեսում, Լենինի կարծիքով, մեծագույն նշանակություն ունի Արևելքը, որի ժողովուրդների հանդեպ տարվող ճիշտ քաղաքականությունը նա համարում էր հույժ կարևոր քաղաքական հարց:

1921 թ. նոյեմբերին գրած իր նամակներից մեկում, քննադատելով Թուրքեստանում թույլ տված սխալները, Վ. Ի. Լենինը դրում է: «Մեր ամբողջ Weltpolitik\*-ի համար չափազանց կարևոր է նվաճել տեղացիների վստահությունը: Եռակի ու քառակի անգամ նվաճել, ապացուցել, որ մենք իմպերիալիստներ չենք, որ մենք թեֆում դեպի այդ կողմը չենք հանդուրժի:

Իս համաշխարհային հարց է, առանց չափազանցության համաշխարհային:

Այստեղ պետք է լինել չափազանց խիստ: Այդ բանը կանդրադառնա Հնդկաստանի վրա, Արևելքի վրա. այստեղ կատակել չի կարելի, այստեղ պետք է լինել 1000 անգամ զգույշ»<sup>1</sup>:

Նման վերաբերմունք և անհրաժեշտ զգուշություն ազգային, գաղութային հարցում Լենինը ցուցաբերում էր միշտ և նույնը պահանջում ուրիշներից:

Մատնացույց անելով այս հանգամանքը, Ս. Մ. Կիրովը 1924 թ. ապրիլին ասել է. «Վլադիմիր Իլյիչի գործունեության մեջ պետք է նշել նրա հետաքրքրությունը Արևելքի ճնշված ազգությունների նկատմամբ: Եվ ճնշված ազգությունների հարցում Իլյիչը մեզ պակաս հայտնագործություններ չի տվել, քան մյուս բնագավառներում:

Եթե ոռու մուծիկը Լենինին անվանում էր հայր, ապա դեղին, սև և բոլոր ուսանների մարդիկ ոչ պակաս իրավունքով նրան նույն-

\* Միջազգային քաղաքականության:

<sup>1</sup> Ленинский сборник, XXXVI, Госполитиздат, 1959, стр. 320—321.

պես հայր էին անվանում: Սոցիալիզմի համար մղվող համաշխարհային մասշտաբի պայքարում նա հաշվի էր առնում Արևելքի վիթխարի բանակը:

Մենք տեսնում ենք այն հսկայական շարժումը Արևելքի երկրներում, որտեղ կապիտալիզմը նոր է միայն զարգանում: Միայն հանճարեղ Իլիչը կարող էր կանխատեսել, որ Ֆրանսիայի կարող է դառնալ ուղղուցիտ: Դրանում է նրա հսկայական երախտիքը<sup>1</sup>:

Արևելքի ժողովուրդներին քաջ հայտնի է մեծ լենինի անձնադոհ պայքարը իրենց ազատության համար և նրա հայրական խնամքը պաղոթային ժողովուրդների կարիքների և պահանջների նկատմամբ: Եվ նրանք մեծ երախտագիտությամբ են հիշում Վ. Ի. լենինին: Այդ մասին են պատմում Արևելքի երկրների այն գործիչները, որոնք եղել են լենինի մոտ, կամ դիմել են նրան որևէ խնդրով անձամբ, թե գրավոր:

Արտահայտելով ընդհանուր կարծիքը, ընկ. Խո-Շի-Մինը Վ. Ի. լենինի մահվան օրերին գրած՝ «Լենինը և գաղութային ժողովուրդները» խորագրով հոդվածում նշում է, որ շնայած կապիտալիզմի պայմաններում ժառանգած տգիտությանը, և՛ Աննամի գյուղացուն և՛ Դադոմեյի որսորդին հասել էին շշուկները հեռավոր այն երկրի մասին, որի ժողովուրդը քշել էր իր ինքնակալներին ու շահագործողներին և իր ձեռքը վերցրել երկրի իշխանությունը:

«Լսել էին նրանք և այն, — շարունակում է ընկ. Խո-Շի-Մինը, — որ այդ երկիրը կոչվում է Ռուսաստան և նրան ղեկավարում են շատ անվեհեր մարդիկ, իսկ երանցից ամենից անվեհերը Լենին է կոչվում: Դա արդեն բավական էր, որպեսզի առաջացներ խորը, խանդավառ հիացում այդ երկրի և նրա առաջնորդի հանդեպ...»: Հոդվածի վերջին տողերը հեղինակը նվիրում է մեծ լենինին: «Կենդանության ժամանակ նա մեր հայրն էր, տառցիչը, ընկերը, խորհրդատուն: Այժմ նա մեր ուղեցույց աստղն է, որը տանում է դեպի սոցիալական ուղղուցիտ»:

Լենինը ապրում է մեր մեջ, նա ամմահ է<sup>2</sup>:

Ժողովրդական հզոր շարժումները Արևելքում իրավամբ կապում են Ռուսական ուղղուցիտի, լենինի անվան ու նրա գործունեության հետ, տեսնելով այդ կապը ազգային-գաղութային հարցի

<sup>1</sup> С. М. Киров, Избранные статьи и речи, Госполитиздат, М. 1957, стр. 155.

<sup>2</sup> «Великий Октябрь и народы Востока.» Изд. восточной литературы, 1957, стр. 68—69.

լենինյան ուսմունքի մեջ, առաջնորդի անձնական կապի, խորհուրդների ու ցուցումների մեջ, որոնք մշտապես տրվում էին Արևելքի կոմունիստներին և այլ քաղաքական գործիչներին:

Խոսելով հետհեղափոխության ուսուցիչներին վերելքի մասին Չինաստանում, ընկ. Մաո Ցզե-դունը համարում է այն պատասխան «համաշխարհային ուսուցիչայի կոչին, ռուսական ուսուցիչայի կոչին, լենինի կոչին»<sup>1</sup>:

Հետաքրքրական է նշել նաև, որ Վ. Ի. Լենինի մեծության և ուսակա ուսուցիչայի ազդեցության հետևանքով Արևելքում կատարված փոփոխությունների մասին խոսում են ոչ միայն կոմունիստները, բանվորական և գյուղացիական կազմակերպությունների ներկայացուցիչները, այլև կառավարություններ, բուրժուական պետական ու հասարակական գործիչներ:

Ի պատասխան Սովետական Ռուսաստանի կառավարության ազնիվ վերաբերմունքի (զորքերի հեռացումը, ցարական Ռուսաստանի բոլոր արտոնություններից հրաժարվելը, պետությունների և մասնավորապես Իրանի հանդեպ իրավահավասարության սկզբունքի կիրառումը), Իրանական կառավարությունը ժողովրդական կոմիսարների խորհրդին հղած իր ողջուն ուղերձում նշում է, որ Վ. Ի. Լենինը «Արևելքի ազատության գլխավոր ստեղծողն է»<sup>2</sup>:

Երբ ժողովրդական կոմիսարների խորհրդի 1917 թ. վերջին հրապարակված՝ Ռուսաստանի և Արևելքի բոլոր աշխատավոր-մուսուլմաններին դիմումը հայտնի դարձավ, Հնդկաստանի մահմեդական ականավոր գործիչներից մեկը, բարձր գնահատելով այդ փաստաթուղթը, գրում է դրան նվիրված հատուկ հոդվածում.

«Ռուսաստանի հորիզոնի վրա ծագում է մարդկության ազատագրման առավոտը, և Ուլյանով-Լենինը հանդիսանում է մարդկության համար այդ երջանիկ օրվա լուսատու արեգակը»<sup>3</sup>:

Անցել են արդեն տասնյակ տարիներ, որոնց ընթացքում ազատության արշալույսը ծագել է շատ երկրների հորիզոնների վրա. բազմաթիվ ժողովուրդներ ստացել են իրենց անկախությունը շնորհիվ Սոցիալիստական լագերի առկայության: Բայց մինչև օրս էլ թե՛ հասարակ ժողովրդի և թե՛ տիրող դասակարգերի ներկայացուցիչները չեն մոռացել, որ Արևելքի ազատագրումը անքակտելիորեն կապված է մեծ Լենինի անվան հետ:

<sup>1</sup> Мао Цзе-дун, Соч., т. 3 стр. 258, М. 1953.

<sup>2</sup> «Современный Восток», № 4, 1959, стр. 2.

<sup>3</sup> «Великий Октябрь и народы Востока», стр. 18.



1959 թ. մարտի սկզբին, ն. Ս. Խրուշչովի Աֆղանստան կա-  
տարած այցելության ժամանակ, Աֆղանստանի վարչապետ Մու-  
համմեդ Դաուդը ճառերից մեկում ընդգծեց, որ իր երկրի անկա-  
խությունը առաջինը «ճանաչվեց Սովետական կառավարության  
կողմից, որի գլուխն էր կանգնած, պետական մեծ գործիչ Լենինը»<sup>1</sup>:

Եվ եթե քառասուն տարի առաջ շատերը աղոտ կերպով, շշուկի  
միջոցով էին լսել Լենինի անունը, ապա այսօր նրա անունն ու գոր-  
ծերը լայն ճանաչում են գտել Արևելքի բոլոր երկրներում: Նրա եր-  
կերը հրատարակվում են շատ արևելյան լեզուներով: Չինաստանում  
իրագործված է Վ. Ի. Լենինի երկերի 4-րդ հրատարակության 38  
հատորների և առանձին աշխատությունների թարգմանությունը:

Վյետնամում վերջին հինգ տարվա ընթացքում հրատարակվել  
է Լենինի 73 աշխատություն՝ մոտ 350,000 օրինակ տպաքանակով:  
Կորեական ժողովրդա-դեմոկրատական ռեսպուբլիկայում հրատա-  
րակվել էին Լենինի ընտիր երկերը՝ 20 հատորով, իսկ վերջերս  
արդեն թարգմանվել և տպագրվել են նրա երկերի 4-րդ հրատա-  
րակության 29 հատորները:

Սիստեմատիկաբար լույս են տեսնում Լենինի առանձին կարևոր  
աշխատությունները Յապոնիայում, Հնդկաստանում, արաբական  
երկրներում, Հարավային Ամերիկայում և Աֆրիկական որոշ երկր-  
ներում:

Այսպիսով Վ. Ի. Լենինի ամենահաղթ գաղափարները գնալով  
ավելի լայն շահերով մուտք են գործում Արևելքի երկրները, օգնե-  
լով այնտեղ դեռևս ծավալվող ազատագրական շարժումներին և  
տնտեսական ու քաղաքական անկախության ամրապնդման համար  
մղվող պայքարին:



Վ. Ի. Լենինի բացառիկ ուշադրությունը դեպի Արևելքի երկր-  
ները և նրանց ժողովուրդների պայքարը բացատրվում է այն շա-  
փազանց կարևոր դերով, որ նրանք բանվոր դասակարգի ղեկավա-  
րությունը խաղացել և խաղում են իմպերիալիզմի կործանման հա-  
մար մղվող պայքարում:

Իրենց ազատագրման անհրաժեշտությունը հասկացած և պայ-  
քարի ելած գաղութային ժողովուրդները մեծ ուժ են ներկայացնում  
նախ՝ քանակով: Վ. Ի. Լենինը բազմիցս նշել է, որ վերջին հաշվով  
գաղութների և կիսագաղութների ազգաբնակչությունը կազմում է  
երկրագնդի ազգաբնակչության մեծագույն մասը: Նրա արթնացու-

<sup>1</sup> «Правда», 5 марта 1960.

մը, քաղաքական ակտիվության ուժեղացումը, միջազգային կյանքում նրա կշռի բարձրացումը, համաշխարհային կարևոր գործոն է դարձել իմպերիալիզմի դարաշրջանում:

Նշելով այս բոլորից, Արևելքի ժողովուրդների Կոմունիստական կազմակերպությունների համառուսաստանյան II համագումարում 1919 թ. նոյեմբերի 22-ին արած իր զեկուցման մեջ, Վ. Ի. Լենինը ընթացիկ մոմենտի ամենակարևոր հարցը համարում է «Արևելքի ժողովուրդների վերաբերմունքը դեպի իմպերիալիզմը և ռևոլյուցիոն շարժումը այդ ժողովուրդների մեջ»<sup>1</sup>:

Այսպիսով, այդ հարցը, որպես միջազգային քաղաքականության հիմնական հարցերից մեկը մշտապես եղել է Վ. Ի. Լենինի և Կոմունիստական պարտիայի ուշադրության կենտրոնում:

Վ. Ի. Լենինին Արևելքի ժողովուրդների վիճակը հետաքրքրել է նաև այն պատճառով, որ նրանք՝ անցյալում մարդկային քաղաքակրթությանը իրենց մատուցած պատմական ծառայություններով հայտնի ժողովուրդները, կարևոր դեր ունեն կատարելու համայն մարդկության ապագայի բախտորոշ գործերում:

Հիշյալ զեկուցման մեջ, նշելով այս հանգամանքը, Լենինը ասում է.

«Արևելքի արթնացման շրջանից հետո արդի ռևոլյուցիայի մեջ մտանում է այն շրջանը, երբ Արևելքի բոլոր ժողովուրդները կմասնակցեն ամբողջ աշխարհի բախտի լուծմանը, որ միայն հարստացման օբյեկտ չլինեն: Արևելքի ժողովուրդներն արթնանում են այն բանի համար, որպեսզի պրակտիկորեն գործեն և որպեսզի ամեն մի ժողովուրդ վճռի ամբողջ մարդկության բախտի հարցը»<sup>2</sup>:

Դեպի Հարավ-Արևելյան Ասիայի երկրները կատարած ուղևորության ընթացքում Ն. Ս. Խրուշչովը, իր ճառերից մեկում վերհիշելով Լենինի այս խոսքերը նշում է. «Վլադիմիր Իլյիչ Լենինը իր խորաթափանց մտքով դեռ 1919 թվականին հստակորեն տեսնում էր, որ անխուսափելիորեն կգա ամբողջ աշխարհի բախտի լուծմանը Արևելքի բոլոր ժողովուրդների մասնակցության շրջանը, որ Արևելքի ժողովուրդներն արթնանում են այն բանի համար, որպեսզի պրակտիկորեն գործեն»<sup>3</sup>:

Նման գործելակերպի դրսևորումներից մեկն էլ մեր օրերում այն է, ասում է մեկ ուրիշ տեղ Ն. Ս. Խրուշչովը, որ նախկինում գաղութային կամ կիսագաղութային հանդիսացող երկրներից

<sup>1</sup> Վ. Ի. Լենին, Երկեր. հատ. 30, էջ 174:

<sup>2</sup> Վ. Ի. Լենին, Երկեր, հատ. 30, էջ 186—187:

<sup>3</sup> «Մովետական Հայաստան», 23 փետրվարի 1960:

շատերի բախտը արդեն որոշվում է ոչ թե մետրոպոլիտների մայրաքաղաքներում, այլ Ասիայի, Աֆրիկայի և Հարավային Ամերիկայի երկրների մայրաքաղաքներում:

Իմպերիալիստները անվերադարձ կերպով կորցրել են իրենց ազդեցությունը նախկին գաղութներից մեծ մասում:

Սակայն այս պրոցեսը նոր շէր սկսվել: Դեռևս մինչև համաշխարհային պատերազմը գրած իր մի շարք աշխատություններում Լենինը արձանագրել է ինքնուրույնության տենդեցի ծագումը և աստիճանական ուժեղացումը գաղութներում: Նրա կարծիքով Ռուսական 1905 թ. ռևոլյուցիային հետևող ժողովրդական շարժումների վերելքի առաջին էտապում արդեն, դեմոկրատական ուժերը Արևելքում այնքան էին առաջ տարել ազատագրական շարժումը, որ «աշխարհում ոչ մի ուժ Ասիայում հին ճորտատիրությունը չի վերականգնի, չի ջնջի աշխարհի երեսից ասիական և կիսասասիական երկրների ժողովրդական մասսաների հերոսական դեմոկրատիզմը»<sup>1</sup>:

Վ. Ի. Լենինի ուշադրությունից շեն վրիպել նույնիսկ ամենախուլ, մակերեսի վրա շերեացող խլրտումներն անգամ: Հետադարձ հայացք ձգելով ազատագրական շարժումների անցած ուղու վրա, նա 1922 թ. նշում է, որ Արևելքի երկրներում ռևոլյուցիան քսան տարվա ընթացքում դարձել է մի անհաղթահարելի ուժ: Ներգրավելով մինչև մեկ միլիարդ մարդ, որոնք ապրում են Ասիայում և Աֆրիկայում: Վերջինիս մասին Լենինը ակնարկում է, որնա ևս սկսել է շարժվել և հիշեցնել ոչ «պառլամենտական» միջոցներով, իր հավակնությունը կոչվելու մասին, այլ ոչ թե ստրուկ»<sup>2</sup>:

Այս խոսքերը գրվելուց հետո անցել էր ընդամենը երեք տասնյակ տարի, որ Աֆրիկան շարժվեց և այնպես, որ ավելի քան երկու տասնյակ երկրներում գաղութատիրության միայն թեկոսները մնացին:

Եվրոպայի առաջավոր պրոլետարիատի պայքարը իշխանության համար և Ասիայի արթնացումը Լենինը համարում է XX դարի այն երկու խոշորագույն երևույթները, որոնք սկիզբ են գնում համաշխարհային պատմության նոր փուլին:

Արևելքի արթնացման այդ երկրների դեմոկրատական ուժերի ամրապնդման մեջ Վ. Ի. Լենինը տեսնում է չափազանց կարևոր նշանակություն ունեցող մի նոր ուժ, որը իր հերթին ազդեցություն

<sup>1</sup> Վ. Ի. Լենին, Երկեր, հատ. 18, էջ 739:

<sup>2</sup> Վ. Ի. Լենին, Երկեր, հատ. 33, էջ 414:

կունենա Եվրոպայի երկրների վրա, այնտեղի ուղևորներն շարժում-  
ների վրա:

«Պորտ-Արտուրի անկումը», «Ասիայի զարթոնքը», «Կարլ  
Մարքսի ուսմունքի պատմական բախտը», «Հետամնաց Եվրոպան և  
առաջավոր Ասիան» ու մի շարք այլ աշխատություններում Լենինը  
ցույց է տալիս, որ իմպերիալիստական, գաղութատիրական Եվրո-  
պան, որտեղ բուրժուազիան հանդես է գալիս արդեն որպես  
հետադեմ ուժ, շատ հարցերում ավելի հետամնաց ու ոեակցիոն է,  
քան թե գաղութային Ասիան:

Ռուսաստանի պարտությունը ռուս-յապոնական պատերազ-  
մում նա զնահատում է, որպես նաև այդ բանի ապացույց, որպես  
մի անուղղելի հարված, որ հասցրեց «պրոգրեսիվ, առաջավոր  
Ասիան», «հետամնաց և ոեակցիոն Եվրոպային»:

Մինչև այդ արհամարհված, «վայրենի» համարված Արևելքը  
նոր պայմաններում, իմպերիալիզմի աճող ճգնաժամի պայմաննե-  
րում իր պատշաճ տեղն է գրավում պատմության մեջ: Նա երբեմն  
Եվրոպային ու Ամերիկային ցույց է տալիս դեմոկրատական առաջ-  
ընթացի ուղին, շատ խնդիրների դեմոկրատական լուծման ձևը,  
ինչպես օրինակ, ազգային և առաջադեմ պրոբլեմների և այլն:

Հիմնավորելով այս բոլոր տվյալները, Վ. Ի. Լենինը իրավամբ  
դեմոկրատիայի ու սոցիալիզմի հաղթանակի բախտը կապում է  
Արևելքի հետ:

«Պայքարի ելքը, վերջին հաշվով, կախված է նրանից, որ Ռու-  
սաստանը, Հնդկաստանը, Չինաստանը՝ և այլն կազմում են բնակ-  
չության հսկայական մեծամասնությունը: Իսկ բնակչության հենց  
այդ մեծամասնությունն է, որ վերջին տարիների ընթացքում արտա-  
սովոր արագություններով է իր ազատագրման պայքարի  
մեջ, այնպես որ այդ իմաստով կասկածի նշույլ անգամ չի կարող  
լինել, թե ինչպիսի վերջնական լուծում կունենա համաշխարհային  
պայքարը: Այդ իմաստով սոցիալիզմի վերջնական հաղթանակն  
ապահովված է միանգամայն և անպայման»<sup>1</sup>:

Անցած քառասուն տարիների ընթացքում Լենինի այդ կանխա-  
տեսումը իրագործվեց: Առանձնապես ակնառու դարձավ Արևելքի  
դերը միջազգային հարցերում երկրորդ համաշխարհային պատե-  
րազմից հետո:

Իրերի իրական վիճակը ՄՄԿՊ XX համագումարի հաշվետվու-  
թյան մեջ արձանագրված է այսպես.

<sup>1</sup> Վ. Ի. Լենին, Երկեր, հատ. 33, էջ 507:

«Հասել է համաշխարհային պատմության՝ Լենինի կանխագուշակած նոր ժամանակաշրջանը, երբ Արևելքի ժողովուրդները ակտիվ մասնակցություն են ունենում ամբողջ աշխարհի բախտի վճռմանը, դառնում միջազգային հարաբերությունների նոր հզոր գործոնը»<sup>1</sup>։

\*\*\*

Ազգային և գաղութային հարցերի մեկնաբանումը Վ. Ի. Լենինը տվել է՝ ելնելով պրոլետարիատի դասակարգային շահերից, տվյալ պատմական ժամանակաշրջանից, իմպերիալիզմի աճող հակասությունների և սոցիալիստական ռևոլյուցիայի զարգացման ժամանակաշրջանի պայմաններից։

Ժամանակակից գաղութային սիստեմը Լենինը համարում է իմպերիալիզմի արգասիքը։ «Իմպերիալիզմը որպես կապիտալիզմի բարձրագույն ստադիա» և այլ աշխատությունների մեջ նա ցույց է տալիս, որ XIX դարի վերջին և XX դարի սկզբին գաղութները դադարում են լոկ շուկաներ լինելուց և վեր են ածվում կապիտալի ներդրման վայրերի։

Արտադրական ուժերի արագ զարգացումը կապիտալիստական երկրներում հասցնում է այնպիսի վիճակի, երբ ազգային նեղ շրջանակները չեն կարողանում տեղավորել կապիտալը և տնտեսապես ամրապնդված, խոշոր պետությունները ձգտում են արտահանել այն։

Պայքարը գաղութների համար սրվում է, և նրանք ի վերջո բաժանվում են կապիտալիստական երկրների միջև։ Անցյալ դարի վերջին այդ պրոցեսն արդեն ավարտվել էր, որի հետևանքով ասում է Լենինը, առանձին կարևորություն է ստանում պայքարը կիսասակախ (Չինաստան, Իրան, Թուրքիա և այլն) երկրների համար։

Իմպերիալիստական պետություններին չի բավարարում գաղութային երկրների ենթարկումը լոկ տնտեսական տեսակետից։ Նրանք ձգտում են ենթարկել այդ երկրները նաև քաղաքականապես։

«Բայց հասկանալի է, — գրում է Լենինը, — որ ֆինանսական կապիտալին ամենամեծ «հարմարություններ» և ամենամեծ օգուտներ տալիս է այնպիսի հպատակեցումը, որը զուգորդված է հպատակվող երկրների և ժողովուրդների քաղաքական անկախության կորստի հետ»<sup>2</sup>։

<sup>1</sup> Ն. Ս. Խրուշչով, ՄՄԿՊ հենարոնական հոմիտեի հաշվետու զեկուցումը պարտիայի XX համագումարում, Հայպետհրատ, 1956, էջ 39։

<sup>2</sup> Վ. Ի. Լենին, Ծրկեր, հատ. 23, էջ 344։



Նպատակը բոլոր դեպքերում մեկն է՝ ուժեղացնել շահագործումը: Կառուցվում են հումք մշակող գործարաններ ու ֆաբրիկաներ, բնական հարստությունները շահագործող արդյունաբերություն, երկաթուղագծեր, նավահանգիստներ, առաջ են գալիս նոր քաղաքներ, կազմակերպվում են առևտրական ընկերություններ, բանկեր և այլ անհրաժեշտ հիմնարկություններ: Դարերով կուտակված գաղութային քաղաքականություն վարելու փորձը հարստանում է նոր, ավելի նուրբ, բայց շահագործման ավելի բարձր ձևերով ու միջոցներով:

Նախքան առաջին համաշխարհային պատերազմը, մոտ քառասուն տարվա ընթացքում, վեց մեծ տերություններ՝ Անգլիան, Ռուսաստանը, Ֆրանսիան, Գերմանիան, Ամերիկայի Միացյալ Նահանգները և Յապոնիան թալանում էին 25 միլիոն քառ. կմ. տարածութամբ գաղութներ, որտեղ ապրում էր 523 միլիոն մարդ: «Մեծ» պետությունների ամեն մի 4 բնակչին, նշում է Լենինը, ընկնում է «ներանց» գաղութներում հնգական բնակիչ<sup>1</sup>: Տասնյակ և հարյուրավոր տարիներով շարունակվող շահագործումն ու կողոպուտը, որ կատարվում էր բնիկների քրտինքի և արյան գնով՝ Արևելյան երկրների զարգացումը պահում էր անասելի ցածր մակարդակի վրա: Նման դրությունը, սակայն, հնարավորություն էր ընձեռում գաղութատեր երկրներին կուտակել խոշոր հարստություններ, ապահովելով տնտեսության զարգացման բարձր տեմպեր և բարեկեցիկ կյանք իրենց երկրների քաղաքացիների համար: Հարստահարման այս մեթոդը, այսինքն գաղութային սիստեմի առկայությունը Լենինը համարում է «կապիտալիզմի անկման արհեստական կասեցման» աղբյուրներից մեկը<sup>2</sup>:

Այսպիսի արհեստական, բայց չափազանց ուժեղ պատվարը և իրենց գոյության կարևոր գործոնը պահպանելու համար գաղութարարները օգտագործում են ամեն մի միջոց, ըստ հնարավորին օրինականացնելով դրանք: Այդ միջոցների մասին Լենինը ասում է. «...որ, բացի ուղղակի պետական իրավական կախումից, գաղութային կախումը ենթադրում է ֆինանսական և տնտեսական կախման մի ամբողջ շարք հարաբերություններ, ենթադրում է մի ամբողջ շարք պատերազմներ, որոնք պատերազմ չէին համարվում, որովհետև հաճախ հանգում էին սպանդի, հրե՛ եվրոպական և ամերիկյան իմպերիալիստական զորքերը, զինված բնաջնջման ամենակատարելագործված զենքերով, կոտորում էին գաղութային երկրների անզեն ու անպաշտպան բնակիչներին»<sup>3</sup>:

<sup>1</sup> Վ. Ի. Լենին, Երկեր, հատ. 21, էջ 384:

<sup>2</sup> Վ. Ի. Լենին, Երկեր, հատ. 22, էջ 461:

<sup>3</sup> Վ. Ի. Լենին, Երկեր, հատ. 31, էջ 259:

Այդպես էին վարվում անգլիացի գաղութարարները Հնդկաստանում, Աֆրիկայում և այլ գաղութներում: Օգտվելով այդ «իրավունքից», ռուսական և անգլիական զորքերը խեղդեցին ռևոլյուցիոն շարժումը Իրանում: Նույնը կատարում էին ֆրանսիացիները Աֆրիկայում և Հնդկաչինում, հոլանդացիները՝ Ինդոնեզիայում ու այսպես տասնյակ տարիներ:

Լենինը նշում է, որ մետրոպոլիտանների ներսում կիրառվող դեմոկրատական որոշ տրադիցիաներ, ոչ մի բանով չեն փոխում այդ երկրների գաղութային քաղաքականությունը: Նա գրում է այն մասին, որ ամերիկական «դեմոկրատիան», այսինքն դեմոկրատական կապիտալիստները անամոթաբար թալանել ու թալանում են Ֆիլիպինները և Մեքսիկան, իսկ Յապոնիան կռվում է Միացյալ Նահանգների հետ, որպեսզի շարունակի թալանել Կորեան, «որին նա կողոպտում է շլված գազանութամբ, միացնելով տեխնիկայի և ղուտ ասիական խոշտանգումների բոլոր նորագույն գյուտերը»<sup>1</sup>:

Հարյուրամյակներ շարունակվող այս խայտառակ ու արյունոտ գաղութային քաղաքականությունը թողել է իր խոր հետքերը այն երկրներում, որոնց մենք անվանում ենք տնտեսապես թույլ զարգացած երկրներ:

Ըստ ամերիկյան մամուլի տվյալների, վերջիններիս մեկ շնչին ընկնում է 10—20 անգամ պակաս գյուղատնտեսական մթերքներ, 11 անգամ պակաս գործվածքեղեն, 16 անգամ պակաս հագուստեզեն և կոշիկ, քան կապիտալիստական երկրներում:

Մեկ շնչին ընկած տարեկան միջին եկամուտը, ըստ ՄԱԿ-ի տվյալների, 1958 թ. կազմում էր՝

Միացյալ Նահանգներում՝	1453	դոլլար
Անգլիայում	773	»
Հնդկաստանում	57	»
Ֆիլիպիններում	44	»
Ինդոնեզիայում	25	»
Աֆրիկայի երկրներում	8—16	» և այլն:

Ամերիկյան «Քեմիկլ Ուիկ» ամսագրի տվյալներով, գաղութների և մետրոպոլիտանների միջև եղած այսպիսի տարբերության հետագա զարգացումը կանխելու և ճեղքվածքը փակելու համար անհրաժեշտ է հետամանաց երկրներին հատկացնել տարեկան քառասուն միլիարդ դոլլար: Առայժմ նրանք ստանում են տարեկան միայն 15 միլիարդ դոլլար:

Հիշյալ բոլոր տվյալները ասում են այն մասին, որ այդ երկրը-

<sup>1</sup> Վ. Ի. Լենին, Երկեր, հատ. 31, էջ 558:

ներում ժողովրդի կենսամակարդակը չափազանց ցածր է: Բանվորի աշխատավարձի տարբերությունը, համեմատած կապիտալիստական երկրների բանվորի հետ, ցածր է տասնյակ անգամներ, իսկ Աֆրիկայի բանվորինը՝ 50, նույնիսկ հարյուր անգամ: Արևելքի երկրների բարեբեր հողը չի բավարարում գյուղացու մինիմալ պահանջները, տրովհետև ֆեոդալական հարաբերությունները ու այստեղից բխող պարտականությունները մի կողմից, իմպերիալիստների քաղաքականության հետևանքով հողի մշակման նախապատմական կուլտուրան մյուսից, հնարավորություն չեն տալիս նրան ստեղծելու իր և ընտանիքի համար տանելի վիճակ:

Ցույց տալու համար այդ ժողովուրդների ժայռ աստիճանի աղքատությունը, բերենք մի փաստ միայն: Բելգիայի «Խնամակալության» տակ գտնվող աֆրիկական Ռուանդա-Ուտունդի տերիտորիայի 794 ուսումնասիրված ընտանիքներում եղել են ընդամենը՝ 28 մահճակալ, 29 սեղան, 9 կոստյում, 91 շալվար, 190 զույգ կոշիկ<sup>1</sup>:

Այս անելանելի դրություն և քաղաքական իրավազուրկ պայմանների դեմ գաղութային ժողովուրդների պայքարը դառնում էր հետզհետե ավելի լայն ու վազմակերպված:

Կապիտալիզմի զարգացումը Արևելքի երկրներում ուժեղացրեց շահագործումը, միաժամանակ ստեղծեց և կոփեց նոր, երիտասարդ դասակարգերին՝ բուրժուազիային ու պրոլետարիատին, որոնք կանգնեցին ժավալվող ազգային-ազատագրական շարժման գլուխ: Որոշ երկրներում սկսվեց ազգերի ձևավորման պրոցեսը, որի հետևանքով շարժման նպատակը դարձավ ավելի որոշակի, անկախութան համար պայքարի անհրաժեշտությունը՝ ավելի հասկանալի:

Ձևով ազգային այս շարժումները միավորվելով կազմեցին հակաիմպերիալիստական պայքարի մի հզոր ճակատ:

Առաջին համաշխարհային պատերազմը ստիպեց իմպերիալիստական երկրներին գաղութներից արտահանել մեծ քանակությամբ զանազան ապրանքներ և գյուղատնտեսական մթերքներ: Պատերազմը ստիպեց նաև գաղութային ժողովուրդների ամբողջ զնդեր Եվրոպայի իմպերիալիստների պայքարի մեջ քաշել: Իմպերիալիստական պատերազմն Արևելքն էլ արթնացրեց, նրա ժողովուրդներին միջազգային քաղաքականության մեջ քաշեց<sup>2</sup>:

Գաղութային ժողովուրդների քաղաքական ակտիվությունը միանգամայն համապատասխանում էր ժամանակի պահանջներին:

<sup>1</sup> «Коммунист», № 4, 1960, стр. 91.

<sup>2</sup> Վ. Ի. Լեճիճ, Երկր, հատ. 30, էջ 186:



Այն դարձավ միջազգային ուղղութիւնն շարժման կարևոր և անբաժանելի մասը:

1908 թ. գրված՝ «Դյուրավառ նյութը համաշխարհային քաղաքականութեան մեջ» հանրահայտ հոդվածում Վ. Ի. Լենինը, անալիզի ենթարկելով ազգային-աղատադրական շարժումները Ասիայի մի շարք երկրներում, ցույց է տալիս, թե ինչպես գաղութային երկրների հանդեպ իմպերիալիստների վարած քաղաքականութեան հետևանքով լցվել է Արևելքի ժողովուրդների համբերութեան բաժակը՝ Չինաստանում ու Հնդկաստանում, Իրանում և ասիական այլ երկրներում: Այս իսկ պատճառով մասսայական քաղաքական պայքարը, օրինակ, Հնդկաստանում հասցրել է այն բանին, որ այնտեղ «անդր-ոռուսական կարգերի» երգը երգված կարելի է համարել: Գաղութակալները կամովին, իհարկե, չեն հրաժարվի և կդիմեն զենքի, խեղդելու համար ասիական դեմոկրատիան: Սակայն վերջինիս կռիվը իմպերիալիստական ուժերի դեմ ավելի ու ավելի կկոփի պրոլետարիատին:

Ընկերական գիտակից բանվորն արդեն ասիական ընկերներ ունի, և այդ ընկերների թիվը կաճի ոչ թե օրերով, այլ ժամերով<sup>1</sup>:

Իմպերիալիզմի դեմ մղվող պայքարի զարգացման տրամաբանությունը այնպիսին է, որ հետզհետե ավելի կազմակերպված է դառնում թե գաղութային ժողովուրդների, թե կապիտալիստական երկրների բանվորական մասսաների շարժումը:

Ընկերական միջազգային սոցիալիզմի այդ առաջընթաց քայլը,— շարունակում է Լենինը,— Ասիայում ուղղութիւնն-դեմոկրատական պայքարի սրման հետ միաժամանակ, ուսական ուղղութիւնն ղնում է առանձնահատուկ և հատկապես դժվարին պայմանների մեջ: Ռուսական ուղղութիւնն միջազգային մեծ դաշնակից ունի և՛ Եվրոպայում, և՛ Ասիայում, սակայն դրա հետ միասին և ճեճք դրա ճեճեքով նա ունի ոչ միայն ազգային, ոչ միայն ուսաստանյան, այլ նաև միջազգային թշնամի<sup>2</sup>:

Իմպերիալիզմի դեմ բարձրացած պրոլետարիատի և նրա դաշնակիցները հանդիսացող գաղութային ժողովուրդների պայքարի միջազգային բնույթը, նշում է Լենինը, ունի նաև ազգային նշանակություն ամեն մի երկրի բուրժուազիայի համար, քանի որ նա մահացու կերպով վախենում է դեմոկրատիզմի լայնացումից դեռ իր սեփական տանը: Իսկ կոմունիստները և գիտակից պրոլետարիատը չպետք է նեղացնեն պայքարի ճակատը: Ազգային շահերը նրանք

<sup>1</sup> Վ. Ի. Լենին, Երկեր, հատ. 15, էջ 219:

<sup>2</sup> Վ. Ի. Լենին, Երկեր, հատ. 15, էջ 223:

պետք է տանեն հետին պլանի վրա, առաջնահերթ դարձնելով միջազգային պրոլետարիատի ինտերնացիոնալ շահերը ու դասակարգային պահանջները: Ելնելով սրանից, Լենինը կոչ է անում լարել բոլոր ջանքերը ռուսացի մերձենանք և միաձուլվենք մոնղոլների, պարսիկների, հնդիկների, եգիպտացիների հետ, մենք մեր պարտքը և մեր շահն ենք համարում անել այդ, որովհետև այլապես սոցիալիզմը Եվրոպայում ա ն կ ա յ ու ն կ լինի: Մենք կաշխատենք դրանով մեզնից ավելի հետամնաց ու ճնշված ժողովուրդներին ցույց տալ «անշահախնդիր կուտուրական օգնություն», յեհական սոցիալ-դեմոկրատների հիանալի արտահայտությունը, այսինքն նրանց օգնել՝ անցնելու մեքենաներ գործադրելուն, աշխատանքը հեշտացնելուն, անցնելու դեմոկրատիային, սոցիալիզմին»<sup>1</sup>:

Առաջնորդի այս ծրագրային պահանջը, ունեն և դեռ կունենա կարևոր նշանակություն իմպերիալիզմի վերջնական ջախջախման համար, կոմունիստական և բանվորական պարտիսանների գործունեության համար: Ռևոլյուցիայի ստրատեգիան, մշակելով ռևոլյուցիայի հիմնական ուժերի, նրա ավանգարդի՝ պրոլետարիատի և դաշնակիցների՝ գյուղացիության և դադուսային ու կախյալ երկրների ժողովուրդների ճիշտ համագործակցելու պլանը, ցույց է տալիս, որ սոցիալիզմի հաղթանակը հնարավոր է այդ ուժերի ճիշտ դասավորման և ներդաշնակորեն գործելու դեպքում:

«...Սոցիալիստական ռևոլյուցիան,— ասում էր նա,— միայն և գլխավորապես ռևոլյուցիոն պրոլետարների պայքարը չի լինի ամեն մի երկրում իր բուրժուազիայի դեմ,— ոչ, նա իմպերիալիզմի կողմից ճնշված բոլոր գաղութների և երկրների, բոլոր կախյալ երկրների պայքարը կլինի միջազգային իմպերիալիզմի դեմ»<sup>2</sup>:



Վ. Ի. Լենինը ամենամեծ լրջությամբ ու էներգիայով զբաղվել է Արևելքի պրոբլեմներով նաև Հոկտեմբերյան Սոցիալիստական Ռևոլյուցիայի հաղթանակից հետո: Չնայած իր դերժանրաբեռնվածությանը և առողջական վատ վիճակին՝ Կոմունիստական պարտիայի աշխատանքները ղեկավարելու և երիտասարդ Սովետական Ռեսպուբլիկայի պետական գործերը վարելու հետ միասին, նա մեծ սիրով ու ուշադրությամբ հետևում էր դեպքերի զարգացման ընթացքին Արևելքում: Անհրաժեշտության դեպքում կամ անձամբ, եթե հնարավոր էր, կամ գրավոր ձևով միջամտում էր, խորհուրդներ և ցուցումներ էր տալիս: Նա ելույթներ էր ունենում Կոմիտեներ-

<sup>1</sup> Վ. Ի. Լենին, Երկեր, հատ. 23, էջ 77:

<sup>2</sup> Վ. Ի. Լենին, Երկեր, հատ. 30, էջ 185:

նի կոնգրեսներում, արևելյան երկրների կոմունիստների կոնֆերենցիաներում, ղանադան հավաքներում: Վերջապես, անձամբ ծանոթ էր Արևելքի շատ գործիչների հետ և միշտ ժամանակ էր գտնում նրանց լսելու, պահանջելով մանրամասն տեղեկություններ իրերի վիճակի մասին Արևելքում:

Նրան հատկապես հետաքրքրում էր, թե ինչ արձագանք է դրսևում Հոկտեմբերյան Ռևոլյուցիայի հաղթանակը Արևելքի երկրներում:

Ռևոլյուցիայի հաղթանակի անմիջական նախօրյակին, 1917 թ. մայիսին, Լենինը համոզված դրում էր. «Ոչ մի կասկածի ենթակա չէ այն, որ պրոլետարիատի հաղթանակը Ռուսաստանում արտակարգ բարենպաստ պայմաններ կտար ռևոլյուցիայի զարգացման համար և՛ Ասիայում և՛ Եվրոպայում»:

Վ. Ի. Լենինը տարբերում էր Հոկտեմբերյան Ռևոլյուցիայի միջազգային նշանակության երկու կողմերը՝ լայն իմաստով, այսինքն ռևոլյուցիայի ազդեցությունը պատմության զարգացման ընթացքի, միջազգային ռևոլյուցիոն շարժումների վրա ընդհանրապես, և նեղ իմաստով՝ երբ անհրաժեշտորեն մեր ռևոլյուցիայի որոշ գծեր, որոշ հիմնական օրինաչափություններ կրկնվեն մյուս բոլոր երկրներում:

Չափազանց կարևոր համարելով ռևոլյուցիոն պայքարի փորձի անմիջական նշանակությունը, Լենինը ասում էր, որ Կարմիր Բանակի հաղթանակը քաղաքացիական պատերազմների ժամանակաշրջանում Արևելքի ժողովուրդներին ցույց կտա, որ ինչքան էլ թույլ են այդ ժողովուրդները, ինչքան էլ անհաղթելի է թվում Եվրոպական ճնշողների հզորությունը, որոնք պայքարում կիրառում են տեսնելիս և ռազմական արվեստի բոլոր հրաշքները, այնուամենայնիվ ճնշված ժողովուրդների կողմից մղվող ռևոլյուցիոն պատերազմը, եթե այդ պատերազմն իսկապես կկարողանա արթնացնել միլիոնավոր աշխատավորներին և շահագործվողներին, իր մեջ այնպիսի հնարավորություններ, այնպիսի հրաշքներ է թաքցնում, որ Արևելքի ժողովուրդների ազատագրությունը գործնականորեն այժմ լիովին իրագործելի է ոչ միայն միջազգային ռևոլյուցիայի հեռանկարների տեսակետից, այլև Ասիայում, Սիբիրում կատարած անմիջական ռազմական փորձի տեսանկետից, փորձ, որը կատարված է իմպերիալիզմի բոլոր հզոր երկրների ռազմական արշավանքին ենթարկված Սովետական ռեսպուբլիկայի կողմից»<sup>1</sup>:

Հոկտեմբերյան Ռևոլյուցիայի մեծ ազդեցությունը, նրա փորձի

<sup>1</sup> Վ. Ի. Լենին, Երկեր, հատ. 24, էջ 492—493:

<sup>2</sup> Վ. Ի. Լենին, Երկեր, հատ. 30, էջ 177—178:

ընդօրինակումը դարձավ օրինաչափ երևույթ ազգային-ազատագրական, ռևոլյուցիոն, ժողովրդական բոլոր շարժումների համար:

Սոցիալիստական կարգերի հաղթանակը ժողովրդական-գեմեկրատիայի երկրներում, և մասնավորապես, Չինաստանում, Վյետնամում, Կորեական ժողովրդա-գեմեկրատական ռեսպուբլիկայում ցույց տվեցին լենինյան դրույթի ճշմարտությունը:

Սակայն ռևոլյուցիայի փորձը և ազգային հարցի լուծումը ՄՍՌՄ-ում ընդօրինակեցին և մի շարք ուրիշ արևելյան երկրներ՝ իրենց ազգային-ազատագրական պայքարի ընթացքում: Ազգային անկախության և ժողովուրդների ու պետությունների իրավահավասարության պահանջը դարձավ միջազգային քաղաքականության կարևոր գործոններից մեկը:

Նշելով Հոկտեմբերյան Ռևոլյուցիայի ազգեցությունը Արևելքի ժողովուրդների ազատագրական պայքարի վրա, Ինդոնեզիայի պրեզիդենտ Սուկառնոն գրում է. «Այդ պայքարը դարձավ ավելի կազմակերպված, նրա նպատակը դարձավ ավելի պարզ, անզիջող, այսինքն՝ անկախություն և այն էլ անմիջապես»<sup>1</sup>:

Վ. Ի. Լենինը, խոսելով մեր ռևոլյուցիայի միջազգային նշանակության մասին, գտնում էր նաև, որ Սովետների ռեսպուբլիկան պետք է ունենա չափազանց ակտիվ դեր Արևելքի երկրների պայքարում իրենց ազատության և իմպերիալիզմի դեմ մղած պայքարում:

«Այժմ մեր Սովետական ռեսպուբլիկան,— ասում էր նա,— պետք է Արևելքի բոլոր արթնացող ժողովուրդներին իր շուրջը համախմբի, որպեսզի նրանց հետ միասին պայքար մղի միջազգային իմպերիալիզմի դեմ»<sup>2</sup>:

Արդեն 1919—1922 թթ. բարձրացավ հակաիմպերիալիստական շարժումների հսկա ալիք: Ռևոլյուցիոն պայքարը ընդգրկեց Չինաստանը, Կորեան, Հնդկաստանը, արաբական մի շարք երկրներ, Յապոնիան: Պայքարի ելան կապիտալիստական երկրների բանվորներն ու գյուղացիները: Այս պայմաններում կապիտալիստական, նույն թվում նաև ասիական մի շարք երկրներում ստեղծվեցին կոմունիստական պարտիաներ:

Մյուս կողմից, շնայած Սովետական ռեսպուբլիկայի համար անասելի դժվարին պայմաններին, շնորհիվ Վ. Ի. Լենինի ջանքերի, այդ տարիներին փոխադարձ օգտավետ պայմանագրեր կնքվեցին հարևան Աֆղանստանի, Իրանի և Թուրքիայի հետ: Գործնականում

<sup>1</sup> «Правда», 11 октября, 1956.

<sup>2</sup> Վ. Ի. Լենին, Ծբկեր, հատ. 30, էջ 188:

ցույց տրվեց, որ այսուհետև սկսվել է պետությունների միջև նոր լիիրավ և հավասար փոխհարաբերությունների դարաշրջան: Առաջին քայլերին հետևեցին ուրիշները: 1924 թ. կնքվեց պայմանագիր Չինաստանի հետ:

Օր-օրի ուժեղանում էր Սովետների ռեսպուբլիկայի ազդեցությունը Արևելքի վրա: Մասսայական կազմակերպություններ, բանվորական կոլեկտիվներ, գյուղացիական համայնքներ դիմում էին լենինին և Սովետական կառավարությանը, խնդրելով միջամտել, խորհուրդ տալ, թե ինչպես կարելի է և պետք է ուղղել իրերի վիճակը իրենց մոտ:

1920 թ. մայիսին Սովետական կառավարությանը ուղղած իրենց դիմումի մեջ չինական բանվորները գրում էին «... Մենք հույսներս դնում ենք ձեզ վրա, եղբայրներ, մեզնից առաջ ոտքի ելած: Մենք հույս տւնենք, որ դուք ցույց կտաք մեզ, այնպես ինչպես հնդկական, յապոնական, կորեական, աննամական բանվորներին՝ չափազանց մեծ օգնություն: Մենք գիտակցում ենք, որ մենք բանվորներս, որ չափազանց խեղճ ենք գիտելիքներով և կապիտալիստական դասակարգերի ու կառավարության գարշահոտության հրապույրի պայմաններում գտնվելով, ավելի ևս հույսներս դնում ենք ձեր ղեկավարության վրա...»<sup>1</sup>:

Սովետական երկրի օգնությունը, ըստ լենինի պետք է տւնենար երկու ուղղություն: Նախ՝ ամեն կերպ պաշտպանել Արևելքի ժողովուրդների շահերը միջազգային բոլոր կազմակերպություններում, կոնգրեսներում, կոնֆերանսներում և այլն: Մյուս կողմից նրանց օգնություն ցույց տալ տնտեսական, քաղաքական, գիտական, կուլտուրական և այլ ասպարեզներում:

Այս տեսակետից չափազանց հետաքրքիր են լենինի նշումները Գ. Վ. Չիչերինի 1922 թ. մարտին գրած նամակում, որի մեջ վերջինս մի շարք առաջարկություններ է անում Սովետական Ռուսաստանի արտաքին քաղաքականության հարցերի վերաբերյալ:

Խոսելով եվրոպական երկրների Արևելյան ժողովուրդների նկատմամբ վարած քաղաքականության մասին, Չիչերինը քննադատում է այդ քաղաքականությունը և գրում.

«Մեր միջազգային սխեմայի նորությունը պետք է կայանա նրանում, որ նեգրական, ինչպես և մյուս գաղութային ժողովուրդները, մասնակցեն հավասարապես եվրոպական ժողովուրդների հետ միասին կոնֆերանս-»

1) ճիշտ է:

<sup>1</sup> «Коммунист», № 3, 1960, стр. 11.

ներում ու կոմիսիաներում և իրավունք ունենան չթույլատրել միջա-  
մըտութիւն իրենց ներքին կյանքում<sup>1</sup>:

Չիչերինի նամակում շափազանց հատկանշական է սպառազինութիւնների ընդհանուր կրճատման և միջազգային տնտեսութեան վերականգնման ծրագիրը, որը նա համարում է ընդհանուր և կամավոր գործ: Լենինը միանգամայն համամիտ է նրա հետ այս հարցերում: Հետաքրքրական է Լենինի ընդգծած հետևյալ միտքը. «Թույլներին պետք է ցույց տրվի օգնութիւն»<sup>2</sup>:

Վ. Ի. Լենինի ընդգծումներն ու նշումները ցույց են տալիս նրա վերաբերմունքը այս սկզբունքային շափազանց կարևոր հարցերում, և ինչպես նա գրում է իր պատասխան նամակում, որպես ծրագիր Չիչերինի առաջարկները «շարադրված են շատ լավ», իսկ կետերը (որոնք լուսանցքներում նշել էր ինքը Լենինը) «հիանալի են»<sup>3</sup>:

Այնուհետև Լենինի ղեկավարութեամբ և նրանից հետո Կոմունիստական պարտիայի անշեղ քաղաքականութեան շնորհիվ, Սովետական Միութիւնը դարձավ Արևելքի ժողովուրդների պաշտպանը և բարեկամը բոլոր միջազգային գործերում:

1922 թ. հետո, երբ Լենինի նախաձեռնութեամբ ստեղծվեց Սովետական Սոցիալիստական Ռեսպուբլիկաների Միութիւնը, որպես հավասար և լիիրավ պետութիւնների կամավոր միութիւն, այդ ակտը հանդիսացավ ազգային քաղաքականութեան լենինյան ծրագրի իրականացումը կյանքում և ունեցավ խոշոր միջազգային նշանակութիւն: Սովետական երկիրը դարձավ ավետյաց երկիր, բաղձալի մի վայր, որի ձգողական ուժը հետզհետե ավելանում էր, ներքին հաջողութիւններին զուգընթաց: Նրա հաջողութիւնների վրա զարմանում էին բոլորը՝ լինելով դա առաջավոր կապիտալիստական, թե՛ արևելյան երկրների ներկայացուցիչ, պետական գործիչ, գիտնական կամ աշխատավոր: Հատկապես մեծ էր Սովետական Միութեան հմայքը արևելյան ժողովուրդների համար:

Հնդկական մեծ գրող Ռաբինդրանատ Տագորը, որը 1930 թ. այցելեց մեր երկիրը, իր նամակներում գրում էր, որ ընդամենը մի քանի տարի առաջ համարյա նույն մակարդակի վրա էին գտնվում Ռուսաստանը և Հնդկաստանը, սակայն այս կարճ ժամանակվա ընթացքում նրանց մոտ կայծակնային արագութեամբ փոփոխու-

<sup>1</sup> Ленинский сборник, XXXVI, стр. 451.

<sup>2</sup> Նույն տեղը, էջ 453:

<sup>3</sup> Նույն տեղը, էջ 454—455:

թյուններ են կաարվում, իսկ մենք խրվել ենք անզգայության ճահճի մեջ»<sup>1</sup>։ Որպես հետևություն իր մտքերի, նա խոսում է սովետական փորձի փոխանցման անհրաժեշտության մասին։

«Մեր օրերում,— շարունակում է Տազորը.— ուսական ուսուցիչի լողունները, դարձան ամբողջ աշխարհի լողունները։ Այժմ երկրի վրա կա միայն մի ժողովուրդ, որը մտածում է ոչ թե միայն իր ազգի, այլ բոլոր մարդկանց շահերի մասին»<sup>2</sup>։

Նա այնուհետև կոչ է անում իր հայրենակիցներին սովորելու համար գնալ Սովետական Միություն։ Նման մտքեր մենք կարող ենք գտնել Արևելքի այնպիսի ականավոր գործիչների մոտ, ինչպես Ջ. Ներուն, Սուկառնոն, Կասեմը և շատ ու շատ ուրիշներ։ Իսկ Կոմունիստական պարտիաները այդ երկրներում տանում են լայն մասսայական աշխատանք՝ բացատրելու համար այն հսկայական նշանակությունը, որ ունի սովետական օրինակը իրենց երկրներում նոր կյանք ստեղծելու գործում։

Սովետական իրականությունը, իր հերթին տալիս է նորանոր փաստեր լենինյան ազգային քաղաքականության կիրառման ասպարեզում։ ՍՄԿՊ XX I արտակարգ համագումարը արձանագրեց, որ ամբողջ արդյունաբերության համախառն արտադրանքը 1958 թ. աճել է 1913 թ. համեմատությամբ՝ Ուզբեկստանում՝ 17 անգամ, Ղաղախստանում՝ 44, Ադրբեջանում՝ 14, Կիրգիզիայում՝ 50, Տաջիկստանում՝ 31, Թուրքմենիայում՝ 20 անգամ<sup>3</sup> և այլն։

Ղաղախստանում 1958 թ. արտադրված էլեկտրաէներգիայի՝ մեկ մարդուն հասնող չափը հավասար էր 920 կիլովատ ժամի։ Այլ նույն տարում Ցապոնիայում արտադրվել է մեկ մարդուն ընկնող նորմայի չափով 877, Թուրքիայում 1956 թ. 60, Իրանում՝ 1957 թ. 57 կ. վ. ժամ և այլն։

Ղաղախստանում տասը հազար մարդուն ընկնում է 13 բժիշկ, իսկ Թուրքիայում ընդամենը 3։

Այս փոփոխությունները և տարբերությունները քաջ հայտնի են համայն աշխարհին։ Նրանք ուրախացնում են մեր բարեկամներին և անհանգստություն են պատճառում կապիտալիստական աշխարհի տիրող շրջաններին։

Մեր երկրում ԱՄՆ-ի նախկին դեսպան Ա. Հարրիմանը 1959 թ. Սովետական Միությունում կատարած իր շրջագայությունից հետո

<sup>1</sup> P. Тагор, Письма о России, М., 1956, стр. 11.

<sup>2</sup> Նույն տեղում, էջ 18։

<sup>3</sup> Внеочередной XXI съезд КПСС. Стенографический отчет, т. I, 1959, стр. 389.

հրատարակեց «Խաղաղություն Ռուսաստանի հետ» խորագրով գիրքը:

Հեղինակի կարծիքով «առավել տաքնապալի ասպեկտը» միջինասիական ռեսպուբլիկաների այդպիսի զարգացման «աղքատ գյուղական համայնքից, մի տերնդի կյանքի կարճ ժամանակամիջոցի ընթացքում՝ հանդիսանում է այն ազդեցությունը, որ նա (զարգացումը— Ն. Ի.) կարող է ունենալ թույլ զարգացած երկրների ժողովուրդների վրա»:

«Ամեն տարի,— գրում է Հարրիմանը,— Տաշքենդի միջազգային հսկայական օդանավակայանի վրայով գալիս են հազարավոր այցելուներ Հարավ-Արևելյան Ասիայի երկրներից: Նրանց տանում են հսկայական օրինակելի կուլեկտիվ ֆերմաներ, ցուլց տալիս նրանց մալարիայից ազատված գյուղեր, խոշոր ֆաբրիկաներ, որոնք արտադրում են ամեն ինչ, սկսած կոշիկից մինչև խոշոր գյուղատրնտեսական մեքենաներ, շխտսելով արդեն դպրոցների, համալսարանների, հիվանդանոցների և օպերային թատրոնների մասին: Այդ նվաճումները հանդիսանում են համոզիչ զենք Հարավ-Արևելյան Ասիայի երկրների կոմպարտիաների համար, որոնք այս բոլորը մատնացուց են անում նրանց, ովքեր այրվում են անհամբերությունից զարգացնելու իրենց սեփական երկրները»:

Սովետական փորձի միջազգային նշանակության մասին ավելի լավ չես ասի:

Վ. Ի. Լենինի կանխատեսությունը Սովետների միջազգային նշանակության մասին, նրանց օրինակի գործուն ուժի վերաբերյալ իրականանում է լավագույն կերպով:

Այն համապատասխանում է պարտիայի XIV համագումարի բանաձևի հայտնի դրույթին, որտեղ նշված է, որ տնտեսական շինարարության լայն թափը, սոցիալիզմի հաջողությունները ցուլց են տալիս, որ Սովետական Միությունը չի տնտեսական աճման շնորհիվ, ընդունակ է ծառայել որպես հզոր միջոց ռեուլյուցիոնացնելու բոլոր երկրների բանվորներին և գաղութների ու կիսագաղութների ճնշված ժողովուրդներին»:



Սոցիալիզմի հաղթանակը մեր երկրում, ազգային-ազատագրական շարժումների վերելքը և իմպերիալիզմի հակասությունների հետագա խորացումն ու զարգացումը սրեցին փոխհարաբե-

<sup>1</sup> «Правда», 4 января 1960.

<sup>2</sup> ՄՄԿԳ համագումարների, կոնֆերենցիաների և Կենտկոմի պլենումների բանաձևերում ու որոշումներում, Հայպեհրատ, Երևան, 1955, էջ 246:



րությունները գաղութների և կապիտալիստական երկրների միջև:  
1925—1927 թթ. Չինաստանում ծավալված ռևոլյուցիոն խո-  
շոր շարժումը նոր խթան հանդիսացավ ազգային-ազատագրական  
պայքարի համար: Չինաստանի օրինակին հետևեցին Ինդոնեզիա-  
յի, Հնդկաչինի, Հնդկաստանի, արաբական մի շարք երկրների ժո-  
ղովուրդները:

Կրկին անգամ հաստատվեց Վ. Ի. Լենինի այն դրույթը, որ  
իմպերիալիզմի ժամանակաշրջանը անհրաժեշտորեն պետք է  
առաջ բերի ու սնի ազգային ճնշման ու բուրժուազիայի դեմ պրո-  
լետարիատի կողմից մղվող պայքարի քաղաքականութուն, ուստի  
և պետք է առաջ բերի «նախ՝ ազգային ռևոլյուցիոն ապստամբու-  
թյունների ու պատերազմների, երկրորդ՝ պրոլետարիատի կողմից  
ընդդեմ բուրժուազիայի մղվող պատերազմների ու ապստամբու-  
թյունների, երրորդ՝ ռևոլյուցիոն երկու տեսակի պատերազմների  
միավորման և այլն և՛ հնարավորության և՛ անխուսափելիու-  
թյան»<sup>1</sup>:

Ֆաշիզմի ջախջախումը և Սովետական Միության ու դեմո-  
կրատական ուժերի հաղթանակը երկրորդ համաշխարհային պա-  
տերազմում հիշյալ հնարավորությունները դարձրին իրականու-  
թյուն:

Ժողովրդա-դեմոկրատական կարգերի հաղթանակը Արևմուտքի  
և Արևելքի մի շարք երկրներում և համաշխարհային սոցիալիս-  
տական լագերի ստեղծումը խորացրեց գաղութային սիստեմի  
ճգնաժամը, որ սկսվել էր Հոկտեմբերյան Ռևոլյուցիայի հաղթա-  
նակից հետո: Այն ժամանակ ճգնաժամի էությունը, ինչպես նշել էր  
Լենինը, կայանում էր Ազգերի լիգայի մանդատային սիստեմի,  
գաղութային երկրներում ռեֆորմներ անցկացնելու փորձերի և այդ  
երկրներում (Եգիպտոս, Իրաք, Սիրիա, Լիբանան և այլն) «ան-  
կախ» կառավարություններ ստեղծելու մեջ:

Սակայն այդ միջոցառումները ուժեղացրին միայն ժողովրդ-  
դական շարժումները գաղութարարների դեմ: Իմպերիալիստների  
համատեղ ջանքերը գաղութային սիստեմի պահպանման համար  
միավորեցին գաղութային ժողովուրդներին ընդհանուր թշնամու-  
ղեմ: Ինչպես նշում է Լենինը, մանդատային սիստեմը փաստորեն  
հանգեցրեց որոշ երկրների գրավմանը Ազգերի լիգայի կողմից,  
որի հետևանքով ստեղծվեց հետևյալ պատկերը: «Միասնական»  
ճնշողը: Պայքարի կենտրոնացում: Ահտապների բաղմաղանու-  
թյունը»<sup>2</sup>:

<sup>1</sup> Վ. Ի. Լենին, Երկեր, հատ. 23, էջ 96:

<sup>2</sup> Վ. Ի. Լենին, Երկեր, հատ. 30, էջ 109:

Երկրորդ համաշխարհային պատերազմից հետո, կապիտալիզմի ընդհանուր ճգնաժամի երկրորդ փուլում, արդեն անհնար եղավ կասեցնել գաղութային սիստեմի փլուզումը: Կարճ ժամանակամիջոցում, մոտ երեք տասնյակ երկրներ ազատագրվեցին, դարավոր, ծանր ու արյունոտ գաղութային լծից:

Ազատագրման այդ պրոցեսը ընթացավ շափազանց անհավասարաչափ և հաստատեց լենինյան այն միտքը, «որ հետագա ուղղությունները բնակչությամբ անչափ ավելի հարուստ և սոցիալական պայմանների զանազանակերպությամբ անչափ ավելի աչքի ընկնող Արևելքի երկրներում... մատուցելու են, անկասկած, ավելի շատ յուրատեսակություն, քան ուսական ուղղություն»:

Ներքին պայմանների (բանվոր դասակարգի և նրա պարտիայի առկայությունը, դեմոկրատական ուժերի կազմակերպվածությունը և նրանց հարաբերակցությունը իմպերիալիստական, ֆեոդալական և ռեակցիոն տարրերի հետ, և այլն) յուրահատկությունների, արտաքին բարենպաստ պայմանների հետևանքը եղավ ազատագրական պայքարի և նրա արդյունքների անհավասարաչափությունը: Այն արտահայտվեց մի շարք երկրների՝ Չինաստանի, Վյետնամի և Հյուսիսային Կորեայի,— որտեղ ստեղծվեցին ժողովրդա-դեմոկրատական կարգեր և սկսվեց սոցիալիզմի շինարարությունը,— թե՛ քաղաքական և թե՛ տնտեսական յրիվ անկախության հաստատմամբ:

Մյուս կողմից բավական մեծ թվով երկրներ, ինչպես Հնդկաստանը, Ինդոնեզիան, Բիրման, Կոմբոջան, Ցեյլոնը, արաբական Արևելքի և Աֆրիկայի մի շարք երկրներ նվաճեցին իրենց քաղաքական անկախությունը, սակայն շարունակեցին ազատվել մոնոպոլիստական կապիտալի ճիրաններից և մնացին կապիտալիստական սիստեմի մեջ, իմպերիալիստական երկրներից որոշ տնտեսական կախման մեջ:

Վերջապես երկրների մի երրորդ խումբ (մեծ մասամբ Աֆրիկայի մայր ցամաքում) դեռ շարունակում է պայքարը իր ազատագրման համար:

Բուքոուա-դեմոկրատական ուղղության վերաճումը սոցիալիստական ուղղության և սոցիալիզմի հաղթանակը Ասիայի որոշ երկրներում հնարավոր դարձավ, որովհետև առկա էին այնպիսի հուժկու գործոններ, ինչպիսին են համաշխարհային սոցիալիստական սիստեմը ՄՍՄ-ի գլխավորությամբ և ազգային-ազատագրական վիթխարի շարժումը Արևելքում: Եվ ի՞նչ իմպերիալիս-

<sup>1</sup> Վ. Ի. Լեճիճ, Երկեր, հատ. 33, էջ 570—571:

տական 14 պետություններ քաղաքացիական կռիվների ժամանակաշրջանում ինտերվենցիա սկսեցին առաջին սոցիալիստական պետության՝ Սովետական Ռուսաստանի դեմ, ներկա պայմաններում նրանք այլևս ի վիճակի չեղան նորից փորձելու խեղդել ժողովրդական ռեյուցիան և կասեցնել սոցիալիզմի շինարարությունը ժողովրդական-դեմոկրատիայի երկրներում: Սակայն անհրաժեշտ է նշել, որ ռեյուցիայի հաղթանակը Արևելքի երկրներում և մասնավորապես Չինաստանում, իրենց հերթին ունեցան հրակայական ազդեցություն ամբողջ Արևելքի ժողովրդական շարժումների հաղթանակի գործում:

Մարքսիզմի կլասիկները շափազանց մեծ նշանակություն են տվել Չինաստանի դերին Արևելքի աղատագրման գործում: Ավելի քան մեկ դար առաջ Կ. Մարքսն ու Ֆ. Էնգելսը կանխատեսել են հին Չինաստանի կործանումը և նորի ստեղծումը, համարելով այն խթան ամբողջ Ասիայի աղատագրման համար: «Կանցնեն տարիներ,— դրել է Էնգելսը 1857 թ.,— և մենք վկա կլինենք աշխարհի ամենահին կայսրության մահվան օրհասին և միաժամանակ համայն Ասիայի նոր դարաշրջանի արշալույսին»<sup>1</sup>:

Չինական մեծ ժողովրդին և նրա պայքարին Վ. Ի. Լենինը նվիրել է մի շարք աշխատություններ, ինչպես օրինակ՝ «Չինական պատերազմը», «Դեմոկրատիա նյութը միջազգային քաղաքականության մեջ», «Դեմոկրատիան և նարոդնիկությունը Չինաստանում», «Նորոգված Չինաստան», «Չինական ռեսպուբլիկայի խոշոր հաջողությունը», «Լավ է քիչ, բայց լավ» և ուրիշ երկեր, մի շարք զեկուցումներ, ելույթներ և այլն: Լենինը հետևողական կերպով զարգացրել է մարքսիզմի հիմնադիրների այն միտքը, որ չինական ժողովրդի պայքարը բախտորոշ նշանակություն կունենա համաշխարհային ռեյուցիոն շարժման համար:

1912 թ. հունվարին ՌՍԴԲՊ Պրագայի կոնֆերանսը ընդունեց Վ. Ի. Լենինի դրած բանաձևը Չինաստանի մասին, որի մեջ արձանագրվում է չին ժողովրդի ռեյուցիոն պայքարի համաշխարհային նշանակությունը, պայքարի, որը ազատագրություն է բերում Ասիային ու խարխուլում եվրոպական բուրժուազիայի տիրապետությունը...»<sup>2</sup>:

Այժմ, երբ Չինական ժողովրդական Ռեսպուբլիկան ի մի է բերել իր գոյության տաս տարվա արդյունքները, Լենինի այդ

<sup>1</sup> К. Маркс и Ф. Энгельс, Соч., т. 12, изд. II, М. Госполитиздат 1958, стр. 224.

<sup>2</sup> Վ. Ի. Լենին, Երկեր, հատ. 17, էջ 599:

միտքը մարմնավորվել է կոնկրետ հաջողությունների մեջ, ցույց տալով Արևելքի մյուս երկրներին զարգացման ճիշտ ճանապարհը:

Այսպես, 1959 թ., 1949 թ. կիսագաղութային երկրի մակարդակի համեմատությամբ արդյունաբերության ընդհանուր արտադրանքը աճել է ավելի քան 9 անգամ, պողպատի արտադրությունը՝ 13 անգամ, ածուխինը՝ 9 անգամ, էլեկտրաէներգիայինը՝ 7 անգամ և այլն: Ավարտվել է գյուղատնտեսության կոոպերացումը ամբողջ երկրում: Կոմունիստական պարտիայի և կառավարության ղեկավարությամբ չին ժողովուրդը արդեն պայքարում է արդյունաբերական իր մակարդակով հասնելու Անգլիային:

Նույնպիսի հաջողությամբ սոցիալիզմ են կառուցում Կորեական Ժողովրդա-Գեմոկրատական, Վյետնամի և Մոնղոլական Ժողովրդական ռեսպուբլիկաները: Վերջինիս տնտեսությունը, որի հիմքը կազմում էր անասնաբուծությունը, ապրում է սոցիալիստական բարեփոխումների բուռն շրջան: Հաջողությամբ վերջացել է արատական տնտեսության կոոպերացումը, հիմնադրվել և զարգանում է արդյունաբերությունը: Այս բոլորի շնորհիվ Մոնղոլական Ժողովրդական Ռեսպուբլիկան անասնապահական երկրից դարձավ ագրարային-ինդուստրիալ երկիր:

Սոցիալիզմի շինարարության մեջ «մոնղոլական ժողովրդի փառավոր հաջողությունները, — նշում է ընկ. Ցեդենբալը, — հանդիսանում են մեծ Վ. Ի. Լենինի՝ առաջավոր սոցիալիստական պետությունների օգնությամբ նախկինում հետամնաց երկրների ոչ կապիտալիստական ուղիով զարգանալու մասին ուսմունքի ճշմարտության և կենսունակության ակնառու հաստատումը»<sup>1</sup>:

Ավելի բարդ և դժվարին պայմաններում են զարգանում ազատագրված, բայց կապիտալիստական սիստեմում մնացած Արևելքի երկրները:

Հնդկաստանում, Ինդոնեզիայում, արաբական Արևելքում և այլ ազատագրված երկրներում տնտեսությունը, ինչպես նշվեց, գրտնըվում է դեռևս մոնոպոլիստական կապիտալի ազդեցության ներքո: Որպեսզի ապահովվի պետական ղեկավարությունը տնտեսության նկատմամբ և նրա հնարավորին չափ արագ զարգացումը, հիշյալ երկրների կառավարությունները օգտագործում են պետական կապիտալիզմի ուղին:

Միանգամայն իրավացի են ներուն և Սուկառնոն, երբ ընդգծում են, թե տնտեսական ազատագրման համար մղվող պայ-

<sup>1</sup> «Правда», 19 февраля, 1960.

քարը կրում է ավելի սուր բնույթ, քան պայքարը քաղաքական անկախության համար:

Տնտեսական, քաղաքական և կուլտուրական զարգացման հաջողությունները այստեղ կախված են ազգային ուժերի համախըմբվածությունից, բանվոր դասակարգի կազմակերպվածությունից և ազգային բուրժուազիայի ու նրա կառավարությունների դեմոկրատական ճիշտ քաղաքականությունից:

Վ. Ի. Լենինը բազմիցս նշել է Արևելքի ազգային բուրժուազիայի դեմոկրատական տենդենցների և բուրժուական նացիոնալիզմի պատմականորեն արդարացի լինելու մասին:

«Ասիայում,— գրում է նա,— կա դեռևս բուրժուազիա, որն անդունակ է ներկայացնելու անկեղծ, մարտական, հետևողական դեմոկրատիա, որն արժանավոր ընկերն է Ֆրանսիայի XVIII դարի վերջի մեծ քարոզիչների և մեծ գործիչների»<sup>1</sup>:

Մարքսիստական այս տեսակետը լիովին արդարացվել է Արևելքի ազգային-ազատագրական շարժումների և առանձին ժողովուրդների անկախության համար մղած պայքարի բազմամյա փորձով:

Պատմական կոնկրետ այս երևույթի ճիշտ ըմբռնումը մեծ նշանակություն ունի պրոլետարիատի և նրա պարտիայի ստրատեգիական և տակտիկական գծի որոշման համար:

Արևելյան երկրների ազգային բուրժուազիայի դեմոկրատիզմի դասակարգային հիմքը Լենինը համարում է գյուղացիությանը, որը ինչպես հայտնի է, կազմում է տվյալ երկրների ազգաբնակչության մեծագույն մասը: Այս պատճառով Լենինի հիմնական պահանջներից մեկն էլ այն է, որ բանվոր դասակարգը և նրա պարտիաներն այս երկրներում կարողանան հետևողական պայքար տանել գյուղացիության արմատական շահերի պաշտպանման համար: Հիմնականը այս հարցում՝ առանց զիջումներ կատարելու ֆեոդալական սարբերի օգտին հողային ռեֆորմի իրականացումն է:

«Ուտոպիա կլինեք կարծել,— գրում է Լենինը,— թե պրոլետարական պարտիաները, եթե առհասարակ նրանք կարող են ծագել այդպիսի երկրներում, որոշակի հարաբերությունների մեջ չգտնվելով գյուղացիական շարժման հետ, շաջակցելով նրան գործնականում, այդ հետամուտաց երկրներում կարող են անցկացնել կոմունիստական տակտիկա ու կոմունիստական քաղաքականություն»<sup>2</sup>:

<sup>1</sup> Վ. Ի. Լենին, *Ծրկեր*, հատ. 18, էջ 199:

<sup>2</sup> Վ. Ի. Լենին, *Ծրկեր*, հատ. 31, էջ 291: .

Այնքան, որքան ազգային բուրժուազիայի շահերը բախվում են և՛ իմպերիալիզմի, և՛ ֆեոդալիզմի շահերի հետ, նա ևս հաճախ պաշտպանում է հողային ռեֆորմը, ցանկանալով դրկել թե իր երկրի և թե՛ օտար հողատերերին նրանց տնտեսական հիմքից:

Հողային և հետևողական դեմոկրատական այլ ռեֆորմների կենսագործումը կյանքում, կարող են ստեղծել պայմաններ, երբ բանվոր դասակարգի և նրա պարտիայի ղեկավարութայմբ, հենվելով բանվորների և գյուղացիների ամուր դաշինքի վրա, հնարավոր կլինի կազմակերպել ազգային ճակատ՝ ազգային բուրժուազիայի մասնակցութայմբ:

Վերջինս դեմոկրատական քաղաքականութայմուն է տանում բուրժուազյն դեպքերում և երկրներում, որտեղ Երկրի հիմնական դասակարգերի՝ բանվորների և գյուղացիների կազմակերպվածութայմունն ու ակտիվութայմունը, Կոմունիստական պարտիաների հեղինակութայմունը, ապահովում են մշտական կոնտրոլը ներքեից և թույլ չեն տալիս այն տատանումներն ու շեղումները, որոնց ընդունակ է բուրժուազիան:

Իրաքում, Ինդոնեզիայում, Հնդկաստանում և այլ երկրներում, որտեղ ազգային բուրժուազիան հանդես է դալիս թե ներքին և թե արտաքին քաղաքականութայման շատ հարցերում որպես առաջավոր, դեմոկրատական ուժ, այնտեղ նրա բոլոր պրոգրեսիվ միջոցառումները գտնում են լայն մասսաների ընդունելութայմունը, իսկ կոմունիստական և բանվորական պարտիաները օգնում են համապատասխան կառավարութայմուններին կիրառելու այդ միջոցառումները:

Այդպիսի երկրներում աշխատանք է տարվում պահպանելու համար ազգային բուրժուազիայի այն լիզերներին, որոնք պատմական խոշոր գործ են կատարում իմպերիալիզմի ու ֆեոդալիզմի դեմ, իրենց երկրի անկախութայմունը ամրապնդելու համար մղած պայքարում:

Թե որքան ճիշտ է պրոլետարական պարտիաների և նրանց լիզերների դիրքը այս հարցում, ցույց են տալիս Լենինի հետևյալ տողերը:

«Չի կարելի մարքսիստ լինել, չտածելով ամենախոր հարգանք դեպի բուրժուական մեծ ռևոլյուցիոներները, որոնք համաշխարհային-պատմական իրավունք են ունեցել խոսելու բուրժուական «հայրենիքների» անունից, որոնք ֆեոդալիզմի դեմ մղվող պայքարի մեջ քաղաքակիրթ կյանքի են բարձրացրել տասնյակ միլիոնավոր նոր ազգեր»<sup>1</sup>:

<sup>1</sup> Վ. Ի. Լենին, Երկեր, հատ. 21, էջ 273:

Մեր կարծիքով ներկա պատմական ժամանակաշրջանում այդ կարգի մարդկանց թվին կարելի է դասել Ֆիդել Կաստրոյին, Արդու ֆեբրիմ Կասեմին, Սուկաոնոին, Ու-Նուին, Ջ. Ներուին և նման աիպի ազգային բուրժուազիայի այլ գործիչների:

Բայց բուրժուազիան շատ հաճախ ցուցաբերում է անհետևորականություն: Դրա պատճառը, ինչպես նշում է Լենինը, այն է, որ շահագործվող երկրների բուրժուազիան մեծ մասամբ, ազգային շարժմանը օգնելու հետ միասին, համաձայնության է գալիս իմպերիալիստական երկրների բուրժուազիայի հետ և միասին ելնում են կոմի բոլոր տեսակի ռևոլյուցիոն շարժումների և ռևոլյուցիոն դասակարգերի դեմ: Թուրքիայի, Պակիստանի և մի շարք այլ երկրների տիրող շրջանների հակաժողովրդական քաղաքականությունը, Հնդկաստանում, Արաբական Միացյալ Ռեսպուբլիկայում և այլուր տեղի ունեցած որոշ դեպքեր հաստատում են պատմական այս ճշմարտությունը:

Ազգային բուրժուազիայի տատանումները առանձնապես ակնառու են այնպիսի կարևոր հարցերում, ինչպիսին են՝ ազրարային ԽՍՀՄ-ում, դեմոկրատական ազատությունների կենսագործումը և միջազգային քաղաքականության ճիշտ դիրքավորումը:

Պետք է ասել նաև այն, որ ինչքան թուլանում են իմպերիալիզմի դիրքերը Արևելքում, այնքան ավելի բազմազան են դառնում այն միջոցառումները, որոնք անց են կացվում իմպերիալիստական պետությունների կողմից: Իմպերիալիստական այսպիսի քաղաքականության դրսևորումներից են ՍԵՆՏՈ և ՍԵԱՏՈ (իմպերիալիստական այս խմբավորումների երեքից երկուսը Ասիայում են գտնվում), ռազմական բլոկների կազմակերպումը և գործունեությունը, ասիական որոշ երկրների ներգրավումը ՆԱՏՕ-ի մեջ, զանազան երկրների հետ կնքած (Յապոնիա, Թուրքիա, Իրան, Պակիստան) միակողմանի ռազմական համաձայնագրերը, այսպես կոչված «էյզենհաուերի դոկտրինան» և «օգնությունը» թույլ զարգացած երկրներին և այլն:

Երբեմն իմպերիալիստները, չբավարարվելով հիշյալ միջոցառումներով, փորձում են վերականգնել իրենց իրավունքները կամ ամրապնդել իրենց վիճակը զենքի ուժով: Այդպիսին էին՝ Անգլո-Ֆրանկո-Իսրայելյան ազրեսիան Եգիպտոսի դեմ 1956 թ., Լիբանանի և Հորդանանի օկուպացիան Միացյալ Նահանգների և Անգլիայի կողմից 1958 թ., Ֆրանսիայի քաղաքականությունը Ալժիրի նկատմամբ և այլն:

Բայց ժամանակները ուրիշ են և դրա համար մեծ մասամբ

իմպերիալիստների քաղաքականությունը Արևելքում ձախողվում է:

Ազատագրված ժողովուրդները, որոնք պայքարում են իրենց անկախության ամրապնդման համար, ուսկական փորձով գիտեն թե ո՞վ է իրենց բարեկամը և ո՞վ թշնամին: Նրանք մեծ անհրաժեշտություն են զգում անշահախնդիր օգնության իրենց տնտեսության, կուլտուրայի, գիտության զարգացման ասպարեզում:

Իրագործելով Վ. Ի. Լենինի պատգամները, նրանց այդպիսի օգնություն է ցույց տալիս Սովետական Միությունը և մյուս սոցիալիստական երկրները, ներառյալ ժողովրդական Չինաստանը: Այդ օգնությունը տարբերվում է իմպերիալիստների ցույց տված «օգնությունից», նախ նրանով, որ այն չի պայմանավորվում որևէ քաղաքական պահանջով և ապա տրվում է շահագնաց արտոնյալ պայմաններով ու այնպիսի ապրանքներով (մեքենաներ, սարքավորումներ), որոնք անհրաժեշտ են ստեղծելու սեփական արդյունաբերություն և ապահովելու երկրի տնտեսական անկախությունը:

Սովետական Միության արտահանության մեջ մեքենաների և սարքավորումների տոկոսը 1938 թ. 5-ից բարձրացել և հասել է 21 %-ի՝ 1959 թ.: Այդ արտահանության  $\frac{3}{4}$  մասը գնում է սոցիալիստական երկրները, գլխավորապես Արևելյան երկրները: Մնացած մասը ուղարկվում է թույլ զարգացած երկրներին, որոնց հետ վերջին 5 տարում ապրանքափոխանակությունը ավելացել է ութ անգամ:

Ինչպես հայտարարեց Ն. Ս. Խրուշչովը ինդոնեզիական պառլամենտում, ընթացիկ տարում Սովետական Միությունը օգնություն ցույց կտա աշխարհի 22 երկրում՝ 383 տարբեր արդյունաբերական ձեռնարկությունների կառուցմանը:

Բազմապիսի է Սովետական Միության և մյուս սոցիալիստական երկրների օգնությունը, որը հզոր քրաշխիք է հանդիսանում գաղութատիրությունը վերականգնելու բոլոր փորձերի դեմ:

«Պատմաբանները, ուսումնասիրելով մարդկային հասարակարգի զարգացումը, — ասում է Ն. Ս. Խրուշչովը, — բոլոր հիմքերը կունենան XX դարի կեսերն անվանելու նոր աշխարհի, ազատության ու անկախության աշխարհի կառուցման ժամանակաշրջան:

Մարդկության շատ խայտառակ երևույթի՝ գաղութատիրության կործանում. ահա ժամանակի հատկանիշներից մեկը»<sup>1</sup>:

Այս մեծ պատմական խնդրի իրագործման յ Արևելքի երկրը-

<sup>1</sup> «Սովետական Հայաստան», 28 փետրվարի 1960:



ների տնտեսութեան դարգացման անհրաժեշտ պայմանն է խաղա-  
րութեան ամրապնդումը ամբողջ աշխարհում: Այստեղ ևս նրանց  
օգնութեան է գալիս Սովետական Միութեան և ամբողջ սոցիալիս-  
տական լադերի լենինյան խաղաղ քաղաքականութիւնը, որը  
պաշտպանութիւն է գտնում Արեւելի անկախ պետութիւններին  
շատերի կողմից:

Վ. Ի. Լենինի հիմնական պատգամներից մեկն էլ հետևողական  
պայքարն է խաղաղութեան և խաղաղ գոյակցութեան համար: Ամե-  
րիկյան թերթերից մեկի թղթակցի հարցին, թե ինչպիսի պլաններ  
ունի Սովետական կառավարութիւնը Ասիայում, Վ. Ի. Լենինը  
1920 թ. փետրվարին, պատասխանում է այսպես.

«Նույնն են, ինչ որ նվրոպայում. այն է՝ խաղաղ համակեցու-  
թիւն բոլոր ազգերի, ժողովուրդների, բանվորների և գյուղացիների  
հետ, որոնք արթնանում են նոր կյանքի՝ առանց շահագործման.  
առանց կալվածատերերի, առանց կապիտալիստների, առանց վա-  
ճառականների կյանքի համար: 1914—1918 իմպերիալիստական  
պատերազմը... արթնացրեց Ասիան և ուժեղացրեց աքնտեղ, ինչպես  
նաև ամենուրեք, ազատութեան, խաղաղ աշխատանքի, այլևս պա-  
տերազմներ թույլ չտալու ձգտումը»<sup>1</sup>:

Լենինի նշած բոլոր երևույթները, մանավանդ վերջին ձգտումը,  
տասնապատիկ և հարյուրապատիկ անգամ շատ ավելի են իրենց  
լզալ տալիս ներկայումս:

Վ. Ի. Լենինի ուսմունքը ազգային և գաղութային հարցերում  
հիմք ծառայեց Կոմունիստական պարտիայի և Սովետական պե-  
տութեան ազգային քաղաքականութեանը: Նա ցույց տվեց թե ինչ-  
պես պետք է զարգանա ազգային-ազատագրական շարժումը գա-  
ղութային և կախյալ երկրներում, որ այդ շարժումը վազմելու է  
միջազգային պրոլետարիատի ուղղութիւնի անբաժանելի մասը,  
որ այդ երկու ուղղութիւնն ուժերը՝ բանվոր դասակարգի ղեկավա-  
րութեամբ ապահովելու են իմպերիալիզմի կործանումը և սոցիա-  
լիզմի հաղթանակը համայն աշխարհում:

<sup>1</sup> Վ. Ի. Լենին, Երկեր, հատ. 30, էջ 404:

О. Г. ИНДЖИКЯН

## В. И. ЛЕНИН И НАРОДЫ ВОСТОКА

### Резюме

В статье изложены основные положения учения В. И. Ленина о национально-колониальном вопросе в связи с национально-освободительным движением народов Востока в эпоху империализма.

Анализируя процесс пробуждения народов Востока автор показывает величие ленинских идей, влияние русских революций и строительства социализма в СССР на Востоке; говорит о возрастающей роли народов Востока в решении международных проблем; о стратегии и тактике коммунистических и рабочих партий в странах Востока в условиях кризиса и распада колониальной системы империализма.

В свете ленинского учения рассматривается влияние народных революций и успехов строительства социализма в Китае, Северной Корее и Вьетнаме на судьбы многих народов Востока.

В статье приводятся указания В. И. Ленина о необходимости проведения политики мира и дружбы между народами; об оказывании систематической и бескорыстной помощи отсталым и слаборазвитым странам.

Все эти положения обоснованы фактическим материалом, отражающим современную историческую обстановку.

ՀՈՂԱՅԻՆ ՌԵՆՏԱՆ ԺԱՄԱՆԱԿԱԿԻՑ ԻՐԱՆԱԿԱՆ ԳՅՈՒՂՈՒՄ

Ժամանակակից Իրանի սոցիալ-տնտեսական կյանքի պատմության ուսումնասիրության համար կարևոր նշանակություն ունի ագրարային հարաբերությունների հիմնական պրոբլեմներից մեկը հանդիսացող հողային ռենտայի ձևերի և առանձին հողատիրական ինստիտուտների առկայության պայմաններում նրանց մեջ տեղի ունեցող փոփոխությունների վերլուծությունը:

Իրանում գոյություն ունեցող հողային հարաբերությունների ներկա էտապը բնորոշ է հատկապես այն տեսակետից, որ հետըհետև ուժեղանում է կապիտալիստական հարաբերությունների ներթափանցումը գյուղատնտեսության մեջ, որը իր հերթին նոր կերպարանք է հաղորդում կալվածատիրական հողատիրության և հողօգտագործման եղանակներին<sup>1</sup>:

Ներկայումս Իրանում գոյություն ունի հողային սեփականության չորս հիմնական ձև. առաջին՝ մալեքիյաթե արբաբի (مالکیت اربابی), այսինքն խոշոր և միջակ կալվածատիրություն, երկրորդ՝ մալեքիյաթե խորդեմալեքի (مالکیت خرد مالکی) — մանր հողատիրություն, երրորդ՝ մալեքիյաթե խալիսե (مالکیت خالص) — պետական հողատիրություն և չորրորդ՝ մալեքիյաթե վակֆ (مالکیت وقف) — մղկիթապատկան և այլ նվիրատուական հողատիրություն<sup>2</sup>: Բացի հողային սեփականության այս հիմնական ձևերից, կան նաև ամլաքե իլյաթի (املاك ایلاتی) — քոչվոր ցեղերին և

<sup>1</sup> Այս հարցին անդրադարձել ենք մեր «Կապիտալիստական հարաբերությունների ներթափանցումը Իրանական գյուղ» հոդվածում (տես ՀՍՍՌ ԳԱ Հասարակական գիտությունների «Տեղեկագիր», 1957, № 9):

<sup>2</sup> مسعود کیهان جغرافیای مفصل ایران قسمت ۳ اقتصادی تهر ان {۳} Մասուդե Կեյհան, Իրանի բնագրական աշխարհագրություն, երրորդ տնտեսական մաս, Թեհրան, 1951, էջ 55:

ներանց պետերին պատկանող հողերը, որոնք փաստորեն կարելի է դասել խոշոր կալվածատիրական հողերի շարքը և երկրորդ՝ ամլաքե ումումի (املاك عمومى), որոնք հին համայնական հողերի վերջին մնացուկներն են և կազմում են աննշան մի տարածութիւն:

Իրանական աղբյուրների համաձայն, գյուղացիության 60 % միանգամայն հողազուրկ է, 22 % մեկ հեկտարից պակաս հող ունի, 10 % 1—3 հեկտար, 6 % 3—20 հեկտար և այլն: Մշակվող հողերի ամբողջ տարածության ընդամենը 17 % է պատկանում նրանց, ովքեր երեք հեկտարից պակաս հող ունեն, մինչդեռ 56 % պատկանում է խոշոր կալվածատերերին, որոնք ըստ հողատերերի մեկ տոկոսն են կազմում<sup>1</sup>:

Ըստ Սովետական Մեծ հանրագիտարանի տվյալների, մշակվող հողերի մոտ 80 % գտնվում է կալվածատերերի ձեռքում, 15 % կազմում են պետական, վակֆային և շահի հողերը, և միայն մշակվող հողերի 5 % է պատկանում գյուղացիությանը: Գյուղացիության ոչ պակաս քան 85 % հողազուրկ է և աշխատում է կալվածատիրոջ հողի վրա:

Պատկերը ավելի պարզ է դառնում, երբ քննում ենք առանձին նահանգների հողային սեփականության հարաբերությունը: Այսպես, օրինակ՝ Արաքի շրջանի կես միլիոն բնակչությունից ընդամենը 40 հազարն է ապրում քաղաքում, իսկ մնացածը ռամբողջովին թշվառության և զրկանքների մեջ՝ գյուղերում: Այստեղ վարելահողերի «82 տոկոսը պատկանում է խոշոր կալվածատերերին և միայն 18 տոկոսը գյուղացիներին ու մսնր հողատերերին»<sup>2</sup>:

Մազանդարանի նահանգի վարելահողերի 60 % պատկանում է կալվածատերերին, 15 % կազմում են վակֆային հողերը, 5 % գյուղացիներին է, իսկ մնացածը պետական և շահի հողերն են:

Գյուղատնտեսական խոշոր նշանակություն ունեցող իրանական Ադրբեջանի նահանգում մշակվող հողերի 75—80 % պատկանում է կալվածատերերին, 12 % պետությանն ու մզկիթներին և մի-

<sup>1</sup> «Ռեհա» (رها) 1952, № 28, և «Բանդե Մարզում» (بانك مردم) 21 մարտի 1953 թ.: Միավորված ազգերի անտեսական գործերի դեպարտամենտի տվյալներով, գյուղացիության 60%-ը միանգամայն հողազուրկ է, 25%-ը ունի մեկ հեկտարից պակաս հող, 10%-ը՝ 1—3 հեկտար: (United Nations Department of Economic Affairs, Land Reform, Defects in Agrarian Structure as obstacles to Economic Development, New-York, 1951, էջ 14):

<sup>2</sup> (سوی آینه) «Բեսուլե Այենդե», 13 փետրվարի, 1953:

ախ մնացած շնչին մասն է պատկանում սակավահող գյուղացիներին:

1949 թ. Իրանի, այսպես կոչված, «Յոթնամյա պլանի ադմինիստրացիայի» Վիճակագրական բաժինը Քեհրանի և Դամավանդի շրջանի 1300 գյուղերում տվյալների փորձնական հավաք կազմակերպեց: Արդյունքները ցույց տվեցին, որ գյուղական ընտանիքների 60 % միանգամայն հողազուրկ է, 25 % ունի ավելի պակաս քան մեկ հեկտար և մոտ 10 % 1—3 հեկտար հող: Այլ խոսքով, գյուղացիության 95 % տիրում էր մշակելի հողերի ընդամենը 17 %: Հողատերերի մեկ տոկոսը կազմում էին 20 հեկտարից ավելի հող ունեցողները, որոնց մեկ հինգերորդը ուներ 100 հեկտարից ավելի<sup>1</sup>:

Ինչպես տեսնում ենք, տվյալների բազմազանությունը չի փոխում խնդրի էությունը, այն, որ ժամանակակից Իրանում հողերի գերակշռող մեծամասնությունը պատկանում է կալվածատերերին. հատկապես խոշոր կալվածատերերին: Նրանց է պատկանում նաև գյուղատնտեսական արտադրության համար էական նշանակություն ունեցող ջուրը: Գյուղացիական բազմամիլիոն մասսաները հողազուրկ են և ստիպված են աշխատել կալվածատերերի հողերի վրա: Հենց այդտեղից էլ բխում է երկրի գյուղատնտեսության մեջ իշխող ֆեոդալա-կալվածատիրական հարաբերությունների բնույթը, հետևաբար և ամբողջ Իրանի տնտեսության հետամնացությունը:

Այժմ անդրադառնանք այն հարցին, թե հողից ստացված ամբողջ եկամուտը ինչպե՞ս է բաշխվում բնակչության տարբեր դասակարգերի միջև, մի եկամուտ, որ ներկայումս տարեկան մոտավորապես 25,5 միլիարդ դրամ, կամ 785 միլիոն դոլլար է, և որը կազմում է ազգային ամբողջ եկամտի մոտ 85 տոկոսը<sup>2</sup>:

Մարքսը զանազանում էր ռենտայի հետևյալ ձևերը՝ աշխատանքային, մթերային, դրամական (որպես մթերայինի փոխարկված ձև), կիսրարային տնտեսություն և կապիտալիստական ռենտա: Ֆեոդալական ռենտան իր զարգացման ընթացքում անցել է երեք ստադիա՝ աշխատավճարային, մթերային և դրամական: Հողային ռենտայի զարգացման այդ երեք ստադիաները միաժամանակ հանդիսանում են ֆեոդալիզմի զարգացման ստադիաներ: Խոսելով ֆեոդալական ռենտայից դեպի կապիտալիստականը տանող անցումնաձևի մասին, Մարքսը գրում էր.

<sup>1</sup> «Middle East Journal», 1951, № 2, էջ 195:

<sup>2</sup> Экономика и внешняя торговля капиталистических стран, Москва 1954, стр. 213.

«Իբրև ունեւոր սկզբնական ձևից դեպի կապիտալիստական ունեւոր տանող մի անցումնաձև կարող է նկատվել Metairie System-ը, տնտեսութեան կիսրարային սիստեմը, որի ժամանակ մշակողը (վարձակալը), բացի իր (անձնական կամ թե ուրիշի) աշխատանքից, մատակարարում է կապիտալի մի մասը տնտեսութեանը վարելու համար, իսկ հողի սեփականատերը, բացի հողից՝ այդ կապիտալի մեկ ուրիշ մասը (օրինակ տավարը), իսկ արդյունքը, տարբեր երկրներում փոփոխվող որոշ համամասնութեամբ, բաժանվում է վարձակալի [Maier] ու հողի սեփականատիրոջ միջև»<sup>1</sup>: Մարքսը շարունակում է. «Մի կողմից՝ կիսրար-վարձակալը, անկախ նրանից, թե իր անձնական կամ մի ուրիշի աշխատանքն է կիրառում, պետք է արդյունքի մի մասի վերաբերմամբ պահանջ առաջադրի ոչ թե բանվոր լինելու իր որպիսութեամբ, այլ իբրև իր աշխատանքի գործիքների մի մասի տերը, որպես մեկը, որ հենց ինքը իրեն համար կապիտալիստ է: Մյուս կողմից՝ հողի սեփականատերն իր բաժինն է պահանջում ոչ թե բացառապես հողի իր սեփականութեան վրա հիմնված, այլև որպես կապիտալ փոխադրող անձ»<sup>2</sup>:

Կապիտալիստական հողային ունեւոր, ի տարբերութեան ֆեոդալականի, հենվում է ոչ թե անմիջական տիրապետութեան և հպատակեցման, ոչ թե արտադրական հարկադրման հարաբերութեանների վրա, այլ կապիտալիստական շահագործման հարաբերութեանների վրա: Կապիտալիստական հողային ունեւոր իրենից ներկայացնում է ոչ թե անմիջական արտադրողի ամբողջ հավելյալ աշխատանքը, այլ միայն նրա մի մասը, որը հանդիսանում է ավելցուկ միջին շահույթի վրա:

Ի՞նչպիսին է իրերի վիճակը Իրանում:

Ֆեոդալիզմը Իրանում իմպերիալիստական կապիտալի ներթափանցման ազդեցութեան ներքո կառչեց կիսրարային սիստեմին: Այնտեղ կիրառվում են թե՛ աշխատանքային, թե՛ մթերային և թե՛ դրամական ունեւորի ձևերը: Բայց կիսրարային վարձակալութեան պայմաններն Իրանում խորապես տարբերվում են այն կիսրարութեանից, որը հանդիսանում է ֆեոդալականից կապիտալիստականի անցնելու ունեւորի ձևը, որի ժամանակ ունեւորն արդեն երևան չի գալիս որպես հավելյալ արժեքի նորմալ ձև: Իրանում գերիշխողը հավելյալ պրոդուկտի լրիվ յուրացման ձևն է, և կիսրարութեանը

<sup>1</sup> Կ. Մարքս, *Կապիտալ*, հատ. 3, մաս 2, էջ 341:

<sup>2</sup> Նույն տեղում, էջ 342:

այստեղ դեպի կապիտալիստական տնտեսածե շի տանում: Իրանական գյուղացին շահագործողներին տալիս է ոչ միայն հավելյալ պրոդուկտը: «Այն ինչ որ նա, — դրում է Մարքսը, խոսելով հողային ունեւորի մասին, — իրրե կալուածարձ վճարում է հողի սեփականատիրոջը, հաճախ կլանում է ոչ միայն նրա շահույթի մեկ մասը, այսինքն՝ նրա սեփական հավելյալ աշխատանքի մեկ մասը, որի վրա նա իրավունք ունի որպէս աշխատանքի սեփական գործիքների տեր, այլ այն նորմալ աշխատավարձի մի մասն էլ, որ նա աշխատանքի միւնույն քանակի համար կստանար ուրիշ պայմաններում: Սրանից դատ՝ հողի սեփականատերը, որն այստեղ ոչինչ չի անում հողը բարելավելու ուղղութեամբ... սեփականազրկում է սրան այն փոքրիկ կապիտալից, որը սա մեծ մասամբ իր սեփական աշխատանքով միակցում է հողին, — սեփականազրկում է ճիշտ այնպէս, ինչպէս որ մի վաշխառու կաներ նման հանգամանքներում»: Իսկ ի՞նչ է ստացվում երկրի գյուղատնտեսութեան մեջ այդպիսի սիստեմի գերիշխանութեան հետեանքով: Արդյունքը հանդիսանում է աշխատանքի ցածր արտադրողականութունը, տընտեսութեան ձեւերի հետամնացութունը:

Քննելով իրանական իրականութիւնը, տեսնում ենք, որ մինչկապիտալիստական ունեւորների երեք ձեւերն էլ գոյութիւն ունեն, բայց գերակշռում է մթերային ունեւորն, շնայած որոշ տեղերում կարելի է հանդիպել մինչև իսկ աշխատանքային ունեւորի: Իսկ դրամական ունեւորն աւելի հազվադեպ է:

Կալվածատիրական հողերի մեծագույն մասում, որտեղ գյուղատնտեսական պրոդուկտները արտադրվում են գլխավորապէս վաճառքի համար, կալվածատերերը շարունակում են իրենց բաժինը գանձել մինչկապիտալիստական ունեւորի ձեռով: Այդուհանդերձ որոշ կալվածատերերի համար, հատկապէս ոռոգվող հողերի շըրջաններում և խոշոր առևտրական կենտրոնների մոտակայքում, բնորոշ է որոշ շափով անցումը տնտեսութեան ֆեոդալական ձեւից կապիտալիստականին: Բայց հողի և ոռոգման միջոցների նկատմամբ ֆեոդալ-կալվածատիրական սեփականութեան գերիշխանութեան պայմաններում, մինչև իսկ այդ շրջաններում, տնտեսութեան ղեկավարման նոր սիստեմին լրիվ և վերջնական անցում չի կարող լինել: Անգամ այն կալվածատերերը, որոնք ընդարձակում են վարձու աշխատանքի կիրառումը, իրենց հողերի մեծ մասը շարունակում են մշակել վարձակալների աշխատանքով:

Ընդհանրապէս կալվածատերերն իրանում հողը մշակելու հա-

<sup>1</sup> Կ. Մարքս, Կապիտալ, հատ. 3, մաս 2, էջ 169:

մար գյուղատնտեսական բանվորներ չեն վարձում, այլ ամբողջ հողը տալիս են արենդով: «Այսպես, ուրեմն,— գրում է Վ. Ի. Լենինը, խոսելով Ռուսաստանի մասին,— կապիտալիստական տնտեսությունը չէր կարող մեկ անգամից առաջ գալ, կոռային տնտեսությունը չէր կարող մեկ անգամից շքանալ: Հետևաբար, տնտեսության միակ հնարավոր սիստեմն անցումնային սիստեմն էր, մի սիստեմ, որն իր մեջ զուգորդում էր թե՛ կոռային և թե՛ կապիտալիստական սիստեմների՝ «գծերը»<sup>1</sup>:

Իրանական գյուղի անցումնային սիստեմում նույնպես գերիշխում են վերևում նշված ֆեոդալական գծերը: Արդենի ամբողջ բազմազանությունը, վերջին հաշվով, կարելի է ի մի բերել կապիտալիստական և ֆեոդալական հարաբերությունների միահյուսման տարբեր ձևերի, իհարկե ֆեոդալական հարաբերությունների մնացորդների գերիշխանության պահպանումով:

Իրանում վարձավճարը գանձելու երեք ձև գոյություն ունի: Զինս (مخمس) (մթերք), այսինքն՝ վարձավճարի ստացումը նատուրայով, երկրորդ՝ նաղդ ٢٤٠ (կանխիկ), այսինքն՝ երբ վճարվում է կանխիկ դրամով և վերջապես, խառը ձևը, երբ մի մասը գանձվում է նատուրայով, մյուս մասը՝ դրամով, վարձատուի և վարձակալի համաձայնությամբ: Խառը ձևը հատկապես տարածված է պետական հողերում, որի մեջ երբեմն մտնում է նաև մթերքը պետական պահեստ հասցնելու պարտականությունը: 1930 թ. օրենքով կառավարությունն ուզում էր վարձավճարի միայն նաղդ (կանխիկ) ձևը միասնական դարձնել ողջ երկրի Կամար: Բայց այդ շիրականացավ, և մինչև այսօր էլ Իրանում պահպանվել են վերոհիշյալ երեք ձևերը, քանի որ խոշոր կալվածատերերը հիմնականում գերադասում են նատուրալ վարձավճարը, որը նրանց ապահովում է լրացուցիչ եկամուտներ՝ ի հաշիվ արտագրողի՝ գյուղացու:

Ինչպես ասվեց, Իրանի վարելահողերի գերակշռող մասը պատկանում է կալվածատերերին, որը նրանք վարձու են տալիս սուբարենդատորներին կամ գյուղացիներին: Հազվագյուտ դեպքերում է, որ կալվածատերերը անմիջականորեն զբաղվում են հողերի մշակումով՝ օգտագործելով բատրակներին: Կալվածատերերը հողերը վարձով են տալիս երեք սիստեմով:

1. Մոգարեե կամ կիսրարային սիստեմ: Այս դեպքում հողը

<sup>1</sup> Վ. Ի. Լենին, Երկեր, հատ. 3, էջ 226:



վարձով է արվում վարձակալ-մշակողին որոշակի ժամկետով. բեր-  
սից որոշ մաս ստանալու պայմանով:

Կալվածատերը լրիվ հսկողություն է սահմանում գյուղացինե-  
րի և նրանց աշխատանքների վրա:

2. Ահմմանված վնարի սիստեմ: Այս դեպքում վարձակալ-մշա-  
կողը կալվածատիրոջը վճարում է նախապես որոշված մի գումար,  
անկախ ստացվող բերքի քանակից:

3. Պայմանագրային սիստեմ: Այս մեծապես տարբերվում է  
նախկին երկու ձևերից նրանով, որ հողը վարձով է տրվում այն-  
պիսի անձնավորության, որն ինքը անմիջականորեն չի մշակում  
հողը: Նա, կալվածատիրոջը մի գումար վճարելով, իրավունք է  
ստանում նրան հասանելիք բաժինը զանձել գյուղացիներից: Սա  
հենց սուբարենդան է:

Անհրաժեշտ է նշել, որ բոլոր պարագաներում էլ կալվածատի-  
րոջ բաժինը վճարվում է թե՛ բնավարձով, թե՛ կանխիկ, բայց գե-  
րակշռում է իհարկե առաջինը:

Վերոհիշյալ երեք սիստեմից ամենից տարածվածը առաջինն  
է՝ մողարեն կամ կիսրարային սիստեմը:

Հողը վարձով վերցնելը կոչվում է էջարե (عجارة), վարձակալը  
կոչվում է էջարեդար (عجارتدار), իսկ պայմանագիրը էջարենամե  
(عجارتنامه):

Ինչպես արդեն ասացինք, իրանում տիրող ագրարային հարա-  
բերությունների համար բնորոշ է հողերի կուտակումը փոքրաթիվ  
հողատերերի ձեռքում՝ մի կողմից, և բազմամիլիոն հողազուրկ  
գյուղացիության առկայությունը՝ մյուս կողմից: Ակնհայտ է, որ  
այս երկու դասակարգերի հասարակական-տնտեսական հարաբերու-  
թյունները բխում են մեկի հողային սեփականության մոնոպոլիայի  
և մյուսի հողազրկության հիմքերից:

Այդ հարաբերությունների զլխավոր առանձնահատկությունը  
հանդիսանում է այն, որ հողատերը, առաջին հերթին, յուրաց-  
նում է անմիջական արտադրողների հավելյալ պրոդուկտները: Հա-  
վելյալ արժեքը կամ հավելյալ պրոդուկտը այստեղ ձեռք է բերվում  
պրոդուկտային ռենտայի ձևով: Պրոդուկտային ռենտային ուղեկ-  
ցում են նաև ռենտայի նախորդ ձևի մնացուկները՝ կողը և աշ-  
խատանքատարի ուրիշ ձևերը, որոնք ապացուցում են անմիջա-  
կան արտադրողի տնտեսական և մասամբ էլ անձնական կախումը  
իր կալվածատիրոջից:

Պաշտպանելով կալվածատիրական սեփականությունը ճնշված  
և հողազուրկ գյուղացու «տնտեսություններից», հռչակելով և ամ-

րացնելով մասնավոր սեփականությունը հողի նկատմամբ. Ռիզա շահի միապետությունը ընդունեց մի շարք օրենքներ, որոնց օբյեկտիվ հետևանքը հանդիսացավ նախկին ֆեոդալական շահագործման մեթոդների, ֆեոդալական հարաբերությունների և, վերջին հաշվով, արտադրության ֆեոդալական եղանակի կոնսերվացիան և ամրացումը որպես գերիշխող եղանակ: Այս բանը պարզ երևում է իրանի Քաղաքացիական Օրենսգրքի այն հոդվածներում, որոնք վերաբերում են կալվածատիրոջ ու գյուղացու փոխհարաբերությունների կարգավորմանը: Օրենսգրքը չի սահմանում, ո՛չ կալվածատիրոջ կողմից գանձվող ռենտայի և ո՛չ էլ անմիջական արտադրողին՝ գյուղացուն կալվածատիրոջ կողմից ավանս տրվող գումարի չափը: Ամեն մի առանձին դեպքում հողատիրոջ և վարձակալ գյուղացուն հասանելիք բաժինը որոշվում է պայմանագրով կամ ըստ տեղի սովորույթի: Այդ մասին մենք մանրամասն կխոսենք, այժմ միայն տեսնենք, թե Քաղաքացիական Օրենսգրքը ինչպես է կանոնավորում գյուղացու և կալվածատիրոջ հարաբերությունները:

Քաղաքացիական Օրենսգրքի հոդվածներում ասվում է. «Մոզարեբեն մի պայմանագիր է, ըստ որի մի կողմը հող է վարձով տալիս մյուս կողմին որոշակի ժամկետով, որպեսզի վերջինս մշակելով այն, բաժանի բերքը հողի սեփականատիրոջ հետ» (Հոդված 518)<sup>1</sup>:

«Մոզարեբեն պայմանագրի ժամանակ թե՛ հողը վարձու տվողի և թե՛ մշակողի բաժինը պիտի սահմանվի հեշտ բաժանելի մասերով, ինչպես՝ քառորդ, երրորդ, կես և այլն; իսկ եթե կսահմանվի որևէ ուրիշ ձև, ապա մոզարեբի պայմանները վավերական չեն լինի» (հոդված 519)<sup>2</sup>: «Մոզարեբեում թույլատրվում է պայմանավորվել, որ կողմերից մեկը մյուս կողմին տա բերքից հասանելիք բաժնից ավելին և կամ ուրիշ որևէ ունեցվածք» (հոդված 520)<sup>3</sup>:

Վարձակալը, այսինքն հողազուրկ գյուղացին Քաղաքացիական Օրենսգրքում կոչվում է ամել (عامل): Վարձակալներն ամրացվում են տվյալ հողամասին՝ հողատերերի շահերի համաձայն: Դա իր արտահայտությունն է գտնում Օրենսգրքի այն հոդվածներում, ըստ որոնց վարձակալ գյուղացին պարտավոր է ժամանակին կատարել պայմանագրով իր վրա դրված պարտականությունները, այլապես՝ «եթե մոզարեբի ժամկետը լրանա, իսկ ցանքսը պատահաբար հասունացած չլինի, ապա մշակելու համար հողը վարձով

<sup>1</sup> (قانون مدنی) «Քաղաքացիական Օրենսգրք», էջ 113:

<sup>2</sup> Նույն տեղում:

<sup>3</sup> Նույն տեղում:

տված կողմը իրավունք ունի դադարեցնելու ցանքսի աշխատանքները, կամ թե չէ թողնելու այն, ստանալով դրա դիմաց փոխհատուցում» (հոդված 540)<sup>1</sup>։

Գյուղացին պարտավոր է հետևել ցանքսին մինչև վերջ։ 534-րդ հոդվածում ասվում է. «Եթե ցանողը պայմանագիրը կնքելու ժամանակ կամ թե աշխատանքների սկզբում թողնի ցանքսը և ոչ ոք չիփոխարինի նրան՝ սկսած դործը ավարտելու համար, ապա հոյը վարձով տվողի խնդրանքով դատարանը կարող է պարտագրել ցանողին ավարտելու այն կամ թե թույլ տալ հոյը վարձու տվողին դործը շարունակել մշակողի միջոցներով, իսկ եթե դրա հնարավորությունը չլինի, ապա հոյը վարձու տվողը իրավունք ունի շեղյալ համարել պայմանագիրը»<sup>2</sup>։ Մի այլ հոդվածում սահմանվում է. «Եթե մշակողը ժամկետին հոյը չցանի, ապա հոյը վարձու տվողը իրավունք ունի վնասների հատուցում պահանջել» (հոդված 535)<sup>3</sup>, կամ «Եթե մշակողը համընդհանուր ընդունված կարգով չհետևի ցանքսին, որի հետևանքով բերքը քիչ լինի, կամ հոյը վարձու տվողին որևէ այլ վնաս պատճառի, ապա մշակողը վնասի համար պատասխանատուֆյուն կկրի» (հոդված 536)<sup>4</sup>։ Հոդված 537-ում ասվում է. «Եթե մոզարեհ պայմանագրում ցույց է տրված որոշակի տեսակ ցանքս, իսկ մշակողը ցանի ուրիշը, ապա պայմանագիրը անվավեր կհամարվի»<sup>5</sup>։ Պայմանագիրը, շեղյալ համարվելու դեպքում բերքը բաժանվում է հետևյալ կերպ. «...ամբողջ բերքը հասնում է սերմի տիրոջը (որը համարյա միշտ կալվածատերն է լինում, — Ն. Ծ.), իսկ մյուս կողմը՝ հողի, ջրի, կամ աշխատուժի տերը իրավունք ունի հատուցում ստանալու նրա դիմաց, ինչի տերը որ նա հանդիսանում է։ Եթե սերմացուն պատկանում է թե՛ հողը վարձու տվողին և թե՛ մշակողին, ապա բերքը և հիշյալ հատուցումը բաժանվում են նրանց միջև, սերմացուից նրանց ունեցած բաժնի համապատասխան» (հոդված 533)<sup>6</sup>։

Պայմանագրի մի ուրիշ ձևը կոչվում է «մոսակաթ», (مساقات). որը կնքվում է ծառերի կամ այգիների տերերի և, այսպես կոչված, ամենների (վարձակալ գյուղացիների) միջև։ Ըստ Քաղաքացիական Օրենսգրքի դա ենթակա է նույնպիսի կանոնադրության, ինչ կիսրարայինը, միայն այն տարբերությամբ, որ երբ մոսակաթը

<sup>1</sup> (قانون مدنی) «Քաղաքացիական Օրենսգրք», էջ 117։

<sup>2</sup> Նույն տեղում, էջ 116։

<sup>3</sup> Նույն տեղում։

<sup>4</sup> Նույն տեղում։

<sup>5</sup> Նույն տեղում։

<sup>6</sup> Նույն տեղում։

չեղյալ է համարվում կամ բեկանվում, ամբողջ արտադրանքը պատկանում է տիրոջը, իսկ վարձակալին միայն որոշ փոխհատուցում պահանջելու իրավունք է վերապահվում (հոդված 544):

Քաղաքացիական Օրենսգրքի «մոզարեբ» և «մոսակաթ» պայմանագրերին վերաբերող ամբողջ բաժինը ապացուցում է, որ իրանի ժամանակակից օրենսդրությունը միայն օրինականացնում է շահագործման նախկին ֆեոդալական մեթոդները: Կալվածատիրոջ բաժինը, ինչպես և նախկինում, երբ այն սահմանվում էր տրվյալ տեղի սովորույթի համաձայն, իրավաբանական ձևակերպում է գտնում Քաղաքացիական Օրենսգրքի հոդվածներում: Գյուղացու ամրացումը հողին և հողօգտագործման ազատության բացակայությունը արտացոլվել են այն հոդվածներում, որտեղ ասվում է, որ արտադրողը իրավունք չունի «աշխատանքի սկզբում թշնամի այդ գործը» և որ գյուղատնտեսական կուլտուրայի ընտրության մեջ պարտավոր է ենթարկվել հողատիրոջը:

Կալվածատերերի ու գյուղացիության փոխհարաբերությունը կարգավորող դրույթները ցույց են տալիս այնուհետև, որ Քաղաքացիական Օրենսգրքը ամրապնդում է հողատիրոջ և գյուղացու միջև իշխող ֆեոդալական արտադրահարաբերությունները: Իրանական «Նամեհ Մարդոմ» ամսագիրը-միանգամայն ճիշտ է գնահատում Քաղաքացիական Օրենսգրքի նշանակությունը կալվածատիրոջ և գյուղացու հարաբերությունների կարգավորման տեսակետից: «Իրանի Քաղաքացիական Օրենսգրքում,— գրում է ամսագիրը,— գյուղացիներին ապրուստի միջոցներ ապահովելու և կալվածատերերի ոտնձգություններից այդ դասակարգին պաշտպանելու տեսակետից ոչ մի կետ չկա: Մոզարեբ և մոսակաթ բաժնում, 513-ից մինչև 545-րդ հոդվածներում, այնպիսի կարգ է սահմանվել... որ դրանցից չի կարելի օգտվել այդ դասակարգին հովանավորելու և նրանց կյանքի պայմանները բարելավելու համար: Քանի որ իրանի օրենսդրական մեջլիսները բոլոր ժամանակներում էլ կալվածատերերի շահերի հովանավորողն ու պաշտպանն են եղել և նրանց ազատ են թողել գյուղացիներին շահագործելու ասպարեզում, ուրեմն օրենքներ հորինողներն ու գործադրողները հենց իրանի կալվածատերերն են... որի հետևանքով երկրում հարստություն ստեղծող դասակարգերի հովանավորության, իրավունքների պաշտպանման և նրանց ապրուստի նվազագույն միջոցների ապահովման համար ոչ մի օրենք չի հրատարակվել»<sup>1</sup>:

<sup>1</sup> (نامہ مردم ۱۳۲۵ نمبر ۳ صفحہ ۳۳) «Նամեհ Մարդոմ» 1947, № 3, էջ 33:

Իսկ ի՞նչ պայմաններով է գյուղացին հողը վարձակալում:

Մոզարեբի կամ կիսրարային սիստեմի հիմքում ընկած է հին, միջնադարյան հինգանդամյա ֆորմուլան, ըստ որի բերքը բաժանվում է հինգ մասի, ամեն մի մասը գյուղատնտեսության բաղկացուցիչ հինգ տարրերից մեկի դիմաց: Այսպես ուրեմն, ըստ այդ կարգի, հողագործությունը բաղկացած է հետևյալ տարրերից՝ 1) հողից, 2) ջրից, 3) սերմացուից, 4) անասուններից, 5) աշխատուժից: Որոշ հազվագյուտ դեպքերում էլ հողագործական գործիքները հաշվում են որպես ինքնուրույն, առանձին ֆակտոր և այդ դեպքում դառնում է վեց տարր, բայց ընդհանրապես հողագործական գործիքները, որոնք շատ պրիմիտիվ են, պատկանում են գյուղացուն: Այսպիսով, ստացված բերքը բաժանվում է հինգ մասի, չորաքանչյուր մաս հատկացվում ըստ տարրերի պատկանելիության: Քանի որ գյուղացին, որպես կանոն, չունի ո՛չ հող և ո՛չ էլ ջուր, և շատ հաճախ էլ սերմացու ու աշխատող անասուն, որը նա «որոշ շրջաններում ստիպված է առանձին վարձակալել, ապա նա այդ գործարքում հանդես է գալիս միայն իր աշխատուժով, հետևաբար ստանում է ամբողջ բերքի միայն հինգերորդ մասը: Սա չի բերի բաժանման ամենատարածված եղանակն է ամբողջ Իրանում: Բայց նույն հիմունքներով կա նաև բաշխման այլ եղանակ, որը կիրառվում է երկրի առանձին շրջաններում: Այդ եղանակը կոչվում է սեյբբար, նիսֆեբար և շարեբդար (سبب، نصفه کار، چرکار): Սեյբբար եղանակով է բերքը բաշխվում, երբ գյուղացին կալվածատիրոջից վերցնում է հողը, սերմացուն և անասունները: Բերբահավաքի ժամանակ կալվածատերը հողի դիմաց նախ վերցնում է բերքի մեկ հինգերորդ մասը, ապա մնացածը բաժանվում է երեք մասի, որից երկու մասը կալվածատիրոջն է հասնում, մեկ մասը՝ գյուղացուն:

Նիսֆեբար եղանակը կիրառվում է այն դեպքում, երբ անասուններն ու հողագործական գործիքները պատկանում են գյուղացուն. այս դեպքում ևս բերքի մեկ հինգերորդ մասը կալվածատերը վերցնում է հողի դիմաց, իսկ մնացածը կիսվում է, որից մի մասը հասնում է կալվածատիրոջը, իսկ մյուս մասը՝ գյուղացուն:

Չարեբդարի եղանակի ժամանակ կալվածատերը, նախ վերցնում է բերքի չորս հինգերորդ մասը, այնուհետև մնացած մեկ հինգերորդը բաժանում է չորս մասի, որից միայն մեկ մասը հատկացնում է գյուղացուն, այսինքն՝ գյուղացին ստանում է ամբողջ բերքի մեկ քսաներորդը միայն: Չարեբդարը կիրառվում է հազվագյուտ դեպքերում, այն էլ բրնձի ցանքսերի շրջաններում:

Սեյեքբարի և շարեբզարի ժամանակ գյուղացին պետական հարկ չի վճարում, իսկ նիսֆեբարի ժամանակ վճարում է հարկերի կեսը:

Եթե պատահի, որ գյուղացին անասուններ, սերմացու ու գործիքներ տրամադրի և կալվածատիրոջից վերցնի միայն հողն ու ջուրը, ապա բերքը բաժանվում է երեք մասի (ا، ڪ، ۛ ասեքուփե), որից երկու մասը գյուղացին է ստանում, մի մասը՝ կալվածատերը: Բայց այսպիսի վարձակալություն ընդհանրապես քիչ է պատահում: Նման դեպքերում ավելի հաճախ կարելի է հանդիպել երկքուփե (ا، ڪ، ۛ դոքուփե) եղանակին, այսինքն՝ կիսով կես:

Այն գյուղացիները, որոնք, բացի իրենց աշխատուժից ուրիշ ոչինչ չունեն, մինչև իսկ վարձակալ չեն համարվում, պարզորեն կոչվում են «բարզեգար», և ստանում են բերքի մեկ հինգերորդ մասը: Սերմացուն մեծ մասամբ տալիս է կալվածատերը նաև այն պատճառով, որ ըստ օրենքի, նախքան բերքահավաքը պայմանագիրը բեկանվելու պարագայում, ցանքսը պիտի անցնի սերմացուն տրամադրողին:

Բայց բերքի բաժանման այդ սիստեմները գործնականում կիրառվում են ոչ լրիվ, գյուղացու բաժինը շատ ավելի պակաս է լինում, քան նշված քանակը: Այդ մասին խոստովանում է մինչև իսկ Լամբտոնը: Նա գրում է. «Բերքը բաժանելիս տրադիցիոն ձևով հաշվի են առնվում հինգ տարրերը... մինչդեռ դա փաստորեն տեսական արատրակցիայից մի բան էլ ավելի է և իրական բաժանումը, չնայած նյութապես կախված է այն բանից, թե այդ տարրեր տարրերը ում են պատկանում և ով է տրամադրում, հազվագյուտ է կատարվում այն հիմունքներով, որ հինգ տարրերի համար հատկացվեն հավասար բաժիններ»:

Գործնականում հինգանդամյա ֆորմուլան Իրանի բոլոր շրջաններում նույն ձևով չի կիրառվում: Գոյություն ունեն բազմաթիվ տարաձևություններ: Նայած տեղական պայմաններին, առանձին տարրերի տեսակարար կշիռը աճում է կամ նվազում: Կարևոր նշանակություն ունի այն հանգամանքը, թե ցանքսը ոռոգվում է, թե ոչ: աշնանացան է, թե գարնանացան և այլն: Ոռոգման եղանակը՝ գետից, կանաթից (քահրիզ), կամ ջրհորից, նույնպես ազդում է բերքի բաշխման վրա:

Ընդհանրապես բերքի բաշխումը կատարվում է կալում. հացահատիկը և դարմանը անջատում են և կուտակում ըստ մասերի:

<sup>1</sup> A. K. S. Lambton, Landlord and Peasant in Persia, London, 1953, page 306.

Այսպես, օրինակ, ենթադրենք կալվածատիրոջ բաժինը երկու երրորդ է, իսկ գյուղացունը մեկ երրորդ, ապա հացահատիկը և դարմանը առանձին բաժանում են երեք մասի: Որոշ տեղերում, ինչպես օրինակ Քուրդիստանում կալվածատիրոջ իրավունքն է ընտրելու իր մասը: Սովորաբար գյուղացին իրավունք չունի բերքի իր բաժինը կալից հեռացնել, քանի դեռ կալվածատերը իր բաժինը չի տարել: Երբ բերքը բաժանվում է մասերի, կալվածատիրոջ կամ նրա մուրաշիրի՝ ներկայացուցչի կողմից դրանք կնքվում են բերքը անձեռնմխելի դարձնելու համար, որը կոչվում է «մոհր քարդան» կամ «գաջ քարդան» (محر کردن با داج کردن): Բայց այդ «կնքումը» այնքան պրիմիտիվ է, որ ամենաշնչին քամին կարող է խախտել: Այդ հանգամանքը հաճախ է շարաշահվում կալվածատերերի կողմից, գյուղացիներին դողոթյան մեջ մեղադրելու և նրանց թալանելու համար, էնդհանրապես, որոշ բացառությամբ, ընդունված է, որ կալվածատիրոջ բաժինը կալից մինչև պահեստ (որը երբեմն զբտնրվում է քաղաքում) փոխադրելը մտնում է գյուղացու պարտականությունների մեջ:

Գարնանացան բերքի կալվածատիրական բաժինը՝ ի տարբերություն աշնանացանի, սովորաբար որոշվում է զնահատումով: Որոշ դեպքերում դա կատարվում է տշմիայն գարնանացանի, այլ նաև աշնանացանի հացահատիկի նկատմամբ: Բերքը զնահատողը՝ մոմայիղը (مميز), որը երբեմն գյուղի քեդիսուդան է լինում, երբեմն էլ մի ուրիշ անձնավորություն, ուղղակի նայում է բերքին և զնահատում այն, ըստ դրա էլ գյուղացին պետք է վճարի կալվածատիրոջ բաժինը: Հասկանալի է, թե կալվածատերերի կամակատար մարդկանց քմահաճույքը ինչպիսի ավերածություններ պատի կատարի հետամնաց գյուղում:

Կալվածատերերը իրենց բաժինը վերցնելուց հետո բազմաթիվ տուրքն էր են պարտադրում գյուղացիներին: Բոլոր այն դեպքերում, երբ գյուղացու բաժինը անասուն կամ սերմացու տրամադրելու հետևանքով ավել է լինում, կալվածատերը ծանրացնում է մյուս տուրքերը:

Իրանի նահանգներում և տարբեր շրջաններում գյուղացիների ու կալվածատերերի միջև բերքի բաժանման, ինչպես նաև, պահահակների տարբեր ձևեր գոյություն ունեն, բայց այդ բոլորի հիմքում, իհարկե, ընկած է բերքի բաժանման հնգանդամյա ֆորմուլան:

<sup>1</sup> A. K. S. Lambton... 306:

<sup>2</sup> Նույն տեղում, էջ 307:

Անհրաժեշտ է նշել, որ այդ հարցի պարզաբանումը դժվարին գործ է, թեկուզ այն պատճառով, որ ժամանակակից Իրանում բա-  
ղակայում է ստույգ ու լրիվ վիճակագրությունը: Սակայն հրապա-  
րակված տեղեկությունները որոշ պատկերացում տալիս են:

Այսպես, 1952—1953 թթ. «Իրանի տարեգիրքը» երկրի տար-  
բեր շրջաններում կալվածատիրոջ և գյուղացու բաժինների մասին  
հրապարակել է մի աղյուսակ, որը կազմվել է պաշտոնական ղե-  
կուցումների հիման վրա և բավականին հետաքրքիր տվյալներ է  
պարունակում<sup>1</sup>: Աղյուսակի ուսումնասիրումը ցույց է տալիս, որ  
անհամեմատ ավելի ծանր է հարավային և կենտրոնական Իրանի  
գյուղացիության վիճակը: Այսպես, Գուլիսթանի, Մահալաթի, Իս-  
ֆահանի, Յաղդի, Քերմանի, Բոջնուրդի և Մոքրանի շրջանների  
գյուղերում կարելի է հանդիպել այնպիսի փաստերի, երբ կալվա-  
ծատիրոջ բաժինը կազմում է մինչև բերքի  $\frac{3}{4}$ -ը: Խորասանի որոշ  
շրջաններում կալվածատիրոջ բաժնի առավելագույնը հասնում է  
մինչև հսկ բերքի  $\frac{5}{6}$  մասի: Բայց այս երևույթները, ինչպես ցույց  
է տալիս աղյուսակը, բնորոշ չեն Իրանի համար: Ամենատարած-  
ված ձևը սեքուֆեն (երեք մաս) է, որը կիրառվում է երկրի բազ-  
մաթիվ շրջաններում: Այսպես, Ղազվինի, Մոքրանի, Արաքի, Նա-  
հավանգի, Թուլսերագանի և այլ շրջանների գյուղերում գյուղացու  
բաժինը կազմում է մինչև բերքի  $\frac{2}{3}$  մասը: Կան դեպքեր երբ դա  
լինում է ավելին, ինչպես օրինակ Արևմտյան Ադրբեջանի գյուղե-  
րում՝ մինչև բերքի  $\frac{9}{10}$ -ը, Խուզիստանում՝ մինչև  $\frac{6}{7}$ -ը, Արևմտյան  
Ադրբեջանում, ինչպես նաև Քուրդիստանում՝ մինչև  $\frac{4}{5}$ -ը և այլն:  
Աղյուսակը ցույց է տալիս, որ գյուղացու բաժնի նվազագույն չա-  
փի կարելի է հանդիպել Խորասանում ( $\frac{1}{10}$ ): Բերքը երկու հավասար  
մասի բաժանելու դեպքերի ավելի հաճախ կարելի է հանդիպել  
Բրուջերդի, Խորամարագի, Քուրդիստանի, Արևմտյան Ադրբեջանի,  
Ղազվինի, Վարամինի շրջանների գյուղերում:

Այժմ, օգտագործելով իրանական և օտարերկրյա աղբյուրնե-  
րում եղած, հաճախ իրար հակասող, փաստերը և վիճակագրական  
տվյալները փորձենք քննել Իրանի տարբեր նահանգներում և շր-  
ջաններում կիրառվող բերքի բաշխման եղանակների և չափերի ըն-  
դունված ձևերն ու առանձնահատկությունները և գյուղացիների  
բազմազան պարհակները:

Քերմանի նահանգ: Այստեղ կալվածատերերը հետևյալ կարգն

<sup>1</sup> «Իրանի տարեգիրք», 1952—1953 թթ., Քեհերան, էջ 184:



ան հաստատել. ամեն տարի գյուղացիներին որևէ հողամաս տալու համար նրանցից մի գումար են կորզում, որը կոչվում է թակազմե (تفدیه) կամ թաարոֆ (تعارف): Այս պրակտիկան գյուղացիության մեջ մրցակցություն է ստեղծում, որի հետևանքով ավելի շատ թաարոֆ վճարողը կարող է ավելի ընտիր հող ստանալ. հակառակ դեպքում գյուղացին կամ ցածր բերքատու հող կստանա. կամ էլ անհող կմնա: Իսկ հողերը բաժանվում են մեկ տարի ժամկետով և սահմանափակ քանակությամբ<sup>1</sup>:

Քերմանում կալվածատերը տալիս է հողը, ջուրը, սերմացուն և երբեմն էլ անասունները: Նրա բաժինը բոլոր տեսակի կուլտուրաներից, բացի ափիոնից, կազմում է բերքի 75—80 %: Քերմանի պայմաններում առանց ջրի հողը ոչ մի արժեք չունի և փաստորեն կալվածատերերը ոչ թե միայն այս կամ այն հողամասի, այլ ջրի տերն են: Այնպես որ «կալվածատերերին հասնող բերքի բաժինը կարելի է համարել այն կապիտալի տարեկան շահույթը, որ նրանք ներդրել են ջուր հանելու համար»<sup>2</sup>:

Քերմանի մոտ գտնվող Գավխանեում, Աքբարաբադում և Մուհամեդաբադում կալվածատիրոջ բաժինը կազմում է բերքի <sup>7</sup>/<sub>10</sub> մասը: Իրանական «Շահբադ» թերթը, խոսելով Քերմանի բատրակների (կարարիների) մասին, գրում է. «Կարարիները գյուղի ամենատաժանակիր և ամենազրկված մարդկանցից են համարվում: Նրանց վարձում են մեկ կամ մի քանի տարով «երեք ջինսի» (ցորեն, գարի և կորեկ) բավական շնչին քանակի դիմաց... Այն գյուղացիները, որոնք այդ պայմանով աշխատում են կալվածատերերի հողերի վրա մեծ մասամբ նոր տաբուն (մարտի 21) մեկ ամիս մնացած իրենց ամբողջ պաշարը վերջացնում են ու ընտանիքների հետ սովի մատնվում, և այդ ժամանակ է, որ մի քիչ գարի կամ կորեկ ձեռք բերելու համար ստիպված են լինում դիմել գյուղի կալվածատիրոջը. անամոթ թալանչիները գյուղացիներին գարի են տալիս պայմանով, որ ամեն մի ման (3 կիլո) գարու դիմաց բերքահավաքի ժամանակ մեկ ու կես ման ցորեն ստանան: Այսպիսով, հաճախ պատահում է, որ գյուղացիները ստիպված են լինում բերքահավաքի ժամանակ իրենց ամբողջ ցորենը պարտքի դիմաց հանձնել արբաբի ներկայացուցչին և էլի դեռ պարտք մնալ: Իսկ գյուղացիներից շատերը, որոնք այդ հնարավորությունից էլ զուրկ են, ստիպված են իրենց և երեխաների ստամոքսները լցնել դաշտային խոտով: Քերմանի գյուղերից շատերում վաղ գարնանից

<sup>1</sup> (شهناز), «Շահբադ», 25 ապրիլ, 1953:

<sup>2</sup> „Royal Central Asian Journal“ 1953, Jan.; vol. VI, Part 1, p. 55.

մինչև բերքահավաքը գյուղացիների ընտանիքների անգամները կերակրվում են խոտով<sup>1</sup>:

Ինչ վերաբերում է վարձով աշխատող գյուղացիներին, ապա նրանք ստանում են օրական ոչ ավելի քան 10 ուիալ: Անշահահասների առավելագույն աշխատավարձը կազմում է տարեկան 10 ման ցորեն; 10 ման գարի և 10 ման կորեկ<sup>2</sup>:

Քերմանի Ռաֆսանջան գավառում կիսրարային պայմանագիրը կալվածատերը կնքում է գյուղացու հետ ամեն տարի աշնանը, այսպես կոչված՝ աբբանգի (أب بندی) ժամանակ: Հողը վարձակալող գյուղացին կոչվում է «սարղաիմ» (سارزاع): Նա կարող է իր վարձած հողը կամ մենակ մշակել, կամ էլ մասնակից դարձնել լծկան և գյուղատնտեսական գործիքներ ունեցող այլ գյուղացիների: Հողագործության միջոցներ ունեցող յուրաքանչյուր գյուղացի համարվում է մի «մարդ» (دمر), և եթե աշխատել են 10 հոգի, ապա գյուղացուն հասնող բերքը բաժանվում է 10 մասի, իսկ եթե գյուղացին շունի այդ բոլոր միջոցները, ապա նա համարվում է «կես մարդ» (نیم دمر), և մի մարդու բաժնի կեսն է ստանում: Գյուղացիների երեխաները մինչև 18 տարեկան հասակը նույնպես կես մարդ են համարվում:

Հողը վարձակալող գյուղացին, որն ուղղակիորեն կալվածատիրոջ հետ պայմանագիր է կնքել, եթե անասուններ և գործիքներ ունենա, ապա մի «մարդու» բաժին ստանալու փոխարեն ստանում է նախապես որոշված մի բաժին՝ «կարարի»: Այստեղ ևս կալվածատերը իրավունք ունի գյուղացուն գյուղից վտարել: Կալվածատերը նոր եկած գյուղացուն «խեթաբ» (حظاب) է տալիս, այսինքն՝ թույլ է տալիս, որ իր հողում աշխատի: Այդ խեթաբները միայն հողագործությամբ զբաղվելու թույլտվություններ են և նրանց մեջ չեն նշվում բերքի բաշխման կարգը: Բայց այդ խեթաբներում հաճախ նշվում է, որ եթե հանձնված հողի բերքը առավելագույնից (դահթիրից) և նվազագույնից (դահփայեից) պակաս լինի, ապա գյուղացին պարտավոր է փոխհատուցել այդ տարբերությունը: Ռաֆսանջանի գյուղերի վարելահողերը ընդհանրապես բաժանվում են հարասանների, որոնք մշակվում են երբեմն մի քանի «մարդ»-երի միջոցով՝ մի սարզաիմի գլխավորությամբ, կրբմն էլ միայն մի «մարդ»-ի և մի սարզաիմի կողմից: Սերմացուն տալիս է կալվածատերը: Գյուղացին, մինչև իսկ եթե սերմացու ունենա,

<sup>1</sup> (شهباز) «Շահբազ», 25 ապրիլի, 1953:

<sup>2</sup> (شهباز) «Շահբազ», 23 ապրիլի, 1953:

իրավունք չունի այն օգտագործելու: Ինչպես ասվեց, ամեն մի գյուղացի, երբ կալվածատիրոջից հողամաս է ստանում մշակելու համար, պետք է մի գումար վճարի կալվածատիրոջը, որպես թաարոֆ: Սակավամարդ գյուղերում, ինչպես օրինակ Նորմաշիրում, ամեն մի գյուղացի հողամասը վերցնելիս կալվածատիրոջից ստանում է նաև մի գումար մոսաեդե **مساجد** (օժանդակություն) անունով: Քանի դեռ գյուղացին շարունակում է աշխատել կալվածատիրոջ հողի վրա, մոսաեդեն հետ չի պահանջվում: Միայն հողից հեռանալու պարագայում է, որ գյուղացին ստիպված է այդ գումարը վերադարձնել, մի հանգամանք, որը հաճախ միջոց է հանդիսանում գյուղացուն հողի հետ կապելու համար:

Սովորաբար Ռաֆսանջանում բերքը հավաքելուց, կալսելուց և մաքրելուց հետո, նախքան նրա բաշխումը բերքի 7% հանվում է հատուկ ծախսերի համար, այնուհետև մնացածը շորս մասի է բաժանվում, որից երեքը վերցնում է կալվածատերը, մի մասն էլ՝ գյուղացին: Դարմանը սովորաբար կիսվում է, իսկ եթե անասունները կալվածատիրոջն են լինում, ապա գյուղացին դարմանից բաժին չի ստանում:

Ռաֆսանջանի գյուղերից Քաշքուլիյում մի գյուղացու եկամուտը, եթե նա աշխատելիս լինի մի քանի գյուղացիների հետ, և ցանած լինի հինգ հեկտար շաթվի, 2,5 հեկտար բամբակ և մի քիչ էլ կորեկ և բանջարեղեն, կալվածատիրոջ եկամտի համեմատությամբ, կազմում է հետևյալը.

	Ինքնագնա՝ թեղի քանակ	Ինչպե՞ս մեծ է	Գնված կալվածատիրոջ համար	Գնված մշակող գյուղացու համար	Գնված մշակող գյուղացու համար	Գնված մշակող գյուղացու համար
Ցորենի բերքը . . . . .	7500	50000	—	13500	2700	25500
Գարու բերքը . . . . .	1500	5000	—	1350	270	2550
Բամբակի բերքը . . . . .	4500	33000	—	9000	1800	19000
Չմերուկ և վարունգ . . . . .	—	10000	—	3000	600	7000
Կորեկ . . . . .	900	3000	—	1500	300	1400
Ցորենի սերմացու 750 կգ . . . . .	—	—	5000	—	—	—
Գարու սերմացու 150 կգ . . . . .	—	—	500	—	—	—
Կորեկի սերմացու 30 կգ . . . . .	—	—	100	—	—	—
Բամբակի ցանքսի ծախս . . . . .	—	—	5000	—	—	—
Կանաթների մաքրման ծախսերը . . . . .	—	—	6000	—	—	—
<b>Գումար . . . . .</b>		<b>101000</b>	<b>16600</b>	<b>28350</b>	<b>5670</b>	<b>55450<sup>1</sup></b>

<sup>1</sup> Ցորենի և գարու գինը 1947 թ. դեկտեմբերի 10-ի խաբվարը 1000 սիլա է հաշված: (دس دال) «Նամեհ Մարզում», 15 օգոստոսի, 1947:

Աղյուսակից երևում է, որ յուրաքանչյուր գյուղացու եկամտի ընդամենը մեկ տասներորդն է մնում իրեն, իսկ մնացած ինը տասներորդը անցնում է կալվածատիրոջը:

Մազենդարանի նահանգ: Մազենդարանում մշակվում են բրինձ, բամբակ և այլ կուլտուրաներ. այստեղ աճում են նաև մեծ քանակությամբ ցիտրուսային պտուղներ: Կալվածատերերը ցիտրուսային բերքը մշակում են վարձու աշխատանքի միջոցով:

Ի տարբերություն Իրանի մյուս նահանգների, կալվածատերերը Մազենդարանում կանաթներ (ստորերկրյա ջրի անցուղիներ) կառուցելու և դրանք նորոգելու ու մաքրելու ծախսերից ազատված են, քանի որ այդտեղ հոսում են բազմաթիվ գետեր, որոնցից հնչտուֆյամբ կարելի է օգտվել, իսկ տեղումներն էլ ընդհանրապես շատ բարձր են: Կալվածատիրոջ բաժինը գանձվում է երկու եղանակով, որոնք Մազենդարանում հայտնի են որպես «էջարե» (اجاره) և «նեսֆեքարի» (نصفه کاری) անուններով:

Կալվածքի էջարեն՝ վարձակալումը կապված է հողի բերրիության կամ ինչպես Մազենդարանում է ասվում «մաբղուբիաթի» (مرغوبیت) հետ: Զրի քանակը, տարեբային աղետները կամ տարվա բերրիությունը ոչ մի նշանակություն չունեն «էջարե բահա»-ի (اجاره بهه) այսինքն՝ վարձավճարի որոշման գործում:

Մազենդարանի տարրեր մասերում, նայած հողի որակին՝ վարձը գանձվում է հեկտարից՝ հետևյալ չափերով.

1. Շահսովարում և նրա շրջակայքում՝ յուրաքանչյուր հեկտարից 300—750 կգ.

2. Քաշուրում, Նոշահրում և Չալուսում՝ 280—740 կգ.

3. Բաբոլում և Ամոլում՝ 300—840 կգ.

4. Սարիում, Շահիում և Բեհշահրում՝ 495—900 կգ.

5. Կանգաուղում յուրաքանչյուր 2000 քառակուսի մետրի գանձվում է 150—225 կգ. բրինձ<sup>1</sup>:

Նեսֆեքարի կոչվող պայմանագրով գյուղատնտեսական տարվա սկզբին կալվածատերը որոշ քանակությամբ մթերք է տալիս գյուղացուն՝ որպես «օժանդակություն», որի դիմաց գյուղացին պարտավոր է բերքահավաքի ժամանակ ամբողջ բերքի կեսը տալ կալվածատիրոջը, իսկ մնացած կեսից վերոհիշյալ էջարեի կարգով կալվածատերը ստանում է իր բաժինը:

Կալվածատիրոջ կողմից գյուղացուն տրվող օժանդակությունը ըստ տեղերի տարբերվում է: Օրինակ՝ Նովշահրի, Չալուսի և Քաշա-

<sup>1</sup> (نام مردم) «Նամե Խարդոմ», 28 սեպտեմբերի, 1947:

րի շրջաններում մի հեկտար հող ցանելու համար կալվածատերը գյուղացուն տալիս է 120 կիլոգրամ բրինձ, 6 կիլոգրամ յուղ, 9 կիլոգրամ շամիչ՝ շաքարի փոխարեն, մեկ կիլոգրամ ծխախոտ, մի քիչ թեյ և գյուղացու կողմից վարձվող անասունների վարձի գնի կեսը:

Շահիի և Բարոլի շրջաններում այդ «օժանդակութունը» կազմում է 120 կիլոգրամ բրինձ, 50 թուման կանխիկ դրամ և անասունի վարձի կեսը, որի դիմաց բերքահավաքի ժամանակ, բացի բերքի կեսից, կալվածատերը վերցնում է այդ նույն քանակի բրինձն ու սրամբ<sup>1</sup>:

Մաղենդարանի բազմաթիվ գյուղերում գյուղացիները տալիս են հինգ աքաղաղ, որոշ քանակի ձմերուկ, սեխ, խաղող, սոխ և այլն՝ «բարխանե» (بارخانہ) անվան տակ:

Կալվածատերերի կողմից գյուղացիներին տրվող օժանդակութունը հաճախ կատարվում է հետևյալ ձևով. գյուղացուն տրվող 120 կիլոգրամ բրինձի դիմաց կալվածատերը ստանում է պաշտոնական ստացական 100 թումանի համար, իսկ աշնանը, երբ բրինձի գինը շատ ցածր է, գյուղացին կալվածատիրոջը վերադարձնում է 100 թումանի բրինձ, որը երբեմն կազմում է մոտ 250 կիլոգրամ<sup>2</sup>:

Որոշ դեպքերում կալվածատերերը իրենք են մշակում հողը վարձու աշխատանքի միջոցով և բատրակին վճարում են օրական 25 ոխալ, այն ժամանակ, երբ բրինձի կիլոն արժի 18 ոխալ<sup>3</sup>:

Իրանական պաշտոնական «էթթելաթ» թերթը, քննարկելով Մաղենդարանի գյուղացիության վիճակը, գրում է. «Եթե այժմ որևէ մեկը Մաղենդարան գնա և ուսումնասիրի, ցավոք սրտի այն եզրակացության կհասնի, որ առաջին ձեռքը, այսինքն՝ գյուղացին, որ ամեն օր մինչև ծնկները տիղմի մեջ խրված, մալարիայի մոծակներով շրջապատված, իր օրվա ապրուստը հայթայթելու և քաղաքների բնակչությանը սննդամթերքով ապահովելու համար ճիգ ու ջանք է թափում, չքավորության և դրամագլուխ շունենալու պատճառով դեռևս իր չհասունացած ցանքսը ցածր գնով նախապես վաճառում է և բերքահավաքի ժամանակ դատարկաձեռն տուն վերադառնում»: Չորս հոգիանոց գյուղացիական մի ընտանիքի նվազագույն ծախսերը թերթը հետևյալ կերպ է ներկայացնում.

<sup>1</sup> (دام و دام) «Նամեե Մաբդոմ», 2 օկտեմբերի 1947:

<sup>2</sup> Նույն տեղում:

<sup>3</sup> «The fortnightly» 1952, № 1022, page 102.

Մուուսը և հաղուստ	Ամսական	Տարեկան	Գումարը
Բրինձ . . . . .	28 ման	336 ման	5040 ուիալ
Թեյ և շաքար . . . . .	150 ուիալ	—	1800 ուիալ
Միս, հաց և ծխախոտ . . . . .	300 ուիալ	—	3600 ուիալ
Հաղուստի և կոշիկի միջնիմում . .	—	—	3000 ուիալ
Ծախսի ընդհանուր գումար . . .			13440 ուիալ

Այդ ծախսի դիմաց նրա ընդհանուր եկամուտն է կազմում 12.700 ուիալ: Այնուհետև թերթը նշում է, որ մինչև իսկ այս հաշվով էլ գյուղացին տարեկան 740 ուիալ պակասորդ է ունենում, եթե իհարկե տարին բարեհաջող լինի, ջուրը առատ, բերքն անվնաս, ինքն ու իր ընտանիքը առողջ լինեն, հիվանդության ծախսեր չունենան, լծկան էլ չվարձի, կառավարության գործակալների ոտնձգության և հարստահարման չենթարկվի, և վերջապես բերքն էլ նախապես վաճառած չլինի<sup>1</sup>: Իսկ այս բոլոր պայմանականությունները՝ հոգուտ գյուղացու պրակտիկայում համարյա անհնար են:

Գիլանի նձեռնագ: Անասուններ, սերմացու և հողագործական գործիքներ ունեցող, քիչ թե շատ ունևոր գյուղացիների ավելի հաճախ կարելի է հանդիպել Իրանի հյուսիսային նահանգներում: Հարավային նահանգներում գյուղացիները տրամադրում են միայն իրենց աշխատուժը:

Գիլանում հինգ տարրերից միայն՝ հողն է կալվածատիրոջը պատկանում. ջրի համար գյուղացին առանձին է վճարում: Եթե կալվածատերը տալիս է նաև սերմացուն, ապա բերքահավաքի ժամանակ, նախքան բերքի բաշխումը, գանձում է այն:

Գիլանում նույնպես կալվածատիրոջ և գյուղացու բաժինները տարբերվում են. եթե պայմանը էջարեի է, ապա գյուղացին կալվածատիրոջից հող վարձելով, բերքի ժամանակ ամեն մի հեկտարի դիմաց վճարում է՝ Ռուզսարում 375—900 կիլոգրամ, Փեհլեիում՝ 800—850 կիլոգրամ, Լահիջանում՝ 740—1000 կիլոգրամ, և մյուս տեղերում, ըստ հողի որակի՝ 600—750 կիլոգրամ<sup>2</sup>:

Կիսրարային եղանակի դեպքում կալվածատերը տալիս է սեր-

<sup>1</sup> (C. A. V. I.) «Եթթեյաթ», 9 հուլիսի, 1953:

<sup>2</sup> «Նամեե Մարչոմ», 23 սեպտեմբերի, 1947:

մացու և որոշ նյութական օժանդակություն, որը նա հետ է ստանում տոկոսներով՝ ընդհանուր բերքից. մնացածը կիսվում է հավասար չափով: Լանգարուդում, Ֆումենաթում, Ռեշտում սերմացուն գյուղացին է տրամադրում, ուստի և ստանում է բերքի երկու երրորդը: Բայց այս դեպքում բոլոր մյուս ծախսերը, ինչպես օրինակ լծկանների վարձը, առունների նորոգումը, բերքի փոխադրումը և այլն, գյուղացու վրին է: Մեկ հեկտար հողի համար օգտագործվող մի կոն վարձը կազմում է 5—6 արկղ (դա հավասար է 11 մանի, կամ 33 կգ) բրինձ: Ջրի համար էլ ամեն մի արկղ բերքի դիմաց 2 ուիալ է վճարվում:

Եթե վարձակալ գյուղացին չմշակված հող է ստանում, որը կոչվում է խարաբի (خرابی), ապա նա առաջին երկու-երեք տարին ունտա չի վճարում: Այդպիսի հողերում կալվածատերը գյուղացուն շինանյութ է տալիս՝ բնակարան կառուցելու համար, բայց գյուղացու աշխատանքով կառուցված տունը, այդուհանդերձ, համարվում է կալվածատիրոջ սեփականությունը:

Լահիջանում մոտավորապես 3400 հեկտար տարածություն թեյ է ցանվում: Թեյը կամ մշակում են իրենք կալվածատերերը՝ օգտագործելով օրավարձ բատրակներին, կամ էլ ամբողջ տնտեսությունը վարձով են տալիս ինչ-որ մի երրորդ անձնավորության: Այս դեպքում ամեն մի հեկտարի դիմաց նրանք ստանում են 230—260 կիլոգրամ շոր թեյ: Իրանական «Շահբաղ» թերթը գրում է, որ թեյի պլանտացիաներում ագարնանն ու ամռանը օրական ավելի քան ութ հազար բանվորուհիներ են աշխատում: Օրական ավելի քան 14 ժամ աշխատանքի դիմաց նրանք առավելագույնը ստանում են 15 ուիալ, իսկ երեխաները՝ 10 ուիալ: Չինական տեսակի թեյի պլանտացիաներում աշխատող բանվորների վայրագ շահագործումը աննախադեպ է: Բանվորների աշխատուժից առավելագույն օգուտը քաղելու նպատակով կալվածատերերը թեյի հավաքը կապալով են տալիս՝ յուրաքանչյուր կիլոգրամ թաց տերևի դիմաց 2 ուիալ վարձ վճարելով: Լահիջանի թեյի ֆաբրիկաներում ամեն մի կիլոգրամ թաց թեյի գինը միջին հաշվով 13 ուիալ է, այսինքն՝ կալվածատերը ամեն մի կիլոգրամ թեյից, մյուս ծախսերը դուրս գալուց հետո, 6 ուիալ օգուտ է քաղում: Եթե ամեն մի բանվոր՝ միջին հաշվով օրական տասը կիլոգրամ թեյ հավաքելով, քսան ուիալ վարձ է ստանում, ապա այդտեղից այդ վաճառում է 130 ուիալով և առնելվազն 60 ուիալ մաքուր օգուտ է ստանում<sup>2</sup>:

<sup>1</sup> (آمد مرد) «Նամեհ Մարզոմ», 23 սեպտեմբերի, 1947:

<sup>2</sup> (؛ ل. ٥٠) «Շահբաղ», 10 հուլիսի, 1953:

Այս բոլոր տվյալները ցույց են տալիս, որ Գիլանում նույնպես կալվածատերերը հսկայական եկամուտներ են ստանում: Այսպես օրինակ՝ 1946 թ. Կավամ-էս-Սալաթանեն Գիլանի իր կալվածքներից մեկ միլիոն 800 հազար ուիալ եկամուտ է ունեցել:

Գիլանի թեյի և բրինձի պլանտացիաներում բատրակություն են անում թե՛ հողազուրկ, և թե՛ սակավահող գյուղացիները: Բատրակություն են անում ոչ միայն տղամարդիկ, այլև կանայք ու անչափահասները: Գիլանում գլխավորապես բատրակություն են անում խալխալցիները՝ հարևան լեռնային շրջանի բնակիչները: Խալխալում դրուժությունը շատ ավելի ծանր է, և գյուղացիները ստիպված գալիս են Գիլան աշխատանքի. նրանք, լեռնաբնակ լինելով, առողջ են և ուժեղ, սակայն Գիլանի բրնձի դաշտերում սոսկալի ծանր պայմաններում աշխատելով ամբողջովին հյուծվում են, քայքայում իրենց առողջությունը, իսկ շատերը մահանում են:

Գորգան: Գորգանում բնակվում են թուրքմենական քոչվոր ցեղերը, որոնք բացի անասնապահությունից զբաղվում են նաև հողագործությամբ: Այդտեղ, ինչպես ընդունված է, ամեն մի «եղեսմաթից», որը հավասար է 1,4 հեկտարի, կալվածատերը ստանում է 1800 կիլոգրամ բերք: Միաժամանակ գյուղացին ստիպված է ջրի համար ամեն մի դեսմաթին վճարել 36 կիլոգրամ:

Թուրքմենսարայում քանի որ գյուղացիներն ունեն իրենց անասուններն ու սերմացուն, ապա վարձած հողի դիմաց նրանք պարտավորվում են կալվածատիրոջը տալ ցանված սերմի չափ վարձ: Այն թուրքմենները, որոնք ստիպված են լինում բատրակություն անել կալվածատերերի մոտ, կոչվում են կուլլուղչի (قوللوچى): Ռիդա շահի ժամանակ անասնապահությամբ զբաղվող թուրքմենները արոտավայրերի համար վճարում էին յուրաքանչյուր գլուխ ոչխարին՝ մեկ ու կես ուիալ, էջին՝ 3 ուիալ, կովին՝ 5 ուիալ, գոմեշին՝ 10 ուիալ, ձիուն, ուղտին, ջորուն՝ 12 ուիալ:

Այբբեջանի նահանգ: Դրուժությունը նույնն է նաև Իրանական Ադրբեջանում: Կալվածատիրոջն է պատկանում հողը, ջուրը և հաճախ էլ անասուններն ու սերմացուն: Կալվածատիրոջ բաժինը այստեղ ևս փոփոխական է. այն լինում է ընդհանուր բերքի  $\frac{1}{5}$ ,  $\frac{2}{3}$ ,  $\frac{1}{2}$  և այլ մասերը: Ադրբեջանում էլ, ինչպես գրում է «Բեսուլե Այնեդե» թերթը, կալվածատերերը հետևյալ ձևերով են թալանում գյուղացիներին.

1. Կալվածատիրոջ բաժին.
2. Պարհակներ և հարկեր.

<sup>1</sup> (امام مردم) «Նամե Մարդոմ», 11 սեպտեմբերի, 1947:



3. «Օժանդակութիւն» և պարտք, որ հետ է գանձվում կրկնակի շափերով:

4. Տուգանքներ:

5. Կոո. և Կեզար:

Մանր և բազմազան են իրանական Ադրբեջանի գյուղացիութեան պարհակները: Իրանական Մեջլիսի XIV նստաշրջանում հյուսիսային Իրանի դեպուտատներից մեկը Մեջլիսի նախագահին ուղարկած իր նամակում, խոսելով այդ պարհակների մասին, գրում է, որ Իրանական Ադրբեջանում կալվածատերերը բռնի ուժի և խռտանգումների եղանակով շարունակում են գյուղացիներից գանձել միջնադարյան «Երեզաթ» (عتد) կոչվող տուրքերը:

«Բեդաթները» հետևյալներն են՝

Հաֆթ Աբբասի, «եղդի արբասի», (այս տուրքը կոչվում է թե՛ պարսկերեն անունով և թե՛ միևնույն ժամանակ եղդի արբասի թուրքերեն դարձվածքով), մեկ քառասուներորդ, մարդագլուխ, հավ, ձու, անվարձ աշխատանք, ոչխար, ներքնակի դրամ, եզան տուրք, յուղ, ձիու դարի, հյուրերի ծախս և այլն, մինչև իսկ Մակուի գյուղերից մեկում նասրեդդին շահի մոր պատանքի անվամբ տուրք են ստանում... Լիզվանում հաջի էհթեշամը իր գյուղերից հետևյալ տուրքերն էր ստանում.

1. Ի հավելումն գյուղատիրական բաժնի, ամեն մի տնից մի հավ ու տասը ձու:

2. Ամեն մի տնից հինգ հարյուր ուիալ կանխիկ, ամեն մի հոտից մի գառ:

3. Հարյուր ուիալ մի զույգ եզից:

4. Ամեն մի գյուղացուց «մարդագլուխ» տասը ուիալ:

5. Անվարձ աշխատանք:

6. Մեկ քառասուներորդ:

7. Խարմանչիլիք և այլն<sup>2</sup>:

Ռիզաիեում, եթե կալվածատերը տալիս է հող ու սերմացու, ապա ստանում է բերքի կեսը, իսկ երբեմն էլ բերքի երկու երրորդը: Խոյի շրջանում կալվածատերերը «բաշփուլի» անվան տակ յուրաքանչյուր ոչխարից տուրք են ստանում երկու արբասի, ձիուց և կովից՝ 2,5 ուիալ, և էջից 3 ուիալ: Որոշ գյուղերում գյուղացիական ամեն մի ընտանիք տարեկան պետք է տա նաև մի զույգ ոչխար:

Մակուի շրջանի որոշ գյուղերում գյուղացիները տալիս են նաև հետևյալ հարկերը. մի աման պահեստի համար (ամեն մի ամանը

<sup>1</sup> (بسوی آينده) «Բեսուլե Այենդե», 3 մարտի 1952:

<sup>2</sup> «Հակաֆաշիստ թերթ», հայերեն, Թավրիզ, 12 սեպտեմբերի, 1945:

8,5 կիլոգրամ է), երկու աման քեդխուղային, որոշ քանակի յուղ և մի քանի ոչխար և այլն՝ «փեշքաշ» անվան տակ, յուրաքանչյուր կալից մի աման «աթ հակկի» (ձիու բաժին) անվան տակ: Բացի այս բոլորը 1—5 թուման էլ գլխահարկ են վճարում<sup>1</sup>:

Թավրիզից 40 կիլոմետր հյուսիս գտնվող Մուժումբար գյուղում գյուղացու տնկած ծառերի 5-ից մեկը պատկանում է աղային, ինչպես և խոտի՝ հինգ մասից մեկը: «Չբավականանալով դրանով, — կարգում ենք Թավրիզի «Հակաֆաշիստ թերթում», — պարոն գյուղատիրոջ մտքում հղացել է այն անհեթեթ գաղափարը, թե այդ հողամասի վրա փոխանակ ծառ տնկելու կամ աճեցնելու, գյուղացին կարող է ցորեն ցանել, և ահա մի նոր աուրք՝ չցանված ցորենի համար:

Այն գյուղացիները, որոնք այլևս գյուղում չեն և քաղաքում բանվորություն են անում, թեկուղ բացակա, համենայն դեպս նրանցից էլ ազահ կալվածատերը տուրքեր է գանձում<sup>2</sup>:

Եվ այսպիսով կալվածատերերը հսկայական եկամուտներ են քաղում իրենց կալվածքներից: Մակուի կալվածատերերից՝ Անալիխանումը հավաքում է տարեկան միայն հազար տոննա ցորեն:

Իրանական Ադրբեջանում և Քուրդիստանում իշխող ֆեոդալական հարաբերությունների մասին հետաքրքիր վկայություն ունի անգլիական «Contemporary Review» ժուռնալը. «Եթե որևէ մեկը, — կարգում ենք այնտեղ, — իսկապես ցանկանում է տեսնել գործող ֆեոդալիզմը, թող ճամփորդի դեպի Քուրդիստան և Ադրբեջան... Այդ մասերում խոշոր կալվածատերերը իրենց վարձակալներից պահանջում են բերքի երկու երրորդը և միաժամանակ հանդես են գալիս որպես վաշխառուներ 40 տոկոս շահույթով<sup>3</sup>:

Քուրդիստանի նահանգ: Այստեղ նույնպես վարկահողերի հիմնական մասը պատկանում է խոշոր կալվածատերերին՝ մալիքներին և խաներին: Վարձակալության պայմանները բազմազան են. նայած տեղին և սովորույթին: Կալվածատիրոջ բաժինը հիմնականում կախված է երկու գործոնից՝ հողի ու նրա վրա ցանվող կուլտուրայի բնույթից և արդեն մեր կողմից նշված գյուղատնտեսական տարրերի մեջ կալվածատիրոջ ունեցած մասնակցությունից: Միայն հողի դիմաց շոռոգվող հողերում կալվածատերը ստանում է բերքի մեկ տասներորդ մասը, իսկ ոռոգվող հողերում՝ մեկ հինգերորդը, բամբակի, բրնձի և ծխախոտի ցանքսից՝ մեկ երկրորդը, սակայն

<sup>1</sup> (سوی آینه) «Բեսուլե Այենդե», 3 մարտի, 1952:

<sup>2</sup> «Հակաֆաշիստ թերթ», Թավրիզ, 4 փետրվարի, 1944:

<sup>3</sup> «Contemporary Review», 1953, № 1055, page 263:

բնական է, որ կալվածատերերը բացի հողից, տրամադրում են նաև սերմացու և գործիքներ, որոնք գյուղացու բաժինը իջեցնում են մինչև մեկ երրորդ մասի: Դրանով, իհարկե, քուրդ գյուղացին չի փրկվում: Նա պարտավոր է նաև բազմաթիվ այլ տուրքեր վճարել:

Իրանական պաշտոնական «էթթելյաթ» թերթը 1952 թ. օգոստոսի 30-ի համարում տպագրել է մի հոդված, որտեղ մանրամասն խոսվում է քուրդ գյուղացիների պարհակների մասին: Հոդվածում նշվում է, որ օրինակ՝ Քուրդիստանի գյուղերում մի ջուֆթի դիմաց կալվածատերը ստանում է՝ 1) կանխիկ դրամ՝ 100—200 ուիալ, 2) յուղ՝ 2—3 ման, 3) պանիր՝ 1—2 ման, 4) միջակ գիրուֆյան հավ՝ 6 հատ, 5) բեգարային աշխատող գյուղից՝ 10—25 հոգի, 6) էշի փող՝ 200—480 ուիալ, շնայած կալվածատերը ավտոմեքենա է օգտագործում, 7) նոր տարվա նվեր՝ 150 ուիալ տարեկան: 50 զույգ լծկան ունեցող գյուղը պարտավոր է կալվածատիրոջը տալ 10 ուիար, 8) որոշ գյուղերում՝ 100—120 հատ քակոր, 9) ձու՝ 6—10 հատ, 10) 3—5 օր աղալի ջոֆթ» (այսինքն՝ գյուղացու լծկանը պետք է ձրի աշխատի կալվածատիրոջ համար), 11) որոշ գյուղերում՝ դարմանի երկու տասներորդը, 12) ցորենի և գարու բերքի երկուս ու կես տոկոսը՝ որպես պետական հարկ, 13) երկու բիդոն ցորեն հավելյալ ձևով, որը կազմում է մոտ 20 ման:

Թերթը նշում է, որ այս բոլորից բացի կալվածատերերը ստանում են նաև թիֆլիսանե, թեհրանանե, նոր տարվա, ոչնչի (تفلیسانه-تهرانانه-انانهداده-حاجانه) կոչվող տուրքերը:

Թիֆլիսի կոչվող տուրքի էությունն այն է, որ գյուղացին այժմ պարտավոր է հարյուր տարի առաջ կալվածատիրոջ պապի Թիֆլիս կատարած ճամփորդության ծախսերը հոգալու համար ըստ իր կարողության մի գումար վճարել:

Թեհրանանե տուրքը վճարվում է կալվածատիրոջ կնոջ Թեհրան կատարած ճամփորդության ծախսերի համար:

Կալվածատիրոջ ներկայացուցիչը՝ մոբաշիրը, իր հերթին ևս տուրք է գանձում, որը կոչվում է «ոչնչի» համար:

Իրանական Քուրդիստանի որոշ մասերում կա մի ուրիշ տուրք ևս, որը կոչվում է «սուրանե»։ Գյուղացին դա վճարում է կալվածատիրոջը, ամուսնության թույլտվություն ստանալու համար:

«Բեսուլյե Այնդե» թերթը այսպես է նկարագրում քուրդ գյուղացիության վիճակը. «Քուրդիստանի գյուղացիությունը բավական դժվարին պայմաններում է ապրում: Դեռևս հիմա էլ, XX դարի երկրորդ կեսին, ֆեոդալական տնտեսությունն է իշխում ամբողջ Քուր-

դիստանում: ...Ֆեհդալ-խոշոր կալվածատերը, տարբեր անվան տակ խլում է գյուղացիների ամբողջ ունեցվածքը»:

Իսֆահանգի նահանգ: Իսֆահանի նահանգում մեծ մասամբ բերքը բաշխվում է հետևյալ ձևով. երկու բաժին կալվածատիրոջը, մեկ բաժին գյուղացուն:

Իսֆահանի Հայդարաբադում և Ամիրաբադում բերքի երեք հինգերորդը հասնում է կալվածատիրոջը, երկու հինգերորդը՝ գյուղացուն: Իսֆահանից Շիրազ տանող ճանապարհի վրա գտնվող Գեհրիզ գյուղում կալվածատեր Չուբինեի հողերը մշակում են մոտ 4 հազար գյուղական ընտանիքներ: Գյուղացիներն իրենց աշխատութից բացի ուրիշ ոչինչ չունեն: Կալվածատերը տալիս է հողը, ջուրը, սերմացուն, անասունները, գյուղատնտեսական գործիքները, և վերցնում բերքի  $\frac{1}{5}$  մասը, շահաված դեռ մյուս տուրքերը:

«Էթթեկաթ» թերթը, խոսելով Իսֆահանի գյուղացիության վիճակի մասին, գրում է. «Չնայած Իսֆահանի գյուղացու գործադրած ամբողջ ջանքերին... բերքի սակավության և ապրուստի միջոցների թանկության պատճառով, նա մեծ մասամբ սոված է, իսկ շոր ու աղետային տարիներին սովից ստիպված կամ փախչում է ուրիշ վայրեր, կամ էլ ոչնչանում: Հատկապես Գարգան գյուղում նկատվել է, թե ինչպես գյուղացիները խոտով են սնվում»<sup>2</sup>:

Հավաղան: Համազանի շրջանը աչքի է ընկնում բերքի բաշխման բազմազանությամբ: Իրանական «Բանդե Մարդում» թերթը տպագրել է մի հետաքրքիր փաստաթուղթ, որը ցայտուն կերպով ցույց է տալիս Համազանի շրջանի գյուղացիների ծանր պարտավորությունները:

1953 թ. պատահում է այսպիսի մի դեպք: Համազանի շրջանում Նիգար Խաթուն գյուղի գյուղացիները մերժում են կալվածատիրոջ բաժինը տալ: Կալվածատերը արդարադատության օրգանների միջոցով պաշտոնական գրություններ է ուղարկում ամեն մի առանձին գյուղացու անունով, որով և պահանջում է իր բաժինը: Գրության մեջ ասվում է. «Ձեզ հայտնում ենք, որ Համազանի նահանգապետության, ժանդարմերիայի և արդարադատության մոտ ձևակերպված և գոյություն ունեցող գործերի, հետաքննությունների և կենտրոնական մարմիններին ուղղված բազմաթիվ զանգատների համաձայն, դուք այս տարի գյուղում խլրտում ստեղծելով և իմ ներկայացուցչին սպառնալով ու ճնշելով, տանուտերին փոխելով և վերջապես անընդունելի և ինքնագլուխ կերպով, ձեր ցանկությամբ

<sup>1</sup> (سوی آئندہ) «Բեսուլե Այենդե», 21 հունվարի, 1953:

<sup>2</sup> (اطلاعات) «Էթթեկաթ», 22 հուլիսի, 1953:

րևրբը հավաքել և ր և ամեն մեկը ըստ ձեր հայեցողության և առանց կալվածատիրոջ ուղղակի հսկողության, որոշ քանակի ցորեն հանձնելով, խուսափել ևք վճարել կալվածատիրական բաժնի մնացած ցորենը և դարին, նույնպես և դարմանն ու խոտը, այգուց և բանջարանոցից (սեյֆի) հասանելիք բաժինը, արոտավճարը (ալաֆ-չար), րևրբը քաղաք փոխադրելու վարձը և հողավճարը: Կալվածատիրոջ բաժինը ապահովելու համար արդարադատության պաշտոնական մասնագետը սահմանել է, որ յուրաքանչյուր զոջի (զույգ ևզ) դիմաց դուք պարտավոր եք վճարել՝ 1) ցորեն և գարի 6 խարվար, 2) դարման՝ 2 խարվար, 3) խաղող՝ 1 թանաբից (չվան) 150 ման, 4) բանջարանոցի 1 թանաբից՝ 500 ոհալ, 5) խոտի մեկ թանաբից՝ 1230 ման չոր խոտ, 6) խոտարածի դիմաց ամեն մի կովին, ևշին և այլն 20 ոհալ և ամեն մի այծին ու ոչխարին 10 ոհալ, 7) րևրբը քաղաքի պահեստը փոխադրելու վարձ՝ խարվարը 50 ոհալ, 8) տան հողավճարը մետրը մեկ ոհալ... Այս ամենը պետք է երեք օրվա ընթացքում վճարեք, եթե ոչ համաձայն իմ վրա, որպես կալվածատիրոջ ներկայացուցչի, դրված պարտականությունների, ես ստիպված կլինեմ՝ օգտվելով պետական օրենքի 3-րդ հոդվածից, ձևողանից այդ բոլորը պահանջել և գանձել կրկնակի շափով, ավելադնելով դրան նաև դատական ծախսերը»<sup>2</sup>: Այնուհետև թերթը շարունակում է, որ այդ միայն օրինական պահանջներ են, և եթե դրան ավելացնենք նասրեղդին շահի մոր պատանքի փողը, բեսմելահի, թուշուն թոցնելու, ծխելու, արևի, մոլայի և այլ տուրքերը, ապա «թալանչիների ոճրագործությունների միայն մի մասը թվարկած կլինենք»:

«Վահդաթե Ասիա» թերթը հաղորդում է, որ Համադանի խանդաբ գյուղի գյուղացիները, քաղաք գալով, գանգատվել են կալվածատիրոջ արարքներից: «Գյուղացիները ասել են, որ կալվածատերը, բացի իր բաժնից, մեզանից հետևյալ տուրքերն է գանձում. ամեն շաբաթ մի շարաք կաթ, խաղողի յուրաքանչյուր 10 վազ ունեցող այգուց 5 ոհալ, փոխանակ խաղողի յուրաքանչյուր 30 վազ ունեցող այգուց 5 ոհալ ստանալու, ամեն մի մարդուց մի հալ և ամեն մի պտուղի ծառից բերքի մեկ շորրորդ մասը: Այս տարի, որովհետև հավի վաճառքը իրեն համար դժվար էր, մեզանից ամեն մի հավի փոխարեն 40 ոհալ պահանջեց: Գյուղացիներին ստիպում էր, որ սարից մինչև գյուղ, որը 10 ֆարսախ (70 կիլոմետր) տարածություն է, մի բեռ ձյուն բերեն իրեն համար, և ով որ չէր

<sup>1</sup> Թանաբը հավասար է 0,8 հեկտարի:

<sup>2</sup> (بانك مردم) «Բանգե Մարդոմ», 24 ապրիլի, 1953:

բերում 50 ուիալ տուգանվում էր: Իսկ այս տարի մտագիր էր ձյունի փոխարեն 5 ման ցորեն ստանալ<sup>1</sup>:

Թեհրան: Թեհրանի շրջանում տարածված է գավառների ձև (گاو بندی) (լծկանի տեր գյուղացիներ): Յուրաքանչյուր գավառնորունենում է 4—6 հզ: Թեհրանի շրջանի գյուղացիները անասուններ չունեն, ուստի և նրանք պայմանագրային կարգով գավառների հետ միասին ձեռնարկում են հողի մշակման: Յուրաքանչյուր ևզ չորս աշխատավոր գյուղացու հետ միասին կազմում է մեկ միավոր, որը կոչվում է «բունեհ» և ի վիճակի է 8—10 խարվար հացահատիկ մշակելու: Բունեհի մեջ ներգրավված գյուղացիներից ամեն մեկը ունի առանձին պարտականություն՝ մեկը «սարաբյար» է, մյուսը՝ «դոմբի արյար», որոնք հիմնականում զբաղվում են հողի ոռոգումով ու քաղհանով, իսկ մյուս երկուսի պարտականությունն է հողի հերկումը և ցանքսը:

Բերքը սկզբից բաշխվում է գավառների և կալվածատիրոջ, իսկ եթե կալվածատերը արենգով է տվել ինչ-որ երրորդ անձնավորության, ապա նրանց միջև, որից հետո գավառների բաժինը բաշխվում է նրա և գյուղացիների միջև: Երբեմն այդ բաշխումը հետևյալ պատկերն է ունենում: Բերքի 50% վերցնում է կալվածատերը՝ հողի և ջրի դիմաց, 25% գավառնոր՝ անասունների և սերմացուի դիմաց, իսկ մնացած 25% էլ բաժանվում է գյուղացիների միջև: Մյուս կողմից գյուղերում, — գրում է «Էթթեկաթ» թերթը, — միայն գավառների դրուժյունն է համեմատաբար լավ, իսկ գյուղացիների դրուժյունը շատ վատ է և միշտ հուսահատ վիճակում են ապրում, քանի որ բացարձակապես ապագայի նկատմամբ վստահ չեն և միշտ գավառների կողմից ենթակա են վտարման...»<sup>2</sup>:

«Էթթեկաթ» թերթը հետաքրքիր տվյալներ է տալիս Թեհրանի շրջակայքում չորս հզ ունեցող մի գավառների եկամտի մասին: Երկու հզան օգնություն չորս գյուղացիները կարող են ցանել 10 խարվար աշնանացան և 2 հեկտար զարնանացան: Աշնանացանը մեկին տասներկու հաշվով տալիս է 120 խարվար հացահատիկ և 150 խարվար դարման, իսկ զարնանացանից ստացվում է 16 հազար ուիալ բերք: Կալվածատիրոջ բաժինը առանձնացնելուց հետո մնում է 60 խարվար հացահատիկ, 75 խարվար դարման և 8 հազար ուիալ դրամ, որի կեսը վերցնում է գավառնոր անասունների և

<sup>1</sup> (وحدت آسیا) «Վահդաթե Ասիա», 21 սեպտեմբերի, 1953:

<sup>2</sup> (اطلاعات) «Էթթեկաթ» 20 հուլիսի, 1953:

սերմացուի դիմաց և միայն մնացած մասը բաժանվում է 4 գյուղացիների միջև<sup>1</sup>։

Բայց այս կատարվում է լավագույն դեպքում։ Շատ գյուղերում դրուժյունը անհամեմատ ավելի վատ է։ Օրինակ, Խարում և Վարամինում գավառները շորս գյուղացիների և մեկ եզան օգնությամբ, տարեկան ստանում է միջին հաշվով 100 խարվար հացահատիկ։ Հողերականներին և այլոց տրվող բաժինը, որի մասին կխոսենք քիչ հետո, մոտավորապես կազմում է 5 խարվար։ Մնացած 95 խարվարը բաժանվում է կալվածատիրոջ և գավառների միջև։ Գավառները իր բաժնից՝ 47,5 խարվարից վերցնում է սերմացու, մոտավորապես 8—10 խարվար։ Այնուհետև նա առանձնացնում է վարչական պաշտոնյաների բաժինը, որից հետո մնացածը բաժանում է երկու մասի՝ մեկը իրեն, իսկ մյուսը՝ շորս գյուղացիներին։ Շատ գյուղերում դրուժյունը էլ ավելի վատ է. օրինակ՝ Իտալական կոմունիստական պարտիայի օրգան «Ունիտա» թերթի հատուկ թղթակից Մաշոկին, 1951 թ. այցելելով Իրան, գրում է. «Իմ հավաքած տեղեկությունները վկայում են հետևյալի մասին. Շարեզանում (Թեհրանից 20 կիլոմետր հեռավորության վրա հինգ հոգուց բաղկացած գյուղական ընտանիքը մեկ տարվա աշխատանքի համար ստացել էր 50—55 կիլոգրամ ցորեն, 105 կիլոգրամ գարի և 30 թուման դրամ։ Ընդ որում պետք է նշել, որ տարվա ընթացքում աշխատել են ընտանիքի բոլոր հինգ անդամները... Մի իտալացի բժիշկ, որն աշխատում էր Իրանում... պատմեց ինձ, որ... ամսական 150 ուիալ փող աշխատող գյուղացին Իրանում համարվում է երջանիկ։ Իրանական գյուղերում այսպիսի ասացվածք կա՝ «ուտում ես այնքան, որպեսզի չմեռնես սովից»<sup>2</sup>։

Հետաքրքրական է նաև հետևյալ փաստը։ 1954 թ. փետրվարին Թեհրանի շրջակայքի Խանլը գյուղի հողերը վաճառելու կապակցությամբ ծիսակատարության ժամանակ շահը մի գյուղացուց հետաքրքրվում է նրա տարեկան եկամտի մասին։ Գյուղացին պատասխանում է, որ տարեկան 60 խարվար ցորեն և 2 խարվար բամբակի բերք է ստանում, որից միայն 10—12 խարվարն է իրեն մնում<sup>3</sup>։

Աբալ (նախկին Սուլթանարադ)։ Արաքում ընդունված պրակտիկական «սեքուլիզմ» է։ Եթե բերքի մեկ երրորդը կալվածատերն է վերցնում և երկու երրորդը գյուղացուն թողնում, ապա դա կոչվում

<sup>1</sup> (اطلاعات) «Թթեկաթ», 30 հուլիսի, 1953։

<sup>2</sup> М. Мачокки, Иран в борьбе, Москва, 1953, стр. 112.

<sup>3</sup> (اطلاعات) «Թթեկաթ», 3 փետրվարի, 1954։

է սեքութ, բայց երբ կալվածատերը տրամադրում է նաև սերմա-  
դուն, մի բան որ շատ հաճախ է պատահում, և վերցնում է բերքի  
երկու երրորդը, ապա դա կոչվում է «սեքութն մաաքուս» (سكوت  
معهور): Առաջին ձևը հաճախ խախտվում է կալվածատերերի կող-  
մից: «Բեսուլյե Այենդե» թերթը գրում է. «Գյուղերի մեծ մասում կալ-  
վածատերերը խուսափում են հենց այդ շինծու կանոնից էլ: Օրինակ՝  
Սողուզ գյուղում շնայած, որ իրենք գյուղացիներն են հողերը մշա-  
կելի դարձրել, անասունը և սերմացուն էլ գյուղացունն է, այդու-  
հանդերձ կալվածատերերը բերքի կեսը վերցնում են որպես արբա-  
րի բաժին: Ցարահանի՝ Ցարմահին գյուղում այդպիսի հողերից  
կալվածատերերը բերքի երկու երրորդն են վերցնում: Ցարահանի  
հողք և Քալխար գյուղերում կալվածատեր Ալի Մանսուրը (նախ-  
կին պրեմիեր) դեյմի հողերից մեկ հինգերորդ բաժին էր վերցնում,  
մինչդեռ անցյալներում մեկ քառասուներորդ էին վերցնում... Որոշ  
գյուղերում «արևի տուրք» է գանձվում: Այս կարգը տարածված է  
այն վայրերում, որտեղ շամիչ պատրաստելու համար խաղողը  
արևի տակ են փռում, և կալվածատերը արևի ճառագայթների հա-  
մար գյուղացուց տուրք է պահանջում»<sup>1</sup>:

Արաքում կան նաև մի քանի հայաբնակ գյուղեր: Հայ գյու-  
ղացիները էլ ավելի ուժեղ շահագործման են ենթարկվում: «Նո-  
վիդե Այենդե» թերթը գրում է. «Սեփահարիները Արաքում հայ  
գյուղացիներին գյուղերից «մուսուլման շինելու» անվան տակ  
վտարում են: Կալվածատերերը «հայ լինելը», պատրվակ են դարձ-  
րել և հայ-գյուղացիներին մշակելի հող տալու համար 200 թուման  
կաշառք են պահանջում: Հայաբնակ վայրերում խաղողի վաղերի  
հարկերը 4 անգամ ավելացրել են և հակառակ սովորության առ-  
վույտից էլ հարկ են վերցնում»<sup>2</sup>:

Սավեի շրջանի Բայաթ գյուղում կալվածատիրոջ բաժինը բեր-  
քի 1/5 մասն է կազմում: Խոսելով Արաքի գյուղացիության վիճակի  
մասին, «Նազմեյե Նո» թերթը գրում է. «Արաքի 400 հազար բնակ-  
չության 90 տոկոսը անհող գյուղացիներ են: Մեկ գյուղացու ըն-  
տանիքի միջին եկամուտը տարեկան 150—200 ման ցորենից ու  
գարուց ավելին չի»<sup>3</sup>:

Յագդ: Յագդի շրջանում անձրևները շատ հազվադեպ են և վար  
ու ցանքի համար ջուրը ստացվում է միայն կանաթներից:

<sup>1</sup> (بسو، آئندہ) «Բեսուլյե Այենդե», 13 փետրվարի, 1953:

<sup>2</sup> (نويد آئندہ) «Նովիդե Այենդե», 2 հուլիսի, 1953:

<sup>3</sup> (نغمه نو) «Նազմեյե Նո», 14 հոկտեմբերի, 1953:



Յաղղի կալվածատիրական գյուղերում բերքի բաշխումը միանգամայն տարբեր ձևով է կատարվում: Գյուղացին կալվածատիրոջից հողը և ջուրը առանձին-առանձին է վարձում, որոնց դիմաց վճարում է որոշակի գումար: «Այսպես օրինակ, — գրում է «Էթթելաթ»-ը, — հողի յուրաքանչյուր կաֆիզը (հողի միավորը Յազգում կաֆիզն է, որը հավասար է 936 մետրի) վարձում են 50 ման ցորենով, իսկ ջուրն էլ առանձին՝ մինչև կումը 70 թումանով»<sup>1</sup>:

Յաղղի մոտ գտնվող Ալիաբազ, Հուսեյնաբազ և Հասանաբազ գյուղերում ջրի վարձի միջին գումարը 1945 թ. ամեն մի սարույ (10 րոպեի ջուր) դիմաց 7—10 ման ցորեն կամ գարի էր<sup>2</sup>:

Անարայի շրջանում շնայած միայն հողը, ջուրը, սերմացուն և կալվածատիրոջը պատկանում, իսկ գյուղացիներին՝ անասունները, այգուհանդերձ կալվածատերը փոխանակ բերքի <sup>3</sup>: վերցնելու, վերցնում է <sup>1</sup>/<sub>6</sub>-ը և գյուղացիներին մնում է <sup>1</sup>/<sub>6</sub>-ը:

Ֆարսի նահանգ: Ֆարսի նահանգի Ֆասայի շրջանում կալվածատերերը վերցնում են բերքի <sup>1</sup>/<sub>3</sub> մասը:

Եիրալի, Բելղայի, Մաբվդաշտի, Սարվիստանի շրջաններում. արհեստական ոռոգվող հողերում կալվածատերը տալիս է հողը, ջուրը, սերմացուն և վերցնում է բերքի <sup>2</sup>/<sub>3</sub> մասը: Այն հողերում, որոնք առաջ չէին ցանվում և որտեղ կալվածատերերը վաչկատուն ցեղերի թախանի վախից չէին համարձակվում գյուղացիներին սերմացու տալ, այժմ մշակելով սովորութուն է դարձել, որ սերմացուն իրենք գյուղացիները տան: Այս պարագայում գյուղացին կալվածատիրոջը հողի և ջրի դիմաց տալիս է բերքի <sup>1</sup>/<sub>3</sub> մասը: Հողը օգտագործելու դիմաց նովրուզին (իրանական նոր տարուն) գյուղացին կալվածատիրոջը պարտավոր է 100 ձու, կամ երկու հավ տալ:

Քամֆիրուղ գյուղում, որտեղ բրինձ է ցանվում, կալվածատիրոջ բաժինը յուրաքանչյուր հեկտարին սահմանված է 220 ման բրինձ, և 5 ման չամփա (բրնձի մի տեսակ)<sup>3</sup>:

Ջահրումում տարածված է նաև գավառադալին սիստեմը: Եթե երկու դավրանդ միասին են աշխատում և յուրաքանչյուրն ունի մեկ հզ, ապա բերքի իրենց բաժինը նրանք կիսում են հավասարապես: Եթե որևէ գավառադ ունի երկու հզ և աշխատում է երկու գյուղացու օգնությամբ, ապա իրեն հասանելի բաժնի կեսը նա:

<sup>1</sup> (اطلاعات) «Էթթելաթ», 22 սեպտեմբերի, 1953:

<sup>2</sup> A. K. S. Lambton, Landlord and Peasant in Persia, London, 1953, page 318.

<sup>3</sup> (اطلاعات) «Էթթելաթ», 18 հոկտեմբերի, 1953:

վերցնում է որպես գավառահրե (եզան բաժին, ٥ ٠٠٠), հով մնացածը երկու գյուղացիները կիսում են հավասարապես: Դեյմի հողերում գավառահրեները իրենց օգնող գյուղացիներին վճարում են երկու ձևով:

1) եթե անձրևներ չեն լինում և ցանքսը ոչնչանում է, սերմացուի կեսի չափ, 2) իսկ եթե բերքը հաջող է լինում՝ բերքի մեկ հինգերորդ մասը: Այս ձևը կոչվում է «յակթար»:

Խիրում յուրաքանչյուր հողամասում աշխատում են հինգ հոգի, որոնցից մեկը ինքը գավառահրե է և տրամադրում է մի զույգ եղ: Բերքի երեք քառորդը վերցնում է կալվածատերը՝ հողի, շրի և սերմացուի դիմաց, մնացած մեկ քառորդի կեսը վերցնում է գավառահրե, իսկ մյուս կեսը բաժանվում է շորս գյուղացիների միջև: Այսպիսով յուրաքանչյուր գյուղացի ստանում է աշնանացանի մեկ երեսուներկուերորդ մասը, և գարնանացանի մեկ քսանչորսերորդ մասը: Ի հավելումն այս շնչին վարձատրության նրանք ստանում են նաև «թահի քուրեհ» կոչված վարձը, որը տրվում է նրանց նախքան բերքի բաշխումը. դա հավասար է 25 ման հացահատիկի յուրաքանչյուր 1000 մանից, այսինքն՝ բերքի 2,5%: Այս գումարը հավասարապես բաժանվում է շորս գյուղացիների միջև և գավառահրե նրանից մաս չի ստանում: Մի շնչին գումար էլ ընդհանուր բերքից հատկացվում է շորս գյուղացիներին հետևյալ երեք անվան տակ. մալիբի՝ կոշիկի համար (Ֆարսում կտորից կարված գիվե պարսկական կոշիկը կոչվում է մալիբի), դրոքոնի՝ հնձելու համար և խարմանքուբի՝ կալսելու համար:

Սիստանի նահանգ: Սիստանում կալվածատերերը հողից և օրից բացի սովորաբար տալիս են նաև սերմացուն, իսկ գյուղացիները անասունները վարձում են ուրիշից: Կալվածատերերը վերցնում են բերքի  $\frac{2}{3}$ -ը, իսկ որոշ դեպքերում էլ  $\frac{3}{5}$ -ը:

Գյուղատնտեսական տնտեսության միավորը Սիստանում «Փագավի» (١٥٠٠) է կոչվում. սա բաղկացած է հինգ գյուղացուց, որոնք ցանում են 8 խարվար (2400 կիլոգրամ) սերմացու: Գյուղացիները անասունները վարձում են գավառահրեից (անասնատերերից), որոնց որպես վարձ տալիս են բերքի երկու տոկոսը, որպես կալսող եզան դրունի կոչվող վարձ, իսկ 30 տոկոսը՝ որպես հերկող եզան վարձ:

Իրանական «Նամեհ Մարդոմ» թերթը հաշվել է, որ այուրաքանչյուր սիստանցի գյուղացու ընտանիքի բաժինը միջին թվով

<sup>1</sup> (نام مراد) «Նամեհ Մարդոմ», 1948, № 253:

«արևկան 823 կգ ցորեն և գարի է կազմում... այսինքն՝ միայն 2569 տիալ»:

Սխտանի որոշ մասերում մինչև այժմ էլ կիրառվում է մի պրակտիկա, ըստ որի բերքը բաժանվում է երեք մասի, մի մասը յվերցնում է կալվածատերը, մնացածից հանվում է սերմացուն, որը նույնպես վերցնում է կալվածատերը, այնուհետև պակասեցվում է անասունների վարձը և գյուղական պաշտոնյաներին հասանելիք մյուս բաժինները, որից հետո միայն մնացածը բաժանվում է 7 մասի: Հինգ մասը հասնում է փաղավի վրա աշխատող հինգ գյուղացիներին, վեցերորդ «մարդեմուրդ» (մեռած մարդ) կոչվող մասը նորից վերցնում է կալվածատերը, այն պատրվակով, որ իբր թե ինքն էլ որպես վեցերորդ մարդ աշխատել է, իսկ յոթերորդ մասը հատկացվում է սալարին՝ դաշտային աշխատանքները հսկողին:

Բերքի բաշխման վերահիշյալ բազմաթիվ ձևերից բացի Իրանի տարբեր մասերում կիրառվում են այլ ձևեր էլ, որոնք այս կամ այն կերպ առնչվում են մեր հիշատակած ձևերին:

Այն ամենը ինչ ասվեց, գյուղացիներից գանձվող բազմաթիվ սուրբերի, պարհակների մասին դեռ ամբողջը չէ: Գյուղացին իր վրա կրում է բազմաթիվ ուրիշ ծանր պարտավորություններ ևս:

Գյուղացու նկատմամբ դաժան վերաբերմունքի և խիստ շահագործման լավագույն ասպացույց է միջնադարյան կոռային աշխատանքի պահպանումն իրանական գյուղում: Բացի այն, որ գյուղացին պարտավոր է կալվածատիրոջը տալ բերքի առյուծի բաժինը, նա պարտավոր է նույնպես որոշ շրջաններում բեգարություն անել հօգուտ կալվածատիրոջ: Գյուղացու համար շատ ծանր է և անտանելի կոռային աշխատանքը՝ այսպես կոչված «բիգարին» (بیگاری), Բիգարին ընդունված է հատկապես Քուրդիստանում, Ազրբեջանում, Խուզիստանում, Ֆարսի որոշ մասերում, Քերմանում և Արևելյան Իրանում: Այգ մասին խոսելով, «Բանգե Մարգոմ» թերթը գրում է. «Իրանի արևմտյան, հարավային և կենտրոնական շրջանների ֆեոդալական գյուղերում, մինչև իսկ հյուսիսում և Ադրբեջանում՝ դեռևս տարածված է բեգարության դաժան սովորությունը»<sup>2</sup>:

Կոռային աշխատանքի համատարած ձև է գյուղացու կողմից կալվածատիրոջ բաժնի փոխադրումը կալից մինչև պահեստ, որը հաճախ գտնվում է քաղաքում: Ադրբեջանում, գյուղացու պարտավորությունների մեջ է մտնում ոչ միայն կալվածատիրոջ բաժնի

<sup>1</sup> (نامه مردم) «Նամե Մարգոմ», 1948, № 263:

<sup>2</sup> (بانك مردم) «Բանգե Մարգոմ», 21 մարտի, 1953:

փոխադրումը, այլ մինչև իսկ կալվածատիրոջ կողմից պետութայնը տրվող նատուրալ հարկի փոխադրումը: Նույնը կատարվում է նաև Քուրդիստանում, Քերմանում և այլ նահանգներում:

Գյուղացիներից բեզարային աշխատանքը պահանջվում է տարբեր ձևերով. օրինակ՝ յուրաքանչյուր տնից, վարելահողից կամ ջրի բաժնից, և այն բաղկացած է լինում սահմանված օրերի՝ գյուղացու կամ թե նրա անասունների ձրի աշխատանքից: Գյուղացու ձրի աշխատանքը օգտագործվում է շենքերի շինարարության, իրիզացիոն կառուցումների, ճանապարհաշինության մեջ, կամ և՛ գյուղատնտեսական աշխատանքներում: Քուրդիստանում, օրինակ. սահմանված է, որ յուրաքանչյուր ջուֆթի դիմաց գյուղացին որ պարտավոր են մի քանի օր բեզարային աշխատանք կատարել, կամ անասուններ տրամադրել: Սանանդաջի մոտ գտնվող Հասանաբադ գյուղում ամեն մի ջուֆթից պահանջվում է տարեկան 7 օրվա գյուղացու աշխատանք և 4 օրվա էջի աշխատանք: Դա կոչվում է «հաֆթ նաֆարի» 7 հոգանոց (هفت نفری) և «չահար օլադի» շորս էջանոց (چهار آغی) պարտականություն: Բացի այդ գյուղացիները պարտավոր են զարնանը հողատիրոջ այգում աշխատել: Յուրաքանչյուր տնից էլ պահանջվում է երկու օրվա ձրի աշխատանք<sup>1</sup>:

Արաքում որոշ օրեր գյուղացիները գնում են կալվածատիրոջ մոտ և աշխատում են նրա այգում, նորոգում շենքերի կտուրները. ձյունից մաքրում կտուրներն ու բակերը, տնկում ծառեր և այլն<sup>2</sup>:

Դայանում ամեն մի ջուֆթից գյուղացու շորս օրվա աշխատանք է պահանջվում: Կալվածատերը տալիս է ընդարձության գնացող գյուղացիների սնունդը և ուրիշ ոչինչ:

Մանր է հատկապես կառավարության կողմից բռնի կերպով գյուղացիներին ձրի աշխատեցնելը: Ժանդարմները գյուղացիներին քշում են ուղմական նշանակություն ունեցող ճանապարհաշինության կամ զորանոցների կառուցման համար, երբեմն մինչև իսկ բերքահավաքի ժամանակ:

Բեզարային աշխատանքներ կատարելուց հրաժարվելը մեծ հանցանք է համարվում. «Բեսուլե Այենդե» թերթը գրում է, որ «այն գյուղացիները, որոնք հրաժարվում են բեզարությունից. խստագույն ձևով պատժվում են: Այս տարի աշնանը կալվածատեր Ահմադ Ազիզին Մահաբադի շրջանում մի գյուղացու ստիպում է բեզարություն անել, բայց գյուղացին բողոքում է և ասում. աշխատանքը պետք է վարձի դիմաց կատարվի: Ահմադ Ազիզին

<sup>1</sup> (بسوی آینده) «Բեսուլե Այենդե», 21 հունվարի, 1953:

<sup>2</sup> (بسوی آینده) «Բեսուլե Այենդե», 13 փետրվարի 1953:

կարգավորում է, որ այդ դյուղացուն, կնոջ, եղբխանների և գուլքի հետ այրել իր տնակում: Ռիշսֆիդների (ծերունիների) խնդրանքով կալվածատերը այդ մտքից հրաժարվում է: Բայց պնդում է, որ վիրավորանքի հատուցման համար գյուղացին թրիք ուտի»: Այս լրորից հետո թերթը ավելացնում է, որ «կարելի է հազարավոր նման օրինակներ բերել»<sup>1</sup>:

Անկախ սահմանված օրերից կալվածատերը հարկ եղած դեպքում կարող է կանչել գյուղացուն իր հողերի վրա աշխատելու: Այս պարտականությունը Քուրդիստանում կոչվում է գալ, որը կատարվում է ի հավելումն որոշակի սահմանված աշխատանքային օրերի: Կոռի այս ձևից օգտվում են ոչ միայն խոշոր կալվածատերերը, այլ նաև խուրդեմալիքները:

Իրանական Ադրբեջանի Վարդաբան, Ուզունդիլ գյուղերում չորս օրվա անվարձ աշխատանք է պահանջվում յուրաքանչյուր «փանզդահից»՝ տասնհինգյակից (գյուղի վարելահողերը բաժանվում են 93 փանզդահի): Խուրդիստանում պահանջվող բեգարային աշխատանքը համեմատաբար այլ նահանգների ավելի թեթև է, յուրաքանչյուր վարելահողի դիմաց գյուղացին պարտավոր է մեկ օր բեգարություն անել:

Ջանջանի Խամսեում ջուֆթից մեկ էջ է տրվում բերքի կալվածատիրոջ բաժինը փոխադրելու համար և ամեն մի ընտանիք էլ մեկ օրվա բեգարություն է անում կալվածատիրոջ շենքը կառուցելու կամ այգիները մշակելու համար<sup>2</sup>:

Որոշ շրջաններում կիրառվում է մի այլ պրակտիկա: Կալվածատերը իր հողերը վարձով տալիս մի կտոր էլ թողնում է իրեն համար: Գյուղացի-վարձակալները բացի արենդով վերցրած հողերից, ձրի կերպով մշակում են նաև կալվածատիրոջ այգ կտոր հողամասը: Դա Դիդֆուլում հայտնի է որպես «գարա», իսկ Իրանի արաբաբնակ վայրերում՝ որպես «շիքարթե»<sup>3</sup>:

Քերմանում բեգարը կոչվում է «քալուն»: Քալունը ավելի ծանր է այն շրջաններում, որտեղ խաները դեռևս շարունակում են իրենց իշխանությունը:

Ջավհհում բեգարային աշխատանքը կատարվում է մի այլ ձևով: Ամեն մի սահրային կցված է մի մարդ, որը կոչվում է «բիգրեհ»: Նա ծառայում է կալվածատիրոջը, բայց նրան վճարում են սահրան մշակող գյուղացիները:

<sup>1</sup> (سوی آینه) «Բեհուլե Այենդե», 21 հունվարի, 1953:

<sup>2</sup> (سوی آینه) «Բեհուլե Այենդե», 28 դեկտեմբերի, 1952:

<sup>3</sup> A. K. S. Lambton... p. 332:

Չատուկ մի ձևի բեգարային աշխատանք է կիրառվում Սիսթանում, որը կոչվում է «հաշար»: Դա պահանջվում է իրիզացիոն ցանցերի կառուցման և դրանց նորոգումների համար: Սիսթանի խալիսե հողերում այդպիսի բեգարային աշխատանք է ստանում կառավարությունը: Կառավարական պաշտոնյաները Սիսթանի գյուղացիների բեգարային աշխատանքը օգտագործում են ոչ միայն իրիզացիոն ցանցի, այլև ուրիշ աշխատանքների համար, ինչպես օրինակ ճանապարհաշինության և այն էլ ոչ միայն Սիսթանում, այլ մինչև իսկ ուրիշ նահանգներում, օրինակ՝ Բլուչիստանում:

Բեգարային աշխատանք է նաև այն պարտականությունը, ըստ որի գյուղացին պարտավոր է որոշ քանակի վառելիքայտ մատակարարել կալվածատիրոջը: Դա տարածված է համարյա իրանի բոլոր շրջաններում:



Մենք կանգ առանք իրանի տարրեր շրջաններում գյուղացիներից գանձվող ունտայի, տուրքերի և պարհակների բազմաթիվ ձևերի ու շահիների վրա: Փաստերը ցույց են տալիս, որ միջնադարյան, ֆեոդալական դաժան եղանակներով շահագործվող իրանի բնակչության գերակշռող մեծամասնությունը կազմող գյուղացիությունը, իր վրա է կրում կալվածատերերին տրվող ունտայի, ամբողջ պետական հարկերի ծանր բեռը, և այլ տնտեսական ու արտատնտեսական պարտավորություններ, որոնք հասցրել են նրան ծայրահեղ չքավորության: Անհրաժեշտ է նշել, որ իրանի գյուղացիության այս վիճակը իր հերթին հանդիսանում է երկրի տնտեսության զարգացումն ու ժողովրդական մասսաների ամենատարրական իրավունքների պահպանման գործն արգելակող էական հանգամանքներից մեկը:

Г. М. ЕГАНЯН

ЗЕМЕЛЬНАЯ РЕНТА В СОВРЕМЕННОЙ  
ИРАНСКОЙ ДЕРЕВНЕ

Резюме

На основе критического анализа иностранных источников и, в первую очередь, материалов современной иранской прессы, в статье освещаются формы угнетения крестьянских масс Ирана. Ввиду специфики экономического развития окраин Ирана в статье дано общее и дифференцированное исследование существующих налоговых институтов и земельной ренты в Мазендаране, Гиляне, Азербайджане, Курдистане, Хорасане, Фарсе, Исфагане, Систане, а также в районах Тегерана, Хамадана, Арака, Иезда и других городов.

В статье также рассматриваются многообразные формы повинностей, категории и размеры дани, виды и способы распределения урожая, основанные на «унифицированной» старинной «пятичленной формуле разделения урожая», узаконивающей произвол и жестокую эксплуатацию крестьян.

Иранское крестьянство несет на себе всю тяжесть выплачиваемых помещикам ренты, государственных налогов и других экономических и внеэкономических повинностей, способствующих росту крестьянского движения, усилению борьбы за землю, за демократические свободы и изгнание из Ирана империализма.

Р. Г. СААКЯН

### К ВОПРОСУ О СОВЕТСКО-ТУРЕЦКОМ ДОГОВОРЕ 1925 ГОДА

Договор о ненападении и нейтралитете, заключенный между Советским Союзом и Турцией 17 декабря 1925 г., слабо освещен в нашей исторической литературе. В работах советских авторов по новейшей истории Турции этому вопросу (и вообще советско-турецким взаимоотношениям) уделено незаслуженно мало места. Между тем, вся история советско-турецких отношений и, в частности, рассматриваемого периода как в турецкой, так и в западной буржуазной историографии освещается тенденциозно, а очень часто грубо фальсифицируется.

Турецкие политические деятели и историки в своих работах либо просто умалчивают значение договора для Турции, «забывая» при этом о положительной оценке, данной самой же турецкой прессой того времени, либо, вопреки истине, заключение договора объясняют страхом Советского Союза перед блоком капиталистических государств. Так, например, реакционный турецкий журналист Ахмед Шюкрю Эсмер в своей книге «Siyasi tarih» пишет, что Советский Союз заключил договор перед страхом Локарно<sup>1</sup>, пытаясь скрыть тот факт, что в заключении договора была прежде всего заинтересована сама Турция. Подобное ложное объяснение он дает и в статье, опубликованной в газете «Улус»<sup>2</sup>. Грубо

<sup>1</sup> Ahmet Şükrü Esmer, Siyasî tarih (1919—1939) Ankara, 1953, s. 33.

<sup>2</sup> См. „Ulus“ 21/X 1957.

Подробно об этом см. А. Ф. Миллер, Против фальсификации истории советско-турецких отношений. По поводу статьи Ахмеда Шюкрю



фальсифицирует историю советско-турецких отношений начала 20-х годов и бывший посол Турции в Москве генерал Али Фауд Джебесой<sup>1</sup>.

Английские историки советско-турецкому договору дают противоречивые и односторонние оценки. Одни авторы считают договор победой турецкой дипломатии<sup>2</sup>, другие—дипломатическим успехом Г. В. Чичерина<sup>3</sup> или же утверждают, будто Советское правительство воспользовалось спором, возникшим между Великобританией и Турцией из-за Мосула<sup>4</sup>. Английский историк Арнольд Тойнби, написавший совместно с К. Керквудом большую книгу о Турции, наоборот, признает, что Чичерин не воспользовался благоприятной возможностью, создавшейся для него решением Лиги наций о Мосуле<sup>5</sup>. В книге другого английского автора—Эдуарда Верс-Ходжа—о внешней политике Турции 1918—1948 гг. просто утверждается, что Турция, имевшая в то время в лице Великобритании «ненавистного империалистического врага, вынуждена была вернуться к своему русскому якорю». Не разобравшись в сложившейся тогда обстановке автор пишет, что «подписание этого пакта может показаться странным в свете отказа турецкой республики допустить распространение большевистской доктрины в Турции»<sup>6</sup>.

Работы французских авторов<sup>7</sup> более поверхностны, носят компилятивный характер; о советско-турецких взаимоотношениях говорится очень мало, в общих чертах. В объемистой книге французского историка Дюрозеля, посвящен-

Эсмера в газете „Улус“, „Международная жизнь“, 1958, № 2, стр. 103—106, его же, Еще раз об исторических экскурсах Эсмера, „Международная жизнь“, 1958, № 6, стр. 108—111.

<sup>1</sup> См. *Ali Fuat Cebesoy*, *Moskova hatıraları* (21/11 1920—2/6 1922) İstanbul, „Vatan“ Neşriyatı, 1955.

<sup>2</sup> *G. L. Lewis*, *Turkey*. London, 1957, p. 114.

<sup>3</sup> „Survey of International Affairs“, Vol. 1, London, 1927, p. 525.

<sup>4</sup> См. „Documents on International Affairs, 1928“. Ed. by *Johon W. Wheeler-Bennett*, London, 1929. p. 199.

<sup>5</sup> *Arnold J. Toynbee and Kenneth P. Kirkwood*, *Turkey*, London, 1926, p. 291.

<sup>6</sup> *Edward Reginald Vere-Hodge*, *Turkish Foreign Policy (1918—1948)*, Genève, 1950, pp. 63, 71.

<sup>7</sup> См. напр. *Gentizon, Paul*. *Mustafa Kemal ou l' Orient en marche*, Paris, 1929, *Philippe de Zara*. *Mustapha Kemal dictateur*, Paris, 1936.

ной истории дипломатии новейшего периода, советско-турецкий договор вовсе не разбирается<sup>1</sup>. Освещение же договора на страницах французского ежемесячника «L'Asie française» крайне тенденциозное. Повторяя избитую ложь об идентичности советской внешней политики с царской, журнал пишет, что Турция выбрала наименьшее зло, заключив соглашение с Россией, «несмотря на опасность, могущую угрожать ее независимости»<sup>2</sup>.

Что касается работ, изданных в США, то в них тенденциозно толкуются как отношения Турции с Советским Союзом, так и с другими странами. В этих работах много говорится об американской «филантропии», всячески восхваляется «помощь» Соединенных Штатов Турции<sup>3</sup>. Значение договора в этих работах раскрывается односторонне, без тщательного анализа фактов, конкретной обстановки. Так, например, Гарри Говард пишет, что «решение Лиги наций о Мосуле бросило Турцию в открытые объятия Советской России, которая в случае войны ввела бы свои войска на территорию Турции и оставила бы там»<sup>4</sup>.

Однако имеются и такие авторы, которые признают, что договор был заключен именно в тот момент, когда решения Локарнской конференции с одной стороны, и Лиги наций—с другой взаимно были направлены против СССР и Турции<sup>5</sup>.

В вышедшей в 1953 г. книге Крейга и Джильберта «Дипломаты» есть главы, посвященные Г. В. Чичерину и М. М. Литвинову, т. е. советской внешней политике того периода. Авторы вынуждены признать, что «Советская Россия поддержала кемалистскую Турцию в ее борьбе с западными державами»<sup>6</sup>.

<sup>1</sup> См. J.-B. Duroselle, *Histoire diplomatique de 1919 à nos jours*. Paris, 1953.

<sup>2</sup> «L'Asie française», Août-Septembre 1926, p. 271.

<sup>3</sup> См. Ross, F. *The Near East and American Philanthropy*, New York, 1929.

<sup>4</sup> Harry N. Howard, *The Partition of Turkey. A Diplomatic History 1913—1923*. Oklahoma, 1931, pp. 339, 342.

<sup>5</sup> См. J. C. Hurewitz, *Diplomacy in the Near and Middle East. A Documentary Record: 1914—1956*, Princeton, 1956, p. 142.

<sup>6</sup> Cordon A. Craig and Felix Gilbert, *The Diplomats 1919—1939*, Princeton, 1953, p. 266.

О важном значении советско-турецкого договора в деле обеспечения мира и безопасности говорит американский профессор М. В. Грэхэм, опубликовавший большую статью в журнале «International Conciliation», посвященную советской политике безопасности<sup>1</sup>.

В настоящей статье мы ставим задачу показать подлинное значение советско-турецкого договора 1925 г. как в деле укрепления и развития дружественных отношений между СССР и Турцией и защиты интересов обеих стран, так и для упрочения безопасности и мира на всем Ближнем Востоке.



Международная обстановка, сложившаяся к концу 1925 г., была чревата опасностью возникновения новых конфликтов и организации интервенции против Советского Союза.

В резолюции XIV съезда партии (декабрь 1925 г.) отмечалось: «Относительная стабилизация и так называемое «замирение» Европы под гегемонией англо-американского капитала привели к целой системе экономических и политических блоков, последним из которых является конференция в Локарно и так называемые «гарантийные договоры», острием своим направленные против СССР.

Эти блоки и договоры, прикрываемые якобы пацифистской Лигой наций и фальшивой шумихой II Интернационала о разоружении, означают по сути дела не что иное, как расстановку сил для новой войны»<sup>2</sup>.

К этому времени Советский Союз завершил восстановление народного хозяйства и приступил к осуществлению программы социалистической индустриализации страны. Поэтому главная задача Советского правительства в области международных отношений состояла в том, чтобы обеспечить максимально благоприятные внешнеполитические условия для социалистического строительства и прежде всего — индустриализации страны. А это означало активную борьбу за сохранение мира, против попыток сколачивания

<sup>1</sup> См. *Malbone W. Graham, The Soviet Security System*, „International Conciliation“, September 1929, № 252, pp. 360—376.

<sup>2</sup> КПСС в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК, ч. II, М., 1954, стр. 194—195.

всевозможных антисоветских блоков капиталистических государств.

Заключенные в октябре 1925 г. Локарнские соглашения имели резко выраженный антисоветский характер. «Урегулирование» отношений с Германией нужно было для создания «объединенной» Европы против СССР. Обеспечив тыл Германии и отказавшись от гарантий западных границ Польши и Чехословакии, авторы Локарнских соглашений, английские и французские империалистические круги и их закулисные вдохновители—финансовые магнаты США, давали понять германским империалистам, что ради агрессии против СССР эти страны могут быть принесены в жертву.

Однако английские гарантии и «умиротворение» Западной Европы нужны были Англии не только для ведения более активной антисоветской политики. Обеспечение максимума «спокойствия» в Европе развязывало Англии руки, давало ей возможность освободить свои силы для борьбы на Востоке, в частности для оказания сильного давления на страны Ближнего Востока с целью их вовлечения во всякого рода империалистические и антисоветские блоки. Заключение Локарнских соглашений способствовало усилению позиций английского империализма на Востоке, поэтому эти соглашения были направлены безусловно и против стран Востока, следовательно, и против интересов Турции.

Турецкая официальная газета «Миллиет» писала по этому поводу: «Нами до сих пор еще не постигнуты те тайные и коварные помыслы, долженствующие быть направленными против Востока, наличие коих интуитивно нами осознано»<sup>1</sup>.

Однако в тот период усилия английской дипломатии, направленные на вовлечение Турции в орбиту своей антисоветской политики, на включение ее в общий антисоветский фронт, оказались бесплодными. Намерения Англии натолкнулись на серьезные препятствия. В тот период англо-турецкий конфликт из-за Мосула обострился до такой степени, что пресса обеих стран открыто писала о возможности войны между Великобританией и Турцией. Англия, которая заняла Мосульский вилайет после 30 октября 1918 г., т. е.

<sup>1</sup> Цит. по ЦГАОР СССР, ф. 4459, оп. 2, ед. хр. 60, л. 49.

после подписания Мудросского перемирия, включив этот район в состав подмандатного ей Ирака, теперь не собиралась уступить Мосул Турции, тем более, что к этому времени огромные потенциальные возможности мосульской нефти были налицо.

В указанный период и внутреннее положение Турции было не совсем устойчивым. Правящие круги, воспользовавшись мятежом шейха Саида, с особой жестокостью преследовали курдских крестьян, безжалостно уничтожали десятки тысяч курдов, сжигали с землей сотни курдских деревень. Но свободолюбивый курдский народ не покорился. В Курдистане партизанская война продолжалась. Ссылаясь на связи прогрессистов с шейхом Саидом, кемалистское правительство в июне 1925 г. вынесло постановление о роспуске прогрессивно-республиканской партии и закрыло все ее местные отделения, но оппозиция не прекратила своей деятельности, используя при этом тяжелое состояние экономики и финансов страны.

В несравненно затруднительном положении была Турция в области международной политики. Английское правительство оказывало сильное давление на Турцию в связи с Мосулом.

Вопрос о Мосуле был предметом длительных споров на Лозаннской конференции в 1922—1923 гг. В результате в статье 3 Лозаннского договора было включено постановление о том, что «граница между Турцией и Ираком будет полюбовно определена между Турцией и Великобританией в девятимесячный срок. При отсутствии согласий между обоими правительствами в предусмотренный срок, спор будет внесен в Совет Лиги наций»<sup>1</sup>.

Двусторонние англо-турецкие переговоры в Стамбуле (Стамбульская конференция, апрель—май 1924 г.) не привели к соглашению. После провала Стамбульской конференции английское правительство 10 августа 1924 г. внесло вопрос на обсуждение Совета Лиги наций. 25 августа турецкое правительство приняло приглашение Совета участвовать в обсуждении вопроса, 29 октября 1924 г. Совет

<sup>1</sup> «Севрский мирный договор и акты, подписанные в Лозанне». Литизлат НКВД, М., 1927, стр. 145.

Лиги наций вынес решение об установлении демаркационной линии (так называемая «Брюссельская линия»), в общем сохраняющей статус кво, который существовал 24 июля 1923 г., т. е. в день подписания Лозаннского договора. Одновременно Совет Лиги образовал комиссию из трех членов для расследования вопроса на месте.

В сентябре 1925 г. комиссия представила Совету Лиги свой отчет, который носил двойственный и противоречивый характер. С одной стороны, комиссия признавала, что юридически мосульский вилайет должен значиться как неотъемлемая часть территории Турции, пока она не отказывалась от своих прав на нее, и что, следовательно, у Ирака нет никаких юридических прав на Мосул<sup>1</sup>, с другой,—исходя из «потребностей нормального развития Ирака», она рекомендовала присоединить Мосул к Ираку, если мандат над ним на последующие 25 лет останется за Лигой наций, т. е. фактически за Англией.

Выступая по этому вопросу на 35-й сессии Совета Лиги наций, министр иностранных дел Турции Тевфик Рюшту-бей заявил, что мандатарный режим нельзя применить в отношении Мосульского вилайета, если суверенитет над ним все еще сохраняется за Турцией<sup>2</sup>.

Ввиду отказа Турции признать обязательным арбитраж Лиги наций, Совет Лиги 19 сентября 1925 г. постановил запросить мнение Постоянной Палаты Международного Суда в Гааге—устанавливает ли Лозаннский договор обязательную силу за решением Совета Лиги по мосульскому вопросу для обеих сторон? Британская делегация согласилась на это, но турецкая категорически заявила, что не видит причины для передачи вопроса Постоянной Палате. Мало того, турецкое правительство направило Гаагской Палате официальный протест против разбирательства последней мосульского вопроса, являющегося вопросом политическим и, следовательно, не подведомственным Палате. Однако палата не приняла во внимание турецкий протест и 21 ноября 1925 г. вынесла заключение о том, что Совет Лиги наций на основа-

<sup>1</sup> См. La question de Mossoul à la 35 me Session du Conseil de la Société des Nations (Genève), Lausanne, 1925, p. 108.

<sup>2</sup> См. там же, стр. 56.

нии Лозаннского договора правомочен установить границу между Турцией и Ираком и что это решение должно быть обязательным для спорящих сторон<sup>1</sup>.

В ноте от 8 декабря Совету Лиги наций турецкое правительство заявило о недействительности этого постановления Гаагского Международного Суда. Несмотря на это, Совет Лиги наций на своем заседании 16 декабря 1925 г. вынес решение, устанавливающее границу между Турцией и Ираком в основном по Брюссельской линии. Англии был дан шестимесячный срок для заявления о своем согласии продлить мандат на Ирак на 25 лет. Одновременно Англии предлагалось заключить с Турцией соглашение об экономических отношениях и о статусе Мосула<sup>2</sup>.

Турция отказалась принять это решение Совета Лиги наций, которое, как отмечает английский автор Эд. Вереходж, «круто повлияло на турецкое общественное мнение... Антибританские настроения достигли новой высшей точки... Великобритания еще раз стала ненавистным империалистическим врагом...»<sup>3</sup>.

Однако натянутыми были отношения Турции не только с Англией, но и с двумя другими крупными империалистическими державами—Италией и Францией.

Итальянский фашизм не раз открыто демонстрировал свои империалистические вождедения. Жалуясь на перенаселенность, Италия указывала на территориальные приобретения в Малой Азии как разрешение этого вопроса. Турецкая пресса с тревогой сообщала о концентрации итальянских войск на Родосе и Сицилии.

Продолжали оставаться заостренными и франко-турецкие противоречия, основными из которых являлись вопросы об Оттоманском долге и о турецко-сирийской границе. Хотя Турция на Лозаннской конференции формально признала долги, по-прежнему оставались неразрешенными вопросы о сроках и порядке уплаты взносов, в какой валюте Турция

<sup>1</sup> См. Л. Иванов, Лига наций, М., 1929, стр. 88.

<sup>2</sup> „Дипломатический словарь“, т. II, Госполитиздат, М., 1950 стр. 188.

<sup>3</sup> Edward Reginald Vere-Hodge, Turkish Foreign Policy (1918—1948), p. 63.

должна погашать долги и т. д. А интересами крупных французских капиталистов-банкиров и определялась в основном политика Франции в отношении Турции. Вопрос о сирийской границе также на протяжении нескольких лет служил источником серьезных трений между обеими странами.

В этот критический для Турции период Советский Союз оказался единственной державой, которая поддержала Турцию. В то время как Англия неоднократно демонстрировала свое намерение разрешить вопрос о Мосуле путем войны, угрожала Турции англо-итало-греческой коалицией<sup>1</sup>. СССР заявил о своей поддержке Турции.

«Английской враждебности к Турции Советы противопоставляли постоянное одобрение турецкой точки зрения», — писал отнюдь недружелюбно настроенный к Советскому Союзу французский ежемесячник «L'Asie française»<sup>2</sup>.

Таким образом, анализ сложившейся к концу 1925 г. международной обстановки убедительно показывает, что в тот период крайне ухудшилось международное положение Турции, которая оказалась полностью изолированной. Поэтому заключение договора о ненападении и нейтралитете с великой соседней державой — Советским Союзом — имело большое значение для укрепления международных позиций Турции.

Нельзя, конечно, предполагать, будто в отношении Советского Союза Турция вела такую же искреннюю и последовательно дружественную внешнюю политику, какой отличалась политика миролюбивого социалистического государства. Классовая сущность кемалистов сказывалась в противоречивости и непоследовательности их внешней политики. Турецкая буржуазия часто маневрировала между СССР и капиталистическими странами Европы, пыталась договориться с ними даже в тех случаях, когда это шло вразрез с политикой дружбы с СССР, которую она на словах считала основой своей внешней политики.

<sup>1</sup> Jean Pichon, *Le partage du Proche-Orient*. Paris, 1938, p. 247.

<sup>2</sup> «L'Asie française», Août-Septembre 1926, p. 271.



Однако англо-турецкие противоречия, агрессивная политика английской дипломатии и, в противовес этому, активная миролюбивая политика СССР в отношении Ближнего Востока убедили правящие круги Турции, что без поддержки Советского Союза нельзя укрепить самостоятельность и международный престиж Турецкой республики. Ведь в то время как империалистические страны вели наступление на Турцию, Советский Союз оставался единственной великой державой, неизменно дружественно и бескорыстно относившейся к ней. Усилия кемалистов, направленные на ослабление позиций империализма в Турции, всегда встречали полную поддержку и одобрение со стороны Советского Союза.

Такова была международная обстановка, когда 17 декабря 1925 г., т. е. на следующий день после постановления Совета Лиги наций по мосульскому вопросу, в Париже был подписан договор о дружбе и нейтралитете<sup>1</sup> между СССР и Турецкой республикой. Договор подписали: от имени правительства СССР народный комиссар по иностранным делам Г. В. Чичерин и от имени турецкого правительства — министр иностранных дел Тевфик Рюштю-бей.

Советско-турецкий договор о дружбе и нейтралитете состоял из трех статей и трех протоколов к ним.

Статья первая гласила:

«В случае военного выступления против одной из договаривающихся сторон со стороны одной или нескольких третьих держав другая договаривающаяся сторона обязуется соблюдать нейтралитет по отношению к первой»<sup>2</sup>.

В условиях напряженности и враждебности в отношениях между Турцией и Великобританией, которая угрожала ей войной, эта статья договора имела важное значение для Турции. Твердое, открытое заявление Советского Союза о своем нейтралитете в случае возникновения военного конфликта укрепляло позиции Турции.

<sup>1</sup> Несмотря на такое название, в литературе этот договор очень часто встречается как договор «о ненападении и нейтралитете», и это точнее отражает содержание договора, в котором четко определялось обязательство сторон взаимно воздерживаться от всякого нападения друг на друга.

<sup>2</sup> «Внешняя политика СССР. Сборник документов», т. 3 стр. 32, М., 1945.

Таким образом, если исходить из конкретной обстановки, становится очевидно, что эта статья имела очень важное значение для Турции, ибо именно на Турцию готовилось нападение со стороны Англии; поэтому нейтралитет Советского Союза был скорее нужен Турции, чем СССР. Высказывания турецких авторов о том, что якобы Советский Союз заключил это соглашение из страха перед Локарно, являются фальсифицированными оценками, искажающими действительную картину.

С другой стороны, нейтралитет Турции был выгоден Советскому Союзу, ибо Турция обязывалась соблюдать нейтралитет при всех военных выступлениях, которые могли иметь место со стороны агрессивных империалистических государств против СССР.

Однако статью о нейтралитете не следует рассматривать в узком плане. Отличаясь от соответствующих статей прежних договоров ясной и четкой формулировкой нейтральной позиции одной из сторон при нападении на другую, она тем самым обязывала договаривающиеся стороны придерживаться определенной политики, независимо от обстоятельств, которые могли сложиться по-иному в будущем. Таким образом, нейтралитет этот не оговаривался какими-либо условиями.

В статье второй договора было сказано:

«Каждая из договаривающихся сторон обязывается воздерживаться от всякого нападения на другую; она равным образом обязывается не принимать участия ни в каком союзе или соглашении политического характера<sup>1</sup> с одной или несколькими третьими державами, направленном против другой договаривающейся стороны, равно как ни в каком союзе или соглашении с одной или несколькими третьими державами, направленном против военной или морской без-

<sup>1</sup> В протоколе 2 отмечалось, что «выражение политического характера, упомянутое в статье 2 договора, ... следует понимать как охватывающее также и все финансовые и экономические соглашения между какими-либо державами, направленные против другой договаривающейся стороны». Это уточнение имело существенное значение, ибо оно обязывало не участвовать в попытках экономического или финансового бойкота или блокады, которым могла подвергнуться одна из договаривающихся сторон иностранными империалистическими державами.

опасности другой договаривающейся стороны. Кроме того, каждая из обеих договаривающихся сторон обязывается не участвовать ни в каком враждебном акте одной или нескольких третьих держав, направленном против другой договаривающейся стороны»<sup>1</sup>.

По статье второй, как видим, на договаривающиеся стороны налагалось не одно, а несколько обязательств.

Взаимное обязательство сторон не нападать друг на друга объявляло войну вне закона. Включение этой статьи в договор о дружбе и нейтралитете послужило хорошим началом и основой для утверждения принципа ненападения в международном праве, в отношениях между государствами с различными экономическими и политическими системами. Этой статьей впервые в международной практике четко и точно фиксировалось обязательство договаривающихся сторон о взаимном ненападении. В прежних договорах: о «вечном мире», о дружбе, о взаимной помощи, нейтралитете и других, ненападение только подразумевалось, поэтому они не могли быть рассмотрены как договоры о ненападении<sup>2</sup>.

С другой стороны, важное значение имело обязательство сторон не принимать участия ни в каком союзе или соглашении, направленном против военной или морской безопасности одной из сторон. Тем самым резко уменьшались возможности локарных сделок и комбинаций на Ближнем Востоке, ибо Турция, которой английская дипломатия отводила особое место среди ближневосточных стран в деле ее вовлечения в общий антисоветский фронт, обязывалась не участвовать в подобных комбинациях. Больше того, она обязывалась не участвовать ни в каком враждебном акте, который мог быть направлен против своего великого соседа — Советского Союза.

Таким образом, обе договаривающиеся стороны брали на себя четкие и конкретные обязательства не принимать участие в каких бы то ни было враждебных актах, направленных против одной из них, — не только в военных и политических, но и в экономических и финансовых.

<sup>1</sup> «Внешняя политика СССР. Сборник документов», т. 3, стр. 32.

<sup>2</sup> См. *Г. В. Шармазанов*, Принцип ненападения в международном праве. Изд. АН СССР, М., 1958, стр. 23.

Все содержание статьи 2 о ненападении и неучастии во враждебных группировках было новым важным моментом в практике международных отношений. В последующих договорах Советского Союза с капиталистическими государствами принцип ненападения получил дальнейшее развитие.

Большую важность этой статьи договора признают даже те авторы, которые явно тенденциозно освещают советско-турецкий договор, например упомянутый выше английский автор Эд. Вере-Ходж<sup>1</sup>.

Статья 3 договора была посвящена установлению сроков его действия. В ней говорилось, что договор «вступает в силу с момента его ратификации и будет находиться в силе три года. После этого договор будет признаваться автоматически продленным на годичный срок, если какая-либо из договаривающихся сторон не предупредит за 6 месяцев до истечения срока его действия о своем желании прекратить его».

Важное значение имели прилагаемые к договору протоколы.

О значении Протокола 2 было сказано выше. Что касается других двух протоколов, то Протокол 1 констатировал, что «каждая из договаривающихся сторон сохраняет полную свободу действий, поскольку то касается ее всякого рода отношений с третьими державами вне пределов обязательств, условия коих установлены в настоящем договоре».

В Протоколе 3 к договору стороны декларировали о том, что они «равным образом обязуются предпринять переговоры для установления порядка урегулирования разногласий, которые могли бы возникнуть между ними и которые не могли бы быть улажены обыкновенным дипломатическим путем»<sup>2</sup>. Тем самым договор подтверждал готовность обеих сторон—СССР и Турции разрешать мирным путем—

---

<sup>1</sup> *Edward Reginald Vere-Hodge, Turkish Foreign Policy (1918—1948)* Geneva, 1950, p. 71.

<sup>2</sup> „Внешняя политика СССР. Сборник документов“, т. 3, стр. 32.

путем переговоров—всякие разногласия, споры, конфликты, которые могли бы возникнуть между ними впоследствии.

Таким образом, договаривающиеся стороны обязывались не прибегать к силе для разрешения спорных вопросов, что имело исключительное значение для укрепления дела мира, в частности в районе Ближнего и Среднего Востока. Такое обязательство государств—разрешить все спорные вопросы путем переговоров—сыграло весьма положительную роль в деле предотвращения агрессии. Оно приобрело еще большую актуальность в наши дни, когда крупные империалистические державы не проявляют желания брать на себя подобные обязательства, разумные и необходимые для сохранения мира.



Заключение советско-турецкого договора было встречено в Советском Союзе с большим удовлетворением. Советская общественность видела в договоре не только закрепление добрососедских и дружественных отношений между близкими соседями, но и эффективное средство в деле упрочения мира и безопасности на Ближнем и Среднем Востоке.

Советской общественности были хорошо известны настоячивые попытки империалистических кругов Запада и в первую очередь Англии—не только помешать турецко-советскому сближению, но и включить Турцию в орбиту антисоветской политики.

Такие попытки со стороны западной дипломатии предпринимались еще задолго до окончательного решения Совета Лиги наций по мосульскому вопросу.

В сентябре 1924 г. в печати появились сообщения о том, что агентами одного из иностранных государств турецкому правительству доставлен документ, согласно которому между СССР и Италией будто было заключено соглашение о совместном нападении на Турцию и предположительном разделе ее владений. Советский Союз якобы должен был получить Стамбул и побережье Анатолии, а Италия—всю Малую Азию<sup>1</sup>.

<sup>1</sup> См. „Известия“, 28 сентября 1924 г.

Народный комиссариат иностранных дел СССР заявил тогда, что «этот документ—беззастенчивый подлог, и что никакого тайного или явного соглашения на указанный или другой подобный предмет Советским Союзом с Италией никогда не заключалось. Авторы этого подлога очевидно преследовали цель подорвать доверие к нам дружественного турецкого правительства с тем, чтобы осуществить свои темные замыслы»<sup>1</sup>.

Накануне подписания советско-турецкого договора в западной прессе снова появились ложные информации. Английские и американские газеты напечатали измышления о якобы заключенном между СССР и Италией соглашении, некоторые пункты которого направлены против интересов Турции. Американская газета «Нью-Йорк Уорлд» даже опубликовала сфабрикованный текст мнимого договора<sup>2</sup>.

С другой стороны, английские правящие круги стремились рассорить Советский Союз и Турцию с соседними с ними странами и, в частности, с Ираном. 8 декабря 1925 г. реакционная английская газета «Морнинг пост» поместила сенсационное сообщение своего тегеранского корреспондента о якобы состоявшемся между Советским Союзом и Турцией секретном соглашении, по которому СССР обязался поддерживать турецкие притязания на Мосул и Персидский Азербайджан, взамен чего анкарское правительство возвратит СССР Карс и Ардаган<sup>3</sup>.

В своем опровержении ТАСС заявило по этому поводу, что сообщение «Морнинг пост» совершенно не соответствует действительности. «Это лишенное всяких оснований сообщение,—говорилось в опровержении ТАСС,—напоминает недавно имевшую место подобную же попытку ввести в заблуждение общественное мнение Турции, распространением также измышленных сообщений о якобы состоявшемся между Советским Союзом и Италией военном договоре, направленном против Турции»<sup>4</sup>.

Одновременно в английской и французской прессе развернулась провокационная кампания против СССР, который

<sup>1</sup> «Известия», 5 октября 1924 г.

<sup>2</sup> См. «L'Asie française», Novembre-Décembre 1925, p. 367.

<sup>3</sup> См. «Известия», 9 декабря 1925 г.

<sup>4</sup> Там же.

якобы заключил специальное военное соглашение с Турцией и тем самым поощряет ее непримиримую позицию в мосульском вопросе, желая поживиться на ее же счет.

В интервью, данном парижскому корреспонденту английской либеральной газеты «Дейли ньюс», народный комиссар по иностранным делам СССР Г. В. Чичерин назвал эти сообщения фальсификацией<sup>1</sup>.

Подписанием советско-турецкого договора были опровергнуты и рассеяны всякого рода клеветнические измышления в адрес Советского Союза, в частности провокационные сообщения о якобы заключенном между Советским Союзом и Италией соглашении, направленном против интересов Турции.

Подобные измышления отчасти послужили причиной ускорения подписания договора.

После опубликования советско-турецкого договора заместитель народного комиссара по иностранным делам СССР М. М. Литвинов заявил представителям печати следующее:

«Ускорение подписания соглашения отчасти вызвано время от времени появлявшимися, и в последнее время особенно участвовавшими в англо-американской прессе, ложными слухами о якобы имеющемся между СССР и Италией соглашении, направленном против Турции. С другой стороны, Советскому правительству известна была активность некоторых государств, стремившихся вовлечь Турцию во враждебные в отношении СССР комбинации. Подписание соглашения должно положить конец этим тревожным слухам...»<sup>2</sup>.

После опубликования текста советско-турецкого договора в западной печати снова появились ложные сообщения, на этот раз о якобы имеющихся секретных статьях в советско-турецком договоре.

В своем интервью М. М. Литвинов опроверг подобные измышления:

**«Считаю нужным категорически заявить, что никаких секретных дополнений к соглашению или протоколов не существует.»**

---

<sup>1</sup> „Известия“, 22 декабря 1925 г.

<sup>2</sup> „Известия“, 24 декабря 1925 г.

Лучшим доказательством мирных тенденций соглашения является готовность Советского правительства заключить аналогичные соглашения со всеми странами, с которыми оно находится в нормальных отношениях»<sup>1</sup>.

Предложение Советского правительства заключить аналогичные договоры и с другими странами убедительно показывало мирные намерения СССР, руководствовавшегося целью укрепить свою безопасность и активно содействовать упрочению мира на Ближнем Востоке.

Одновременно это предложение Советского правительства разоблачало в глазах мировой общественности «пацифизм» авторов Локарнских соглашений и вообще тех государств, которые отказывались заключить такие пакты о ненападении.

«Только система заключения соглашений, подобных советско-турецкому, между всеми государствами исключит возможность образования антагонистических друг к другу политических группировок и комбинаций и тем самым будет действительно содействовать предотвращению войн»,—заявил М. М. Литвинов представителям печати<sup>2</sup>.



Турецкая общественность с большим удовлетворением приветствовала советско-турецкий договор. Почти все турецкие газеты поместили передовые, посвященные договору, в которых они высоко оценили его значение для укрепления международного положения турецкой республики и ее безопасности.

Турецкая официальная газета «Хакимети Миллие» 22 декабря 1925 г. писала:

«Европейские договоры о безопасности имеют агрессивный характер и направлены против Востока. Они не проникнуты стремлением к миру... Такое положение вещей заставляет Турцию самостоятельно искать средства, гарантирующие ее безопасность в союзе с государствами, имеющими с ней общие интересы».

<sup>1</sup> «Известия», 24 декабря 1925 г.

<sup>2</sup> Там же.



На предостережение запада, что, заключая такие соглашения и сближаясь с СССР, Турция ставит под угрозу свою безопасность, газета отвечала следующими словами:

«Тем, кого беспокоит наше сближение с нашими соседями, мы говорим, что это есть только вопрос нашей безопасности»<sup>1</sup>.

Эта же газета, опубликовав 24 декабря текст договора, сообщала, что заключение советско-турецкого договора произвело огромное впечатление в Анкаре. В передовой статье «Хакимнети Миллие» подчеркивала, что новый договор не преследует никаких агрессивных целей против какой бы то ни было третьей стороны, но свидетельствует об ориентации Турции на своего могущественного друга, политика которого противоположна политике других держав, объединенных в Лиге наций. Передовая заканчивалась обращением к «третьей стороне»: «Не тревожьтесь, новое соглашение является для Турции вопросом безопасности и благополучия»<sup>2</sup>.

Выходящая в Стамбуле газета «Халк» в номере от 24 декабря по поводу заключения договора особо подчеркивала противоположность политики СССР в отношении восточных народов империалистической политике Англии и Лиги наций.

«СССР становится на нашу сторону. Подписание соглашения является манифестацией против империалистической политики Лиги наций на Востоке»<sup>3</sup>—писала газета.

Другая стамбульская газета, полуофициозная «Джумхуриет», в ответ на клеветнические измышления Запада в адрес Советского Союза замечала:

«Соглашение опровергает попытки европейской печати внушить мысль, будто СССР участвует в европейских группировках против Турции»<sup>4</sup>.

Выходящая на французском языке «Ля газетт» подчеркивала мысль, что империалистическая политика Англии

<sup>1</sup> Цит. по газ. «Известия» от 24 декабря 1925 г.

<sup>2</sup> Цит. по газ. «Известия» от 29 декабря 1925 г.

<sup>3</sup> Цит. по Архиву МИД СССР, ф. 132, 1925, д. 35, п. 76, оп. 10 л. 373.

<sup>4</sup> Там же, л. 374.

содействовала закреплению советско-турецкой дружбы и заключению оборонительного блока на случай нападения Англии или ее агентов, а также членов Лиги наций, находящихся в полном повиновении у Англии, на СССР или Турцию<sup>1</sup>.

Французское издание «Джумхуриет» газета «Републик» в номере от 24 декабря также поместила передовую статью, посвященную советско-турецкому договору. В ней, в частности, говорилось:

«Слух об итальянско-советском тайном договоре теперь потерял всякое доверие. Заключенный 17 декабря турецко-советский договор положил конец всяким фантастическим кривотолкам. Этот договор имеет очень важное значение. Он доказывает, что здравый смысл, который диктовал обоим государствам необходимость заключить договор дружбы в марте 1921 г. существует и теперь. Тогда оба государства образовали общий фронт против империализма. Общность экономических и политических интересов привела оба государства к тесной дружбе. Таков был смысл договора дружбы в 1921 г. Таков и смысл договора доброжелательного нейтралитета в 1925 году»<sup>2</sup>.

Отмечая, что иностранные круги не отнеслись к этому договору индифферентно и подозревают, что договор содержит кое-что секретное, газета писала:

«Естественно, Европа привыкла вести лицемерную извилистую дипломатию и не может поверить в искренность и правдивость опубликованного договора»<sup>3</sup>.

Положительную оценку советско-турецкому договору дала и оппозиционная печать. Так, например, газета «Вақыт» в номере от 31 декабря 1925 г. признавала, что «правительство в интересах охраны страны заключило советско-турецкое соглашение»<sup>4</sup>.

Таким образом, отклики в турецкой печати на заключение советско-турецкого договора о ненападении и нейтралитете

<sup>1</sup> Цит. по Архиву МИД СССР, ф. 132, 1925, л. 35, п. 76, оп. 10, л. 374.

<sup>2</sup> Там же, д. 39, п. 87, оп. 10, лл. 656—657.

<sup>3</sup> Там же, п. 77, оп. 10, л. 657.

<sup>4</sup> Цит. по газ. «Известия» от 3 января 1926 г.

тете отчетливо выявляют ту единодушную оценку, которую дают договору как официозная, так и оппозиционная пресса, подчеркивая его важное значение, своевременность и необходимость такого договора для Турции.

Между тем, как было сказано выше, в современной турецкой исторической литературе и прессе, совершенно игнорируя факты недалекого прошлого, делаются попытки отрицать значение советско-турецкого договора 1925 г. для Турции и доказать, что Турция не нуждалась в нем.

Как же встретила пресса западноевропейских стран — активных членов Лиги наций — заключение советско-турецкого договора?

Англо-французская буржуазная пресса, как ни старалась показать равнодушие к этому событию, невольно выдавала свое беспокойство совершившимся фактом. Общее мнение, которое господствовало в европейской печати, — это, что Советский Союз и Турция не только игнорируют Лигу наций, но и бросили ей вызов.

Английская печать, стараясь скрыть свое враждебное отношение к договору, сначала хранила молчание. Если же газеты кое-что и писали, то только для того, чтобы представить договор как акт, имеющий весьма маловажное значение. Так, например, либеральная «Манчестер гардиан» в номере от 24 декабря писала, что «это просто договор о нейтралитете в случае, если на одну из сторон будет совершено нападение». Однако газета все же нашла необходимым отметить, как «интересный» момент, то обстоятельство, что «договор совершенно отчетливо является договором нейтральной поддержки против всякой попытки Лиги наций помешать каждой из этих держав»<sup>1</sup>.

Орган консерваторов газета «Таймс», крайне недовольная появлением нового советско-турецкого договора в момент английского нажима на Турцию, пыталась отрицать его

<sup>1</sup> „The Manchester Guardian“, December 24, 1925.

важность для Турции и внушить мысль, что СССР вряд ли пойдет на ухудшение отношений с Западной Европой<sup>1</sup>. С другой стороны газета старалась убедить турок, что они якобы «были вынуждены быть довольными новым политическим договором...».

Близкая к министерству иностранных дел газета «Дейли Телеграф» расценила договор как акт, «имеющий целью дать понять Лиге наций, что обе стороны не признают ее арбитража». В то же время газета вынуждена была признать, что значение договора выходит за рамки совместного протеста против решений Совета Лиги наций.

«Договор представляет совместную демонстрацию обеих стран против Локарнских соглашений»,— констатировала газета.

Одновременно, как бы в предостережение подписавшим договор, «Дейли телеграф» подчеркивала, что «он не облегчит ни Турции, ни СССР вступление в Лигу...»<sup>2</sup>.

Консервативная «Морнинг пост», посвятившая все же этому событию передовую от 7 января 1926 г., всячески старалась преуменьшить значение советско-турецкого договора. Повторяя старую ложь, что у Советской России, как и у царской, постоянная тенденция овладеть Стамбулом и проливами, газета советовала Турции не ставить себя в зависимость от помощи Советского правительства. В то же время «Морнинг пост» лицемерно уверяла, что Англия дружественно настроена по отношению к Турции<sup>3</sup>.

Однако, как бы пресса ни старалась, ей не удалось скрыть беспокойство, которое царило в политических кругах Англии после заключения советско-турецкого договора, перед лицом активной моральной поддержки, оказанной Советским Союзом Турции.

«Главные хлопоты с турками заключаются в том, что позади их стоит Советский Союз. Турецко-советский договор был подписан непосредственно после решения Совета (Лиги

<sup>1</sup> „The Times“, December 24, 1925.

<sup>2</sup> Цит. по газ. „Известия“ от 30 декабря 1925 г.

<sup>3</sup> „Morning Post“, January 7, 1926.

наций) о мосульской границе как бы для того, чтобы напомнить Европе о силе Москвы»,—писал реакционный английский журналист Авгур<sup>1</sup>.

Французская же печать, несмотря на заявления о том, что для нее заключение советско-турецкого договора не явилось неожиданностью, гораздо шире освещала это событие.

Официоз министерства иностранных дел газета «Тан» от 23 декабря 1925 г. подчеркивала большую важность советско-турецкого договора. Особое значение газета придавала той части статьи второй договора, где говорилось об обязательстве обеих сторон не входить в соглашения с другими группами держав, которые вели бы враждебную по отношению к одной из договаривающихся сторон политику<sup>2</sup>.

Эта же газета 24 декабря в передовой статье, озаглавленной «Русско-турецкий договор», вынуждена была признать, что заключение договора важное событие, которое «найдет значительный отзвук на всем Востоке». В то же время газета не упускала возможность оклеветать Советский Союз, стремясь убедить Турцию, что советская дипломатия подобно старой царской дипломатии озабочена участью Константинополя и проливов<sup>3</sup>.

В номере от 26 декабря поместив статью, озаглавленную «Советы и Турция», «Тан» прилагала усилия к тому, чтобы всячески оправдать политику Англии—своего партнера по Лиге наций. В этой статье «Тан» пыталась представить дело таким образом, будто Турция совсем случайно пришла к соглашению с Советским Союзом. Газета писала, что «Турция, неотступно преследуемая страхом быть полностью изолированной, искала политической поддержки, безразлично где, и желала, в частности, мстить за ту несправедливость Лиги наций, жертвой которой она мнит себя»<sup>4</sup>.

Пытаясь объяснить подобными аргументами возникновение советско-турецкого договора о ненападении, газета упускала из виду, что французская пресса (в том числе и

<sup>1</sup> „Fortnightly Review“, № 2, 1926, II, p. 149.

<sup>2</sup> „Le Temps“, 23 Decembre 1925.

<sup>3</sup> „Le Temps“, 24 Decembre 1925.

<sup>4</sup> „Le Temps“, 26 Decembre 1925.

сама «Ган» от 24 декабря) после опубликования договора не нашла его плодом случайности и что Турция не могла найти поддержку у какой-либо другой великой державы кроме как у Советского Союза. Ведь Франция вместе с Италией обещала Англии свою активную поддержку против Турции, в утрашении которой активное участие принимала и французская печать.

Так, например, «Пти Паризьен» накануне подписания договора предупреждала Турцию об опасностях конфликта, который повлечет за собой блокаду берегов Малой Азии, оккупацию Стамбула, возрождение всех старых претензии держав и т. д.

Вместе с тем, беспокойство, вызванное во французской прессе подписанием советско-турецкого договора, выразилось в опасении того действия, которое договор мог оказать на престиж Лиги наций. Констатируя, что договор должен явиться ударом по Лиге наций, правительственная печать выражала свое недовольство политикой своего партнера— Англии, считая ее виновницей совершившегося факта. Так, газета «Эр нувель» 25 декабря писала: «Мы уже указывали здесь на то, что Англия совершает ошибку, идя так далеко в вопросе о Мосуле. События показали нашу правоту»<sup>1</sup>. Используя создавшееся (после подписания советско-турецкого договора) положение, газета старалась оказать давление на Англию в сторону смягчения ее политики в отношении Турции. Она обращалась к Англии со следующими словами: «Пусть Великобритания, дружба которой представляет для нас колоссальную ценность, не забывает, что западный мир, если он ограничится только Западом, останется хромым миром»<sup>2</sup>.

Подобные высказывания печати явно выдавали тот страх, который испытывали правящие круги западных держав перед опасностью распространения влияния советско-турецкого договора на другие страны Азии. В то же время это свидетельствовало о наличии серьезных англо-французских разногласий по важным вопросам политики, проводимой ими на Ближнем Востоке.

<sup>1</sup> Цит. по журн. «Международная жизнь», 1926, №2, стр. 141.

<sup>2</sup> Там же.

Таким образом, отклики в английской и французской прессе на заключение советско-турецкого договора о ненападении и нейтралитете свидетельствовали о том, что правящие круги Англии и Франции—государств, диктовавших свою волю Лиге наций, потерпели поражение, не сумев предотвратить сближение СССР и Турции, ибо, в противовес агрессивной политике, проводимой ими через Лигу же, создавалось новое средство борьбы с империалистической агрессией, за сохранение мира и безопасности. Газета «Известия» по поводу подписания советско-турецкого договора в статье «Антилокарно» писала: «Так вне Лиги наций, помимо Лиги и вопреки политике Лиги, узаконяющей грабеж и насилие сильных государств над слабыми, народы СССР и Востока, руководствуясь исключительно мирными намерениями и чуждые захватнических планов, регулируют свои отношения в интересах культуры и прогресса. В этом урок для всех тех народов, правительства которых полагают, что может быть другой путь к разрешению проблемы международных отношений, кроме пути отрицания «Локарно»<sup>1</sup>.



Советско-турецкий договор 1925 г. явился первым договором о ненападении и нейтралитете, заключенном Советским правительством с капиталистическими государствами после подписания Локарнских соглашений. Этим договором Советский Союз первым вышел на мировую политическую арену с проектом пактов о ненападении и неучастии во враждебных группировках и тем самым впервые ввел в международную практику эту новую форму договорных отношений между государствами с различным экономическим и политическим строем. «Заключение советско-турецкого договора, — как правильно отмечают П. Моисеев и Ю. Розалиев, — выходило далеко за рамки отношений между двумя странами, так как договор вводил в международную практику систему двусторонних пактов о нейтралитете и не-

---

<sup>1</sup> «Известия», 24 декабря 1925 г.

нападении и содействовал обеспечению мира на всем Ближнем и Среднем Востоке»<sup>1</sup>.

Советско-турецкий договор 1925 г. послужил хорошим примером для соседних с СССР и Турцией государств. Вслед за советско-турецким последовали аналогичные турецко-иранский договор в апреле 1926 г., затем советско-афганский договор от 31 августа 1926 г., советско-иранский договор от 1 октября 1927 г. Все эти договоры усиливали безопасность подписавших их и имели важное значение для сохранения мира на Ближнем и Среднем Востоке.

К поискам новых форм соглашений с соседними государствами для обеспечения всеобщего мира и ограждения безопасности советских границ Советский Союз побудила сложившаяся в 1925 г. международная обстановка. Хотя капиталистические государства Западной Европы и США, потерпев поражение в интервенции против СССР, вынуждены были изменить свою тактику по отношению к стране социализма, в это время открыто выявилась тенденция к созданию общего антисоветского фронта. Ярким выражением подобных намерений капиталистических держав явились подписанные в октябре 1925 г. Локарнские соглашения (так называемые «гарантийные пакты»), имеющие определенную антисоветскую направленность.

Являясь единственной социалистической державой, Советский Союз принял меры к тому, чтобы добиться соглашения с окружающими его капиталистическими государствами и обязательства со стороны последних воздержаться от нападений на него, а в случае нападения какой-нибудь третьей стороны—придерживаться политики нейтралитета. Таким образом, договоры о ненападении и нейтралитете суживали антисоветский блок, препятствовали попыткам капиталистических государств сколотить антисоветские группировки и тем самым содействовали упрочению всеобщего мира.

Борьба СССР против создания агрессивных группировок капиталистических государств имела большое международное значение, ибо в срыве империалистических планов

<sup>1</sup> П. Моисеев, Ю. Розалиев. К истории советско-турецких отношений. Госполитиздат, М., 1958, стр. 39.



были заинтересованы народы не только Советского Союза, но и тех стран, которые вовлекались в подобные комбинации.

Договоры о ненападении способствовали также разоблачению перед мировой общественностью агрессивной политики империалистических держав, которые, не отваживаясь пойти на заключение таких пактов, ясно давали знать, что они не хотят связать себе руки на случай, если можно будет свергнуть народы в новую войну.

В условиях отказа всех капиталистических держав от политики коллективной безопасности договоры о ненападении и нейтралитете, заключенные Советским Союзом, являлись тогда наиболее эффективным дипломатическим оружием в борьбе за сохранение мира и безопасности.

Важность нового миролюбивого выступления советской дипломатии вынуждены были признать в капиталистической прессе даже самые тенденциозные авторы.

Как выше указывалось, американский профессор Н. Грэхэм в большой статье, озаглавленной «Советская система безопасности», признает, что пакты о ненападении и нейтралитете, исходящие от Советского правительства, в отличие от агрессивного духа Локарно, преследовали мирные цели. В статье говорится, что «основным принципом таких соглашений было желание сократить возможности агрессии»<sup>1</sup>. Новая советская формула безопасности, состоящая из трех слов: невмешательство, ненападение, нейтралитет, будучи скрепленной различными гарантиями, нанесла удар прямо по сущности системы Локарно с его интервенционистским, принудительным и воинствующим характером,—пишет далее автор<sup>2</sup>. Он особо подчеркивает, что «идея предварительного согласования постоянной позиции двух государств в отношении друг друга в виде открытого и нерушимого нейтралитета была фактором борьбы за упрочение международных отношений...»<sup>3</sup>.

<sup>1</sup> См. *Malbone W. Graham, The Soviet Security System, „International Conciliation“, September 1929, № 252, p. 360.*

<sup>2</sup> Там же, стр. 361.

<sup>3</sup> Там же.

Американский историк Гарри Говард в крайне необъективной и тенденциозно написанной книге все же отмечает, что советско-турецкий договор «усилил безопасность как Турции, так и России»<sup>1</sup>.



Советско-турецкий договор 1925 г. был несколько раз пролонгирован и дополнен Анкарскими протоколами в декабре 1929 г.

Однако в дальнейшем и в особенности накануне и в годы второй мировой войны турецкое правительство, отойдя от принципов советско-турецкого договора, неоднократно нарушало как его дух, так и букву. Учитывая это, Советское правительство 19 марта 1945 г. денонсировало советско-турецкий договор 1925 г. со всеми относящимися к нему протоколами и актами, как утративший свое значение.

Политика подлинного нейтралитета и в наши дни играет важную роль в деле укрепления всеобщего мира и безопасности народов. Такие нейтральные государства Азии и Африки, как Индия, Индонезия и другие вносят свой достойный вклад в дело сохранения и упрочения мира.

Однако правящие круги современной Турции, отказавшись от политики нейтралитета, целиком подчинили страну агрессивной политике империалистов. Турецкое правительство, возглавляемое демократической партией ведет антинациональную реакционную внутреннюю и внешнюю политику и не проявляет желания установить нормальные отношения с Советским Союзом, оказавшим Турции поддержку в самые трудные для нее времена.

Группа общественных деятелей Турции издала прокламацию, озаглавленную «Нейтральная и независимая Турция», в которой говорилось: «Американцы пришли и возвели военные базы постепенно по всей стране. Они подготавливают Турцию к войне против ее великого соседа Советского Союза... Турецкий народ нуждается в мире, в том, чтобы жить

---

<sup>1</sup> *Harry N. Howard, The Partition of Turkey. A Diplomatic History 1913—1923, Oklahoma, 1931, p. 342.*

спокойно. Только нейтралитет может нам обеспечить мир, спокойствие и безопасность. Если мы будем нейтральными, мы сможем вести действительно миролюбивую политику. Миллиарды лир, которые мы тратим в настоящее время на армию, мы будем расходовать на поднятие жизненного уровня нашего народа, его культуры, его благосостояния».

Турецким правящим кругам следовало бы прислушаться к здоровым голосам, требующим нормализации и улучшения советско-турецких отношений.

Խ. Գ. ՍԱՀԱԿՅԱՆ

ՍՈՎԵՏԱ-ԹՈՒՐԿԱԿԱՆ 1925 թ. ՊԱՅՄԱՆԱԳՐԻ ՀԱՐՑԻ ՇՈՒՐՋԸ

Ա մ փ ա փ ու մ

Սովետա-թուրքական հարաբերությունների պատմությունը հատուկ ուսումնասիրության առարկա չի դարձել սովետական պատմաբանների կողմից, իսկ թուրքական և արևմտյան պատմական գրականության մեջ այն բացահայտ ֆալսիֆիկացիայի է ենթարկվում: Ներկա հոդվածում լուսաբանվում է մի էջ սովետա-թուրքական հարաբերությունների պատմությունից՝ 1925 թ. դեկտեմբերի 17-ի «Չեզոքության և շհարձակման մասին» սովետա-թուրքական պայմանագիրը: Արխիվային նյութերի, մամուլի և գրականության ուսումնասիրության հիման վրա փորձ է արված գնահատելու հիշյալ պայմանագիրը, ցույց տալու նրա կարևորությունը Սովետական Միության և Թուրքիայի միջև հարաբերությունները ամրապնդելու և Մերձավոր Արևելքի շրջանում խաղաղությունն ու անվտանգությունը պահպանելու գործում:

Ս. Ս. ԱՎԱՆԵՍՏՈՎ

ՄԵՐՁԱՎՈՐ ԵՎ ՄԻՋԻՆ ԱՐԵՎԵԼՔՈՒՄ  
ՔՆՈՎԵՆՐ ԱՏԵՂԾԵԼՈՒ ԷԱՐՑԻ ՇՈՒՐՋԸ  
(1953—1958)

Համաշխարհային նոր պատերազմ նախապատրաստելու ընդհանուր պլաններում ամերիկյան և անգլիական իմպերիալիստները մեծ տեղ են հատկացնում Մերձավոր և Միջին Արևելքի շրջանին:

Այդ քաղաքականության կարևոր արտահայտություններից մեկն է, ինչպես այլ վայրերում, այնպես էլ այս շրջանում՝ ռազմական բազաների ցանցի ընդլայնումը, Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրները զանազան բլոկների մեջ ներգրավելը: Վերջին տարիներս, այս ուղղությամբ, մեծ ակտիվություն են ցուցաբերում ԱՄՆ-ի ռազմական գործիչները, որոնք, ինչպես նշեց ընկ. Ն. Ս. Խրուշչովը ՍՄԿՊ XXII համագումարի իր եզրափակիչ խոսքում, «...էլ ավելի բարձրակոչ խոսեցին ռմբակոծիչների, ջրածնային ու ատոմային ռումբերի մասին, այն մասին, թե քանի ժամում կամ օրում իրենք կարող են ավերել Սովետական Միության կարևորագույն օբյեկտները, կործանիչ հարված հասցնել նրան և այլն: Մի խոսքով՝ առավել խելահեղ և չափից ավելի ռազմաշունչ ամերիկյան գեներալները խոսում են հենց իսկական պատերազմի նախապատրաստվելու մասին, մարդկանց բնաջնջելու, նյութական արժեքները ոչնչացնելու մասին»<sup>1</sup>:

Գերմանական ֆաշիզմի և ճապոնական միլիտարիզմի ջախջախման հետևանքով դեմոկրատիայի, պրոգրեսի և սոցիալիզմի ուժերի աճը, Արևելյան Եվրոպայի, ինչպես նաև Հեռավոր Արևելքի և Հարավ-Արևելյան Ասիայի մի շարք երկրների անջատումը կապիտալիստական սխտեմից, անմջական ազդեցություն ունեցան Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրներում՝ ազգային-ազատագրական շարժումների նոր վերելքի վրա: Այդ երկրներում արևմտյան

<sup>1</sup> «Սովետական Հայաստան», 6 փետրվարի, 1959:

իմպերիալիստների դիրքերի թուլացումը մի կողմից, և ժողովուրդների ազգային-ազատագրական շարժումները ճնշելու և Մերձավոր ու Միջին Արևելքի երկրները ՍՍՌՄ-ի, ժողովրդական դեմոկրատիայի երկրների դեմ ագրեսիայի պլանցարմի վերածելու ձգտումը մյուս կողմից, ամերիկյան և անգլիական իմպերիալիստներին դրդեցին այդ շրջանում ուժեղացնելու իրենց ագրեսիվ քաղաքականությունը:

Անհրաժեշտ է նշել նաև, որ ամերիկյան ու անգլիական իմպերիալիստների ռազմա-ստրատեգիական միջոցառումները Մերձավոր ու Միջին Արևելքի մի շարք երկրներում (Թուրքիա, Իրան, Պակիստան, Հորդանան, Իսրայել և այլն) սերտ կերպով միահյուսվում են արևմտյան իմպերիալիզմի տնտեսական նպատակների հետ, այն է՝ բոլոր միջոցներով պահել այդ երկրները որպես առավելագույն շահույթ ձեռք բերելու ոլորտ, ապրանքներ սպառելու լայն շուկա, էժան հումքի, գլխավորապես նավթի աղբյուր և այլն:

Մերձավոր ու Միջին Արևելքի երկրներում իրենց ագրեսիվ և ռեակցիոն քաղաքականությունը կիրառելու գործում, ամերիկյան և անգլիական իմպերիալիստները հանդիպում են այդ երկրների բնակչության պրոագրեսիվ ուժերի և ժողովրդական մասսաների վճռական դիմադրությանը: Սակայն, նրանք հենվում են Թուրքիայի, Իրանի, Պակիստանի, Իսրայելի և Հորդանանի ղեկավար շրջանների վրա, շրջաններ, որոնց դասակարգային ռեակցիոն շահերը համընկնում են ԱՄՆ-ի և Անգլիայի ագրեսիվ քաղաքականության հետ: Այդ երկրների ղեկավար շրջանները ամերիկյան և անգլիական իմպերիալիստներին հնարավորություն են տալիս իրականացնել իրենց ռազմական և տնտեսական պլանները, փոխարենը ստանալով ամերիկյան և անգլիական զենք և նրանց օգնությունը իշխանությունը իրենց ձեռքում պահելու, օտարերկրյա զավթիչների հետ միասին աշխատավորական մասսաներին կեղեքելու համար: Նրանք ակտիվորեն գործակցում են ամերիկյան և անգլիական իմպերիալիստների հետ նաև Մերձավոր ու Միջին Արևելքի շրջանում՝ ռազմական ագրեսիվ բլոկներ ստեղծելու համար, բլոկներ, որոնք մեծ սպառնալիք են խաղաղության ու անվտանգության գործին ամբողջ աշխարհում և տանում են դեպի միջազգային հարաբերությունների լարվածության ուժեղացումը:

1946—1948 թթ. ընթացքում փորձեր կատարվեցին Մերձավոր Արևելյան, Միջին Արևելյան և Միջերկրածովային բլոկներ ստեղծելու ուղղությամբ: Այդ փորձերը, սակայն, ձախողվեցին, քանի որ դրանք տանում էին դեպի արաբական Արևելքի երկրների տե-

րիտորիանների ռազմական օկուպացիան, նրանց տնտեսական ու քաղաքական ստրկացումը: Արաբական ժողովուրդները վճռականորեն հանդես եկան ընդդեմ իրենց երկրները արևմտյան իմպերիալիզմի ավանտյուրիստական պլանների մեջ ներդրավելուն: Նրանք թույլ չտվեցին, որ իրենց երկրները ՍՍՌՄ-ի և ժողովրդական դեմոկրատիայի երկրների դեմ ուղղված ագրեսիայի պլացդարմ դարձվեն:

Ագրեսիվ բլոկներ ստեղծելու պլանների ձախողման գործում մեծ դեր խաղաց Սովետական կառավարության ամուր դիրքը: Սովետական Միությունը անդադար մերկացնում էր ԱՄՆ-ի և Անգլիայի իմպերիալիստական պլանները Մերձավոր ու Միջին Արևելքի երկրների նկատմամբ, հետևողականորեն պաշտպանելով արաբական ժողովուրդների կենսական շահերը:

Սակայն այդ տարիներին ագրեսիվ բլոկներ ստեղծելու պլանների ձախողումը չէր նշանակում, որ ԱՄՆ-ի և Անգլիայի կառավարող շրջաններն ընդհանրապես հրաժարվում էին Մերձավոր և Միջին Արևելքում իրենց ագրեսիվ նպատակներից: Արևմտյան իմպերիալիստները շարունակ նորանոր պլաններ էին առաջ քաշում՝ այդ շրջանում ռազմական խմբավորումներ ստեղծելու համար: Այդ ուղղությամբ մեծ ակտիվություն ցուցաբերվեց, հատկապես, Հյուսիս-ատլանտյան ագրեսիվ դաշինքը կազմակերպվելուց հետո:

Ատլանտյան դաշինքի ռազմական պլաններում կարևոր տեղ է հատկացվում Մերձավոր ու Միջին Արևելքի երկրներին: ԱՄՆ-ը և Անգլիան իրենց իմպերիալիստական քաղաքականության մեջ այդ շրջանում հենվում են այնպիսի երկրների վրա, ինչպիսիք են Թուրքիան, որը ՆԱՏՕ-ի անդամ է, Իրանը և Պակիստանը: 1950 թ. Դեմոկրատական պարտիայի իշխանության գլուխ անցնելուց հետո, թուրքական կառավարությունը նշանակալից ակտիվություն ցուցաբերեց ռազմական բլոկներ ստեղծելու գործում: Պատասխանելով «Ֆրանս պրես» գործակալության թղթակցի այն հարցին, թե մտադիր է արդյո՞ք «դեմոկրատներին» կառավարությունն ավելի ակտիվ արտաքին քաղաքականություն վարելու, Թուրքիայի արտաքին գործերի մինիստր Ֆուադ Քոփուլյուլուն հայտարարեց, որ «այդ արտահայտությունը հատկապես կիրառելի է Մերձավոր Արևելքում Թուրքիայի քաղաքականության նկատմամբ»<sup>1</sup>:

ԱՄՆ-ը, Անգլիան, Ֆրանսիան և Թուրքիան երկու տարի (1951—1953) զբաղված էին «Միջինարևելյան հրամանատարություն» ստեղծելու պլանով, որի հիմնական նպատակն էր Եգիպտոս-

<sup>1</sup> «Istanbul», 28 մայիսի, 1950:

սին և արաբական մյուս երկրներին ներգրավել ագրեսիվ բլոկների մեջ՝ Արևմտյան պետությունների մասնակցությամբ: 1951 թ. նոյեմբերի 10-ին ԱՄՆ-ի, Անգլիայի, Ֆրանսիայի և Թուրքիայի կառավարությունները դեկլարացիա հրապարակեցին այսպես կոչված «Միջինարևելյան հրամանատարություն» ստեղծելու սկզբունքների մասին<sup>1</sup>:

Դեկլարացիայի իսկական նպատակը արևմտյան իմպերիալիստների կողմից արաբական Արևելքի ստրկացումն էր, որը քողարկված էր «Միջին Արևելքը օտար ագրեսիայից պաշտպանելու» կեղծ Ֆրազով: Նախատեսվում էր, որ «պատերազմի կամ միջազգային կոնֆլիկտի» դեպքում և նույնիսկ խաղաղ ժամանակ միջինարևելյան բլոկի մասնակից բոլոր երկրների զինված ուժերը պետք է ենթարկվեն ամերիկյան և անգլիական զենեքալիններին:

«Միջինարևելյան հրամանատարության» պլանով Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրների տերիտորիաներում պետք է տեղադրվեին օտարերկրյա զինված ուժեր, ընդ որում այդ հրամանատարության շտաբը պետք է գտնվեր Եգիպտոսում: Դեռ ավելին, Եգիպտոսը և մյուս երկրները պետք է «Միջինարևելյան հրամանատարության» տրամադրության տակ դնեին իրենց ռազմական բազաները, հաղորդակցության միջոցները, նավահանգիստները և այլ սարքավորումները: Միջինարևելյան ռազմական հրամանատարության ստեղծումը մտնում էր Հյուսիս-ատլանտյան բլոկի ստրատեգիական պլանների մեջ, և պետք է ծառայեր նրա նպատակներին:

Սովետական կառավարությունը 1951 թ. նոյեմբերի 24-ին «Միջինարևելյան հրամանատարություն» ստեղծելու պլանների մասին ԱՄՆ-ի, Մեծ Բրիտանիայի, Ֆրանսիայի ու Թուրքիայի կառավարություններին ուղղած նոտաներում նշում էր, որ ինքը չի կարող անտեսել Սովետական Միության սահմաններին մոտիկ գտնվող շրջանում նոր ագրեսիվ բլոկ ստեղծելու հանգամանքը: «Սովետական կառավարությունը,— ասված էր նոտայում,— անհրաժեշտ է համարում նույնպես հայտարարել, որ դրանց հետևանքով առաջացած դրության պատասխանատվությունը կրնկնի ԱՄՆ-ի կառավարության և հիշված հրամանատարություն ստեղծելու մյուս նախաձեռնողների վրա»<sup>2</sup>:

Մերկացնելով «Միջինարևելյան հրամանատարության» պլանի ագրեսիվ բնույթը և նրա մեջ Թուրքիայի ակտիվ դերը, Սովետա-

<sup>1</sup> Դեկլարացիայի տեքստը տես՝ «The Department of State Bulletin», November 19, 1951, էջ 817—818:

<sup>2</sup> «Правда», 25 ноября, 1951 г.



կան կառավարությունը նշում է, որ այդ պլանը նպատակ ունի Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրները մասնակից դարձնել Ատլանտյան ագրեսիվ բլոկի կարևոր միջոցառումներին:

«Միջինարևելյան հրամանատարություն կազմակերպելու համառ ջանքերը նույնպես հաջողություն չունեցան և ամերիկյան իմպերիալիստները 1953 թ. ամռանը, Մերձավոր և Միջին Արևելքի համար, առաջ քաշեցին նույն ագրեսիվ բլոկի նոր վարիանտ՝ այս անգամ արդեն «Միջինարևելյան երկրների Հյուսիսային գոտի» անվան տակ: Սովետական Միության հարավային սահմանների մոտ նոր ագրեսիվ խմբավորում ստեղծելու գաղափարը առաջինը զարգացրեց ԱՄՆ-ի պետական դեպարտամենտի քարտուղար Ջ. Ֆոստեր Դալեսը 1953 թ. մայիսին՝ Ասիայի երկրներում կատարած ուղևորությունից վերադառնալուց հետո: 1953 թ. հունիսի 1-ին իր ռազիո-ելույթում Դալեսը հայտարարեց, որ «Միջին Արևելքի պաշտպանության կազմակերպումը» ավելի շուտ ապագայի գործ է, քան թե ներկայի...»<sup>1</sup> և շարադրեց նոր ագրեսիվ բլոկ կազմակերպելու իր նախագիծը:

Ըստ այդ նախագծի, պակտին պետք է մասնակցեին ՍՍՌՄ հինգ հարևան երկրները՝ Թուրքիան, Իրանը, Իրաքը, Աֆղանստանը և Պակիստանը: Դալեսյան այդ նախագծի անմիջական կազմակերպչի և իրականացնողի դերը, ինչպես առաջ, դրված էր Թուրքիայի վրա: Նախագծի կենսագործումը հեշտացնելու նպատակով որոշվեց, որ «Միջին Արևելյան երկրների Հյուսիսային գոտու պակտը» հանդես գա ոչ թե կոլեկտիվ պայմանագրի ձևով, այլ առանձին պետությունների միջև համաձայնությունների սխեմայով:

Ամերիկյան իմպերիալիստները ծրագրում էին, որ դրանից հետո հեշտ կլինի պակտի մեջ ներքաշել նաև բոլոր արաբական երկրներին և, այսպիսով, իրականացնել Արևմուտքի գլխավորությամբ միջինարևելյան երկրների ռազմական ագրեսիվ դաշինք ստեղծելու պլանը, պլան, որն արդեն երկու անգամ ձախողվել էր խաղաղասեր ժողովուրդների հաստատուն դիրքի շնորհիվ:

«Միջին արևելյան երկրների Հյուսիսային գոտու պակտը» ստեղծելու կապակցությամբ ամերիկյան կառավարությունը հատուկ ուշադրություն էր նվիրում Պակիստանին, ձգտելով բոլոր միջոցներով նրան ներգրավել այդ բլոկի մեջ և դարձնել իր հենարանը՝ Միջին Արևելքում: Այդ է վկայում «Նյու-Յորք թայմսի» 1953 թ. հունվարի 24-ի այն հայտարարությունը, որի մեջ ասված

<sup>1</sup> «В защиту мира», Февраль 1954, № 33; стр 22.

էր, թե «Ուժեղ Պակիստանը, մարտնչող Քուրքիայի հետ դաշնակցած... կարող է դրուժյունը փոխել և ամբողջ այդ շրջանը վերածել արևմտյան տերութունների հուսալի և հզոր հենարանի»<sup>1</sup>: Ասհրա-  
 ժեշտ է նշել, որ այս հանգամանքը միակ պատճառը չէր, որ ամե-  
 րիկյան իմպերիալիստներին մղում էր Պակիստանը ներգրավելու  
 իրենց ագրեսիվ քաղաքականության ոլորտը: ԱՄՆ-ի ղեկավար  
 շրջանների «պրոպակիստանյան» կողմնորոշումը նպատակ ունե-  
 բռունցք ստեղծել Չինական ժողովրդական Ռեսպուբլիկայի դեմ,  
 ինչպես նաև մեկուսացնել Հնդկաստանը, որն ակտիվորեն հանդես  
 էր գալիս խաղաղության օգտին: Իսկ գլխավորը այն էր, որ Պա-  
 կիստանը Սովետական Միության անմիջական հարևանության մեջ  
 գտնվող երկիր է:

Պակիստանը ամերիկյան իմպերիալիստների քաղաքականու-  
 թյանն էլ ավելի ամուր կապելու նպատակով, ԱՄՆ-ի ղեկավար  
 շրջանները ջանում էին ամենից առաջ ռազմական համաձայնու-  
 թյուն կնքել հենց Պակիստանի հետ, նրա տերիտորիայի վրա  
 ստեղծելով ամերիկյան ռազմական բազաներ: Ամերիկյան «Նյուդ-  
 Ուիկ» ժուռնալը, նշելով, որ Միացյալ Նահանգների ցանկութունը  
 Պակիստանին իր բանակով և ստրատեգիական ավիաբազաներով  
 Միջին Արևելքի պաշտպանության սիստեմի մեջ ներգրավելու վերա-  
 բերյալ «ոչ ոքի համար գաղտնիք չէ», — գրում էր, որ ԱՄՆ-ի ու  
 Պակիստանի միջև տարվող ոչ պաշտոնական բանակցութունները  
 վերաբերում էին «Պակիստանին էական ռազմական օգնութուն  
 ցույց տալու հնարավորությանը, այնպիսի օգնութուն, ինչպիսին  
 ցուցաբերվել էր Քուրքիային...: Այսպիսով շատ արագ կերպով  
 Պակիստանը կարելի է վերածել այնպիսի մի բաստիոնի, որը  
 ոչնչով հետ չէր մնա Քուրքիայից»<sup>2</sup>:

1953 թ. նոյեմբեր ամսվա ընթացքում ԱՄՆ-ի և Պակիստանի  
 միջև բանակցութուններ էին գնում ռազմական համաձայնութուն  
 կնքելու համար: Այդ ժամանակ ամերիկյան մամուլում բացահայտ  
 խոսվում էր այն մասին, որ Միացյալ Նահանգները շեն հրաժար-  
 վի Պակիստանը Միջին Արևելքում և Հարավ-Արևելյան Ասիայում  
 «ուժի աղբյուրի» վերածելու մտքից: «Ուոլ Ստրիտ Ջորնլը» ամերիկ-  
 յան թերթը 1954 թ. մարտին մի հոդված տպագրեց հետևյալ վեր-  
 նագրով. «Ռուսաստանի շուրջն ատոմային ռազմածիշների ամե-  
 րիկյան բների օղակի կառուցումը մոտենում է ավարտման»<sup>3</sup>: Այս  
 վերնագիրն ինքնին խոսում է իր մասին, բայց էլ ավելի բնորոշ է

<sup>1</sup> «The New York Times», 1953. Jan. 1.

<sup>2</sup> «Правда», 27 ноября 1953 г.

<sup>3</sup> «The Wall Street Journal», 1954, March 11.

հողվածի բովանդակությունը: Նրա մեջ ասված էր, որ ներկայումս Պակիստանի տերիտորիան իրենից ներկայացնում է «Ռուսաստանը շրջապատող ամերիկյան ավիաբազաների օդակի վերջին խոշոր բացը» և համոզմունք է հայտնում, որ այդ «բացը» շուտով կլիկվիղացվի, քանի որ ամերիկյան դիվանագետները «անաղմուկ» բանակցություններ են վարում Պակիստանում ռազմական բազաներ կառուցելու համար:

Չնայած ԱՄՆ-ի և Պակիստանի միջև ռազմական պայմանագրի նախագծի բովանդակությունը գաղտնի էր պահվում, այնուամենայնիվ մամուլում լուրեր էին սպրդում, որոնք հաստատում էին նման համաձայնության առկայությունը: «Տրիբուն դ'նասիոն» փարիզյան շաբաթաթերթը դեկտեմբերին հաղորդեց, որ Պակիստանի գեներալ նահանգապետ Գուլամ Մոհամեդը նոյեմբերին Վաշինգտոնում էլզենհաուսերի և Դալեսի հետ քննարկեց պայմանագրի նախագիծը, որի հիմնական կետերը հետևյալներն էին. 1. Պակիստանը «հարմար մոմենտին» միանում է «Միջին Արևելքի պաշտպանական կազմակերպությանը»: 2. Պակիստանը Միացյալ Նահանգներին իրավունք է տալիս իր տերիտորիայում բազաներ ստեղծել և զորք տեղադրել: Արևելյան Պակիստանը և Հյուսիս-Արևմտյան նահանգը կհանդիսանան հատուկ ստրատեգիական գոտիներ՝ ռազմական միջոցառումների իրականացման տեսակետից՝ առաջնահերթ նշանակությամբ: 3. Միացյալ Նահանգները Պակիստանին կտրամադրեն 200 միլիոն դոլլար՝ ամերիկյան սպառազինություն զնելու և բանակը վերակազմելու համար, որի թիվը կհասցվի մինչև 900 հազար մարդու: Միացյալ Նահանգները Պակիստանին կտրամադրեն 400 տանկ և 700 ինքնաթիռ, այդ թվում: 150 ռեակտիվ ինքնաթիռ: 4. Պակիստանի բանակի վերակազմումը և վարժեցումը կիրականացվի ամերիկյան ռազմական մասնագետների օգնությամբ և ամերիկյան բանակի բարձրատիճան զինվորականների հսկողությամբ<sup>1</sup>:

Կասկած չի կարող լինել, որ այսպիսի պայմանագիրը առաջին հերթին ուղղված էր հենց Պակիստանի ժողովրդի շահերի դեմ, քանի որ նպատակ էր դրվում Պակիստանի տերիտորիան օգտագործել ամերիկյան ռազմական բազաներ ստեղծելու համար, և հարյուր հազարավոր պակիստանցիների դարձնել ԱՄՆ-ի վարձու զինվորներ:

Պակիստանի կառավարող շրջանների պատրաստակամությունը ԱՄՆ-ից ռազմական «օգնություն» ստանալու հարցում լրիվ կերպով բավարարեց ամերիկյան ագրեսիվ շրջաններին: «Բավտ-

<sup>1</sup> «Правда», 21 декабря, 1953 г.

կան է մի հայացք գցել քարտեզի վրա,— գրում էր «Նյու-Յորք Հերալդ Տրիբունի» թղթակից Բիգարտը,— տեսնելու համար, որ Պակիստանը վճռական դիրք է գրավում Սովետական Ասիայի հարավային թևի շուրջն ամերիկյան ավիաբազաների կամարի նախատեսված ընդարձակման որևէ պլանի համար...»<sup>1</sup>:

Այսպիսով, 1953 թ. սկզբին իշխանության գլուխ անցած ամերիկյան նոր կառավարությունը, հույս ունենալով Միջինարևելյան հրամանատարության պլանի ձախողումից հետո, Երկրորդականի ռազմական համաձայնագրեր կնքել Մերձավոր ու Միջին Արևելքի երկրների հետ: Դրան արձագանքեցին Պակիստանի ղեկավար շերշանները և 1953 թ. վերջին միջոցներ ձեռնարկվեցին ամերիկա-պակիստանյան ռազմական դաշինք կնքելու ուղղությամբ, որն ԱՄՆ-ին հնարավորություն կտար Պակիստանին սպառազինություն մատակարարել և օգտագործել նրա ռազմական բազաները: Սակայն, այդ պլանի կենսագործումը ժամանակավորապես հետաձգվեց, քանի որ Պակիստանի նման դիրքորոշումը վճռականորեն դատապարտվեց Չինաստանի, Հնդկաստանի, Ինդոնեզիայի, Ինչպես նաև արաբական Արևելքի պետությունների կողմից, որոնք հանձինս այդ պայմանագրի իրենց անվտանգության նկատմամբ արդարացիորեն սպառնալիք էին տեսնում:

Դրանից հետո ամերիկյան ղեկնազդիտությունը առաջ քաշեց «նոր» պլան: Պակիստանին առաջարկվեց ռազմական դաշինք կնքել Թուրքիայի հետ, իսկ հետո դիմել ԱՄՆ-ին, խնդրելով օժանդակել նրա «պաշտպանական ջանքերին», այսինքն ռազմական օգնություն ցույց տալ: Այդ պլանը իրականացվեց: «Նոր» պլանը, այսպիսով, ավելի քողարկված էր և նպատակ ունենալու ժողովուրդներին, որոնք հանդես էին գալիս ասիական երկրներին ատլանտյան ագրեսիվ քաղաքականության ոլորտը ներգրավելու դեմ: Սակայն Հարավային և Հարավ-Արևելյան Ասիայի մի շարք երկրների հասարակական և պաշտոնական շրջանների արձագանքները ցույց տվեցին, որ ամերիկացիների այդ հաշիվը նույնպես սխալ դուրս եկավ: Այսպես «Նեյշնլ Հերալդ» հնդկական թերթը, հիշեցնելով իր այն նախազգուշացումները, որ ժամանակին արել էր ամերիկա-պակիստանյան ռազմական դաշինք կնքելու պլանի կապակցությամբ, գրում էր, որ հենց այդ պատճառով էլ «ժխտելիքի վարձույթի կարիք չգաղվեց, ինչպիսինն է Թուրքիայի հետ կնքած պակտը» և որ այն դարձավ «Պակիստանին ամերիկյան ռազմական օգնություն ցույց տալու համար անհրաժեշտ քա-

<sup>1</sup> «Правда», 21 декабря 1953 г.  
112<sup>h</sup>

յարական շիրմա»։ Նույն ոգով էր գրում նաև «Ինդիեն էքսպրես»  
թերթը, նշելով, որ Թուրքիայի հետ համագործակցելը նպատակ  
ունի լուսնակ Հնդկաստանի և արաբական երկրների բողոքները  
Պակիստանին ամբրիկյան սպառազինություն տրամադրելու  
դեմ<sup>2</sup>։

Թուրքական կառավարությունը պատրաստակամությամբ ըն-  
դունեց Պակիստանի հետ ռազմական պակտ կնքելու միտքը։ Դա  
որոշակի քաղաքական նշանակություն ունեւր ինչպես Թուրքիայի,  
այնպես էլ ԱՄՆ-ի համար, քանի որ Հյուսիս-ատլանտյան բլոկի  
մեջ մտնելուց հետո Թուրքիայի համար առաջին հնարավորու-  
թյունն էր ստեղծվում ռազմական պակտ կնքել Միջին Արևելքի  
մուսուլմանական երկրներից մեկի հետ։ Այդպիսով ԱՄՆ-ի և  
Թուրքիայի ղեկավար շրջանները հույս ունեին խաբել Մերձավոր և  
Միջին Արևելքի մյուս մուսուլմանական երկրների հասարակական  
կարծիքը, ինչպես նաև բարձրացնել Թուրքիայի հեղինակությունը,  
որը պետք է ղառնար ծրագրված ռազմական բլոկների միջուկը։  
Թուրքիայի վրա դրված հույսերը հետապնդում էին նաև այլ նպա-  
տակներ։ Մերձավոր կամ Միջին Արևելքի յուրաքանչյուր պետու-  
թյուն, դաշինքի մեջ մտնելով Թուրքիայի հետ, իրեն կապում էր  
նաև ագրեսիվ Հյուսիս-ատլանտյան բլոկին՝ նրա անդամ Թուրքիա-  
յի միջոցով։ Այնուամենայնիվ, Թուրք-պակիստանյան ռազմական  
դաշինքի գլխավոր նպատակը Թուրքիայի և Պակիստանի տերիտո-  
րիաների օգտագործումն էր, որպես պլացդարմ Սովետական Միու-  
թյան վրա հարձակվելու համար։ Այսպես, «Նյու-Յորք Թայմս»  
թերթը գրում էր այն մասին, որ Թուրքիան վերածվում է «հարձա-  
կողական գործողությունների պլացդարմի» և կոչ էր անում Անկա-  
րային ասվելացնել իր ղինված ուժերի հարձակողական ընդունա-  
կությունը<sup>3</sup>։ Իսկ ամբրիկյան մի ուրիշ թերթ՝ «Նյու-Յորք Հերալդ  
Տրիբունը» գրում էր, որ Պակիստանը կվերածվի ամբրիկյան ուղմ-  
բակոծիչների համար հարմար բաղայի, որոնք կարող են այնտեղ  
վայրէջք կատարել Կենտրոնական Ասիայի ռուսական արդյունաբե-  
րական կենտրոնները ումբակոծելուց հետո<sup>4</sup>։

Թուրք-պակիստանյան պակտի կնքմանը նախորդել էին ԱՄՆ-ի,  
Թուրքիայի և Պակիստանի պետական գործիչների մեջ կայացած  
բանակցությունները 1952—1954 թթ.։ Դեռևս 1952 թ. փետրվարին

<sup>1</sup> «National Herald», 1954 Feb. 20.

<sup>2</sup> «Indian Express», 1954, Jan. 23.

<sup>3</sup> «The New York Times», 1954, Feb. 20.

<sup>4</sup> «The New York Herald Tribune», 1954, Feb. 23.

Անկարար այցելեց Պակիստանի արտաքին գործերի մինիստր Ջաֆ-րուլախանը: 1953 թ. սեպտեմբերի կեսերին Թուրքիայում էր գտնվում Պակիստանի բանակի գլխավոր հրամանատար էյուբխուսնը, իսկ 1953 թ. նոյեմբերի վերջին Անկարա ժամանեց Պակիստանի գեներալ-նահանգապետ Գուլամ Մոհամեզը: Անկարայում գտնվելու ժամանակ Պակիստանի պետական գործիչները «բանակ-ցություններ էին վարում Միջին Արևելքի հյուսիսային գոտու պաշտպանության պլանի մասին», այդ սիստեմի մեջ մտցնելով Պակիստանը, Իրանը, Թուրքիան և հավանաբար Իրաքը:

Անդրադառնալով Պակիստանի գեներալ-նահանգապետի Թուրքիայում մղած բանակցություններին, «Պրավդան» գրում էր, որ Միջին Արևելքի հյուսիսային մասում ռազմական սիստեմ է ստեղծվում, որի մեջ կմտնեն Թուրքիան, Իրանը, Իրաքը, Պակիստանը և հնարավորության դեպքում նաև Աֆղանստանը<sup>2</sup>: Հենց նույն նպատակն էր հետապնդում Թուրքիայի պրեզիդենտ Ջ. Բայարի 1954 թ. հունվարի սկզբին Պակիստան կատարած այցելությունը:

Թուրք-պակիստանյան պակտի ստորագրման վերաբերյալ Պակիստանի պետական գործիչների հետ բանակցելուց հետո, Թուրքիայի պրեզիդենտ Ջ. Բայարը 1954 թ. հունվարի վերջին մեկնեց ԱՄՆ: Այդ այցելության իսկական նպատակները, ինչպես նշում էր Թուրքական մամուլը, կապված էին Թուրքական բանակի սպառազինման ուժեղացման և Մերձավոր ու Միջին Արևելքում ռազմական բլոկներ ստեղծելու հարցերի հետ: Թուրքական ռեակցիոնները մեկ անգամ ևս, իրենց պրեզիդենտի միջոցով հայտնեցին ամերիկյան իմպերիալիստներին, որ պատրաստ են նրանց հետ համագործակցել նոր համաշխարհային պատերազմ նախապատրաստելու համար: «Ջաֆեր» թերթը գրում էր. «ՆԱՏՕ-ի սիստեմում ամերիկա-թուրքական միաձայնությունը և միասնությունը համաշխարհային հարցերում մեզ կհասցնի մեր նպատակներին»<sup>3</sup>:

1954 թ. փետրվարի առաջին կեսին Կարաչիում ավարտվեցին Թուրքիայի և Պակիստանի միջև քաղաքական, տնտեսական և կուլտուրական համագործակցության պայմանագիր կնքելու շուրջը մղված բանակցությունները: Այս փաստը նշելով Թուրքական մամուլը հայտարարում էր, որ Իրանի, Իրաքի և արաբական մյուս պետությունների պայմանագրին միանալը կհասցնի միջինարևել-

<sup>1</sup> «Istanbul», 10 սեպտեմբերի, 1953:

<sup>2</sup> «Правда», 19 сентября, 1953 г.

<sup>3</sup> «Zafere», 10 հունվարի, 1954:

յան «պաշտպանական» սխտեմի ստեղծմանը: «Միջին Արևելքի երկու ծայրամասերում շտապ կազմակերպվող պաշտպանական այդ սխտեմը,— գրում էր «Ջաֆեր» թերթը,— ԱՄՆ-ի համար քաղաքական հենարան կհանդիսանա և կնպաստի ռազմական օգնության ուժեղացմանը»<sup>1</sup>: Իսկ «Նյու-Յորք Քայմս» թերթը փետրվարի 20-ի համարում նշում էր, որ «Թուրքիան ու Պակիստանը հանդիսանում են այն ամուր հենարանը, որը կոչված է երկու կողմից պաշտպանելու Միջին Արևելքի շրջանը, որտեղ գտնվում են ռազմական տեսակետից դեռևս թույլ, քաղաքական տեսակետից ոչ կալուն պետություններ»<sup>2</sup>: Ամերիկյան իմպերիալիստները նկատի ունեին արաբական Արևելքի երկրներին, որոնց, թուրքական և պակիստանյան ռեակցիոն շրջանների օգնությամբ, փորձում էին ներգրավել ագրեսիվ բլոկի մեջ:

Թուրքիայի և Պակիստանի միջև ռազմական և այլ համագործակցության վերաբերյալ առաջիկայում կնքվելիք պակտի մասին 1954 թ. փետրվարի 19-ին հրապարակված թուրք-պակիստանյան կոմյունիկեն, երկու երկրների պետական գործիչների պաշտոնական հայտարարությունները, ինչպես նաև օտարերկրյա, այդ թվում և թուրքական մամուլի վկայությունը, իսկապես հաստատում էին, որ ծրագրված պակտը ոչ մի ընդհանուր բան չունի խաղաղության և անվտանգության պաշտպանման շահերի հետ: Դեռ ավելին, նա անմիջական սպառնալիք էր ստեղծում մի շարք պետությունների անվտանգությանը և ուղղված էր նաև այն երկրների ժողովուրդներին անկախության դեմ, որոնց կառավարությունները պետք է ստորագրեին այդ պակտը:

Թուրքական կառավարությունը, մասնակից դառնալով պակտին, ԱՄՆ-ի թելադրանքով իր վրա վերցրեց ստեղծվող ռազմական բլոկի ընդլայնման պարտականությունը: Անգլիական «Օբսերվեր» թերթի Անկարայի թղթակից Վիլյամ Կլարկը այդ կապակցությամբ գրում էր, որ «Թուրքիան Միացյալ Նահանգների լիակատար հովանավորությամբ մտադիր է ընդլայնել թուրք-պակիստանյան պակտի շրջանակները՝ արևելյան և հարավային ուղղությամբ...»: Արտաքին գործերի մինիստր Քոփոլդուոն, ասաց. «Այն փաստը, որ այս համաձայնության մեջ մտնելու դռները բաց են, ըստ էության առաջարկություն է ուրիշ երկրներին պակտին միանալու համար»<sup>3</sup>:

Այսպիսով «միանալու» հրավերը, որը Քոփոլդուոն ուղղում էր

<sup>1</sup> «Zafer», 15 փետրվարի, 1954:

<sup>2</sup> «The New York Times», 1954, Feb. 20.

<sup>3</sup> «Правда», 21 марта, 1954 г.

մյուս երկրներին, գործնականում նշանակում էր համատեղ ագրև-սիվ միջոցառումներին մասնակցելու հրավեր:

Ամերիկյան թերթերն այդ պակտը բացահայտ զնահատում էին որպես «հիմք» Մերձավոր ու Միջին Արևելքում ռազմական բլոկներ ստեղծելու համար: Այսպես՝ «Նյու-Յորք Հերալդ Տրիբունը» ուղղակիորեն պակտն անվանում էր «բացահայտ հակասովետական»<sup>1</sup>: «Նյու-Յորք Քայմսը» բաց էր անում նրա ստեղծման գաղտնիքը հայտարարելով, որ այն «խթանվում է» Պակիստանին ռազմական օգնություն ցույց տալու ԱՄՆ-ի մտադրությամբ<sup>2</sup>:

ԱՄՆ-ի ազդեցության տակ ընկնելով, Պակիստանն իրեն կապեց ամերիկյան իմպերիալիստների քաղաքականությանը, և կանգնեց Միջին Արևելքում և Հարավ-Արևելյան Ասիայում ագրեսիվ մտադրությունների իրականացման ուղու վրա:

Թուրքիայի, Իրանի և Պակիստանի վերածումն ամերիկյան ռազմական լազերի ու Սովետական Միության և ժողովրդական դեմոկրատիայի երկրների դեմ ագրեսիայի պլանցդարմի, չէր կարող համապատասխան ռեակցիա առաջ չբերել Սովետական կառավարության կողմից, քանի որ ինչպես դեռևս Վ. Ի. Լենինն էր նշել «Մեր Մերձավոր-արևելյան քաղաքականությունը Ռուսաստանի և նրա հետ ֆեդերացիայի մեջ գտնվող մի շարք պետությունների ամենախրախիվ և անմիջական կենսական շահերի գործ»<sup>3</sup>:

Սովետական Միության միջինարևելյան քաղաքականության «ամենախրախիվ և անմիջական կենսական շահերը» ամենից առաջ կայանում են նրանում, որպեսզի թույլ չտրվի, որ Թուրքիան և Մերձավոր ու Միջին Արևելքի մյուս երկրները ագրեսիայի պլանցդարմ դառնան ՍՍՌՄ-ի և ժողովրդական դեմոկրատիայի երկրների դեմ: ՍՍՌՄ-ը վարում է Մերձավոր և Միջին Արևելքի բոլոր երկրների հետ տնտեսական և կուլտուրական կապերի ընդլայնման և ամրապնդման, միմյանց ներքին գործերին չմիջամտելու, փոխադարձ շահավետության ու հավասարության հիմունքներով բոլոր տեսակի լայն կապեր հաստատելու քաղաքականություն: Սովետական Միությունը կենսականորեն շահագրգռված է Մերձավոր ու Միջին Արևելքի երկրների անկախության ու սուվերենության պահպանման, իմպերիալիստական լծից նրանց լրիվ ազատագրման, ազատ և խաղաղ զարգացման մեջ:

Ինչպես մյուս երկրների, այնպես էլ Մերձավոր ու Միջին Արև-

<sup>1</sup> «The New York Herald Tribune», 1954, March 3.

<sup>2</sup> «The New York Times», 1954, Feb. 25.

<sup>3</sup> Վ. Ի. Լենին, *Երկեր*, հատ. 33, էջ 456:



վելքի Երկրներին, այդ թվում և Թուրքիայի, Իրանի ու Պակիստանի նկատմամբ Սովետական Միության դիրքորոշումը բխում է նրա սոցիալիստական խաղաղասիրական քաղաքականությունից, որն իրականացվում է սերտորեն համագործակցելով դեմոկրատական լազերի երկրներին հետ:

Սոցիալիզմի լազերի երկրներն աղատ են ներքին անտազոնիստական հակասություններից, նրանք միմյանց հետ կապված են լիակատար փոխադարձ վստահության և հարգանքի, անկեղծ բարեկամության և անշահախնդիր փոխադարձ օգնության ամուր կապերով:

Սովետական Միությունն անշեղորեն ձգտել և ձգտում է ամրապնդել բարի դրացիական հարաբերություններ բոլոր երկրներին հետ: Չունենալով տերիտորիալ պահանջներ որևէ պետության նկատմամբ, այդ թվում և հարևան պետությունների նկատմամբ, Սովետական Միությունը չի միջամտում նրանց ներքին գործերին:

Սովետական պետությունն իր արտաքին քաղաքականությունը կառուցում է ազգերի հավասարության և համագործակցության հիմքերի վրա: Սովետական կառավարությունը հետևողականորեն պայքարում է Թուրքիայի, Պակիստանի և ամբողջ աշխարհի բոլոր մյուս գաղութային ու կախյալ երկրներին միասնության և անկախության, ազատության և սուվերենության համար: Թուրքական ռեսպուբլիկայի ստեղծման առաջին իսկ օրից, Սովետական կառավարությունն անշեղորեն ձգտել է ամրացնել այդ երկրի հետ ունեցած բարեկամությունը և բարի դրացիական հարաբերությունները, օգնել է նրան վերականգնելու, զարգացնելու իր տնտեսությունը, ցույց է տվել քաղաքական ու դիվանագիտական հովանավորություն: Նույնպիսի քաղաքականություն է տարվել նաև Պակիստանի ռեսպուբլիկայի նկատմամբ:

Սակայն Սովետական կառավարությունը չէր կարող անտեսել ԱՄՆ-ի, Թուրքիայի, Իրանի և Պակիստանի ազդեցիվ գործունեությունը:

Թուրքիայի և Պակիստանի միջև ռազմական պակտ կնքելու վերաբերյալ 1954 թ. փետրվարի 19-ին հրապարակված թուրք-պակիստանյան կոմյունիկեի կապակցությամբ, Սովետական կառավարությունը 1954 թ. մարտի 18-ին թուրքական կառավարությանն ուղարկած նոտայում նշում էր, որ այդ պակտի նպատակն է Թուրքիայի և Պակիստանի միջև հաստատել ակտիվ ռազմական համագործակցություն, հիմքեր դնել ավելի ընդարձակ ռազմական բլոկ՝ «Միջինարևելյան ռազմական բլոկ» ստեղծելու համար: «Քանի որ

ոչ Թուրքիային և ոչ էլ Պակիստանին, ինչպես հայտնի է, ոչ մի հարձակում չի սպառնում,— ասված էր Սովետական նոտայում,— այս պակտը չի կարող պաշտպանողական համարվել... Դրա նախապատրաստումը սերտորեն կապված է Ատլանտյան բլոկի ռազմական պլանների հետ և սպառնում է մի շարք երկրների, հատկապես Մերձավոր ու Միջին Արևելքի, ինչպես և Հարավ-Արևելյան Ասիայի շրջանի երկրների անվտանգությանը<sup>1</sup>։

Այնուհետև ընդգծելով, որ Մերձավոր ու Միջին Արևելքի շրջանում բլոկներ ստեղծելու փորձերը նպատակ են հետապնդում այդ շրջանի երկրները վերածել ագրեսիվ ատլանտյան դաշինքի զինված ուժերի համար պլացդարմի, Սովետական կառավարությունը նախազգուշացնում էր, որ Թուրքական ռեսպուբլիկայի կառավարության նման քաղաքականությունը չչի կարող չվնասել սովետա-թուրքական հարաբերություններին»։

Սովետական կառավարությունը 1954 թ. մարտի 26-ին նույն բովանդակությամբ նոտա ուղարկեց նաև Պակիստանի կառավարությանը։ Այդ նոտայով ուշադրություն էր հրավիրվում Պակիստանի տերիտորիայում ամերիկյան ռազմական օդային բազաների ստեղծման և Միջին Արևելքում ռազմական բլոկի պլաններին Պակիստանի միանալու փաստի վրա։

Սովետական կառավարությունը նշում էր, որ ստեղծվելիք ագրեսիվ բլոկին Պակիստանի մասնակցությունը, նրա տերիտորիայում ամերիկյան զինված ուժերին ռազմական բազաներ տրամադրելը չչի կարող չվնասել սովետա-պակիստանյան հարաբերություններին, և որ այդպիսի դրության պատասխանատվությունն ընկնում է Պակիստանի կառավարության վրա<sup>2</sup>։

Թուրքիային և Պակիստանին ուղղված հիշյալ նոտաները հանդիսանում էին Սովետական Միության՝ հանուն միջազգային լարվածության թուլացման և ժողովուրդների միջև կայուն խաղաղության հաստատման հոգատարության նոր արտահայտությունը։

Օտար պետությունների տերիտորիաներում ռազմական բազաների ստեղծումը ուժեղացնում է նոր համաշխարհային պատերազմի վտանգը, հարցականի տակ է դնում շատ պետությունների ազգային սովերենությունը և անկախությունը։ Այդ մասին էր խոսում մասնավորապես, 1953 թ. սեպտեմբերին ՄԱԿ-ի գլխավոր Ասամբլեայի քննարկմանը ներկայացված Սովետական պատվիրակության բանաձևի երկրորդ կետը։ Նոր համաշխարհային պատերազ-

<sup>1</sup> «Правда», 20 марта, 1954 г.

<sup>2</sup> Там же.

Մի սպառնալիքը նվազեցնելու և ժողովուրդների անվտանգությունն ու խաղաղությունն ամրապնդելու նպատակով, Սովետական պատվիրակությունը հանձնարարում էր Անվտանգության խորհրդին միջոցներ կիրառել օտար երկրներում ռազմական բազաների լիկվիդացման համար, համարելով այն միջազգային անվտանգության և կայուն խաղաղության ապահովման կարևորագույն խնդիրը»<sup>1</sup>:

Սակայն, չնայած Սովետական կառավարության նախազգուշացումներին և աշխարհի առաջադեմ ուժերի բողոքներին, ԱՄՆ-ի և Անգլիայի ղեկավար շրջանները շարունակում են ռազմական բրիգադներ կազմակերպելու, օտար տերիտորիաներում, այդ թվում՝ Թուրքիայում, Իրանում, Պակիստանում, Հորդանանում, Իսրայելում և այլուր ռազմական բազաներ ստեղծելու իրենց քաղաքականությունը:

1954 թ. ապրիլի 2-ին Պակիստանի մայրաքաղաք Կարաչիում կնքվեց Թուրք-պակիստանյան պակտը<sup>2</sup>:

Պայմանագիրը պարունակում էր 7 հոդված, բայց դրանցից ամենակարևորը 4-րդ հոդվածն էր, որի մեջ ասվում էր. «Պայմանավորվող կողմերը պարտավորվում են հետևյալ համագործակցությունը՝ պաշտպանության բնագավառում.

ա) դիտական փոխանակումներ, տեխնիկայի նվաճումների միատեղ օգտագործման նպատակով.

բ) հնարավորության չափով հասնել պայմանավորվող կողմերի կարիքների բավարարմանը՝ սպառազինության և զինամթերքի արտադրության գործում.

գ) այն դեպքում, երբ կողմերից մեկի վրա հարձակման ակտ տեղի ունենա, ապա Միավորված Ազգերի կազմակերպության 51-րդ հոդվածի<sup>3</sup> համաձայն կողմերը պետք է ուսումնասիրեն և որոշեն թե ինչ ձևով և ինչ աստիճանով նրանք կարող են համագործակցել»:

Այս հոդվածներից երևում է, որ Թուրք-պակիստանյան պակտը փաստորեն երկու պետությունների ռազմական դաշինք է, որ երկու կողմերը պատրաստ են միատեղ ռազմական գործողություններին՝ ընդդեմ դեմոկրատիայի և սոցիալիզմի ուժերի:

Սակայն երկկողմանի այդ պակտը, ամերիկյան իմպերիալիստների վերջնական նպատակը չէր: Նրանք ձգտում էին ընդարձակ ռազմական դաշինք ստեղծել Թուրքիայի, Իրաքի, Իրանի, Պակիս-

<sup>1</sup> «Правда», 29 сентября, 1953 г.

<sup>2</sup> Թուրքիայի և Պակիստանի միջև «Բարեկամության ու համագործակցության պայմանագրի» ստորագրումը տե՛ս «Zafers» 3, 4, 1954:

տանի, Աֆղանստանի և այլ երկրների միջամտությամբ: Այս առթիվ ուշադրության արժանի է թուրք-պակիստանյան պակտի 6-րդ հոդվածը, որտեղ խոսվում էր որևէ երրորդ պետության պակտի միանալու հնարավորության մասին, ընդ որում ընդգծվում էր, որ միացվող պետությունը պետք է ընդունի թուրք-պակիստանյան համաձայնագրի բոլոր հոդվածները: Դա նշանակում էր, որ նա իր վրա կվերցնի ռազմական համագործակցության նույն պարտավորությունները, ինչ թուրքիան և Պակիստանը:

Այն բանից հետո, երբ Պակիստանը թուրք-պակիստանյան պակտի հետևանքով մասնակից դարձավ Միջին Արևելքում ԱՄՆ-ի ազդեցիկ պլաններին, ամերիկյան իմպերիալիստները ձեռնամուխ եղան Պակիստանի կառավարության հետ անմիջականորեն ռազմական պայմանագիր կնքելու գործին, որպեսզի Պակիստանը վերջնականապես դարձնեն ազդեցիկ ատլանտյան բլոկի ռազմաքաղաքական կցորդը:

Դեռևս 1954 թ. փետրվարի 25-ին Կարաչիում և Վաշինգտոնում միաժամանակ տեղեկություն հրապարակվեց Պակիստանին ամերիկյան ռազմական օգնություն ցույց տալու երկու երկրների համաձայնության մասին<sup>1</sup>: Սակայն դա չէր բավարարում ԱՄՆ-ի ղեկավար շրջաններին: 1954 թ. մայիսի 19-ին Կարաչիում ստորագրվեց ԱՄՆ-ի և Պակիստանի միջև փոխադարձ պաշտպանության և օգնության համաձայնագիրը<sup>2</sup>, որը սահմանում էր ռազմական օգնություն ցուցաբերելու երկու կողմերի փոխադարձ պարտավորությունները:

Այս ռազմական համաձայնությունն ուղի էր հարթում Պակիստանի զինված ուժերի վրա ԱՄՆ-ի լիակատար հսկողությունը հաստատելու համար: Կարևոր նշանակություն ունեն համաձայնագրի առաջին հոդվածի երկրորդ կետը, որով Պակիստանի կառավարությունը պարտավորվում էր տրամադրված ամերիկյան սպառազինությունը շօգտագործել առանց Միացյալ Նահանգների կառավարության «նախնական համաձայնության»: Նման պարտավորությունը նշանակում էր, որ Պակիստանի զինված ուժերը պետք է օգտագործվեն ամերիկյան կառավարության հայեցողությամբ: Իսկ 4-րդ հոդվածում նշված էր, որ Միացյալ Նահանգները Պակիստանի կողարկեն այնպիսի անձնակազմ, որը «հնարավորություն և լիազորություն կունենա հետևելու օգնության իրականացման ընթացքին»: Կարևոր էր նաև 5-րդ հոդվածը, ըստ որի Պակիստանը

<sup>1</sup> «Правда», 28 марта 1954 г.

<sup>2</sup> «Zafar», 20 մայիսի, 1954:

սյարաավորվում էր Միացյալ Նահանգներին մատակարարել հումք և կիսաֆաբրիկատներ, Միացյալ Նահանգների սեփական ռեսուրսների գեֆիցիտը կամ պոտենցիալ գեֆիցիտը լրացնելու համար՝ ժամանակի այնպիսի տևողությամբ, այնպիսի քանակությամբ և պայմաններով, ինչպիսին կհամաձայնեցվի կողմերի միջև<sup>1</sup>։

Այսպիսով, մայիսի 19-ի համաձայնագիրը Պակիստանի զինված ուժերը օտարերկրյա քաղաքականության գործիք էր դարձնում։ «Պակիստան Թայմս» թերթն ամենայն իրավացիությամբ նշում էր, որ մայիսի 19-ի համաձայնությունը ոտնձգություն է Պակիստանի սուվերենության դեմ, իսկ նրա մի քանի հոդվածները «վիրավորանք են հանդիսանում Պակիստանի նկատմամբ, որպես սուվերեն պետության»<sup>2</sup>։ Պակիստանի «Ջամիաթե Իսլամի» պարտիան իր բանաձևում դրում էր, որ մայիսի 19-ի համաձայնությունը Պակիստանը դնում է «Ամերիկայի համար հումք արտադրող գաղութային երկրի»<sup>3</sup> վիճակում։

Մերձավոր ու Միջին Արևելքի երկրների ընդլայնված ռազմական ղաշինք ստեղծելու ամերիկյան պլաններում թուրք-պակիստանյան պակտը առաջին էտապն էր։ Սակայն այդ պլանների լրիվ իրագործումը բավականին դժվարին խնդիր էր։

«Միջինարևելյան հրամանատարության» պլանների ձախողման փորձով ամերիկյան իմպերիալիստները համոզվեցին, որ արաբական երկրների ժողովուրդները վճռականորեն դեմ են այդպիսի ազդեցիվ բլոկներին։ Այնուամենայնիվ ԱՄՆ-ի ղեկավար շրջանները, Թուրքիայի ու Պակիստանի կառավարությունների հետ միատեղ ձեռնամուխ եղան Միջինարևելյան բլոկի ստեղծմանը։

Միջինարևելյան բլոկի մեջ Իրանին և արաբական երկրներին ներգրավելու նախապատրաստական աշխատանքները տարվում էին երկու ուղղությամբ։ Թուրքիայի և Պակիստանի կառավարությունները բանակցություններ էին վարում, համոզում էին և հորդորում նման բլոկի անհրաժեշտության մասին, իսկ ամերիկյան իմպերիալիստները առաջարկում և այդ երկրների վզին էին փաթաթում ռազմական «օգնության» համաձայնագրեր։

1954 թ. մայիսի 11—14-ին Ստամբուլում կայացավ Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրներում լիազորված ամերիկյան դիվանագետների խորհրդակցությունը։ Խորհրդակցություն հրավիրելու պատճառներից մեկը, այդ շրջանում Միացյալ Նահանգների ռազ-

<sup>1</sup> «Новое время», № 42, 16 октября, 1954 г. стр. 13—14.

<sup>2</sup> «Новое время», № 22, 29 мая, 1954 г. стр. 4.

<sup>3</sup> Նույն տեղում, № 42, 16 հոկտեմբերի, 1951, էջ 14։

մական ագրեսիվ միջոցառումների հետագա պլանների մշակումն էր: Իրանական «Քեյհան» թերթը գրում էր, որ «Ստամբուլի խորհրդակցությունը ամենից առաջ կապված է Միջին Արևելքի պաշտպանության հարցի հետ», որովհետև թուրք-պակիստանյան պակտի ստորագրումից հետո այդ հարցը ևս մտավ անոր փուլի մեջ: Այնուհետև թերթը նշում էր, որ խորհրդակցությունում կբերենարկվի «ամբողջ Մերձավոր ու Միջին Արևելքի վրա պակտի տարածման հարցը»<sup>1</sup>:

Ամերիկյան դիվանագետների Ստամբուլյան խորհրդակցության շտապ գումարումը, նրա «արտակարգ գաղտնի» լինելը, բացատրվում է այն բանով, որ «ուժի քաղաքականությունը» հանդիպել էր ժողովուրդների ուժեղ դիմադրությանը:

«Նյու-Յորք թայմս»-ը փաստորեն խոստովանում էր այդ գրելով, որ Ստամբուլի խորհրդակցությունը հրավիրվել է, քանի որ ամերիկյան դիվանագետներն «անհանգստացած» էին «չեզոք քաղաքականության կողմնակից արաբական շարժումից»<sup>2</sup>:

Իսկ ի՞նչ էին առաջարկում Ստամբուլի խորհրդակցության մասնակիցները, Մերձավոր և Միջին Արևելքում ամերիկյան հեղինակությունը բարձրացնելու համար: Թուրքական «Իսթանբուլ» թերթը հաղորդում էր, որ նրանք համաձայնվեցին այս շրջանում Միացյալ Նահանգների կողմից ավելի դինամիկ քաղաքականություն անցկացնելու անհրաժեշտության վերաբերյալ<sup>3</sup>, որը սովորական լեզվով նշանակում էր Մերձավոր ու Միջին Արևելքում արադկերպով իրականացնել ռազմական ագրեսիվ միջոցառումները:

Ինչպես երևում է օտարերկրյա մամուլի հաղորդումներից, Ստամբուլի խորհրդակցությունում հիմնականում քննարկվում էր թուրք-պակիստանյան պակտի ընդլայնման հարցը, արաբական երկրները նրան միացնելու միջոցով: Լիբանանի «Ռաշիք ալ-ահ-վալ» թերթը հաստատելով, որ Ստամբուլի խորհրդակցությունում քննարկվել է արաբական երկրների, Իրանի և Աֆղանստանի թուրք-պակիստանյան դաշինքի մեջ ներգրավելու մեթոդների հարցը, գրում էր, որ հանձնարարված է հետագայում էլ այդ հարցում հիմնականում հենվել թուրքիայի և Պակիստանի վրա: «Նորհրդակցության մասնակիցները եկան այն եզրակացության,— հաղորդում էր թերթը,— որ թուրքիայի ժառանգությունների դիմաց ԱՄՆ-ը պետք է հարմար պայմաններում պաշտպանի նրա հավակ-

<sup>1</sup> «Новое время», № 29, 29 мая 1954, էջ 4:

<sup>2</sup> «The New York Times», 1954, May 12.

<sup>3</sup> «Istanbul», 8 мая 1954:

նությունները Սիրիայի, Իրաքի և Իրանի տերիտորիաների մի մասի նկատմամբ, այն է, Ալեպոյի (Հալեպ), Մոսուլի և իրանական Ադրբեջանի նկատմամբ: Իսկ Պակիստանի ծառայությունների գի-  
ւաց, որոշվել էր պաշտպանել նրա հավակնությունները Քաշմիրի և իրանական Բելուջիստանի նկատմամբ»:

Ինչպես տեսնում ենք, Թուրքիայի և Պակիստանի ղեկավար շրջանները, ամերիկյան իմպերիալիստների հետ համագործակցելը կապում էին մի շարք հարևան երկրների նկատմամբ սեփական լավթողական պլանների հնարավոր իրականացման հետ:

1954 թ. մայիսի 9—12-ը Թուրքիայում էր գտնվում Պակիս-  
տանի պրեմիեր-մինիստր Մուհամեդ Ալին: Պակիստանի պրեմիերի  
այցելությունը Անկարա կապված էր թուրք-պակիստանյան պակտի  
ընդլայնման հարցերի հետ, ի հաշիվ Մերձավոր ու Միջին Արևելքի  
մյուս պետությունների: Այդ կապակցությամբ Թուրքիայի պրեմիեր-  
մինիստր Մենգեբեքը հայտարարեց, որ «Պակիստանը և Թուրքիան  
երկու հակադիր ծայրամասում գտնվող ամրոցներ են: Այժմ պետք  
է լցնել այդ երկուսի մեջ ընկած տարածությունը»<sup>2</sup>: Մուհամեդ  
Ալու Անկարայում վարած բանակցությունները նվիրված էին հենց  
այդ հարցին: Թուրքական ղեկավար շրջանները փորձում էին ապա-  
ցուցել, որ թուրք-պակիստանյան պակտի ընդլայնումը ծառայում է  
հյուսիսից եկող հնարավոր «հարձակումից» Միջին Արևելքի թույլ  
ազգերի պաշտպանության նպատակներին և ցավով նշում էին, որ  
որոշ պետություններ (նկատի ունեին Սիրիան, Լիբանանը և Եգիպ-  
տոսը), մինչև իսկ հանդես են գալիս այդ պակտի դեմ<sup>3</sup>:

1954 թ. հունիսի սկզբներին պրեմիեր-մինիստր Ադնան Մեն-  
դեբեքի գլխավորությամբ Թուրքիայի կառավարության դելեգա-  
ցիան բանակցություններ էր վարում Վաշինգտոնում: Հետաքրքիր  
է նշել, որ «Զաֆեր» թերթի 1954 թ. մայիսի 28-ի առաջնորդողում  
Մենդեբեքի դեպի Վաշինգտոն կատարելիք ճամփորդության կա-  
պակցությամբ շոշափվում էր Մերձավոր ու Միջին Արևելքի երկրնե-  
րի քաղաքական դրությունը վերաբերող հարցերը: Հոդվածում խոս-  
տովանվում էր արաբական Արևելքի երկրներում «կոմունիստական  
ազդեցության ուժեղացման»՝ այսինքն՝ ազգային-ազատագրական  
շարժումների վերելքի առկայությունը: Այս հանգամանքը անհան-  
գըստացնում էր իմպերիալիստներին և նրանց կամակատարներին՝  
Մերձավոր Արևելքում:

<sup>1</sup> «Правда», 8 июня, 1954 г.

<sup>2</sup> «Zafar», 10 հունիսի, 1954:

<sup>3</sup> Եււյն տեղում:

<sup>4</sup> «Zafar», 28 մայիսի, 1954:

Ինչպես հայտնի դարձավ թուրքական և ամերիկյան մամուլից, Վաշինգտոնում տեղի ունեցող բանակցություններում հատուկ տեղ էր հատկացվել թուրք-պակիստանյան դաշինքի ընդլայնման հարցին՝ ի հաշիվ Իրանի, Իրաքի, Եգիպտոսի և այլ արաբական պետությունների նրան միանալուն։ Թուրքիային հետագայում ցույց տրվող ռազմական և տնտեսական, հատկապես ռազմական օգնության հարցը նույնպես կարևոր տեղ էր զբաղեցրել, քանի որ ինչպես նշում էր «Դեյլի Նյուսը», «մինչև օգնություն տրամադրելու թուրքիան թույլ էր թե՛ ռազմական և թե՛ տնտեսական տեսակետից»<sup>1</sup>։ Իսկ «Իսթանբուլ» թերթը ԱՄՆ-ից խնդրում էր «Թուրքիային օգնություն ցույց տալ, որպեսզի ԱՄՆ-ի շահերի համաձայն թուրքիան վերածվի Միջին Արևելքի Բաստիոնի»<sup>2</sup>։

Այս հարցի մասին ՏԱՍՍ-ի հաղորդման մեջ ասվում էր. «Ոչ ոքի համար զաղտնիք չէ, որ, օրինակ, նույնիսկ Թուրքիան, որը, չգիտես ինչու, առանձնապես ակտիվ դեր է խաղում Բաղդադի խմբավորման մեջ, տարիներ շարունակ չի կարողանում ԱՄՆ-ից օգնություն ստանալ իր ազգային արդյունաբերությունը զարգացնելու համար։ Թուրքիային ցույց տրվող ԱՄՆ-ի ամբողջ օգնությունը՝ ուղղված է սոսկ նրա ռազմականացմանը»<sup>3</sup>։

Բանակցությունների հետևանքով որոշվեց ավելացնել Թուրքիային տրվող ռազմական օգնությունը։ Վաշինգտոնից մեկնելուց առաջ Մենդերեսը հայտարարեց. «... Կարող եմ ասել, որ լիակատար պայմանավորվածություն կա Թուրքիային տրվելիք ռազմական օգնության մասին»<sup>4</sup>։

Ինչպես գրում էր «Իսթանբուլ» թերթը, Թուրքիայի պրեմիեր-մինիստրի ուղևորությունը ԱՄՆ հանդիսանում էր Ստամբուլում կայացած (մայիսի 11—14)՝ Մերձավոր և Միջին Արևելքի ամերիկյան դիվանագիտական ներկայացուցիչների խորհրդակցությունում մշակված «պլանի մի մասը»։ Մեկնաբանելով պլանի այն մասի էությունը, որը վերաբերում էր Թուրքիային, թերթը նշում էր, որ «Թուրքիան պետք է դառնա միջնաբերդ, պլացդարմ և բազա, որտեղից անհրաժեշտության դեպքում կարելի է հակահարձակման անցնել»<sup>5</sup>։ Ստացվում է այնպես, որ Վաշինգտոնում վարած թուրք-ամերիկյան բանակցությունների հիմնական թեման եղել է ռազմական թեման, ըստ որում գլխավոր հարցն այն էր,

<sup>1</sup> «Daily News», 1954, june 3.

<sup>2</sup> «Istanbul», 7 հունիսի, 1954:

<sup>3</sup> «Սովետական Հայաստան», 23 հունվարի, 1958:

<sup>4</sup> «Istanbul», 7 հունիսի, 1954:

<sup>5</sup> «Istanbul», 9 հունիսի, 1954:



Քե ինչպես թուրքական ղեկավար շրջանների օգնությամբ Մերձավոր և Միջին Արևելքում ռազմական բլոկ ստեղծեն, որի միջուկը կհանդիսանա թուրք-պակիստանյան դաշինքը: «Ըս վստահ եմ,— ասաց Մենդեբեքը հունիսի 3-ին Վաշինգտոնում,— որ կապահովվի այնպիսի դրուժյուն, երբ կվերանա այն դատարկությունը, որ աշխարհագրական տեսակետից գոյություն ունի այսօր երկու պայմանավորված կողմերի միջև<sup>1</sup>, այսինքն թուրքիայի և Պակիստանի միջև:

Թուրք-պակիստանյան պակտի ստորագրումից հետո ծավալված իրադարձություններն ամենայն ակնհայտությամբ ցույց են տալիս, որ ԱՄՆ-ի ագրեսիվ շրջանները, արհամարհելով ժողովուրդների խաղաղասիրական կամքը, շարունակում են Մերձավոր ու Միջին Արևելքում և Հարավ-Արևելյան Ասիայում ռազմական բլոկներ ստեղծելու իրենց փորձերը: 1954 թ. հունիսի 11-ին թուրքական ՄԼՋԻԽԻ Մուհամեդ Ալու ներկայությամբ վավերացրեց թուրք-պակիստանյան պայմանագիրը<sup>2</sup>:

Հունիսի 14-ին հրապարակված թուրք-պակիստանյան համատեղ կոմյունիկեում<sup>3</sup> ասված էր, որ պրեմիեր-մինիստրները ուսումնասիրեցին թուրք-պակիստանյան պակտի էֆեկտիվության ուժեղացման ուղիները: «Պրեմիեր-մինիստրները հույսով են, որ այս շրջանի (Մերձավոր և Միջին Արևելքի—Ս. Ա.) մյուս երկրները նույնպես կզգան, որ այդ պայմանագրին միանալը համապատասխանում է նրանց բարձր շահերին»: Քե ինչպիսի «բարձր շահերի» մասին էր խոսվում, կարելի է եզրակացնել կոմյունիկեի բովանդակությունից: Այնտեղ նշված էր, որ թուրքիայի և Պակիստանի շտաբների ներկայացուցիչների և ռազմական էքսպերտների միջև, «պաշտպանության» համար անհրաժեշտ պլան մշակելու նպատակով, անհապաղ բանակցություններ կսկսվեն և միջոցներ կկիրառվեն սպառազինության ու ռազմամթերքների արտադրության աճի ուղղությամբ և այլն:

Այսպիսով Անկարայում տեղի ունեցած բանակցությունների ժամանակ ռազմական բնույթի մի շարք միջոցառումներ մշակվեցին:

«Իսթանբուլ» թերթը, մեկնաբանելով բանակցությունների արդյունքները, ընդգծում էր, որ թուրքիայի ու Պակիստանի միջև համագործակցությունը կհասցնի «երկու երկրների ռազմական պո-

<sup>1</sup> «Zafer», 12 հունիսի, 1954:

<sup>2</sup> «Zafer», 15 հունիսի, 1954:

<sup>3</sup> Նույն տեղում:

տենցիալի ուժեղացմանը», ինչպես և «Իրանում և Իրաքում հնարավոր քաղաքական փոփոխություններին»<sup>1</sup>։

Պատահական չէ, որ ամերիկյան իմպերիալիստները թուրք-պակիստանյան պակտն ընդլայնելու իրենց հույսերը առաջին հերթին դնում էին Իրանի, Իրաքի և նման երկրների վրա, որոնք նշանակալից շահով ընկել էին ԱՄՆ-ի ազդեցության տակ։ Օգտագործելով անգլո-իրանական կոնֆլիկտը, ԱՄՆ-ի ղեկավար շրջանները միջամտում էին Իրանի ներքին գործերին և իրենց վրա վերցնում «կոնֆլիկտը լուծելու միջնորդի» դերը։

Ահալայն ամերիկյան մոնոպոլիստների ներկայացուցիչները վարած բանակցությունների նպատակը միայն Իրանի նավթի զավթումը չէր։ Ամերիկյան շրջաններում չէին թաքցնում, որ «նավթային հարցի լուծման» պլաններն անմիջականորեն կապված էին Միջինարևելյան բլոկի մեջ Իրանին ներգրավելու փորձերի հետ։ Այսպես, Քեհրանի «Խանդանիհա» ժուռնալը գրում էր, որ «ամերիկացիները, հավանաբար, Իրանի կառավարությանը տրվող օգնությունը կապում են նավթի վերաբերյալ վերջնական բանակցությունների և թուրք-պակիստանյան դաշինքին միանալու վերաբերյալ Իրանի պարտավորության հետ»<sup>2</sup>։

Իրանական ժողովրդի ազգային հարստության հիմնական աղբյուրը հանդիսացող նավթի անզլիական վերահսկողությունը ամերիկյանով փոխարինելով, ամերիկյան իմպերիալիստները մտադիր էին վերջնականապես ստրկացնել Իրանը և նրան ներգրավել Մերձավոր ու Միջին Արևելքում կիրառվող ագրեսիվ միջոցառումների մեջ։

Ամերիկյան մոնոպոլիստների համար նավթային հարցը հանդիսանում է ոչ միայն հարստացման և առավելագույն շահույթի աղբյուր, այլև քաղաքական ճնշման միջոց։

Այսպիսի քաղաքականության օրինակ կարող են ծառայել Իրանը, Իրաքը, Ստուգական Արաբիան և ուրիշ երկրներ։ Մերձավոր ու Միջին Արևելքի երկրների նավթային հարստություններն իրենց ձեռքի մեջ հավաքելով, իմպերիալիստական պետությունները հսկողություն են սահմանում այդ երկրների կառավարությունների քաղաքականության նկատմամբ, միջամտելով նրանց ներքին գործերին։ ԱՄՆ-ը այդպես վերաբերվեց, օրինակ, Իրաքի հետ, որտեղ ամերիկյան մոնոպոլիստական կապիտալը վերջերս նշանակալից շահով ամրացրել էր դիրքերը։ Արդեն 1953 թ. ամե-

<sup>1</sup> «Istanbul», 15 հունիսի, 1954:

<sup>2</sup> «Правда», 4 января, 1954 г.

րիկյան «Ստանդարտ Օյլ» և «Սակոնի Վակուում Օյլ» ընկերու-  
թյունները տիրում էին անգլիական «Իրաք կոմպանի» խոշոր ըն-  
կերության ակցիաների 47,5%: Քուվեյթում անգլո-ամերիկյան  
խառն ընկերության ակցիաների 50% պատկանում է ամերիկա-  
ցիներին և 50% անգլիացիներին: Մերձավոր Արևելքի հետա-  
խուզված նավթային ռեսուրսների վերահսկողության ամերիկյան  
ընկերությունների բաժինն այժմ հասնում է 60%<sup>1</sup>:

Իրաքում մինչև վերջին ժամանակներս փոքր շէր այնպիսի քա-  
ղաքական և պետական գործիչների թիվը, որոնք շնայած ժողովրդ-  
դի խիստ դիմադրությանը, ընդառաջում էին միջինարևելյան ագրե-  
սիվ բոլոր ստեղծելու ամերիկյան պլաններին: «Օգնություն» ցույց  
տալու քաղաքականության իրականացումով ԱՄՆ-ին հաջողվեց  
Իրաքը ռազմական և քաղաքական տեսակետից իրեն ենթարկել:

Իրաքի նախկին պրեմիեր-մինիստր Ֆ. Ջամալին հավանություն  
էր տալիս թուրք-պակիստանյան պակտին և հայտարարում, որ  
արարական երկրները նույնպես ուժեղ պակտով կապված են մի-  
մյանց հետ (նկատի ունեն արաբական լիգան), բայց անհրաժեշտ  
սպառազինության պակասը այդ դաշինքը դարձնում է նվազ գործ-  
նական: Ֆ. Ջամալին առաջարկում էր արաբական երկրներին կա-  
պել թուրք-պակիստանյան պակտի հետ, քանի որ, ինչպես նա  
ընդգծում էր, դա արաբական պետությունների ուժեղացման միակ  
ուղին է:

Ինչպես տեսնում ենք, արաբական պետություններից մեկի  
պրեմիերն անդրադառնալով թուրք-պակիստանյան պակտին Իրա-  
քի միանալու հարցին, այն ամենից առաջ կապում էր սպառազին-  
ման պրոբլեմի, այլ ոչ թե կուլտուրական կամ տնտեսական համա-  
գործակցության հարցի հետ:

1954 թ. մայիսի կեսերին Իրաք ժամանեց ամերիկյան ռազ-  
մական հանձնաժողովը զենքերալ Մայերսի գլխավորությամբ, որը  
մինչ այդ ստուգում էր Պակիստանի զինված ուժերը: Այդ այցե-  
լությունը նախորդեց Իրաքին ամերիկյան ռազմական «օգնություն»  
ցույց տալու համաձայնության ստորագրմանը, որի հետևանքով  
Իրաքի բանակն անցավ ամերիկյան հսկողության տակ: «Նյու-  
Յորք Թայմս» թերթը գրում էր, որ «...Իրաքին օգնություն ցույց  
տալը կօժանդակի Սովետական Միությունից հարավ ընկած եր-  
կրների նոր ռեզիտնալ կազմակերպության ստեղծմանը: Այդպիսի

<sup>1</sup> «Углубление кризиса колониальной системы империализма после второй мировой войны», Москва, 1953, Госполитиздат, стр. 411.

կազմակերպությունը կընդգրկի Պակիստանը, Թուրքիան, Սաուդական Արաբիան, Իրանը, Ինչպես և Իրաքը»<sup>1</sup>:

Սիրիական «Ալ Մանար» թերթը (Սիրիական «Մուսուլմանական եղբայրություն» ասոցիացիայի օրդան) 1954 թ. հունիսի 14-ին հաղորդում էր, որ Ինչպես նշում են դիվանագիտական շրջաններում, Իրաքին ամերիկյան ռազմական օգնություն տրամադրելու համաձայնագրում մի գաղտնի հոդված գոյություն ունի, որը նախատեսում է ամենամոտակա հարմար պահին «Իրաքի միացումը Թուրք-պակիստանյան դաշինքին»<sup>2</sup>:

Իրաքը Թուրք-պակիստանյան պակտի մեջ ներգրավելով ամերիկյան իմպերիալիստները մտադիր էին անջատել նրան արաբական մյուս պետություններից, որոնք արտահայտվում էին որևէ ագրեսիվ ռազմական դաշինքի մասնակցելու դեմ: Այսպիսով ԱՄՆ-ը ցանկանում էր արաբական պետությունները պառակտել և նրանց միմյանց դեմ լարել:

1954 թ. ապրիլի 1-ին արաբական երկրների լիգայի քաղաքական կոմիտեն Կահիրեում մի հայտարարություն հրապարակեց, որը դատապարտում էր արևմտյան տերությունների փորձերը՝ արաբական երկրները ռազմական դաշինքներում ներգրավելու ուղղությամբ: Հայտարարության մեջ նշվում էր, որ «արաբական երկրները հրաժարվում են միանալ Թուրք-պակիստանյան պակտին»<sup>3</sup>: Անկասկած արաբական երկրների լիգայի այդ հայտարարությունը լիակատար կերպով համապատասխանում էր արաբական պետությունների ըսյն հասարակայնության տրամադրություններին: Խոսելով այդ մասին, «Նյու-Յորք Թայմս» թերթը գրում էր, որ շնայած Իրաքի կողմից ամերիկյան ռազմական օգնության ընդունումը «ուրախալի փաստ» է, սակայն Թուրք-պակիստանյան պակտին Իրաքի միացմանը խանգարում են մի քանի խոչընդոտներ և հավանաբար «ներանցից ամենակարևորը հանդիսանում է Իրաքի հասարակական կարծիքը»<sup>4</sup>:

1954 թ. հունիսի 12—16-ը Անկարայում, այնուհետև Ստամբուլում տեղի ունեցավ արաբական երկրներում Թուրքական դիվանագիտական ներկայացուցիչների կոնֆերանսը, որին մասնակցում էր Թուրքիայի արտաքին գործերի մինիստր Ֆ. Քոփոյունը<sup>5</sup>:

<sup>1</sup> «The New York Times», 1954, May 18.

<sup>2</sup> «Аль-Манар», 14 հունիսի, 1954:

<sup>3</sup> «Новое время», № 22, 29 мая 1954, стр. 5.

<sup>4</sup> «The New York Times», 1954, May 18.

<sup>5</sup> «Ses «Istanbul», 9 հուլիսի, 1954, 12 հուլիսի 1954, 13 հուլիսի '54, 14 հուլիսի, 1954, 17 հուլիսի, 1954:

Կոնֆերանսում հիմնականում քննվում էր արաբական երկրներում Միջինարևելյան «պաշտպանական» բլոկին մասնակից դարձնելու գործում Թուրքիայի անելիքները: Կոնֆերանսը Թուրքական դիվանագետներին հանձնարարեց կոորդինացնել իրենց դործունեությունը արաբական Արևելքի երկրների ղանազան մայրաքաղաքներում, այն նպատակով, որպեսզի արաբական երկրների միացումով ընդլայնվի Թուրք-պակիստանյան պակտը: Թուրքական դիվանագետների ստամբուլյան խորհրդակցության որոշումներն իրականացնելու նպատակով, 1955 թ. հունվարի սկզբին Թուրքիայի պրեմիեր-մինիստր Մենդերևսը շրջագայեց արաբական երկրների մայրաքաղաքները:

Պատահական չի կարելի համարել, որ Մենդերևսն իր ճամփորդությունը սկսեց հենց Իրաքից, որը հանդիսանում էր Արաբական Արևելքի պետությունների համերաշխության թույլ օղակը: Իրաքի դեկավար շրջանները բարեհաճորեն վերաբերվեցին Թուրքիայի հետ ուղղակի պայմանագիր կնքելու գաղափարին: Մենդերևսի բանակցություններից հետո, 1955 թ. հունվարի 12-ին, Բաղդադում և Անկարայում մի կոմյունիկե հրապարակվեց, որի մեջ նշվում էր, որ Մենդերևսը և Նուրի Սայիդը որոշեցին Թուրքիայի և Իրաքի միջև «փոխադարձ անվտանգության» պայմանագիր կնքել<sup>1</sup>:

Կոմյունիկեում ասված էր, որ նրանք «անհրաժեշտ են համարում» այս շրջանի նաև մյուս երկրների մասնակցությունը, առաջին հերթին արաբական երկրների մասնակցությունը, ստեղծվող ուղղակի մեջ: Սակայն, այն, ինչ ձեռք բերեց Մենդերևսը Իրաքի մայրաքաղաքում, չկարողացավ ձեռք բերել, Սիրիայի, Լիբանանի, Իգիպտոսի մայրաքաղաքներում, որոնց կառավարությունները հրաժարվեցին Թուրքիայի հետ ուղղակի դաշինքի մեջ մտնել:

Թուրքիայի և Իրաքի միջև ագրեսիվ դաշինք կնքելու պլանը իրականացվեց 1955 թ. փետրվարի 24-ին Բաղդադում կնքված Թուրք-իրաքյան համաձայնությանը, որը ստացավ Բաղդադի պակտ անունը:

Փետրվարի 25-ին Անկարայում և Բաղդադում հրապարակվեց «Թուրքիայի և Իրաքի՝ փոխադարձ համագործակցության» համաձայնագրի տեքստը<sup>2</sup>:

Սովետական Միության և Մերձավոր ու Միջին Արևելքի ազգային-ազատագրական շարժումների դեմ ուղղված երկու պետություն-

<sup>1</sup> «Zafar», 13 հունվարի, 1955:

<sup>2</sup> Պայմանագրի տեքստը տես՝ «Keesings Contemporary Archives, March» 9—26, 1955, էջ 14105:

ների դաշինքի իսկական նպատակները քողարկելու համար առաջին հոդվածում ասվում էր, որ պայմանագրի մասնակիցները «Միավորված ազգերի կազմակերպության 51-րդ հոդվածի համաձայն կհամագործակցեն իրենց անվտանգության և պաշտպանության գործում»։ Ուշագրավ է նաև պայմանագրի 5-րդ հոդվածը, որտեղ ասվում էր. «Այս պակտը բաց կլինի Արաբական երկրները Լիգայի յուրաքանչյուր անդամի և յուրաքանչյուր այլ պետության առջև...»։ Անկասկած է, որ այս հոդվածը ծառայում էր նաև արաբական երկրների համերաշխությունը պառակտելու ամերիկյան պլանին, որին նրանք ուզում էին հասնել այդ երկրները Արաբական Լիգայից կտրելու եղանակով։ Եվ, իսկապես Քուրդիայի հետ ռազմական պայմանագիր կնքելու մասին Իրաքի կառավարության որոշումը հարվածեց Արաբական երկրների Լիգային, որի մասնակիցները արաբական պետությունների պրեմիեր-մինիստրների կոնֆերանսում, որը տեղի ունեցավ Կահիրեում, 1955 թ. հունվարի 22-ից մինչև փետրվարի 6-ը, դատապարտեցին Իրաքի այդ քայլը։ Այս կապակցությամբ հարկ է նշել, որ Արաբական երկրների Լիգան որոշ դրական դեր է խաղում, հանդես գալով արևմտյան իմպերիալիստների հետ որևէ ռազմական դաշինք կնքելու դեմ։ Բոլոր արաբական պետություններն անխտիր դատապարտեցին Իրաքի կառավարության վերոհիշյալ քայլը<sup>1</sup>։

Միայն վաշինգտոնում և Անկարայում այդ ակտն ընդունվեց մեծ բավականությամբ։ Ամերիկյան «Նյուզ Ուիկ» շաբաթաթերթը բացահայտ գրում էր թուրք-իրաքյան պակտի հակաարաբական բնույթի մասին, այն մասին, որ Իրաքի կառավարության որոշումը՝ ռազմական պայմանագիր կնքելու «Հյուսիս-ատլանտյան դաշինքի անգամ Քուրդիայի՝ ոչ արաբական մի երկրի հետ, որը մինչև առաջին համաշխարհային պատերազմը հանդիսանում էր արաբների ճնշողը», հարվածեց արաբների երազանքին—մնալ շեղոք, ինչպես Հնդկաստանը» և երկպառակություն առաջ բերեց Արաբական երկրների Լիգայի անդամների մեջ<sup>2</sup>։

<sup>1</sup> 1955 թ. փետրվարի 15-ի «Պրավդայում» հրատարակվել է Սաուդական Արաբիայի թագավորի ուղերձը և Միդիայի կառավարության հայտարարությունը, որով նրանք հանդես էին գալիս Արևմուտքի հետ որևէ դաշինք կնքելու դեմ և խիստ կերպով դատապարտում էին Իրաքի դիրքավորումը և իրաք-թուրքական ռազմական պայմանագիր կնքելու նրա որոշումը ղնահատում էին, որպես դավաճանական ակտ, որը տանում է դեպի Արաբական Լիգայի փլուզումը։

<sup>2</sup> «News Week», 1955, Jan. 25.

Ինչպես նշում էր «Ալ Ջումհուրիա» թերթը, Բաղդադի պակտը սպառնալիքի տակ էր դնում արաբական երկրների անկախությունը և այդ երկրների արտաքին քաղաքականությունը ուղղակի կամ անուղղակի ենթարկում էր օտարերկրյա ազդեցության, այն է նԱՏՕ-ի ազդեցությանը<sup>1</sup>։ Այս հանգամանքը հաստատվում էր մասնավորապես Լիբանանյան թերթերի այն հաղորդումներով, որ թուրք-իրաքյան պակտը գաղտնի հողված ունի, որի համաձայն Բասրա նավահանգիստը կօգտագործվի Քուրդիայի, հետևաբար և Ամերիկայի Միացյալ Նահանգների ռազմական նպատակների համար։

Բաղդադի պակտը երկկողմանի մեկուսացված համաձայնություն չէր։ ԱՄՆ-ի ակտիվ միջամտությամբ ստեղծվեց այդ պակտը, որպես հիմք ընդարձակ ռազմական բլոկի, որի մեջ սկզբում պետք է մտնեին արաբական երկրները մեկ առ մեկ, իսկ հետո Անգլիան և Ֆրանսիան, ինչպես նաև հենց իրենք՝ Ամերիկայի Միացյալ Նահանգները։

Հնկեր Ն. Ս. Խրուշչովը XX համագումարում իր զեկուցման մեջ բացահայտեց տարբեր բլոկների բնույթը, նշելով, որ «ՍԻԱՏՕ-ն, Բաղդադի պակտը ոչ միայն ռազմական ու քաղաքական ագրեսիվ խմբավորումներ են, այլև թույլ զարգացած երկրների ստրկացման գործիք, իր բնույթով գաղութային շահագործման նոր ձև։ Չէ՞ որ ամենքի համար պարզ է, որ ՍԵԱՏՕ-ում Պակիստանն ու Տաիլանդը չեն և Բաղդադի պակտում Իրաքը, Իրանը և Քուրդիան չեն, որ տնօրինում են քաղաքականությունը։

Այդպիսի բլոկների ստեղծումը և որոշ երկրներ ուրիշ երկրների հակադրելը նաև հանդիսանում է տնտեսապես թույլ զարգացած երկրներին գծտեցնելու միջոցներից մեկը, գաղութարարների «բաժանիր, որ տիրես» վաղուց հայտնի քաղաքականության շարունակումը։ Բաղդադի պակտի միջոցով նրանք աշխատում են գծտեցնել արաբական Արևելքի երկրներին։ ՍԵԱՏՕ-ի միջոցով նրանք օգնում են գծտեցնել Հարավ-Արևելյան Ասիայի երկրներին<sup>2</sup>։

Ագրեսիվ բլոկին Իրաքի միանալուց հետո ԱՄՆ-ի ղեկավար շրջանները և նրա գործակալները Մերձավոր ու Միջին Արևելքում սկսեցին համառորեն պահանջել նաև Իրանից՝ հետևել Իրաքի օրինակին։ 1955 թ. հունվարի 23-ին Բեյրութի օդանավակայանում

<sup>1</sup> ՏՖ «Известия», 15 марта, 1955 г.

<sup>2</sup> Ն. Ս. Խրուշչով, Մովեաւան Միութան Կոմունիստական պարտիայի Կենտրոնական Կոմիտեի հաշվետու զեկուցումը պարտիայի XX համագումարին, Հայպետհրատ, 1956, էջ 33:

Պակիստանի պրեմիեր-մինիստր Մուհամեդ Ալին հայտարարեց. «Մոտ ապագայում Պակիստանը կդիմի իրանական կառավարութ-  
թյանը՝ թուրք-իրաքյան պակտին միանալու առաջարկությամբ»<sup>1</sup>,  
որպեսզի թուրք-պակիստանյան պակտի նման մի պաշտպանակա՝  
համաձայնություն»<sup>2</sup> կնքվի Պակիստանի և Իրանի միջև:

Իրանի վրա ազդելու թուրքիայի և Պակիստանի ջանքերը քա-  
ջալեբեցին Իրաքի կառավարութայնը, որն իր հերթին սկսեց «համա-  
դել» Իրանին, հավանություն տալ Միջինարևելյան ռազմական  
բլոկ ստեղծելու ամերիկյան պլաններին:

Այդ հարցի նկատմամբ իրանական կառավարության վերա-  
բերմունքի վրա լույս էր սփռում իրանական մամուլը, հաղորդե-  
լով, թե «... թուրքիայի պրեզիդենտ Ջելալ Բայարը, Պակիս-  
տանի պրեմիեր-մինիստր Մուհամեդ Ալին և Իրաքի արտաքին  
գործերի մինիստրը շուտով կայցելեն Իրան», որտեղ 1955 թ. ապ-  
րիլի վերջին Իրանի շահի նախագահությամբ կարևոր խորհրդակ-  
ցություն կգումարվի, և որը «չի կարող շանդրադառնալ Միջին-  
արևելյան պաշտպանական պակտին»<sup>3</sup>: Դա նշանակում էր, որ Իրա-  
նը կմիանա թուրք-իրաքյան ռազմական դաշինքին, և այդպիսով  
կենթարկվի Հյուսիս-ատլանտյան բլոկին: Հենց այդպես էլ դնահա-  
տեց Ն. Ս. Խրուշչովը, ասելով, որ «Սովետական Միության հարևան  
երկիրը, լինի դա Իրանը կամ որևէ այլ երկիր, չի կարող իր տերի-  
տորիան դնել ՆԱՏՕ-ի ագրեսիվ խմբավորման տրամադրության  
տակ, եթե նա բարի ցանկություններ ունի ամրացնելու բարի դրա-  
ցիական համագործակցությունը Սովետական Միության հետ: Իսկ  
եթե դիմում է այդպիսի քայլի, ապա դա նշանակում է, որ նա  
գործնականում ագրեսիվ ակտ է իրականացնում ՍՍՌՄ-ի դեմ»<sup>4</sup>:

Ինչպես հայտնի է արևմտյան իմպերիալիստներին և Մերձավոր  
ու Միջին Արևելքում նրանց գործակալներին հաջողվեց Իրանը ներ-  
գրավել Բաղդադի պակտի մեջ, և այդպիսով արդեն 1955 թ. գար-  
նանը ռազմական այդ դաշինքի անդամ դարձան թուրքիան, Պա-  
կիստանը, Իրաքը և Իրանը: Անուղակիորեն, տնտեսական և ռազ-  
մական խորհուրդների միջոցով Բաղդադի պակտի մեջ էին մտնում  
նաև Անգլիան ու ԱՄՆ-ը: Սակայն, վերջին ժամանակներս, Մեր-

<sup>1</sup> «Zafeg», 24 հունվարի, 1955:

<sup>2</sup> «Zafeg», 28 հունվարի, 1955:

<sup>3</sup> «Известия», 13 февраля 1955 г.

<sup>4</sup> 1958 թ. նոյեմբերի 19-ին Մոսկվայում կայացած Սովետական Միու-  
թյան և Լեհական Ժողովրդական սեպտեմբրիկայի Ժողովուրդների բարեկամու-  
թյան միտինգում Ն. Ս. Խրուշչովի արատեսանած ճառը: ՏՅճ «Правда», 11  
նոյեմբերի, 1958:



ձախորու Միջին Արևելքում տեղի ունեցող իրադրությունները ցույց տվեցին, որ ԱՄՆ-ը ոչ թե Բաղդադի պակտի «անուղղակի» մասնակիցն է, այլ ակտիվ կազմակերպիչը և փաստական անդամը: ԱՄՆ-ի ղեկավար շրջաններն էին, որ ստեղծեցին Բաղդադի ագրեսիվ պակտը, նրանք են, որ զինում, ֆինանսավորում և որոշում են նրա նպատակները, խնդիրները, նրա քաղաքականությունը:

Բաղդադի պակտի ամենակտիվ մասնակիցը Թուրքիան էր: 1957—1958 թթ. Սիրիայի դեմ նախապատրաստվող ագրեսիայի կապակցությամբ ԱՄՆ-ը ուժեղ կերպով սկսեց մատակարարել և շարունակում է մատակարարել նոր սպառազինություն՝ Հյուսիս-առաջանայան բլոկի և Բաղդադի պակտի գծով իրեն դաշնակցին: Այլ մասին բացահայտ գրում էին Թուրքական թերթերը: Այսպես, օրինակ. 1957 թ. հոկտեմբերի 10-ին «Ակշամ» թերթը հոդորգում էր, որ «Ամերիկան Թուրքիային մեծ մասշտաբի ուղղակի օգնություն ցույց կտա»<sup>1</sup>: Ինչպես նշում է թերթը, այդ նպատակով Անկարայում հատուկ խորհրդակցություն է հրավիրվում՝ Թուրքական պետական գործիչների և ամերիկյան ուղղակի մասնագետների մասնակցությամբ: 1957 թ. հոկտեմբերի 9-ին Արտաքին գործերի մինիստրությունում այդպիսի մի խորհրդակցություն գումարվեց՝ արտաքին գործերի մինիստր Ֆ. Ռուշտու Ջոուլուի, ազգային պաշտպանության մինիստր Շեմի էրզինի, շորս բարձրաստիճան ամերիկյան զենքերայինների և Թուրքիայում ԱՄՆ-ի դեսպան Ուորենի մասնակցությամբ: Խորհրդակցությունում քննարկվում էր Թուրքիային ուղղակի օգնություն ցույց տալու հարցը, և ինչպես թերթն էր նշում, Ամերիկայի այդ «օգնությունը» ուղղակիորեն և անմիջականորեն կապված էր Սիրիայում տեղի ունեցող դեպքերի հետ:

Սովետական կառավարությունը Թուրքիային ուղարկած իր նոտաներում ընդգծում էր, որ Թուրքիան գործիք է դարձել ԱՄՆ-ի ուղղակի ավանտյուրանների և Միջին ու Մերձավոր Արևելքում միջազգային լարվածության ուժեղացման գործում: 1957 թ. հոկտեմբերի 29-ին ՄԱԿ-ի Գլխավոր Ասամբլեայի 12-րդ սեսիայի պլենար նիստում, Սիրիայի գանգատը քննարկելիս, Սովետական ղեկավարի ղեկավար Գրոմիկոն հայտարարեց. «Մենք արդեն ասել ենք և նորից կրկնում ենք... Սովետական Միությունը Թուրքիային մեղադրում է, որ նա ուղղակի հարձակում է պատրաստում Սիրիայի վրա, իսկ Միացյալ Նահանգներին մեղադրում է, որ նրանք հրահրում են Թուրքիային, նրան հրում են ճակատագրական քայլի, դրդելով ընթանալ այդ վտանգավոր ճանապարհով»<sup>2</sup>:

<sup>1</sup> «Աքսամ», 10 հոկտեմբերի, 1957:

<sup>2</sup> «Սովետական Հայաստան», 31 հոկտեմբերի, 1957:

Սովետական կառավարությունը չէր կարող անտեսել թուրքիայի ագրեսիվ գործունեությունը, որը պատրաստվում էր հարձակվել Սիրիայի վրա: Սովետական կառավարության ղեկավար Ն. Ս. Խրուշչովը հայտարարեց. «Ծթե թուրքիան ուղղակի գործողություններ սկսի Սիրիայի դեմ, ապա դա կարող է հասցնել շատ լուրջ հետևանքների, այդ թվում և հենց իրեն՝ թուրքիայի համար: Այդ կայծից կարող է պատերազմի հրդեհ առաջ գալ:

Մենք մեր կողմից ամեն միջոցի դիմում ենք, որպեսզի դեպքերը չգնան պատերազմի սանձազերծման ուղիով: Հասկանալի է, որ մենք չենք կարող անտարբեր մնալ, քանի որ Միջին Արևելքը գտնվում է Սովետական Միության անմիջական մոտակայքում, իսկ թուրքիան հանդիսանում է մեր հարևանը և մեզ հետ ունի մեծ տարածության ընդհանուր սահման: Մենք ցանկանում ենք թուրքական կառավարությանը նախազգուշացնել շմտածված ավանտյուրիստական քայլերից, որոնք կարող են նրան զցել պատերազմի անդունդը, և որից թուրքիան դժվարությամբ կկարողանա դուրս գալ»<sup>1</sup>:

Անհրաժեշտ է նշել, որ Սովետական կառավարության ամուր դիրքը, նրա հետևողականությունը Սիրիայի և Մերձավոր Արևելքի մյուս խաղաղասեր երկրների անկախությունն ու ազգային շահերը պաշտպանելու գործում, վճռական դեր խաղացին այդ շրջանում պատերազմի հրդեհից խուսափելու համար: Բայց իմպերիալիստների պլանները դատապարտված էին ձախողման: Այդ մասին նշեց ընկ. Ա. Ի. Միկոյանը Հոկտեմբերյան Սոցիալիստական Մեծ Ռեկոլուցիայի 41-րդ տարեդարձին նվիրված իր զեկուցման մեջ.

«1956 թ. Անգլիան ու Ֆրանսիան Իսրայելի հետ հարձակվեցին Եգիպտոսի վրա:

Դրանից մի տարի էլ շանցած, ԱՄՆ-ը և Անգլիան թուրքիայի աջակցությամբ նախապատրաստեցին ուղղակի հարձակում Սիրիայի վրա: Այդ երկու դեպքում էլ Սովետական Միության, սոցիալիստական բոլոր երկրների և խաղաղասեր մյուս պետությունների ջանքերով, արաբական երկրների հերոսական պայքարով ագրեսիան խափանվեց, ագրեսորները խայտառակությամբ վճռվեցին Եգիպտոսից, նրանք չհանդգնեցին հարձակվել Սիրիայի վրա»<sup>2</sup>:

Այս փաստը հանդիսանում է Բաղդադի պակտի ագրեսիվ բնույթի վառ ապացույցը, որը իր սուր ծայրով ուղղված է աղատա-

<sup>1</sup> Տես «Правда» 11 հոկտեմբերի, 1957:

Սովետական Հայաստան», 7 նոյեմբերի, 1959:

սեր արարական պետությունների, ժողովրդական դեմոկրատիայի երկրների և Սովետական Միության դեմ:

Բաղդադի պակտը հանդիսանում է Արևմտյան իմպերիալիզմի արհեստական ծնունդը, նա ոչ մի ընդհանուր բան չունի Մերձավոր ու Միջին Արևելքի երկրների ժողովուրդների ազգային, տնտեսական, քաղաքական շահերի և անվտանգության ու խաղաղության հետ: Այդ երկրների ժողովուրդների ցանկությանը հակառակ ստեղծված Բաղդադի պակտը իր գոյության ընթացքում մի շարք ուժեղ հարվածներ ստացավ և ծանր ճգնաժամ ապրեց: Չէ որ ամբողջ արարական Արևելքը վճռականորեն մերժեց ճանաչել այդ պակտը և համագործակցել ուղղմական ազրեսիվ դաշինքի հետ: Իսկ մոնարխիստական կարգերը խորտակող և Իրաքի ժողովրդի շահերի դավաճան կլիկը լիկվիդացնող հուլիսյան ռևոլյուցիան Իրաքում շախշախիչ հարված հասցրեց Բաղդադի պակտին, որն ամենայն արդարացիությամբ այլևս չի կարող այդ անունը կրել, քանի որ Իրաքի Ռեսպուբլիկական նոր կառավարությունը հայտարարեց, թե նա իր արտաքին քաղաքականության մեջ խիստ կերպով կպաշտպանի «պոզիտիվ չեզոքություն» և չի մասնակցի որևէ ուղղմական խմբավորման: 1959 թ. մարտին Իրաքի կառավարությունը պաշտոնապես հայտարարեց այդ պակտից իր դուրս գալու մասին: Այս բանից հետո Բաղդադի պակտի կենտրոնը տեղափոխվեց Անկարա և այն այժմ կոչվում է «ՍԵՆՏՈ»:

Հայտնի է, որ Իրաքի դուրս գալու կապակցությամբ Բաղդադի պակտի ճգնաժամն էլ ավելի ակտիվացրեց ԱՄՆ-ի գործունեությունն այդ ուղղմական ազրեսիվ բլոկի ամրացման համար՝ նոր երկկողմանի ուղղմական դաշինք կնքելով ԱՄՆ-ի և Բաղդադի դաշինքի մասնակից Թուրքիայի, Պակիստանի և Իրանի հետ: Այդ նպատակով ամերիկյան պետական և ուղղմական գործիչները ԱՄՆ-ի նախկին պետական քարտուղար Դալեսը, պետական քարտուղարի օգնական Ռաունթրին, ԱՄՆ-ի պաշտպանության մինիստրը Մակելոտը, Հենդերսոնը և ուրիշները 1958 թ. վերջին և 1959 թ. սկզբին այցելեցին Թուրքիա, Իրան և Պակիստան, որտեղ հանդիպում ունեցան այդ երկրների կառավարությունների ղեկավարների հետ, և, ինչպես հետագայում հայտնի դարձավ, համաձայնություն ձեռք բերեցին մոտ ապագայում ԱՄՆ-ի հետ ուղղմական պայմանագիր ստորագրելու հարցում: Հայտնի է, որ ԱՄՆ-ի, Թուրքիայի, Պակիստանի և Իրանի ղեկավար շրջանների նման գործունեությունը չի կարող ծառայել խաղաղության և անվտանգության շահերին, ընդհակառակն, ուժեղացնում է միջազգային հարաբերությունների

լարվածությունը և Մերձավոր ու Միջին Արևելքի շրջաններում ռազմական կոնֆլիկտների սպառնալիքը: Ընդ որում, ակնյայտ է, որ ԱՄՆ-ի, Թուրքիայի, Իրանի և Պակիստանի քաղաքականության այդ կուրսը ուղղված էր ամենից առաջ Սովետական Միության դեմ: Հարցի հենց այս կողմին ուշադրություն դարձրեց Սովետական կառավարությունը 1958 թ. դեկտեմբերի 28-ին Իրանի կառավարությանը հանձնած իր հուշագրում: Ընդհանրապես, բացի այն, որ Իրանը նախապես մտել է ՍՍՌՄ-ի դեմ ուղղված Բաղդադի ռազմական բլոկի մեջ (չնայած իրանական կողմը փորձում էր մեկ հակառակ բանում համոզել), Իրանի շահնշահի կառավարությունը այնպիսի միջոցառումներ է կիրառում, որոնք էլ ավելի են ուժեղացնում Բաղդադի պակտի ռազմական ազդեցիվ կողմերը: Նա ռազմական նոր համաձայնությունների է գնում այն պետությունների հետ, որոնք բնավ էլ շահագրգռված չեն այս շրջանի խաղաղության և անդորրության պահպանումով, և որոնց, ինչպես նրանք մեկ անգամ չէ, որ ապացուցել են, խորթ են այս շրջանի երկրների իսկական ազգային շահերը:

Սովետական կառավարությունն արդեն Իրանի շահնշահի կառավարության և անձամբ շահնշահի ուշադրությունը հրավիրել է մասնավորապես այն բացառիկ կարևոր նշանակության վրա. որ ՍՍՌՄ-ի կառավարությունը տալիս է ԱՄՆ-ի հետ Իրանի ռազմական համաձայնագրի ենթադրվող կնքման տեղեկություններին և այդ քայլի միանգամայն վտանգավոր բնույթին<sup>1</sup>:

Այնուհետև հուշագրում ասվում էր, որ իրանական կառավարության նման արարքը տանում է դեպի սովետա-իրանական հարաբերությունների վատթարացումը, քանի որ Իրանը բացահայտորեն մտնում է այն իմպերիալիստական պետությունների լագերի մեջ, որոնք պատերազմ են պատրաստում Սովետական Միության դեմ: Իրանական տերիտորիան վերածվում է պլացարմի՝ Սովետական Միության և այլ խաղաղասեր հարևանների վրա հարձակվելու համար:

Սովետական կառավարության հուշագրում նշվում էր ենթադրվող իրանա-ամերիկյան պայմանագրի ազդեցիվ էության մասին: Հուշագրում ասված է. «... Մասնավորապես հայտնի է, որ համաձայնագրի հետ կապված պլանների համաձայն նախատեսվում է Իրանի ամերիկյան մտակալքում Պարսից ծոցի զոնայում ամերիկյան ռազմական ուժերի տեղադրումը<sup>2</sup>: Սովետական կառավարության

<sup>1</sup> «Правда», 17 января, 1959 г.

<sup>2</sup> Там же.

րությունը դրա մեջ տեսնում էր Մերձավոր ու Միջին Արևելքի շրջանի, ինչպես նաև ՍՍՌՄ-ի անվտանգութիան անմիջական սպառնալիք:

1958 թ. նոյեմբերի կեսերին ԱՄՆ-ի պետական դեպարտամենար պաշտոնապես հայտարարեց, որ Միացյալ Նահանգները Թուրքիայի, Պակիստանի և Իրանի հետ բանակցություններ են վարում երկկողմանի ուղղական պայմանագրեր կնքելու համար, միաժամանակ տարածելով այն կեղծ վերսիսան, թե իբր այդ պայմանագրերը միայն «սիմվոլիկ» նշանակություն ունեն: Դա նրա համար էր արվում, որպեսզի ապակողմնորոշեն ժողովուրդներին, և նրանց ուշադրությունը շեղեն Մերձավոր ու Միջին Արևելքում ամերիկյան իմպերիալիստների կողմից կազմակերպվող նոր ագրեսիվ պայմանագրերից:

Չնայած այն գաղտնի մթնոլորտին, որով շղարշված էր ԱՄՆ-ի, Թուրքիայի, Պակիստանի և Իրանի միջև մոտակա երկկողմանի նոր ուղղական պայմանագրերի բանակցությունները, այդուհանդերձ արտասահմանյան մամուլում լուրեր սպրդեցին, որոնք պատկերացում էին տալիս պայմանագրերի էության մասին:

Այսպես օրինակ՝ իրանական «էքո Օֆ Իրան» շաբաթաթերթի հավելվածում (1958 թ. սեպտեմբերի 12) հաղորդվում էր, որ Իրանում տեղի ունեցած իրադարձությունների կապակցությամբ Բաղդադի պակտում պետք է փոփոխություններ կատարվեն», որոնց հիմնական իմաստը հանգում է այն բանին, որ «ներկա պայմաններում Արևմուտքը պետք է ուժեղացնի իր պաշտպանական սահմանը Միջին Արևելքում, ինչպես Ռուսաստանի, այնպես էլ արաբական երկրների դեմ»: «էքո Օֆ Իրանը» գրում էր, որ Բաղդադի պակտի ուղղական կոմիտեում արդեն քննարկվել են պակտի երկրրների տերիտորիաներում նոր ռազմական բազաների շինարարության պլանները, որ ներկայումս «կենսական հարց է դարձել համապատասխան հզոր ռազմա-ծովային և ռազմա-օդային բազաներ ստեղծելու գործը»: Պարզվում է, որ մշակվել էր այսպես կոչված «Պարսից ծոցի պաշտպանության պլան», որի համաձայն ռազմա-ծովային և ռազմա-օդային ուժերի բազաները պետք է մոտեցվեին Պարսից ծոցի ափերին՝ Իրանից հարավ, և Պարսից ծոցի շրջանի մի քանի իշխանություններին: Գերիշխող ուժն այդ շրջանում նախատեսված էր դարձնել ամերիկյան հատուկ ռազմա-ծովային նավատորմը, որը ԱՄՆ-ը «մշտապես կպահի» Պարսից ծոցում:

Ակնհայտ է, որ Պարսից ծոցում, ինչպես նաև ամբողջ Մերձա-

վոր ու Միջին Արևելքում իրենց գերիշխանությունը հաստատելու և այդ շրջանների նավթային հարստություններն հսկողության տակ վերցնելու կամ պահելու նպատակով ամերիկյան իմպերիալիստները ձգտում են Բաղդադի պակտը վերածել ագրեսիայի ուղղակի գործիքի ընդդեմ արաբական պետությունների և ՍՍՌՄ-ի:

Մերձավոր ու Միջին Արևելքում ագրեսիվ բլոկներ ստեղծելու ամերիկյան քաղաքականության դեմ վճռականորեն հանդես են գալիս նոր համաշխարհային պատերազմի սպառնալիքը վերացնելու համար պայքարող խաղաղասեր ուժերն աշխարհի բոլոր երկրներում: Կայուն խաղաղության և ժողովուրդների անվտանգության համար պայքարող ուժերի ավանգարդում կանգնած է Սովետական Մեծ Միությունը, որն անշեղորեն մերկացնում է աշխարհի զանազան մասերում իմպերիալիստների ավանտյուրիստական մեքենայությունները և մասնավորապես ԱՄՆ-ի ու նրա պարտնյորների ագրեսիվ գործունեությունը Մերձավոր ու Միջին Արևելքում:

Սովետական կառավարության հետևողական խաղաղասիրական քաղաքականությունը, Մերձավոր ու Միջին Արևելքի ժողովուրդների ազգային շահերը պաշտպանելու նրա պատրաստակամությունը, և, վերջապես, այդ ժողովուրդների պայքարը իրենց ազատության և անկախության համար երաշխիք են, որ ինչպես մյուս շրջաններում, այնպես էլ այստեղ մինչև վերջ կձախողվեն արևմտյան իմպերիալիզմի ագրեսիվ պլանները:

С. С. АВАНЕСОВ

К ВОПРОСУ О СОЗДАНИИ АГРЕССИВНЫХ БЛОКОВ  
НА БЛИЖНЕМ И СРЕДНЕМ ВОСТОКЕ (1953—1958)

Резюме

В статье рассматриваются вопросы, связанные с политикой американских империалистов по созданию агрессивно-военных блоков на Ближнем и Среднем Востоке. Показывается, как правящие круги США, начиная с 1947 г. (доктрина Трумэна) усиленно проникают в район Ближнего и Среднего Востока, стремясь экономически и политически подчинить эти страны. Большое внимание уделяется превращению района Ближнего и Среднего Востока в военный плацдарм против Советского Союза, стран народной демократии, а также против освободительного движения арабских народов.

В статье освещаются некоторые вопросы, связанные с историей создания военно-агрессивных блоков—Средневоосточного и Багдадского (ныне СЕНТО), указывается особая роль Турции в этих блоках.

Определенное место занимает в статье разоблачение империалистической, агрессивной политики правящих кругов США, Англии, Турции, Ирана и Пакистана в районе Ближнего и Среднего Востока.

## Հ. Կ. ԹՈՒՐՅԱՆՑ

ՆԱՎԹԱՅԻՆ ՆՈՐ ԿՈՆՑԵՍՒԱՆԵՐԻ ՄԵՐՁԱՎՈՐ ԵՎ ՄԻՋԻՆ  
ԱՐԵՎԵԼՔԻ ԵՐԿՐՆԵՐՈՒՄ

Վերջին մի քանի տարիներին Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրներում հետզհետե ավելի հետևողական կերպով մուտք են գործում նավթային մոնոպոլիստական նոր և համեմատաբար ավելի փոքր խմբավորումներ, այսպես կոչված անկախներ, կողմնակիներ<sup>1</sup>: Վ. Ի. Լենինը հիշատակում է Կեստների մի աշխատություն մասին, որի մեջ նման ընկերություններին անվանում են «կողմնակիներ»:

Հանրահայտ է, որ Մերձավոր և Միջին Արևելքի պաշարներով քիչ թե շատ հարուստ շրջանները կոնցեսիաներով և կամ պրիորիտի զանազան կարգի իրավունքներով արդեն վաղուց գրավված են խոշորագույն մոնոպոլիաների կողմից: Հետևապես, անկախների, փոքրերի, կողմնակիների, նորեկների կողմից այս ասպարեզը մուտք գործելը պահանջում է բացառություն:

Քուրժուական գաղափարախոսներից շատերը նման երևույթները և՛ործում են վերագրել իրենց ջատագոված հասարակարգին հստակ լիբերալիզմին<sup>2</sup>: Ըստ որում, կապիտալիզմի, մինչև անգամ նրա մոնոպոլիստական ստադիայի պայմաններում, իբր թե տիրում է ազատություն. ամենքի առաջ բոլոր ասպարեզներն ազատ են, մոնոպոլիաների տիրապետություն իրականության մեջ չկա, և կամ եթե կա, դա շահագանց սահմանափակ բնույթ ունի:

Մինչդեռ հայտնի է, և դա լենինիզմի հիմնական դրույթն է.

<sup>1</sup> Այս կարգի ընկերություններին անգլերեն outsiders են անվանում, որը նշանակում է զբոսիչներ, այսինքն կարտելներից ու խոշոր մոնոպոլիստական խմբավորումներից զուրս մնացածներ:

<sup>2</sup> Վ. Ի. Լենին, Երկեր, հատ. 22, էջ 267:



րից մեկն է, որ իմպերիալիզմը կապիտալիզմի ամենաբարձր ստադիան է, նրա զարգացման անխուսափելի և վերջին փուլը, որ կապիտալիզմի պայմաններում մոնոպոլիան օրինաչափ երեւոյթ է:

Երկրորդ համաշխարհային պատերազմից հետո սոցիալիզմի վերածումը համաշխարհային սիստեմի, ինչպես և նախկին գաղութային մի շարք երկրների ազատագրումը իմպերիալիզմի լծից, նոր փոխհարաբերութուններ ստեղծեցին սոցիալիզմի, կապիտալիզմի և ադատագրված երկրների միջև՝ ի վնաս միջազգային կապիտալիզմի մոնոպոլիստական սիստեմի: Գաղութային սիստեմի շարունակվող քայքայման պատճառով սեղմվեցին նաև կապիտալիստական գլխավոր տերութունների համար ոչ միայն նախկին դադութների հումուլթի աղբյուրները ու ապրանքային շուկաները այլև կապիտալ ներդրումների ոլորտը: Այս իսկ պատճառով Մերձավոր և Միջին Արևելքում անկախների կամ կողմնակիների, ինչպես նաև տեղական կապիտալի ու պետական նախաձեռնության՝ համար հսկա ասպարեզ բացվեց, որը կազմում էր անգլիական, հոլանդական, մասամբ ֆրանսիական ու Երկրորդ համաշխարհային պատերազմից հետո հատկապես Ամերիկայի Միացյալ Նահանգների մոնոպոլիաների մենաշնորհը:

Սոցիալիզմի ու կապիտալիզմի, և մյուս կողմից իմպերիալիզմի ու ազգային-ադատագրական ուժերի փոխհարաբերության մեջ տեղի ունեցող փոփոխութունները հասցրին իմպերիալիստական սիստեմի հետագա քայքայմանը: Դրանք նպաստեցին առաջին հերթին հակասութունների սրմանն ու խորացմանը կապիտալիստական խոշոր պետութունների և մոնոպոլիստական խլամբավորումների միջև և ապա մոնոպոլիաների դիրքերի թուլացմանը:

Արդարև, ազգային ինքնորոշման գաղափարների աննախընթաց զարգացման, նախկին գաղութային և կիսագաղութային մի շարք երկրների կողմից անկախութուն ձեռք բերելու, սոցիալիստական լազերի կողմից այդ երկրներին ցուցաբերվող աջակցության և պաշտպանության շնորհիվ Մերձավոր և Միջին Արևելքի մի շարք երկրների իշխանութունները մասամբ ազատվեցին օտարերկրյա մոնոպոլիաների և նրանց թիկունքում կանգնած կառավարութունների տիրապետող ազդեցութունից:

Օտարերկրյա մոնոպոլիաների ազդեցութունից ազատված դգալով տեղական իշխանութունները կողմնակի կամ անկախ ընկերութուններին նոր կոնցեսիաներ շնորհելու միջոցով փորձեցին

<sup>1</sup> Այս վերջինը աղբյուրաբան միջոցով:

խախտել մինչև այդ գործող կոնցենսիոն ընկերությունների միահեծան դրությունը: Նրանք պայմանագրային նոր կապերի մեջ մտան նաև սոցիալիստական երկրների առևտրական և այլ կազմակերպությունների հետ:

Երկրորդ կարևոր հանգամանքը այն է, որ խոշոր մոնոպոլիաները նոր կոնցեսիաներով հանձնվող տերիտորիաներով ըստ երկվույթին շահագրգռված չեն: Դրա պատճառը գուցե այն է, որ այդ տերիտորիաները նրանց կողմից անցյալում հետադուրսվել են, և դրական ոչ մի արդյունք չի ստացվել:

Վերջապես երրորդ գլխավոր հանգամանքն այն է, որ հաճախորպես անկախներ հանդես եկող ընկերություններն իրականում այդպես չեն և ուղղակի կամ անուղղակի կապերով զոգված են այդ տեղերում արդեն գործող խոշորագույն մոնոպոլիստական խմբավորումների հետ: Ուստի այդ կարգի «նորեկների» առաջ արգելք հարուցելու հարց, ինքնըստինքյան, չի ծագում:

Ներկա հոգվածում չենք անդրադառնալու Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրներում գործող խոշոր մոնոպոլիստական ընկերությունների գործունեությանը: Այդ մասին կան բազմաթիվ աշխատություններ և հոգվածներ<sup>1</sup>:

Այստեղ անհրաժեշտ ենք համարում նշել, որ հիշյալ շրջանի նավթային կոնցեսիաների պատմության մեջ նկատվել են խիստ պայքարի, ինչպես և համեմատաբար ավելի կայուն «խաղաղ» ժամանակաշրջաններ:

Ուսումնասիրությունները բերում են այն եզրակացության, որ օրինակ 1930-ական թվականներից մինչև 1940-ական թվականները պայքարը խոշոր մոնոպոլիստական խմբավորումների միջև որոշ չափով մեղմացել էր, որովհետև Մերձավոր ու Միջին Արևելքի նավթաշատ հայտնի տերիտորիաները արդեն բաժանված էին ի «կարմիր գծի»<sup>2</sup> ու կարտելային բնույթի այլ սահմանափակիչ հա-

<sup>1</sup> Տե՛ս *К. Гофман*, Нефть и англосаксонский империализм, М., 1930; *М. Авсенева*, Англо-американская борьба за нефть..., М., 1954; *В. С. Баскин*, Нефтяные монополии на Ближнем и Среднем Востоке, М. 1957; *И. П. Белая*, Американский империализм в Саудовской Аравии, М. 1957. Լ. Քրյան, Նավթարդյունաբերության տեղաբաշխումը և անվտանգության իմպերիալիստների հակառակությունները Մերձավոր և Միջին Արևելքում, Երևան, 1957 և ուրիշներ:

<sup>2</sup> 1928 թ. ստորագրված այս պայմանագրի համաձայն յուրաքանչյուր պայմանավորվող կողմ պարտավոր էր կարմիր գծով նշված տարածություններում հետախուզումներ չկատարել և կոնցեսիաներ ձեռք չբերել: Կարմիր գծով նշված տարածությունների մեջ էր մտնում Մերձավոր Արևելքի մեծա-

մաձայնագրերով «նորեկների» առաջ մուտքը փակ էր: Սակայն, այդ բաժանումը «...հզոր տրեստների միջև, իհարկե զչէր» բացառում վերաբաժանումը. եթե զարգացման անհամաչափությունը...» և այլ պատճառների «...հետևանքով ուժի հարաբերությունը փոխվում է»<sup>1</sup>:

Ուստի Լրկրորդ համաշխարհային պատերազմին հաջորդող տարիներին, Լրր ամերիկյան նավթային մոնոպոլիաները ավելի վճռական և հետևողական կերպով սկսեցին ներթափանցել Մերձավոր և Միջին Արևելքի նավթարդյունաբերության ասպարեզը, այդ առաջին կայունության ժամանակաշրջանին հաջորդեց սուր պայքարի նոր ժամանակաշրջան: Պայքարը ավելի խստացավ մանավանդ այն ժամանակ, երբ Սաուդյան Արաբիայի կոնցեսիոն ընկերության մեջ փորձեցին մուտք գործել ամերիկյան նավթային մոնոպոլիաներից այն ամենախոշորները, որոնք բաժնետեր էին «Իրաք Պետրոլիում» ընկերության մեջ: Այդ կապակցությամբ փորձ արվեց «կարմիր գծի» համաձայնագրի սահմանափակիչ հոդվածը գործադրել այդ «ուխտագրուժ» ընկերությունների հետագա էքսպանսիան զսպելու համար: Սակայն, այդ և ուրիշ կարգի բոլոր արդելքները չկարողացան կասեցնել «Ստանդարդ Օյլ Օֆ Նյու Ջերսի» և «Սոկոնի Վալուտա Օյլ» ընկերությունների ներթափանցումը հիշյալ շրջանները, որի հետևանքով էլ «կարմիր գծի» համաձայնությունը 1948 թ. նոյեմբեր ամսին վերացավ:

Երբ «Արաբիան-Ամերիկըն Օյլ Կոմպանին» և «Կուվեյտ Օյլ Կոմպանին», Մերձավոր և Միջին Արևելքի նավթարդյունաբերության մեջ վերջնականապես գրավեցին և ամրապնդեցին իրենց դիրքերը, հին տիրապետողները ստիպված եղան տեղի տալ ն հաշտվել ստեղծած իրադրության հետ, ու համաձայնվեցին այս շրջանի նավթարդյունաբերության ղեկավար գիրքերը բաժանել նոր եկող հսկանների հետ:

Ստեղծվեց երկրորդ կայունության ժամանակաշրջանը, որն, 1956—1957 թթ. սկսած, մուտք գործող նոր կոնցեսիոն ընկերությունների հանդես գալու պատճառով նորից խախտվելու սպառնալիքի տակ է:

Այդ ժամանակաշրջանում էր, որ Իրանում նոր կոնցեսիոն իրա-

զույն մասը, այդ թվում Սաուդյան Արաբիան: Այս համաձայնությունը մի քանի խոշորների կողմից այդ շրջանի նավթարդյունաբերության մեջ հսկողություն ձեռք բերելու մի ցայտուն օրինակ է:

<sup>1</sup> Վ. Ի. Լեճիճ, Երկեր, հատ. 22, էջ 328:

վունքներ ձեռք բերեց իտալական ԱՋԻՊ Միներարիա՝ մոնոպոլիստական ընկերությունը, որը հիմնեց «Սոսիետե Իբանո-Իտալիեն դե Պետրոլ» կամ կրճատ ՍԻՐԻՊ-ը՝ ընկերությունը: Կոնցեսիոն պայմանագիրը՝ ստորագրվեց Թեհրանում 1957 թ. սեպտեմբերի 5-ին: Այս ընկերության կոնցեսիոն տարածությունների մեջ են մտնում.

ա) մինչև այդ թվականը կոնցեսիաներից ազատ մնացած Պարսից ծոցի հյուսիսային շրջանում 5.600 քառակուսի կիլոմետր տարածությունը, բ) Ջագրոսյան լեռնասիտեմի արևելյան շրջանում 11.300 քառակուսի կիլոմետր տարածությունը, գ) երկրի հարավում, Օմանի ծովին զուգահեռ ծովափնյա 6.000 քառակուսի կիլոմետր տարածությունը:

Այս կոնցեսիոն պայմանագրի, մեզ համար հետաքրքրություններ կայացնող հոդվածները ցույց են տալիս նախ, թե ինչ նոր էլեմենտներ են բերված հին կոնցեսիաների պայմանների հետ համեմատած, երկրորդ՝ թե այս նոր էլեմենտները ինչ հավանակա՞ն առարկարձումներ կարող են ունենալ կոնցեսիաներ շնորհող իշխանությունների և նավթային մոնոպոլիստների հետագա փոխհարաբերությունների վրա:

Կոնցեսիոն պայմանագրերի մեջ հոնորարների բաշխման պայմանների մասին հոդվածները, իհարկե, շատ կարևոր են: Նրանց հիմնական նպատակն է երկրի նավթային հարստությունների հանձնման դիմաց ապահովել, որքան կարելի է, բարձր եկամուտներ՝ կոնցեսիան շնորհող երկրի օգտին: Ուստի քննարկումը սկսենք տարրեր կոնցեսիոն պայմանագրերի հոնորարների հարցին վերաբերող հոդվածների մեկնաբանությամբ:

Մինչև ՍԻՐԻՊ-ի, հետագայում Ճապոնական և այլ կոնցեսիոն նոր ընկերությունների հանդես գալը, հոնորարային ամենանպաստավոր պայմանների բազան էր 50/50 համամասնությամբ շահույթների բաժանման սիստեմը: Սա տարածում գտավ հատկապես Իրանի նավթային հարստությունները ազգայնացնելու համար, 1951—1954 թթ. մղած պայքարի ձախողումից հետո: Մերձավոր և Միջին Արևելքում գործող մոնոպոլիստական ընկերությունները այդ սիստեմը ընդունեցին, որպեսզի Իրաքում, Սաուդյան Արաբիայում, Կուվեյտում և այդ շրջանի նավթարդյունաբերող մյուս երկրներում կանխվեն նավթարդյունաբերությունը ազգայնացնելու փորձերը:

<sup>1</sup> AGIP Mineraria.

<sup>2</sup> Societe Irano-Italienne des Petroles, (SIRIP).

<sup>3</sup> *SE» The Petroleum Times*, Supplement to vol. XI, № 1572 November 8, 1957.

Հետագայում, Իրանի նավթը ազգայնացնելու փորձի ձախողումից հետո, ևրբ Միջազգային Կոնսորցիումը ստեղծելու կապակցությամբ բանակցություններ էին վարվում, համամասնության այս սխտեմը հիմք ծառայեց երկու կողմերի համար, շնայած այն հանգամանքին, որ անգլո-իրանական վեճի ամենաեռուն օրերին դրանից ավելի նպաստավոր առաջարկներն անգամ մերժվել էին:

Սակայն, շահույթների բաշխման 50/50% նշված հարաբերությունը տվյալ դեպքում չի տալիս ճիշտ պատկերը, քանի որ Միջազգային Կոնսորցիումը աղատված է հարկեր և մաքսային տուրքեր վճարելու պարտավորությունից: Սրանումն է ՍԻՐԻՊ-ի և նրան նախորդող կոնցեսիաների միջև եղած գլխավոր տարբերություններից մեկը: Այս նոր պայմանագրի համաձայն շահույթները իրոք որ պիտի բաժանվեն 50/50% հարաբերությամբ<sup>1</sup>, քանի որ այն պիտի կիրառվի իրանական կառավարությանը հասանելի հարկերի և այլ տուրքերի վճարումից հետո միայն: Արդարև, ինչպես պայմանագրում նշված է շահույթների 50% որպես հարկ պետական գանձարանը մուծելուց հետո մնացածը պիտի բաժանվի հավասար համամասնությամբ ՍԻՐԻՊ-ի և Իրանի նավթի Ազգային ընկերության միջև, որը բաժնեկից էր նոր ընկերությանը:

Այս հանգամանքը իտալական մոնոպոլիստական շրջանների համար պրոպագանդայի առիթ ծառայեց և մեծ աղմուկով հայտարարվեց, թե ՍԻՐԻՊ-ի պայմանագրի համաձայն հոնորարների համար ընդունված բազան փաստորեն հանգում է 75/25% հարաբերությանը՝ Տօգուտ Իրանի: Սա, իհարկե, ճիշտ չէ: Մյուս կողմից, մրցակից ընկերությունները, հակառակ ծայրահեղության դիմելով, փորձում են ապացուցել, որ նոր և հին պայմանագրերի միջև տարբերություն չկա: Այս ևս ճիշտ չէ:

Այժմ անցնենք այս պայմանագրում եղած նոր էլեմենտների ինչպես և երկու հակառակորդ կողմերի առաջ քաշած փաստարկումների քննարկմանը:

Ինչպես հայտնի է, առևտրական, արդյունաբերական և տրնտեսական զանազան այլ ասպարեզներում գործող ընկերությունները, հարկերի, մաքսային և այլ տուրքերի կապակցությամբ վճարումները իրենց հաշվեմատյաններում սրձանագրում են որպես ընթացիկ ծախսեր, որոնք շահույթների բաշխման ժամանակ հանդես չեն գալիս:

Այս տեսակետից ՍԻՐԻՊ-ի պայմանագրում հոնորարների հաշ-

<sup>1</sup> Եվ մի քիչ ավելի:

վառման սիստեմը համեմատած հների հետ ինչ խոսք, որ նոր էլեմենտ է մտցնում:

Երկրորդ նորությունը այն է, որ ՍԻՐԻՊ-ի մեջ հավասար մասնակցում են ինչպես իտալական մոնոպոլիստական խումբը, ԱԶԻՊ Միներարիան, այնպես էլ Իրանի նավթի Ազգային ընկերությունը, որը, ինչպես գիտենք, պետական նախաձեռնություն է և որին հանձնված է Իրանի նավթային ողջ հարստությունների տնօրինման գործը: Նա այդ պարտականությունը կատարում է իր սեփական միջոցներով<sup>1</sup> և կամ կոնցեսիաներ շնորհելու միջոցներով: Իրանի նավթի ազգային ընկերությունը, որպես ՍԻՐԻՊ-ի բաժնեկից կապիտալ ներդրումներին մասնակցելով, որոշ բաժին է վերցնում: Պարզ է, որ այդ ուսկի դիմաց էլ շահույթների բաժինը համեմատաբար ավելի բարձր պետք է լինի:

Վերջապես երրորդ նոր էլեմենտը այն է, որ հետախուզական շախտանքների կապակցությամբ հողային վարձ տալու պարտավորությունից ՍԻՐԻՊ-ը ազատվում է: Մինչդեռ մինչև այդ, ընդունված կարգ էր, որ հետախուզումներ կատարվող տերիտորիաների համար, դեռևս մինչև կոնկրետ հայտնաբերումների հանգելը, նոմինալ վարձ էր վճարվում: Ազատված լինելով այս վարձերից ՍԻՐԻՊ-ի հոնորարային հարաբերությունը, որոշ չափով կորցնում է իր լիարժեքությունը:

Եվ ահա այս հանգամանքները մեծ «ճարտարություն» օգտագործվեցին մրցակից խմբավորումների կողմից ապացուցելու համար, թե իրականության մեջ ՍԻՐԻՊ-ի կոնցեսիոն համաձայնագրի հոգվածները վերջիվերջո հանգում են այն նույն պայմաններին, որոնցով ղեկավարվում են Կոնսորցիումը, «Իրաք Պերոլյումը», ԱՐԱՄԿՈ-ն, «Կուվեյտ Օյլը» և այլն: Հետևաբար, ասում են նրանք 50/50 % հարաբերությունը<sup>2</sup> այն օպտիմում կետն է, որից հետո Մերձավոր և Միջին Արևելքի նավթային հարստությունների շահագործումը կդառնա անգործնական, քիչ նպատակահարմար:

Այս պնդումը ևս, իհարկե, ճիշտ չէ: Եթե մտաբերենք Իրանի նավթի ազգայնացման շարժման ժամանակի մի քանի մոմենտները, ապա կտեսնենք, որ ամերիկյան բազմաթիվ ընկերություններ անգլիացիների ձեռքից այդ երկրի նավթը խլելու նպատակով իրանական իշխանություններին «շատ լիբերալ» առաջարկներ արեցին, որոնք բոլորն էլ այժմ ուժի մեջ գտնվող 50/50 % հարաբերու-

<sup>1</sup> Շատ հազվագյուտ դեպքերում միայն:

<sup>2</sup> Ոչ ուեալ հարաբերությունը:

թյունից ավելի բարձր էին: Այսպես, օրինակ, հիշենք «Տեկսաս օյլ կոմպանիի» 60 % առաջարկը, «Սոկոնի-Վակոտամ օյլի» 65 % առաջարկը, ԱՐԱՄԿՈ-ի <sup>1</sup> 72 % առաջարկը և այլն: Այնուհետև ՍԻՐԻՊ-ի պայմանները, որոնք առաջին հալացքից շատ «լիբերալ» տեսք ունեն (թեև իրականության մեջ այդպես չեն) այդուհանդերձ համեմատած մյուս կոնցեսիոն գործող պայմանների հետ, ավելի բարենպաստ են: Մասնագետների կարծիքով ամեն ինչ հաշված (որը ևրեր չի հասնում 75/25 % հարաբերությանը) տոկոսները հանգում են 56/44 ռեալ հարաբերությանը՝ հօգուտ Իրանի: Այս պատճառով հակառակորդ մոնոպոլիստական խմբավորումները վախենում են, որ նոր պայմանները օրինակ ծառայելով՝ Իրաքի, Արաբիայի և Իրանի իշխանություններին կմղեն վերանայելու իրենց կոնցեսիոն նախկին պայմանագրերը: Այդ մասին է վկայում «Պետրոլիում Թայմս» ժուռնալում լույս տեսած հոդվածը, որտեղ ասված է, թե տակավին շատ շուտ է եզրակացնելու, որ իտալական նավթայինների գործունեությունը Իրանում վտանգի տակ կդնի Մերձավոր և Միջին Արևելքում ընդունված հոնորարային 50/50 % հարաբերության սկզբունքը: Իտալացիներին շնորհված տերիտորիաներում նավթի գոյության մասին մինչև այժմ (1957 թ. սեպտեմբերը—2. թ.) ոչ մի կոնկրետ տվյալ չկա: Համենայն դեպս բանը նրանումն է, որ այս նախաձեռնությունը կարող է ձախողվել, այդ դեպքում՝ ընդունված 50/50 % հարաբերության սկզբունքը, ոչ թե միայն չի վտանգվի, այլ ընդհակառակը կամրապընդվի որպես զիջման օպտիմում աստիճան: Իսկ եթե այն հաջողությամբ պսակվի, ապա արաբական երկրների կառավարությունները պիտի սկսեն մտածել և հարց տալ արդյոք լավ չի լինի Իրանի օրինակին հետևել: Սակայն, ասում է հոդվածագիրը, տարածվող կրկյուղը փարատելու ստույգ դիտավորությամբ. «... շուտ է այդ մասին անհանգստանալու համար, արդյունքները տակավին շատ հեռու են, որպեսզի գոյություն տենեցող դրություն վրա անդրադառնան»<sup>2</sup>:

Ինչպես տեսնում ենք, չնայած այն պատճառաբանություններին, թե այս նոր համաձայնագիրը երկյուղ ազդելու հիմք չունի, իրականության մեջ հոդվածի ամեն մի տողից վախի շունչ է փչում:

Այս բոլորից, սակայն, չի հետևում, որ ՍԻՐԻՊ-ի պայմաններն իդեալական են, որ նրանք, հենքի համեմատ մի քայլ առաջ լինելով

<sup>1</sup> The Petroleum Times, November 22, 1957, p. 1030.

<sup>2</sup> The Petroleum Times, September 13, 1957, p. 788.

հանդերձ, կարող են վերջնական օրինակ ծառայել Մերձավոր և Միջին Արևելքի նավթային կոնցեսիոն պայմանագրերի համար:

Կարևոր հանգամանք է նաև այն, որ այս բնագավառում, նոր ընկերությունների մուտք գործելով, Մերձավոր և Միջին Արևելքի գոյություն ունեցող մրցակցությունը մոնոպոլիստական խմբավորումների միջև «կվերաշխուժանա» և հսկաների տիրապետության պայմաններում ստեղծված կայունության վիճակը կխախտվի, պայքարը մոնոպոլիստական խմբավորումների միջև կվերսկսվի, գուցե և ավելի մեծ ուժով:

Իրան ներթափանցելու իտալական նավթային մոնոպոլիստական խմբավորումների այս ակտի մեջ կարելի է տեսնել նաև Միջազգային Կոնսորցիումի մաս կազմող մոնոպոլիստական ընկերություններին հակահարված հասցնելու փորձ: Այդ մասին է վկայում նշված ժուռնալի խմբագրական մի հոդվածը, որտեղ ասված է, թե «... եթե սինիոր Մատեիի<sup>1</sup> նախաձեռնությանը իտալական տեսանկյունից մոտենանք, ինչ խոսք դա ազգասիրական խոշոր ակտ է, սակայն, նա... այդ բանը չպետք է աներ ի վնաս իտալո-անգլո-ամերիկյան բարեկամության: Սինիոր Մատեին մի քանի առիթներով մեզ հիշել տվեց, թե իտալիային մերժվեց մասնակից դառնալ Իրանի Միջազգային Կոնսորցիումին»<sup>2</sup>...: Այս կապակցությամբ, «Պետրոլյում Թայմս» ժուռնալի խմբագրությունը անհրաժեշտություն է զգում ճշտություն մտցնել հայտնելով, որ եթե իտալիային շմերժեին, դժվար պիտի լիներ մերժել գերմանական և ճապոնական այն խմբավորումներին, որոնք նույնքան ցանկություն ունենին Կոնսորցիումին մասնակից դառնալու: Կոնսորցիումի մեջ ընդունվեցին միայն նավթային այն խմբավորումները, որոնք մինչև այդ գործել էին Մերձավոր և Միջին Արևելքում:

Սրան կարելի է առարկել նշելով, որ Կոնսորցիումի կապիտալի 5% պատկանում է փոքր, անկախ ընկերություններին: «Մեր պատասխանը պիտի լինի այն, որ դրանցից մի քանիսը արդեն սկսել են մուտք գործել Չեզոք Գոտու տերիտորիան»: Ոչ այնքան համոզիչ այս պատճառաբանությունը տալուց հետո, հոդվածագիրը ընդգծում է, թե իբր անգլիական և ամերիկյան մոնոպոլիստական խմբավորումները դեմ չեն, որ իտալիան մուտք գործի նավթի միջազգային ասպարեզը, «... սակայն, ինչու, հարց է տալիս նա, անպայման այդ պետք է սկսվեր Մերձավոր և Միջին

<sup>1</sup> ԱՋԻՊ Միներաբիայի և կիսապետական էնտե նացիոնալե Իդրոկարբուրի նավթային մոնոպոլիստական այս գույք ընկերությունների զեկավար գեմբերից մեկն է:

<sup>2</sup> The Petroleum Times, September 27, 1957, pp. 837—838.



Արևելքսւլ, ու այն էլ այնպիսի պայմաններով, որ պիտի խախտեր դոյությունն ունեցող *modus vivendi*-ն<sup>1</sup>:

Չեզոք գոտին գրավում է Կուվեյտի և Սաուդյան Արաբիայի միջև ընկած 3.200 քառակուսի կիլոմետր տարածութիւնը և գտնւում է այս երկու պետութիւնների միասնական, հավասարազոր, և անբաժան իշխանութեան տակ: Այդ տերիտորիայի նկատմամբ իշխանութիւնը հավասարապես պատկանում է Կուվեյտին և Սաուդյան Արաբիային: Նավթային մոնոպոլիաները այս շրջանով սկսեցին հետաքրքրվել Երկրորդ համաշխարհային պատերազմից հետո, և միայն 1950—1952 թթ. է, որ առաջին գործնական արդյունքներին հասան: Այս շրջանում, հենց սկզբից սկսեցին գործել խոշոր մոնոպոլիստական խմբավորումներից անկախ ընկերութիւնները: Սակայն, որովհետև նրանցից շատերը անուղղակի կապեր ունեին խոշորների հետ, մյուս կողմից հետազոտվող տերիտորիաները ղեռնա այդ տարիներին մեծ հեռանկարներ չէին ներկայացնում, և վերջապես պայմանագրերի հոդվածները *Status quo*-ն խախտելու բնույթ չէին կրում, ուստի այս անկախները մոտաբար գործելու ժամանակ խոշոր դիմադրութեան չհանդիպեցին:

Բայց, երբ 1957 թ. վերջերին ճապոնական նավթային խմբավորումները սկսեցին այս տերիտորիայի նկատմամբ բանակցութիւններ վարել, սկզբում Սաուդյան Արաբիայի, ապա Կուվեյտի կառավարութիւնների հետ, անգլո-ամերիկյան և մյուս նավթային մոնոպոլիաները սկսեցին երկյուղի նշաններ ցուցաբերել, մանավանդ որ իրենց հիշողութեան մեջ դեռևս թարմ էր Իրանում իտալական նախաձեռնութիւնից բխող, հների համար տհաճ դրութիւնը:

Այժմ արդեն ճապոնացիներին հաջողվեց Չեզոք գոտու նկատմամբ Սաուդյան Արաբիայի և Կուվեյտի համաձայնութիւնները ապահովել:

Որպեսզի Չեզոք գոտու տերիտորիայի կամ տերիտորիալ ջրերի<sup>2</sup> նկատմամբ ձեռք բերվող որևէ մի կոնցեսիա լիարժեք լինի անհրաժեշտ է, որ կոնցեսիոներ ընկերութիւնը ապահովված լինի միաժամանակ երկու տարբեր պետութիւնների՝ Սաուդյան Արաբիայի և Կուվեյտի համաձայնութիւններով:

<sup>1</sup> The Petroleum Times, September 27, 1957, pp. 837—838.

<sup>2</sup> Ճապոնական կոնցեսիան հենց այս տերիտորիալ ջրերին է վերաբերում:

«Ճապան Պետրոլյում Տրեյդինգ Կոմպանին»-այս կապակցությամբ սկզբում համաձայնության եկավ Սաուդյան Արաբիայի իշխանությունների հետ և ձեռք բերեց կոնցեսիոն իրավունք: Սաուդյան Արաբիայի և Ճապան Պետրոլյում Տրեյդինգ Կոմպանիի միջև պայմանագիր կնքվեց 1957 թ. դեկտեմբերի 10-ին<sup>1</sup>, որը ուժի մեջ մտավ 1958 թ. փետրվարին, երբ հաստատվեց կառավարության կողմից: Սակայն, ինչպես ասացինք, Ճապան Պետրոլյում Տրեյդինգ Կոմպանին» Չեզոք գոտու տերիտորիալ ջրերի նկատմամբ լրիվ իրավունք վայելելու համար անհրաժեշտ էր ձեռք բերել նաև Կուվեյտի իշխանությունների համաձայնությունը: Այս նպատակով Ճապան Պետրոլյում Տրեյդինգ Կոմպանին» հիմնեց մի դուստր ընկերություն՝ «Արաբիան Օյլ Կոմպանի Լիմիտեդը», որի անունից նույն ինքը՝ մայր ընկերության դիրեկտոր՝ պարոն Յամաշիտոն բանակցությունների մեջ մտավ Կուվեյտի իշխանությունների հետ: Բանակցությունները հանգեցին 1958 թ. հուլիսի 5-ի՝ պայմանագրի ստորագրմանը, գրեթե այն նույն պայմաններով, ինչի համաձայնվել էր Սաուդյան Արաբիան:

Այժմ, միմյանց հետ համեմատելով, քննենք այս երկու պայմանագրերի մեզ հետաքրքրող հոգվածները:

Պայմանագրերի միջև ժամկետի հարցում հիմնական տարբերություն չկա, Կուվեյտինը նախատեսում է 44<sup>1</sup>/<sub>2</sub> տարի, իսկ Սաուդյան Արաբիայինը՝ 44 տարի: Այնուհետև, երկու պայմանագրերում էլ նախատեսված է, որ կոնցեսիոն ժամկետը լրանալուց հետո հնարավոր կլինի այն նորից երկարաձգել, մի բացառությամբ՝ այն չի երկարաձգվի եթե կառավարությունը ինքն կստանձնի շահագործել և կամ այն հանձնել տեղական նախաձեռնության (տեղական կապիտալին): Ինչ վերաբերում է կոնցեսիոն տարածությունների հարցին, ապա Կուվեյտի պայմանագիրը նախատեսում է օգտագործել տերիտորիալ ջրերը 6 ծովային մղոն տարածությամբ, ու նշում է սահմանային կետերն անհրաժեշտ մանրամասնություններով: Սաուդյան Արաբիայինը՝ նախատեսում է տերիտորիալ ջրերը ընդհանրապես, որը եթե ելնենք 1958 թ. փետրվարի 6-ի կառավարական դեկրետից, պիտի հասկանալ 12 ծովային մղոն տարածություն՝ սկսած ծովափի մի որևիցե կետից:

<sup>1</sup> The Petroleum Times, Supplement to vol. LXII, № 1575 February 14, 1958.

<sup>2</sup> The Petroleum Times, Supplement to vol. LXII, № 1590. July 18, 1958.

Այս երկու պայմանագրերի տարբերությունն այն է, որ Կու-  
վեյտին հասնող ընդհանուր եկամուտը կազմելու է ընկերության  
շահույթների 57%, մինչդեռ Սաուդյան Արաբիային՝ 56%:  
Պետր է նշել, որ այս տոկոսները ռեալ նշանակություն ունեն։ Այ-  
նուհետև, երկու դեպքերում էլ տարեկան ռենտա նշանակված է  
մեկ և կես միլիոն դոլար, իսկ շահադործման անցնելուց հետո  
այդ պիտի ավելացվի ես մեկ միլիոն դոլարով։ Հոնորարների հա-  
մար սահմանված միևնույն գումարը երկու և կես միլիոն դոլար-  
րից պակաս չպետք է լինի։ Այս պայմանագրերում նոր էլեմենտ է  
նաև այն, որ հոնորարային իրավունքները տարածվում են ընկե-  
րության բոլոր գործունեությունների վրա, ինչպես տեղական այն-  
պես էլ արտասահմանյան։

Կուվեյտի պայմանագրում կան հոդվածներ, որոնց համաձայն  
վեճի ժամանակ ընկերությունը որպես մասնավոր ձեռնարկ իրա-  
վունք չպիտի ունենա իր երկրի կառավարության՝ միջամտությու-  
նը խնդրելու։ Սա իհարկե, կարևոր պայմաններից մեկն է, որը Կու-  
վեյտին դեռ չի պիտի պահի այն տհաճ հավանականություններից,  
որոնց ենթակա եղավ իրանական կառավարությունը 1951—  
1954 թթ. երկրի նավթային հարստությունները ազգայնացնելու  
ժամանակ, երբ Բրիտանական կառավարությունը անընդհատ մի-  
ջամտում էր, որպես Անգլո-Իրանական նավթային ընկերության  
բաժնեկիցը։

Այս ասպարեզը նորեկների մուտք գործելու երևույթը բացա-  
տրելիս նշեցինք նաև, որ նորեկ համարվող ընկերություններից մի  
քանիսը ուղղակի կամ անուղղակի կապերով կապված են այդ  
շրջանում գործող խոշոր խմբավորումների հետ։ Ծիշտ է, որ Ճա-  
պոնական այս նավթային մոնոպոլիստական ընկերության մասին  
կոնկրետ տվյալներ չունենք պնդելու համար, թե «Ճապան Պետրոլ-  
յում Տրեյդինգ Կոմպանին» սերտ կապեր ունի Մերձավոր և Միջին  
Արևելքում գործող անգլո-ամերիկա-հոլանդական նավթային խո-  
շորագույն մոնոպոլիստների հետ, սակայն, հայտնի է, թե Ճապո-  
նական այս ընկերությունը իր կոնցեսիոն տերիտորիաներում հե-  
տախուզական աշխատանքների գործը հանձնեց «Ինտերնեյշնլըլ  
Դրիլինգ Կոմպանի» ն. վ. Ընկերությանը, որը Հոլանդիայում  
գրանցված լինելով հանդերձ, իրականության մեջ հանդիսանում է  
միջազգային ընկերություն, որի մեջ մաս են կազմում ամերիկա-  
յան, անգլիական և ֆրանսիական ամենախոշոր նավթային մոնո-  
պոլիստական ընկերությունները, բացի, իհարկե, Հոլանդականից։

<sup>1</sup> Տվյալ գեղջում հաղորդական կառավարություն։

«Ինտերնեյշնըլ Դրիլինգը», Մերձավոր և Միջին Արևելքում գործող մյուս կոնցեսիոն ընկերությունների հաշվին, նույնաման շատ աշխատանքներ է կատարում: Այն փաստը, որ խոշոր մոնոպոլիստական ընկերությունները չեն առարկում, որ այս ընկերությունը իր ծառայությունները մատուցի «Ճապան Պետրոլյում Տրեյդինգ Կոմպանիին», արդյոք որոշ չափով չի խոսում այն մասին, թե ճապոնական նավթային այս խմբավորումը բոլորովին էլ օտար չէ ամերիկա-անգլո-հոլանդական նավթային խոշոր մոնոպոլիստներին: Այնուհետև, այն հանգամանքը, որ ճապոնական նավթային այս խմբավորումը ֆինանսական և գործարար կապերով զոդված է ճապոնական մի շարք այլ նավթային ընկերությունների հետ, որպեսիք են՝ «Միցուրիշի Օյլ Կոմպանիին», «Նիպպոն Պետրոլյում Ռիֆայինգ Կոմպանիին», «Կոա Օյլ Կոմպանիին», «Քոա Նենրյո Կոգյո ԿԿ-ն, Շոուա Օյլ Կոմպանիին», որոնք բոլորն էլ փոխադարձ շահերով կապված են ամերիկյան և անգլիական ընկերությունների հետ, ինչպես «Քայդվատեր Օյլ Կոմպանիին», «Տեկսաս Կորպորեյշնը», «Կալաբեր Օյլ Պրոգրեսիվ Կոմպանիին», «Ստանդարդ Վակուում Օյլ Կոմպանիին», «Անգլո Սաքսոն Պետրոլյում Կոմպանիին»<sup>1</sup>, Սրանից կարելի է եզրակացնել, որ «Ճապան Պետրոլյում Տրեյդինգը» բոլորովին էլ անցանկանալի նորեկ չէ այս շրջանում վաղուց հաստատված մոնոպոլիստների համար:

«Պան Ամերիկըն Պետրոլյում Կորպորեյշնը» (ԱՄՆ) և (Սաֆֆայր Պետրոլյում Լիմիտեդը» (Կանադա) Իրան մուտք գործող վերջին նորեկներն են: Այս ընկերությունները միմյանցից անկախ են, սակայն, նրանց կոնցեսիոն պայմանները հիմնականում նույնաման են, որոնք իրենց հերթին շատ են նման ՍԻՐԻՊ-ի պայմաններին:

«Պան Ամերիկըն Պետրոլյում Կորպորեյշնը»՝ «Ստանդարտ Օյլ Կոմպանի Օֆ Ինդիանայի» դուստր ընկերություններից, 1958 թ. ապրիլ ամսին համաձայնության եկավ Իրանի նավթի Ազգային Ընկերության հետ միասին շահագործելու Պարսից ծոցի հյուսիսարևելյան շրջանի տերիտորիալ շրերի ընդերքի հարստությունները, և այդ նպատակի համար կազմվող ընկերության՝ «Իրան Պան Ամերիկըն Օյլ Կոմպանիին» (ԻՊԱԿ) շնորհվեց համապատասխան կոնցեսիոն իրավունքներ, 16 հազար քառակուսի կիլոմետր տարածության վրա, 25 տարվա ժամկետով, տասնհինգ տարով երկարաձգելու իրավունքով<sup>2</sup>:

<sup>1</sup> World Petroleum, Annual Refinery Review, July 15, 1958, p. 69.

<sup>2</sup> The Petroleum Times, Supplement to vol. LXII № 1586. May 23,

Այս ընկերության հոնորարային և շահույթների բաշխման սխեմանը ոչնչով չի տարբերվում ՍԻՐԻՊ-ի պայմաններից: ՍԻՐԻՊ-ի և ԻՊԱԿ-ի պայմանագրերի եղած տարբերությունը այն է, որ վերջինը կոնցեսիայի 13 տարուց հետո ունետա պետք է վճարի. առաջին հինգ տարին՝ 400 դոլլար՝ ամեն մի քառակուսի կիլոմետրին, երկրորդ 5 տարին՝ 480 դոլլար, այնուհետև, մինչև կոնցեսիայի վերջը՝ տարեկան 600 դոլլար: Մի ուրիշ կարևոր տարբերություն է այն, որ հետախուզական և հորատման աշխատանքների հավանական հապաղումները կանխելու նպատակով ԻՊԱԿ-ի անունից «Ստանդարդ Օյլ Կոմպանի ՕՖ Ինդիանան» ամեն մի հապաղած ամսի դիմաց երաշխավորում է վճարել 350 հազար դոլլար, բացառությամբ, անշուշտ, երբ այդ հապաղումը cas de force majeure-ի հետևանք է<sup>1</sup>:

Առաջին հայացքից այս պայմանագիրը ՍԻՐԻՊ-ի պայմանագրից ավելի շահավետ է երևում: Սակայն դեռևս հնարավոր չէ այդ մասին եզրակացություններ անել մինչև այն ժամանակ, երբ այդ ընկերությունները կանցնեն շահագործման էտապին և հոնորարների ու շահույթների հոդվածները կսկսեն իրենց գործնական դերը խաղալ:

«Սաֆֆայր Պետրոլյում Լիմիտեդը», ինչպես ասացինք, ղեկավարվում է հիմնական այն նույն կոնցեսիոն պայմաններով, որով «Իրան Պան Ամերիկըն Օյլ Կոմպանին»: Գլխավոր տարբերությունները կախանում են նրանում, որ վերջինի կապիտալը 7,5 միլիոն դոլար է, մինչդեռ Սաֆֆայրինը տասը անգամ պակաս: Այնուհետև, հապաղումների դիմաց վճարելիք փոխհատուցումների գումարը սահմանված է 350 հազար դոլլար, սակայն, այդ չի տարածվում հապաղված ամեն մի ամսի վրա, այնպես ինչպես կիրառվում է ԻՊԱԿ-ի կապակցությամբ:

«Սաֆֆայր Պետրոլյում Լիմիտեդը» այս նպատակի համար հիմնել է «Իրան Կանադա Օյլ Կոմպանին» (ԻՐԿԱ): Այս ընկերությանը շնորհված կոնցեսիոն տարածությունները գտնվում են Իրանի հարավում՝ Օմանի ծովի ափին, Մեկրանի պրովինցիայի հյուսիսում<sup>2</sup> համարյա թե կողք կողքի գտնվող երկու առանձին հատվածներով, ընդամենը հազար քառակուսի կիլոմետր տարածությամբ:

Սրանք են ամփոփ ամենաաչքի ընկնող նավթային նոր կոնցեսիաները և կոնցեսիոն ընկերությունները, որոնք սկսել են մուտք գործել Մերձավոր և Միջին Արևելք, որտեղ մինչև վերջին

<sup>1</sup> Կամքից անկախ պահանջների հետևանքով, անսպասելի պահանջներով:

<sup>2</sup> ՍԻՐԻՊ-ի կոնցեսիոն տարածություններին կից:

ժամանակներս միջազգային հսկա մոնոպոլիաները հաստատել էին իրենց անբաժան տիրապետությունը և ստեղծել կայուն վիճակ։ Սրանց զուգահեռ փորձեր արվեցին և տակավին էլ շարունակվում են արվել ուրիշ ընկերությունների կողմից, որոնք սակայն, ընդհանուր վիճակի վրա նկատելիորեն չէին կարող ազդել։ Այսպես օրինակ, 1953 թ. ապրիլին Եմենի կառավարությունը հետախուզական իրավունքներ շնորհեց Արևմտյան Գերմանիայի նավթային մոնոպոլիստական խմբավորումներից Դիլման, Բերգրաում և Բենհայմ ընկերությանը։ 1955 թ. 30 տարվա ժամկետով կոնցեսիոն իրավունքներ ձեռք բերեց «Եմեն Դեվելոպմենտ Կորպորեյշնը» ամերիկյան ընկերությունը։ Նրան հանձնվեցին նաև երկրի այլ հանքային հարստությունները հետախուզելու իրավունքը։ Ամենաթարմ տեղեկությունների համաձայն, «Ստանդարդ Օյլ Օֆ Նյու Ջերսի» դիրեկտոր Հ. Վ. Պեյջը բանակցությունների մեջ է իրանական կառավարության հետ, կոնցեսիաներից ազատ մնացած, Իրանի հարավ-արևմտյան շրջանների նկատմամբ հետախուզական իրավունքներ ձեռք բերելու համար։ Ինչպես հաղորդում է «Պետրոլյում Քայմս» ժուռնալի թղթակիցը, Պեյջը մտադիր է առաջարկել միանվագ գումարի վճարում և պահել հին 50/50 %-ի համամասնությունը։ Նրա կարծիքով այս առաջարկով իրանցիներին ավելի կարելի է շլացնել։ Իրականության մեջ, սակայն, հոնորարների կապակցությամբ՝ սա հին կարգերի վերահաստատումը կլինի։ Նման նպատակով ու Իրանի տերիտորիալ ջրերի նկատմամբ կոնցեսիոն իրավունքներ ձեռք բերելու համար դիմումներ են ներկայացրել նաև «Կոնտինենտալ Օյլ Կոմպանին», «Ամերադա Պետրոլյում Կորպորեյշնը», «Ստանդարդ Օյլ Օֆ Օհայոն» և «Սիտիզ Սերվիս Կոմպանին», որոնք բոլորն էլ «Կոնորադա Պետրոլյում» խմբի մասն են կազմում։

Գերմանական նավթային մոնոպոլիա «Դեյչ էրդոել» դուստր ընկերություն՝ «Կոնկորդիա Օյլ Կոմպանին» արդեն հորատման աշխատանքներ է սկսել Սիրիայում (ՄԱՌ) ձեռք բերած կոնցեսիոն տարածություններում, որոնք գտնվում են էլ-Հասսակիյե և Կամիշլիի միջև ընկած շրջանում, Քուրբիայի Ռամանդաղ և Իրաքի Այն-Չաբահ նավթակիր շրջաններից ոչ շատ հեռու։

Կարաչուկում (նույնպես ՄԱՌ-ի սիրիական շրջան), որտեղ «Մենհոլ Կոմպանին», «Ատլանտիկ Ռիֆայնինգ Կոմպանի» և «Պորսմութ Ստիլ Կոմպանի» հետ միասին հետախուզություններ էին կատարում, կոնցեսիոն իրավունքները նրանց ձեռքից հետ վերցվեց այն բանից հետո, երբ Միացյալ Արաբական Ռեպուբլի-

կայի կողմից ընդունվեց օրենք, որով նավթային հարստությունների կապակցությամբ կոնցեսիաների տնօրինությունը հանձնվեց այդ նպատակի համար ստեղծված նավթային հարցերի Գերագույն օտարմին: Այդ մարմինը իր հերթին տեղական կապիտալով և նախաձեռնությամբ ստեղծելով համապատասխան կազմակերպություններ, համառ որոնումներից հետո, հայտնաբերել է հարուստ նավթահանքեր: Նշենք նաև, որ ՄԱՌ-ի եգիպտական շրջանում տեղական կապիտալով և նախաձեռնությամբ հիմնվեց նավթային հարստությունների հետադոստման առաջին ազգային ընկերությունը՝ «Սոդիևաև Ժեներալ դե Պետրոլը»: Այս ընկերության դիրեկտոր Սեյիմը, մամուլի ներկայացուցիչների առաջ հանդես գալով, հայտարարեց, թե սա հանդիսանում է Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրների նավթարդյունաբերության պատմության մեջ առաջին ղուա ազգային ընկերությունը: Այս ասպարեղը մինչև վերջին ժամանակներս փակ էր մնացած տեղական կապիտալի առաջ, և կարծես օտարերկրյա կապիտալի մոնոպոլ սեփականությունն էր դարձել»:



Թև այս կարգի իրադարձությունները, ինչ անդրադարձումներ և հետևանքներ են ունենալու այս շրջանի նավթարդյունաբերության և այնտեղ գործող կոնցեսիոն ընկերությունների հետագա վիճակի վրա, այդ մասին կուհումներ անելու կարիքը չկա, որովհետև, ընդհանուր տեղեկները ցույց է տալիս, թե այս ասպարեզում ինչ ուղղությամբ են ընթանալու գալիք իրադարձությունները:

Եթե ազգայնացում եղավ, ինչ խոսք, որ բոլոր՝ մեծ թե փոքր՝ նավթային մոնոպոլիստական խմբավորումները կզրկվեն Մերձավոր և Միջին Արևելքի նավթը շահագործելու իրավունքից, և թալանչիական մասշտաբների հասնող շահագործումից բխող վիթխարի շահույթներից: Սակայն, մինչ ազգայնացումը հետաքրքիր է քննել, թե ինչ հետևանքներ կունենա նորեկների կողմից, այս բնագավառը մուտք գործելը:

Առաջին անմիջական հետևանքը կլինի այն, որ Մերձավոր և Միջին Արևելքում նավթային մոնոպոլիաների համար վերջերս (և ընդ որում մեծերի միջև երկար պայքարից հետո) ստեղծված կայունության վիճակը կխախտվի: Եվ երկրորդ, այս երկրների իշխանությունները հետգհետե ավելի մեծ հետևողականությամբ կպահանջեն գոյություն ունեցող կոնցեսիոն պայմանների վերանայումը:

<sup>1</sup> Le Journal d' Egypte, Le Caire. 18 Mars. 1958.

Այդ մասին է վկայում այս շրջանի նավթարդյունաբերությանը վերաբերող հարցերին մոտիկից ծանոթ հետևյալ երկու անձնավորությունների (մեկը տեղացի, իսկ մյուսը անգլիացի) խոստովանությունները: Սաուդյան Արաբիայի Ենավթային Հարցերի Խորհրդի նախագահ Աբդուլլահ Քարիբին<sup>1</sup>, այս կապակցությամբ, վերջերս հայտարարել է, որ Կուվեյտ-Ճապոնական համաձայնագրի պայմանները լավ ընդունելություն գտան արաբական շրջաններում, ուստի չի բացառվում այն հավանականությունը, որ գալիք տասը տարիների ընթացքում այդ պայմանները կիրառում գտնեն Արաբական երկրներում: Աբդուլլահ Քարիբու այս հայտարարությունը պետք է համարել համեստ կանխատեսում: Տասը տարի հետո հավանաբար այս երկրների նավթային հարստությունների շահագործման այժմյան Կուվեյտ-Ճապոնական կոնցեսիոն պայմաններից ավելի բարենպաստ պայմաններ ձեռք բերվեն: Չի կարելի նաև բացառել աղգայնացման հավանականությունը:

Որ այս ասպարեզում արդեն status quo-ի խախտում կա, այդ այսօրս չքի զարնող փրականություն է, ու այդ մասին վկայում են Գ. Քուզենդհատի (հայտնի նավթային էկոնոմիստ) խոստովանությունները, թե և... ինչ պետք է սպասել, եթե Մերձավոր Արևելյան պետությունները օգտագործելով իրենց պայմանագրային իրավունքները, գոյություն ունեցող կոնցեսիաների պայմանների վերանայում պահանջեն, դրանք նոր պայմանագրերի (իտալական, ճապոնական և այլն—Ղ. Ք.) հողվածների հետ համաձայնեցնելու համար: Իտալո-իրանական պայմանագիրը հարված հասցրեց 50/50 %-ի հարաբերության ֆորմուլային: Իսկ և... Կուվեյտ-Ճապոնական պայմանագիրը,— ինչպես ընդգծում է հողվածագիրը,— դեռևս ավելի հեռու է գնում<sup>2</sup>: Ըստ որում ըսյն ճանապարհներ են բացել նոր և ավելի բարենպաստ պայմանների ֆոնի վրա հին պայմանագրերը վերանայելու համար: Այնուհետև ասում է նա, «... անուրանալի ճշմարտություն է այն փաստը, որ միջազգային խոշորագույն խմբավորումների և հատկապես ամերիկյան նավթային մոնոպոլիաների կողմից (1920-ական թվականներից սկսած մինչև 1950-ական թվականները) ստեղծված մոնոպոլ դրությունը արդեն խախտվել է: Այս ասպարեզը մուտք են գործում գերմանական, ֆրանսիական, շվեյցարական, իտալական... և այլ նավթային մասնագետներ»<sup>3</sup>:

<sup>1</sup> The Petroleum Times, September 26, 1958, p. 793.

<sup>2</sup> The Petroleum Times, September 26, 1958, pp. 793—4.

<sup>3</sup> Նույն տեղում: (Երբ նա մասնագետներ է ասում պետք է հասկանալ մոնոպոլիստական խմբավորումներ):



Ամփոփելով նորերի կամ անկախների ներթափանցման հարցը Մերձավոր և Միջին Արեւելքի նավթարդյունաբերության մեջ անհրաժեշտ ենք համարում նշել հետևյալը:

Իմպերիալիստական խոշոր տերութիւնները և առաջին հերթին Ամերիկայի Միացյալ Նահանգները աշխատում են որևէ ձևով վարձատուտույց լինել այն երկրների նկատմամբ, որոնք ակտիվ մասնակցութիւն են ունենում զանազան իմպերիալիստական խրմբավորումներում և ռազմական բռնկներում: Հաճախ նորերը կամ անկախները որևէ ձևով կապված են լինում խոշոր մոնոպոլիաների հետ և հանդիսանում են նրանց կցորդները: Այդպիսով, տվյալ նոր երևույթը կարելի է նկատել որպես հիշյալ երկրներում գաղութարարների ազդեցութիւնը կամ գաղութականութիւնը պահպանելու բաղձազան ձևերից մեկը:

Այնուհետև, նորերի կամ անկախների երևալը հետևանք է այն կոնֆլիկտների, որոնք մեր օրերում հաճախ տեղի են ունենում գաղութատեր պետութիւնների և գաղութային երկրների միջև:

Նոր երևույթը բացատրող կարևոր գործոններից է սոցիալիստական հզոր լազերի կողմից տարվող հետևողական քաղաքականութիւնը՝ նրա եղբայրական, անշահախնդիր օգնութիւնը թույլ դարգացած երկրների ժողովրդական տնտեսութիւնը: Այս հանգամանքը որոշ չափով սահմանափակում է մոնոպոլիաների թելադրելու հնարավորութիւնները և հասկանալի է դարձնում շահույթի և հոնորարների վերանայման նոր պահանջները:

Եվ վերջապես, որոշ երկրներ իրենց ազգային անկախութիւնը ձևով բերելուց հետո ավելի կամ պակաս չափով դրսևորում են ինքնուրույնութիւն՝ տնտեսական և քաղաքական մի շարք հարցեր լուծելիս:

Այսպիսով, այս նոր երևույթը կարելի է գիտել որպես տեղաշարժ մոնոպոլիաների անառարկելի տիրապետութիւն վերացման ուղղութիւնը: Բայց մեկ մոնոպոլ կազմակերպութիւնը մյուսով փոխարինելով, նույնիսկ ավելի նպաստավոր պայմաններով, իմպերիալիզմի ջահագործման էութիւնը այս երկրներում չի փոխվում:

Մերձավոր և Միջին Արեւելքի երկրների տնտեսութիւնը, նույն թվում նաև նավթարդյունաբերութիւնը կսկսի ազատ զարգանալ, երբ կվերացվի մոնոպոլիաների հսկողութիւնը, երբ նրանք դուրս կվճռվեն այդ շրջաններից և ժողովուրդներն իրենք կդառնան իրենց Հայրենիքի բոլոր հարստութիւնների տերը:

А. К. ТУРЯНИЦ

## НОВЫЕ НЕФТЯНЫЕ КОНЦЕССИИ В СТРАНАХ БЛИЖНЕГО И СРЕДНЕГО ВОСТОКА

### Резюме

В статье указывается, как в течение последних лет в нефтяную промышленность Ближнего и Среднего Востока стали проникать сравнительно мелкие компании (так называемые *outsiders-ы*), независимые от нефтяных картелей. Отмечая изменения, происшедшие после второй мировой войны в соотношении сил между лагерем социализма и капитализма, а в зависимых странах между империализмом и национально-освободительными силами, автор показывает, как правящие круги ряда стран Ближнего и Среднего Востока под влиянием национально-освободительной борьбы народов этих стран за самоопределение и национальную независимость, освобождаются от господствующего влияния иностранных империалистических монополий и, в свою очередь, вступают в контакты с компаниями, стоящими вне картелей и устанавливают торговые и другие связи со странами социалистического лагеря.

В статье анализируются события, связанные с деятельностью этих небольших компаний *outsiders-ов*, рассматриваются связи этих «независимых» компаний с крупными монополиями.

Ռ. Պ. ԿՈՆԴԱԿՉՅԱՆ

ԱՄԵՐԻԿԱՆ ՄՈՆՈՊՈԼԻՍՏԱԿԱՆ ԿԱՊԻՏԱԼԻ ՆԵՐՆՈՒԺՈՒՄԸ  
ԹՈՒՐՔԻԱ

Նրկրորդ համաշխարհային պատերազմից հետո ամերիկյան սաղմամոլ մոնոպոլիստական շրջանները հանդես եկան համաշխարհային տիրապետության ագրեսիվ պլաններով, որոնց իրականացման գործում մեծ տեղ է տրվում ամբողջ Մերձավոր և Միջին Արևելքին և առանձնապես Թուրքիային:

Թուրքիան այդպիսի նշանակություն է ստանում այն պատճառով, որ նա սահմանակից է Սովետական Միությանը ու Բուլղարիայի Ժողովրդական Ռեսպուբլիկային, գերիշխում է Սևծովյան նեղուցների ավազանում ու ստրատեգիական կարևոր դիրքեր է զբաղում Եվրոպայից դեպի Ասիա ու Աֆրիկա տանող ծովային, օդային ու ցամաքային միջազգային նշանակություն ունեցող ճանապարհների վրա:

Ամերիկյան մոնոպոլիստները միաժամանակ ձգտում են Թուրքիայում դավթի հումքի նոր աղբյուրներ և ձեռք բերել ազդեցության ոլորտներ, այն վերածել իրենց ապրանքների ու կապիտալի արտահանման շուկայի՝ բարձր շահույթներ ստանալու նպատակով:

Ահա թե ինչու չպետք է բոլորովին պատահական համարել այն, որ պատերազմից հետո Միացյալ Նահանգները, հանդես գալով թույլ զարդացած կապիտալիստական երկրներին «օգնելու» պլաններով, իրենց ռազմական «օգնությունը» հենց առաջին հերթին տրամադրեցին Թուրքիային:

Թուրքիայի վզին փաթաթելով ռազմական «օգնության» օղակը, ԱՄՆ-ը նպատակ ուներ և ունի այն վերածելու իր ռազմա-քաղաքական պլանգրամի Մերձավոր ու Միջին Արևելքում, հաստատելու գերիշխանություն երկրի էկոնոմիկայի, ներքին ու արտաքին քաղաքականության վրա:

Թուրքիայի կառավարող շրջանները սիրահոժար ու գրկաբաց ընդունեցին ամերիկյան ռադմական ու տնտեսական «օգնութիւնը», որովհետև վերջինիս նպատակները համապատասխանում էին նաև իրենց դասակարգային նեղ շահերին և սոցիալիստական երկրների դեմ ուղղված ագրեսիվ պլաններին:

«Տրումենի դոկտրինայի», «Մարշալի պլանի», «անվտանգության փոխադարձ ապահովման» ու «արտասահմանյան գործարքներին» վարչութիւնների և դեռ վերջերս հռչակված «Դալեսի-էյզենհաուերի դոկտրինայի» հիման վրա, ԱՄՆ-ը մինչև 1959 թ. Թուրքիային տրամադրել է ավելի քան երկու միլիարդ դոլլարի ռազմական ու մոտ մեկ միլիարդ դոլլարի տնտեսական. տեխնիկական և այլ «օգնութիւն»<sup>1</sup>:

Թուրքական կառավարութիւնը իր հերթին հսկայական գումարներ է ծախսում երկրի ռազմականացման համար: Վերոհիշյալ ժամանակաշրջանում Թուրքիայի ընդհանուր ռազմական ծախսերը կազմել են մոտ 15 միլիարդ թուրքական լիրա, որը կազմում է տարեկան պետական բյուջեի 40—60 %: 1959 թ. պետական բյուջեի համաձայն, ուղղակի ռազմական ծախսերը կազմելու են 1142 մլն. թ. լ. կամ 181 մլն. թ. լ. ավելի, քան անցյալ տարի, իսկ ընդհանուր ռազմական ծախսումները՝ մոտ 2 մլրդ. թ. լ.:

1952 թ. փետրվարի 18-ին Թուրքիան միացավ Հյուսիս-ատլանտյան ռազմական խմբավորմանը, որից հետո ամերիկյան ռազմաօդային ու ծովային բազաների, ստրատեգիական նշանակութիւն ունեցող ավտոմոբիլային ու երկաթուղային ճանապարհների շինարարութիւնը և բանակի վերազինումը այստեղ ընդունեցին ավելի արագաթափ ընթացք:

Ժամանակակից Թուրքիան ակտիվ մասնակցութիւն է ունենում Հյուսիս-ատլանտյան ու իր ճգնաժամը ապրող ՍԵՆՏՕ (Նախկին Բաղդադի) ռազմական խմբավորումների ագրեսիվ գործողութիւններին՝ ուղղված արաբական ժողովուրդների դեմ:

1959 թ. մարտի 5-ին ԱՄՆ-ի ու Թուրքիայի միջև կնքվեց երկկողմանի ռազմական համաձայնագիր: Ինչպես նշվում է Սովետական Կառավարության հայտարարության մեջ, ագրեսիայի գոյութիւն չունեցող սպառնալիքից «պաշտպանվելու» պատրվակով կնքված հիշյալ համաձայնագիրը նշանակում է, որ Թուրքիան էլ ավելի ամուր կերպով է կապվում ԱՄՆ-ի ռազմակառքին, ներառ-

<sup>1</sup> Անհրաժեշտ է նկատի ունենալ, որ ամերիկյան տնտեսական ու այլ «օգնութիւն» զգալի մասը որպէս կանոն ծախսվում է ռազմական նպատակների համար:

յայ այդ երկրի տերիտորիան ամերիկյան զինված ուժերի մտցնելը ու նրա վերածումը ԱՄՆ-ի պլացդարմի՝

Սովետական կառավարության հայտարարության մեջ նշվում է նաև, որ ԱՄՆ-ը նախատեսում է Թուրքիան դարձնել իր գլխավոր փոխադրամասային բազան ԱՄՆ-ի հարավային սահմանների մոտակայքում:

Սովետական Միությունը Թուրքիային բաղձիցս նախազգուշացրել է, որ Թուրքական կառավարողների մասնակցությունը սպասարկությունների մրցավազքի քաղաքականությունը Թուրքական ազգի սու պետությունը սպառնալիքի տակ կղնի, իմպերիալիստների կույմից ռազմական կոնֆլիկտի սանձազերծման դեպքում:

Չնայած այն հանգամանքին, որ ամերիկյան պետական կապիտալը ռազմական, տնտեսական «օգնություն» ու զանազան վարկերի միջոցով դեռևս ժողովրդա-ոնսպուրիկական պարտիայի կառավարման ժամանակ արդեն ձեռք էր բերել վճռական ազդեցություն Թուրքիայի էկոնոմիկայի ու քաղաքականության վրա, այնուամենայնիվ, մինչև 1951 թ. օտարերկրյա ու հատկապես ամերիկյան մոնոպոլիստական կապիտալը լայն հնարավորություն չունեի կապիտալիզմի դրամներ կատարելու Թուրքական էկոնոմիկայում: Դրան խանգարում էր 30-ական թվականներին հռչակված պետական կապիտալիզմի՝ էտաթիզմի քաղաքականությունը:

Այդ իսկ պատճառով էլ ամերիկյան մոնոպոլիստական շրջանները, լայն աջակցություն ցույց տվեցին Թուրքական Դեմոկրատական պարտիային իշխանության գլուխ անցնելու համար, որի ծրագիրը՝ աղատ հնարավորություն է ընձեռում օտարերկրյա մոնոպոլիստական կապիտալի ներթափանցմանը Թուրքիա՝ տեղական մասնավոր կապիտալի հետ հավասար սկզբունքներով:

Ամերիկյան մոնոպոլիստական կապիտալի աջակցությունը Դեմոկրատական պարտիային վճռական նշանակություն ունեցավ 1950 թ. մայիսի պառլամենտական ընտրություններում վերջինի հաղթանակի համար:

Դեմոկրատական պարտիան ու նրա կառավարությունը, որոնք արտահայտում են Թուրքական խոշոր բուրժուազիայի, ֆինանսական ու առևտրական շրջանների և կալվածատիրության շահերը, ամերիկյան մոնոպոլիստների բացահայտ ճնշման ներքո ընդունեցին մի շարք օրենքներ օտարերկրյա մոնոպոլիստական կապիտալի ներխուժմանը աջակցելու ուղղությամբ:

<sup>1</sup> «Правда», 26 марта 1959 г.

<sup>2</sup> Տես Ժրադրի 43-րդ հոդվածը, T. Tunaya, «Türkiyede siyasi partiler» (1859—1952), Istanbul, 1952, s. 667.

1951 թ. օգոստոսի 1-ին թուրքական մեջլիսը ընդունեց № 5821 օրենքը օտարերկրյա կապիտալի աջակցման մասին, որի հիմնական սկզբունքները առաջարկել էին Վերակառուցման և զարգացման միջազգային բանկի խորհրդականները<sup>1</sup>: Այս օրենքի հիման վրա օտարերկրյա մասնավոր կապիտալը ազատ հնարավորություն էր ստանում էներգետիկ արդյունաբերության, կապի, հասարակական աշխատանքների ու տուրիստական կազմակերպությունների մեկ կապիտալներգումներ կատարելու համար: Օտարերկրյա մոնոպոլիաներն իրավունք ստացան կապիտալներգումներ կատարելու ոչ միայն վալյուտային, այլև շինարարական ու մեքենայական սարքավորումների ու ֆաբրիկա-առևտրական պատենտների ձեռք: Այդ նույն օրենքի համաձայն, ֆինանսների մինիստրը իրավունք էր ստանում հրաշխավորելու թուրքական ֆիրմաներին տրվող օտարերկրյա երկարատև վարկերը մինչև 1 մլրդ. թ. Լ. գումարով: Վերոհիշյալ օրենքը օտարերկրյա կապիտալին իրավունք էր տալիս ներդրման օրից հինգ տարվա ժամկետը լրանալուց հետո միայն կապիտալները փոխադրել թուրքիայից, իսկ շահույթները՝ ոչ ավելի քան ներդրված կապիտալից ստացված շահույթի 10% շահիով<sup>2</sup>: Նախորդ ժամանակաշրջանի համեմատությամբ, այս օրենքը թուրքիայի էկոնոմիկայի գոնեները որոշակիորեն բացում էր օտարերկրյա մոնոպոլիաների առաջ: Չնայած այն հանդամանքին, որ օրենքի վերջին երկու կետերը որոշ շահով սահմանափակում էին օտարերկրյա կապիտալի ազատությունը, այնուամենայնիվ օտարերկրյա մասնավոր կապիտալի, հատկապես ամերիկյան մոնոպոլիաների ներխուժումը թուրքիա անհամեմատ ակտիվացավ:

Արդեն 1951 թ. ամերիկյան «Մորիսոն-Նադսեն», «Ստանդարտ Օյլ Օֆ Նյու-Ջերսի» և «Սոկոնի վակուում» ընկերությունները թուրքիայում սկսեցին ծավալել իրենց գործունեությունը:

«Ֆորտիլայզեր կորպորեյշն Օֆ Ամերիկա» ֆիրման և թուրքական բանկերն ու ձեռնարկություններն այդ նույն թվականին հիմնեցին «Գյուլրրե ֆաբրիկալարի թուրք անոնիմ շիրքեթի» ակցիոներական խառը ընկերությունը՝ հանքային պարարտանյութերի մոնոպոլ արտադրության համար:

Ընկերությունը Ալեքսանդրետտայում (Իսկենդերուն) 1952 թ. կառուցեց սուպերֆոսֆատի գործարան: Ամերիկյան ընկերության

<sup>1</sup> «The Economy of Turkey». An Analysis and Recommendations for A Development Program. Baltimor, 1951, p. 167.

<sup>2</sup> R. Cenani, «Foreign Capital Investments in Turkey», Istanbul, 1954, p. 17—22.

րաժինը կազմում էր ընդհանուր դրամագլխի 51 %: 1952 թ. հունվարի 21-ին ամերիկյան «Ռալֆ Պարսոնս» ֆիրմայի ու թուրքական կառավարության միջև կնքված պայմանագրի համաձայն վերոհիշյալ ֆիրման ստացավ Բաթմանում (Արևելյան Թուրքիա) նավթաթոր գործարանի, նավթամբարի, լաբորատորիայի, նորոգման արհեստանոցի, մղիչ կայանի, ինչպես նաև Ռամանդաղից ու Հարպանից մինչև Բաթման նավթամուղի կառուցման պատվերը: Բաթմանի նավթաթոր գործարանը շահագործման հանձնվեց 1955 թ. Այարտվել է նաև վերոհիշյալ նավթամուղի կառուցումը<sup>1</sup>:

1953 թ. Թուրքիայում ներդրված ամերիկյան կապիտալը կազմեց ավելի քան 33 միլիոն դոլլար, որից 11 միլիոնը ներդրվել էր նավթային, 6 միլիոնը՝ ծխախոտի և մնացած գումարը՝ էներգետիկ, դեղագործական ու արդյունաբերության այլ ճյուղերի մեջ<sup>2</sup>: Այդ նույն թվականին Թուրքիայում գործող ամերիկյան ֆիրմաների թիվը հասավ 180-ի, այդ թվում, բացի վերոհիշյալներից՝ «Ֆեդերալ մոտոր թրաք», «Բ. Ֆ. Գուլդրիչ», «Յունայտեդ ստեյտս ռաբբեր» և այլ մոնոպոլիստական միավորումներ:

Ինչպես երևում է վերոհիշյալ փաստերից, ամերիկյան մոնոպոլիստական կապիտալի ներխուժումը Թուրքիա որոշակիորեն ակտիվացավ: Բայց շնայած այդ հանգամանքին՝ ե. ինչպես սպասելի էր ամերիկյան գործարար շրջաններում չէին դադարում դեռևս Թուրքիայում գոյութուն ունեցող սահմանափակումները վերացնելու հրամայական պահանջները:

Այսպես օրինակ, արտահայտելով ամերիկյան մոնոպոլիստների շահերը, Թուրքիայում ամերիկյան նախկին դեսպան Զ. Մակգրին (Տեխասի նահանգի խոշոր նավթարդյունաբերող) գրում էր՝

«Սակայն գնալով ավելի ակնառու էր դառնում, որ 1951 թվականի օրենքը անհրաժեշտ խթաններ չէր ստեղծում կապիտալի արտասահմանյան ներդրողների համար»<sup>3</sup>: Նույնպիսի պահանջներով հանդես եկան նաև «Պետրոլեում պրես սերվիս» և մոնոպոլիստական կապիտալի շահերի շատագույն տրիշ հանդեսներ:

Օտարերկրյա կապիտալի խրախուսման մասին նոր օրենք մշակելու նպատակով Թուրքական կառավարության վրա ճնշում գործադրվեց ինչպես ամերիկյան մոնոպոլիստական շրջանների, այնպես էլ կառավարության կողմից:

<sup>1</sup> «Экономическое положение капиталистических стран в 1955 году», М. 1956, стр. 177.

<sup>2</sup> «A Survey of American Interests in the Middle East», Washington 1953, p. XIII.

<sup>3</sup> «Foreign Affairs», 1954, July, p. 628.

Ահա նոր օրենքի բուն պատմությունը: 1953 թ. փետրվարի 2-ին ԱՄՆ-ի պրեզիդենտ էյզենհաուերը կոնգրեսին հղած իր դիմումում ուղղակի հայտարարեց, որ կառավարությունը մտադիր է բոլոր միջոցներով աջակցելու արտասահմանում կատարվող ամերիկյան կապիտալներդրումներին<sup>1</sup>, որից հետո այդ մասին Քուրթայի պրեմիեր-մինիստր Մենդերեսի հետ սկսեց նախնական բանակցություններ վարել Քուրթայում ամերիկյան տնտեսական միսիայի ղեկավար Դեյտոնը: Մենդերեսը համաձայնվեց Դեյտոնի առաջարկության հետ և օտարերկրյա մասնավոր կապիտալի աջակցման օրենքի նախապատրաստական աշխատանքներն սկսեցին ընթանալ արագ քայլերով:

Այդ նույն թվականին Քուրթայի արդյունաբերության զարգացման բանկի<sup>2</sup> մասնագետների մի խումբ զբաղվեց օտարերկրյա կապիտալի խրախուսման հարցի ուսումնասիրությամբ: Բանկի վարչությանը ներկայացված խմբի զեկուցման մեջ ուղղակի առաջարկվում էր ամեն կերպ խրախուսել օտարերկրյա կապիտալի ներթափանցումը Քուրթիա:

1953 թ. օգոստոսին Քուրթիա ժամանեց ամերիկյան էքսպերտների միսիան, ԱՄՆ-ի կոնգրեսի արտաքին տնտեսական հանձնաժողովի նախագահ և պրեզիդենտի անձնական խորհրդական Կլարենս Ռենդոլի գլխավորությամբ: Ռենդոլը «Ինգլենտ ստիլ» ընկերության նախագահն է և նրա միսիան ներկայացնում էր ինչպես ամերիկյան կառավարությանը, այնպես էլ ամերիկյան մոնոպոլիստական շրջանները: Ռենդոլի միսիան ունեցավ վճռական նշանակություն նոր օրենքը մոնոպոլիաների շահերի համապատասխան դարձնելու տեսակետից: Ռենդոլը մի շարք հանդիպումներ ունեցավ Քուրթական պետական ու գործարար շրջանների հետ: Վերջում միսիան Քուրթական կառավարությանը ներկայացրեց իր առաջարկությունները, որոնց էությունը հետևյալն էր.

Քուրթայի կառավարությունը օտարերկրյա բոլոր ընկերություններին թույլատրում է կապիտալներդրումներ կատարել տրն-

<sup>1</sup> «New York Times», February 3, 1953.

<sup>2</sup> Այս բանկը հիմնվել է 1950 թ. մարտի 9-ին, որի նախնական գրամազլի է 50 %<sup>2</sup> 9 մլն. դոլլար արամազրվել է Վերակառուցման ու զարգացման միջազգային բանկի, իսկ մնացածը՝ Քուրթական բանկերի կողմից: ԹԱԶԲ-ի կանոնադրության համաձայն, այն պետք է աջակցի Քուրթայի էկոնոմիկայում օտարերկրյա մոնոպոլիստական կապիտալի ներթափանցմանը: Քուրթական կառավարությունը խոստացավ նաև յխանձվել բանկի գործունեությանը, և երաշխավորել նրա շահույթները: Բանկի գերեկտորն է ամերիկացի նորման թաուկերը:



տեսութեան այն բնագավառում, որն անհրաժեշտ կդանեն իրենք լրնկերութիւնները և վերացնում է շահույթները արտասահման փոխադրելու գործում նախկին օրենքի սահմանափակումները: Այնուհետև թուրքական կառավարութիւնը սահմանափակում և պարօրնդածում է պետական ձեռնարկութիւնների գործունեութեան շրջանակները և աղատ մրցակցութեան սկզբունքը հավասարապես տարածում ինչպես թուրքական պետական ու մասնավոր, այնպես էլ օտարերկրյա մասնավոր կապիտալի վրա: Միտիան առաջարկում էր նաև հեշտացնել թուրքական ընկերութիւնների ակցիաների վաճառքը օտարերկրյա ֆոնդային բիրժաներում և այլն<sup>1</sup>:

Թուրքիայի կառավարութեանը Ռենդուլի ներկայացրած առաջարկութիւններում իր առավել ցայտուն և ուղղակի արտացոլումը գտավ Ամերիկյան մոնոպոլիաների թալանչիական՝ «բաց դռների» և «հավասար հնարավորութիւնների» քաղաքականութիւնը:

Ռենդուլի վերադառնալուց հետո, 1953 թ. սեպտեմբերին Թուրքիայի ֆինանսների մինիստր Ն. Փոլատկանը մեկնեց ԱՄՆ, հենց տեղում քննելու օրինագծի վերջնական նախապատրաստման հետ կապված հարցերը: Օրինագիծը մեծ զոհունակութիւն առաջացրեց արտասահմանյան մոնոպոլիստական շրջաններում, այն ամեն կերպ փառաբանվում էր նաև թուրքական կառավարողների և զործարար շրջանների կողմից:

1954 թ. հունվարի 11-ին օտարերկրյա կապիտալներդումների մասին նոր օրինագիծը ներկայացվեց մեջլիսի քննարկմանը, որը առաջ բերեց ոչ միայն ընդդիմադիր պարտիաների, այլ նաև կառավարող պարտիայից մեջլիսի որոշ անդամների բուռն բողոքը: Մեկ շաբաթվա քննարկումից հետո, նույն թվականի հունվարի 18-ին մեջլիսը 248 ձայնով ընդդեմ 35-ի հաստատեց № 6274 օրենքը՝ «Օտարերկրյա կապիտալի խրախուսման մասին»<sup>2</sup>:

Այդ նույն ամսի վերջերին Թուրքիայի պրեզիդենտ Բայարը էյզբենհաուերի հրավերով մեկնեց ԱՄՆ: Ամերիկյան մոնոպոլիաների հովանավորութիւնը ձեռք բերելու համար, թուրքական կառավարողները և անձամբ ինքը Բայարը շէին ցանկանում նրանց ներկայանալ դատարկ ձեռքերով: Ահա թե ինչով պետք է բացատրել այն հապճեպութիւնը, որ հանդես բերեցին թուրքական կառավարողները

<sup>1</sup> R. Cenani, «Foreign Capital Investments in Turkey», p. 13.

<sup>2</sup> Նույն տեղում, էջ 14:

<sup>3</sup> «Foreign Affairs», նույն տեղում, էջ 628:

Նույնիսկ այս հանդեսի ավալներով ստացվում է, որ օրենքը ընդունվել է ձայների շնչին մեծամասնութեամբ և Դեմոկրատական պարտիայից մեջլիսի 408 ղեպուտատներից վերոհիշյալ օրենքի դեմ քվեարկել են 100-ը:

նոր օրենքը նախապատրաստելու և մեղիսով անցկացնելու հարցում: Վերոհիշյալ օրենքը ամերիկյան մոնոպոլիաներին մատուցվեց ուղղակի ոսկյա սկուտեղի վրա և Վուր շէ, որ Բայարը ԱՄՆ-ում արժանացավ «Մառայության համար» շքանշանի:

Հունվարի 18-ի օրենքի համաձայն կապիտալներդրումների ոչնչով չեն սահմանափակվում: Օտարերկրյա մոնոպոլիաները իրավունք ստացան ցանկացած ժամանակ արտասահման փոխադրել իրենց կապիտալը՝ համաձայն գոյություն ունեցող կուրսի և շահութիւնները՝ անսահմանափակ չափով:

Օրենքը երաշխավորում էր այն կապիտալներդրումները, որոնք կատարվել էին առաջ: Այն նախատեսում էր նոր ձեռնարկությունների շահագործման առաջին ժամանակաշրջանում օտարերկրյա մասնագետների օգտագործումը: Օրենքը նախատեսում էր նաև հատուկ կառավարական հանձնաժողովի ստեղծում, որն իրավունք էր ստանում տնօրինել օտարերկրյա կապիտալներդրումների թուլությունների գործը<sup>1</sup>:

Այնուհետև թուրքական կառավարութունը մենդոլի հանձնարարականների համաձայն Նյու-Յորքում հիմնեց թուրքական ինֆորմացիոն կազմակերպություն:

Օտարերկրյա կապիտալի խրախուսման նոր օրենքը գոհունակությամբ ընդունվեց ամերիկյան բիզնեսմենների կողմից, որը միավելորդ վկայումն է թուրքիայի էկոնոմիկայում կապիտալներդրումներ կատարելու նրանց շահագրգռվածության մասին: Այսպես օրինակ, Մակգին գոհունակությամբ նշում է, որ «Այդ օրենքը... համարվում է օտարերկրյա կապիտալներդրումների մասին եղած ամենալիբերալ օրենքներից մեկը»: «Յորշուն» հանդեսը նույնպես գովեստով արտահայտվեց այդ օրենքի մասին. «Արդեն այժմ; կապիտալներդրումների համար բարենպաստ պայմաններ ստեղծելու ասպարեզում թուրքերը ավելի շատ են արել, քան ԱՄՆ-ի դաշնակիցներից որևիցե մեկը»<sup>2</sup>:

Վերոհիշյալ օրենքի ընդունումից հետո, ամերիկյան և արևմուտյան երկրների մոնոպոլիստական կապիտալի ներխուժումը թուրքիա օրեցօր ուժեղանում է:

Օտարերկրյա մոնոպոլիաների ներխուժումը թուրքական էկոնոմիկա կատարվում է մի շարք ուղիներով՝ արդյունաբերական ձեռնարկությունների շինարարություն թուրքական կառավարության ու

<sup>1</sup> R. Cenani, «Foreign Capital Investments in Turkey», p. 23—30.

<sup>2</sup> «Foreign Affairs», 1954, July, p. 628

<sup>3</sup> «Fortune», 1954, June, p. 122—123.

մասնավոր կապիտալի և իրենց մոնոպոլիտաների հաշվին, ինչպես նաև օտարերկրյա ու տեղական մասնավոր կապիտալի միջև խառնակցիոններական ընկերությունների հիմնման միջոցով:

Արդեն 1954 թ. մարտի վերջին ամերիկյան «Ջեներալ թայեր Բնդ Ռարբեր» ֆիրման թույլտվություն ստացավ Սաամբուլի արվարձանում ավտոդոզերի գործարանի կառուցման համար: «Մասսեյ Խարիս» և «Ֆեդերալ թրոթ» ամերիկյան ֆիրմաները թույլտվություն ստացան առաջինը Ադապադարի մոտ գյուղատնտեսական մեքենաների, իսկ երկրորդը՝ Անկարայի մոտ բեռնատար ավտոմեքենաների գործարանների շինարարության համար: «Մինեպպոլիս Մոլինե» ֆիրմայի ու Թուրքիայի Գյուզբանկի, մեքենաշինական ու քիմիական արդյունաբերության ու գյուղատնտեսական մեքենաշինության ընկերությունների միջև հիմնվեց խառն բաժնետիրական ընկերություն, որի դրամագլուխը կազմում է 20 մլն. թ. լ. և որի կոնտրոլ ծրարը պատկանում է ամերիկյան ֆիրմային:

Հիմնվել է նաև խառը ակցիոններական ընկերություն «Պարուտեկ Տրատինգ Աչենչի» ֆիրմայի ու թուրք առևտրականներ Մ. Դիլբերի ու է. Շովանի միջև քաթանի ֆաբրիկայի շինարարության նպատակով և 9 մլն. թ. լ. դրամագլխով: Ամերիկյան «Ռեմինգտոն» ֆիրման թուրքական ձեռնարկատերերի հետ միասին Սաամբուլում կառուցում է գրամեքենաների գործարան և այլն: Ամերիկյան մոնոպոլիստական կապիտալի Թուրքիա ներխուժման մասին պերճախոս կերպով խոսում են հետևյալ թվական տվյալները: Եթե 1955 թ. նոյեմբերին օտարերկրյա ուղղակի կապիտալներդրումները՝ Թուրքիայում կազմեցին 120 մլն. թ. լ., իսկ համատեղ կապիտալներդրումները՝ 230 մլն.,<sup>1</sup> ապա 1957 թ. օտարերկրյա ուղղակի ներդրումները կազմեցին արդեն 216,7 մլն. թ. լ.: Այդ նույն ժամանակաշրջանում օտարերկրյա ուղղակի կապիտալներդրումները ըստ արդյունաբերության ճյուղերի կազմում էին՝ շինանյութերի արդյունաբերության՝ 72,9, սննդի՝ 25,7, էլեկտրաէներգիայի՝ 14,2, քիմիական՝ 12,5, մետալուրգիական՝ 10,0, թղթի՝ 9,2, գյուղ-մեքենաշինության՝ 8,9, ռետինի՝ 1,1 մլն. թ. լ. և մնացածը՝ արդյունաբերության այլ ճյուղերի մեջ:

Ընդհանուր առմամբ վերցրած, վերոհիշյալ երկու օրենքների հիման վրա 1951 թ. մինչև 1958 թ. սկզբները օտարերկրյա մոնոպոլիաների ուղղակի կապիտալներդրումները Թուրքիայում կազմե-

<sup>1</sup> «Resmi gazete», 1955. Kasım 2.

- «Бюллетень иностранной коммерческой информации», М. 1957, № 102, стр. 6.

ցին 505,4, որից օտարերկրյա ու թուրքական կապիտալի համասեյն-  
ներդրումները 288,8 մլն. թ. լիրա<sup>1</sup>։

Ամերիկյան կապիտալը իր ներխուժումը թուրքիա ուժեղացնում է նաև թԱԶԲ-ի միջոցով, որի ամբողջ գործունեությունը ուղղված է ոչ թե երկրի անկախ տնտեսական զարգացմանը նպաստելուն, այլ ընդհակառակը, աջակցելու երկրի էկոնոմիկայում ամերիկյան կապիտալի դիրքերի ամրապնդմանը։ Ամերիկյան կապիտալը թԱԶԲ-ի միջոցով թափանցում է հատկապես արդյունահանող ու թեթև արդյունաբերության մեջ։ Իր գործունեության 6 տարիների ընթացքում բանկը վարկավորել էր 318 ձեռնարկությունների՝ 142,6 մլն. թ. լ. ընդհանուր գումարով<sup>2</sup>։

Թուրքական մամուլում չկան ստույգ տվյալներ ամերիկյան կապիտալներդրումների ընդհանուր գումարի մասին, բայց մեր հաշվումների<sup>3</sup> համաձայն օտարերկրյա կապիտալներդրումները 45—50 % -ը ընկնում է ամերիկյան մոնոպոլիաներին։

Օտարերկրյա մոնոպոլիատական կապիտալի օգտին թուրքական կառավարության մյուս կարևոր միջոցառումը նավթի մասին ընդունված օրենքն է։

Թուրքիայում ամբողջ երկրաբանական-հետախուզական աշխատանքները կենտրոնացված էին էթիբանկի բնական ռեսուրսների հետախուզման ու շահագործման ինստիտուտի ձեռքին։ Ինչպես նշվում է Վերականուցման ու զարգացման միջազգային բանկի միսիայի 1951 թ., մայիսի 15-ի հաշվետվության մեջ, Թուրքիայի մասնավոր ձեռնարկատերերը իրավունք չունեին շահագործելու իրենց կողմից հայտնաբերված հանքային հարստությունները, նրանք մուտք չունեին նաև լեռնահանքային ինստիտուտ, որը մոնոպոլ իրավունք ուներ բոլոր երկրաբանական-հետախուզական աշխատանքների նկատմամբ<sup>4</sup>։ Վերոհիշյալ բանվր պահանջեց վերացնել այդ սահմանափակումները ու օտարերկրյա մոնոպոլիստներին թույլատրել կապիտալներդրումներ կատարելու երկրի նավթային արդյունաբերության մեջ<sup>4</sup>։ Բանկի այս պահանջը շատ շուտով օրինականացվեց թուրքական կառավարության կողմից։

Ճիշտ է, որ Թուրքիայի նավթային հետախուզված պաշարները Մերձավոր Արևելքի մի շարք երկրների հետ համեմատած շատ փոքր են, բայց դա բոլորովին չէր խանգարում ամերիկյան և մյուս

<sup>1</sup> «Ekonomi gazetesi», 1958, Şubat 7.

<sup>2</sup> «Ekonomi gazetesi», 1957, Ocak 10.

<sup>3</sup> «The Economy of Turkey...», p. 113.

<sup>4</sup> Նույն տեղում, էջ 114։

նավթային մոնոպոլիաներին նախօրոք շահամուլական նպատակներ ունենալ թուրքական նավթի նկատմամբ Այդ մասին է վկայում այն, որ նախքան նավթի վերարերյալ օրենքի ընդունումը օտարերկրյա մի շարք նավթային մոնոպոլիաներ («Ստանդարա Օյլ Օֆ Նյու-Ջերսի», «Սոկոնի վակուում Օյլ կոմպանի», «Կոնորտդա պետրոլեում կորպորեյշն», «Ռոյալ-դատչ Շելլ» և «Գալֆ Օյլ Կորպորեյշն») թուրքական կառավարությունից թույլտվություն էին ստուգել նախնական նավթահետախուզական աշխատանքների համար:

Պետական ձեռնարկությունների նախկին մինիստր Իրչալիի հայտարարության համաձայն, 1953 թ. հունիսին նավթի մասին օրինագիծը արդեն պատրաստ էր, որի համաձայն օտարերկրյա բոլոր նավթային ընկերություններին հնարավորություն էր տրվելու զբաղվելու նավթահետախուզական աշխատանքներով<sup>1</sup>: Բայց ինչպես ասում են գործը տեղից չէր կարող շարժվել առանց ամերիկյան մասնագետների «օժանդակության» և նավթի էքսպերտներ Մաքս Բուլլը և էլմեր Բետցելը հրավիրվեցին Անկարա:

Նավթի մասին օրենքը մեջլիսը հաստատեց 1954 թ. մարտի 7-ին 266 ձայնով ընդդեմ 172-ի<sup>2</sup>:

Վերոհիշյալ № 6323 օրենքի համաձայն ապաաղդայնացվեց Թուրքիայի նավթային արդյունարերությունը և կառավարությունն իրավունք ստացավ 40 տարի ժամանակով կոնցեսիաներ տալու օտարերկրյա ու տեղական նավթային մոնոպոլիաներին, բայց այդ կոնցեսիաները լրացուցիչ կերպով կարող էին երկարացվել ևս քսան տարով, կոնցեսիոններների երկրորդ հայտի դեպքում: Այդ նույն օրենքի համաձայն թուրքական նավթի շահագործումից ստացված շահույթի հավասարապես բաժանվելու է կառավարության ու նավթային մոնոպոլիաների միջև՝ ընկերության ներդրած կապիտալը հատուցելուց հետո: Նավթային տեղամասը շահագործելու դիմաց որպես ռենտա կոնցեսիոնները պարտավոր է Թուրքիային վճարել արդյունահանվող նավթի 12,5 %:

Նավթային օրենքի համաձայն, որն ուժի մեջ մտավ 1954 թ. մայիսի 6-ին, Թուրքիան բաժանվեց 9 նավթային շրջանների՝ Մարմարայի ծովափնյա շրջան, Անկարա, Սվաս, Էրզրում, Ադանա, Անթալիա, Դիարբեքիր և Սիիրդը իրենց շրջակայքով ու էգեյան ծովափը: Բացի Սվասից ու Էրզրումից մնացած բոլոր շրջանները այդ

<sup>1</sup> «Zafer», 1953, Haziran 30.

<sup>2</sup> Ինչպես երևում է, նավթի մասին օրենքը հունվարի 18-ի օրենքի նման հանդիպեց լուրջ դիմադրության ընդդիմադիր պարտիաների ու նույնիսկ Դեմոկրատական պարտիայի անդամ մեջլիսի զեյդուտատների կողմից:

ժամանակվանից բաց են նավթահետախուզական աշխատանքներ կատարելու համար: Նավթային օրենքի համապատասխան ստեղծվեց թուրքական նավթային ընկերություն, որը գտնվում է պետության վերահսկողության ներքո և որը շարունակում է Ռամանդաղի ու Հարզանի նավթահանքերի ու Բաթմանի նավթաթոր գործարանի շահագործման աշխատանքները: Վերադառնալով ԱՄՆ, Մ. Բոլլը հայտարարեց, որ նավթի մասին օրենքի ընդունումից հետո, ամերիկյան մոնոպոլիաները ամենայն համարձակությամբ կարող են կապիտալներդրումներ կատարել Թուրքիայում<sup>1</sup>:

Արևմտյան երկրների մոնոպոլիստական մամուլը սկսեց ամեն կերպ գովաբանել նավթարդյունաբերության ապաազգայնացման մասին վերոհիշյալ օրենքը, բազմիցս նշելով, որ նմանօրինակ օրենքի ընդունումը Մերձավոր Արևելքի մյուս երկրներում իբր օգտակար կլիներ հենց իրենց այդ երկրների համար և իհարկե քար լուծյուն պահպանելով այն մասին, որ այդպիսի միջոցառումները առաջին հերթին օգտակար են նավթային մոնոպոլիաներին:

Թուրքական կառավարողները նավթի մասին օրենք ընդունեցին հենց այն ժամանակ, երբ Արաբական Արևելքի և Իրանի ժողովուրդները ուժեղացնում էին պայքարը իրենց նավթային և մյուս բնական հարստությունները օտարերկրյա մոնոպոլիաների ճիրաններից փրկելու համար: Այսպիսով նավթի մասին օրենքը հետապնդում է նաև հեռու գնացող քաղաքական նպատակ՝ թուլացնել հիշյալ ժողովուրդների պայքարը իրենց ազգային անկախության ու անվտանգության համար, և դանակի հարված է այդ ժողովուրդների թիկունքին:

Հենց որ նավթի մասին օրենքը ուժի մեջ մտավ, օտարերկրյա և առաջին հերթին ամերիկյան նավթային մոնոպոլիաները իրար հետևից սկսեցին ներխուժել Թուրքիա: 1954 թ. մայիսի 6-ին՝ այսինքրն նույն օրը, երբ օրենքը մտավ ուժի մեջ, «Սոկոնի վակուում Ուլ» նավթային ընկերությունն ստացավ նավթահետախուզական աշխատանքների առաջին կոնցեսիան: Այնուհետև նավթահետախուզական կոնցեսիաներ ստացան «Ստանդարտ Օյլ Օֆ Նյու-Ջերսի», «Ռոյալ-գատչ Եելլ», «Ամերիկեն Օվերսիս», «Կալիֆորնիա-Տեխաս Օյլ», «Կառն Օյլ» և ուրիշ նավթային մոնոպոլիաներ: Թե օտարերկրյա նավթային մոնոպոլիաների ներխուժումը Թուրքիա ինչպիսի տենդային բնույթ է ընդունել, այդ մասին ցայտուն կերպով վկայում են հետևյալ տվյալները: Մինչև 1957 թ. աշունը օտարերկրյա և տեղական տասնութ նավթային ընկերությունների 309 հայտից

<sup>1</sup> «Ekonomi gazetesı», 1954. Nisan 15.

ընդունվել էր 188-ը՝ 8,724.560 Նեկտար տարածության վրա հետախուզական աշխատանքներ կատարելու համար՝ նավթահետախուզական աշխատանքների թույլտվություն էին ստացել «Մարալ էքսպլորեյշն ինք» ընկերությունը՝ 32 թույլտվություն— (1,555.585 հեկտար), «Ստանդարտ Օյլ» ընկերությունը՝ 26 թույլտվություն (1,235.723 Նեկտար), «Դյուլե էրդոլ ալսին դեյելչաֆու» ընկերությունը՝ 8 թույլտվություն (390.485 հեկտար) և այլն, վերոհիշյալ ընկերություններին հատկացված տարածությունները կազմում են երկրի ամբողջ տերիտորիայի մոտ 13%: Այդ նույն ժամանակաշրջանում նավթային մոնոպոլիաների ներդրումների գումարը կազմեց 42 մլն. թ. լիրա՝:

Արդեն 1957 թ. վերջերին «Եսսո Ստանդարտ» ֆիրման հայտնաբերեց նավթի խոշոր պաշարներ Բարաէսֆիի շրջանում, որը ըստ թուրքական մամուլի տվյալների կարող է ապահովել երկրի նավթի պահանջի մոտ 60% -ը<sup>2</sup>: Կնքվել է նաև համաձայնագիր թուրքական կառավարության ու «Կալիֆորնիա-Տեխաս Օյլ», «Մորալլ» և «Ռոյալ-դատչ Նելլ»՝ ֆիրմաների միջև նավթաթոր խոշոր գործարանի շինարարության մասին, որը նախատեսվում է շահագործման հանձնել 1960 թ.<sup>3</sup>:

Ամերիկյան մոնոպոլիաների Նեո միասին իրենց ներխուժումը Թուրքիա ուժեղացրել են նաև անգլիական, ֆրանսիական, իտալական և հատկապես արևմտագերմանական մոնոպոլիաները, որոնց միջև ուժեղանում է մրցակցությունը Թուրքիայի էկոնոմիկայի վրա իրենց լիակատար գերիշխանությունը հաստատելու համար: Բայց ինչպես երևում է շարադրված փաստերից, ամենից ուժեղ գիրքեր Թուրքիայում ունի ամերիկյան մոնոպոլիստական կոալիտալը: Այս հարցում հարկավոր է նկատի ունենալ այն հանգամանքը, որ ռազմական բազաների զգալի մասը ևս կառուցվում է ամերիկյան մոնոպոլիաների ու նրանց մասնագետների և սարքավորումների միջոցով: Ամերիկա-թուրքական առևտրական հարաբերությունները, որոնցում Թուրքիան հանգես է գալիս ներմուծողի դերում, ուղղակի թալանչիական բնույթ ունեն վերջինի համար: Այնուհետև, քանի որ ամերիկյան կապիտալը նաև շոշափելի դիրքեր ունի Արևմտյան Գերմանիայում, հատկապես արտաքին շուկայի համար աշխատող արդյունաբերության մեջ, հետևապես, ինչպես

<sup>2</sup> «Ekonomi gazetesı», 1957, Ekim 1

<sup>3</sup> «Նույն տեղում», 1957, Ekim 25.

<sup>4</sup> «Istanbul», 1957, Aralık 27.

<sup>5</sup> «Monde», 1957, 1 Avril.

ցույց են աալիս փաստերը, ամերիկյան մոնոպոլիաները Թուրքիա թափանցում են նաև արևմտագերմանական ֆիրմաների միջոցով:

Սպառազինությունների մրցավազքի ու մոնոպոլիստական կապիտալի խրախուսման ու էտաթիզմից հրաժարվելու թուրքական կառավարողների հակաազգային ու հակաժողովրդական քաղաքականությունը երկրին ու ժողովրդին հասցրել է շտեսնված մեծ վնաս:

Դեմոկրատական պարտիայի իշխանության զլուխ անցնելուց հետո ընկած ժամանակաշրջանում տարեց-տարի ուժեղանում է աշխատավոր զանգվածների շահագործումը և իջնում նրանց կենսամակարդակը, աճում են երկրի պետական ու առևտրական պարտքերը, կազմալուծվում են ֆինանսները՝ այստեղ տիրում է դրամի արժեքազրկումը: Բայց դրա փոխարեն ավելանում են օտարերկրյա մոնոպոլիստների ու թուրքական բուրժուազիայի շահույթները, որոնք ամեն կերպ թաքցվում են ժողովրդից:

1958 թ. սկզբներին Թուրքիայի ներքին ու արտաքին պարտքերը կազմեցին 4450 մլն. թ. լ.<sup>1</sup>: Եթե 1955 թ. երկրի վերոհիշյալ պարտքերը կազմում էին 3060 մլն. թ. լ. և էկոնոմիկայի ու առևտրի նախկին մինիստր Ուլաշի հայտարարության համաձայն, այս պարտքերը վարող էին փակվել միայն 2002 թ., ապա պետք է ենթադրել, որ ներկայիս պարտքերը Թուրքիան հազիվ թե կարողանա փակել XXI դարի առաջին քառորդի վերջում: Փաստորեն Թուրքիայի պարտքերը դարձել են չվճարվող:

Աճում է նաև Թուրքիայի արտաքին առևտրի դեֆիցիտը (պակասորդը) արևմտյան երկրների հետ ունեցած ոչ էկվիվալենտային (ոչ հավասարաթեք) առևտրի պատճառով: 1950—1957 թթ. ընթացքում արտաքին առևտրի պակասորդը կազմել է 2580 մլն. թ. լ., որից մոտ 30% բաժին է ընկնում ԱՄՆ-ին: Անդրադառնալով Թուրքիայի արտաքին առևտրական դժվարություններին, «էկոնոմիստ» հանդեսը գրել է, որ Թուրքիան «Իր առևտրական գործակիցների միջև հիմար համբավ է ձեռք բերում»<sup>2</sup>: Ռազմական ծախսերի տարեցտարի ավելացման կապակցությամբ մշտական պակասորդ ունի նաև Թուրքիայի պետական բյուջեն: Այդ պակասորդը 1950—1958 թթ. ընթացքում կազմել է 1331 մլն. թ. լ.:

Ամերիկյան ռազմական ու տնտեսական «օգնության» զուամարը Թուրքիայի պարտքերի ու բյուջեի պակասորդի հետ համեմատելիս, պարզվում է, որ Թուրքիան իրականում ԱՄՆ-ից ոչ մի օգնություն

<sup>1</sup> «Мировая экономика и международные отношения», 1959, № 2, стр. 112.

<sup>2</sup> «Economist», 1954, 15 May, supplement «Turkey», p. 11.



չի ստացել և դեռ ավելին՝ նա պարաֆ է ուրիշ երկրների և կորցրել է իր տնտեսական ու քաղաքական անկախությունը:

Մարքսը և էնգելսը վաղուց են բացահայտել ռադիկալացման քաղաքականության ծայր աստիճանն՝ վնասակար ազդեցությունը էկոնոմիկայի վրա:

Նրանք նշել են, որ անմիջական տնտեսական տեսակետից վերցրած, պատերազմի համար կատարվող ծախսերը ոչ այլ ինչ են, քան «ԼՅԼ աղբը ջուրը գցել իր կապիտալի մի մասը»<sup>1</sup>:

Վերոհիշյալ ժամանակաշրջանում շրջանառության մեջ ավելացել է նաև թղթադրամների գումարը, ընկել է լիրայի արժեքը, բարձրացել են առաջին անհրաժեշտության բոլոր ապրանքների դները, ժողովրդից գանձվող հարկերը և ապրուստի գինը: 1958 թ. թղթադրամների գումարը շրջանառության մեջ կազմեց 4 մլրդ. թ. և 1950 թ. 907 մլն. թ. և դիմաց, այսինքն՝ այն ավելացել է ավելի քան 4 անգամ: 1958 թ. օգոստոսին թուրքական կառավարությունը չեղարկեց ժամանակաշրջանում երկրորդ անգամ իջեցրեց լիրայի կուրսը:

Լիրայի նոր սահմանված կուրսի համաձայն 1 դոլլարը հավասարվեց 9 լիրայի— 1946 թ. 2,8 լիրայի դիմաց, կամ լիրայի կուրսը գոլլարի համեմատությամբ իջեցվեց ավելի քան երեք անգամ, իսկ սև շուկայում դոլլարի գինը արդեն հավասար է 15 լիրայի:

Սրեցօր աճում են լայն սպառման ապրանքների գները, որոնք նախապատերազմյան ժամանակաշրջանի համեմատ աճել են 4—6 անգամ:

Շաքարի բարձր գներով Թուրքիան ամբողջ աշխարհում գրավում է երկրորդ տեղը<sup>2</sup>:

Բարձրացել են նաև բնակարանային ու կոմունալ սպասարկման ծախսերը և ավելացել են բնակչությանից գանձվող հարկերը: Այդ իսկ պատճառով էլ կյանքի ինդեքսը 1950 թ. համեմատ 1958 թ. կազմեց 623 %: Ինչպես նշում է թուրքական մամուլը, ապրուստի թանկությամբ Թուրքիան աշխարհում գրավում է երկրորդ տեղը<sup>3</sup>, իսկ «Հյուրիեթ» թերթի վկայությամբ «Ապրուստի արժեքի աճի տեմպերով Թուրքիան խփել է համաշխարհային ռեկորդ»<sup>4</sup>:

Երկրի ռադիկալացումը ու ամերիկյան մոնոպոլիստական կապիտալի դիրքերի ամրապնդումը Թուրքիայի էկոնոմիկայում անխուսափելիորեն հանգեցրին նաև ռեակցիայի դիրքերի հետագա

<sup>1</sup> «Архив Маркса и Энгельса», М. 1935, том IV, стр. 29.

<sup>2</sup> «Cumhuriyet», 1953, Haziran 25.

<sup>3</sup> «Vatan», 1957, Augustos 24.

<sup>4</sup> Տես «Международная жизнь», 1959, № 2, стр. 131.

ուժեղացմանը ներքին քաղաքական կյանքի ընդհանրապես բնագավառներում:

Հետապնդումների են ենթարկվում կոմունիստական պարտիայի անգամները և խաղաղության կողմնակիցները: Չէ՞ որ օտարերկրյա կապիտալը պահանջում է հանգիստ մթնոլորտ՝ այնպիսի պայմաններ, որ ոչինչ չխանգարի շահույթների կորզելու գործին:

Դեմոկրատական պարտիան լիկվիդացնում է նաև բուրժուադեմոկրատական աղատությունների վերջին մնացորդները, խափանում է ընդդիմադիր պարտիաների ու մամուլի գործունեությունը, ճնշում է մամուլի ու խոսքի ազատությունը ու նույնիսկ առանց դատի ու դատաստանի բանտարկում է ընդդիմադիր պարտիաների անդամ մեջլիսի դեպուտատներին: Թուրքիայում նվազում է պառլամենտի դերը ներքին քաղաքական կյանքում, շատ հաճախ խախտվում է կոնստիտուցիան, տիրում է կառավարության կամայականությունը և աճում է գործադիր իշխանության ազդեցությունը, շարունակվում է ազգային փոքրամասնությունների ֆիզիկական բնաջրնջման ու նյութական քայքայման համիդյան քաղաքականությունը, որոնք իրենցից ներկայացնում են կսուավարման ֆաշիստական մեթոդի դրսևորումները:

Տնտեսական ու քաղաքական դժվարություններից դուրս դալու ճանապարհը թուրքական կառավարողները տեսնում են երկրի հետագա ռազմականացման ու Մերձավոր ու Միջին Արևելքում խաղաղության ու ազգային անկախության դեմ ուղղված ամերիկյան պրովոկացիաներին կուրորեն հետևելու մեջ, նրանցում ակտիվ մասնակցություն ունենալու մեջ: Թուրքիայի արտաքին քաղաքականությունը ամբողջովին ենթակա է օտարերկրյա ու տեղական մոնոպոլիստական կապիտալի ազդեցությանը:

Թուրք ժողովրդի ազգային անկախության ու անվտանգության շահերը, ինչպես երբեք, հրամայաբար պահանջում են, որ թուրքական կառավարողները հետ դառնան երկրի ռազմականացման ազգային այդ մեծ շարիքի ճանապարհից ու հաստատ ոտք դնեն միջազգային լարվածությունը թուլացնելու, հարևան բոլոր երկրների հետ և հատկապես սոցիալիստական երկրների հետ հարաբերությունները բարելավելու ճանապարհի վրա: Դրանից կշահի խաղաղության գործը, Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրների՝ այդ թվում նաև Թուրքիայի ազգային անկախության ու անվտանգության ապահովման գործը:

Р. И. КОЦДАКЧЯН

ПРОНИКНОВЕНИЕ АМЕРИКАНСКОГО  
МОНОПОЛИСТИЧЕСКОГО КАПИТАЛА В ТУРЦИЮ

Резюме

В статье «Проникновение американского монополистического капитала в Турцию» вкратце исследуются вопросы: турецкие законы о поощрении иностранного капитала (законы от 1 августа 1951 года, 18 января 1954 года и о нефти от 7 марта 1954 года), принятые под давлением американских монополий и правительства США; деятельность Банка промышленного развития Турции, являющегося филиалом Международного банка реконструкции и развития, а также пагубное влияние проникновения американских монополий на экономику, внутреннюю и внешнюю политику Турции.

АМИНЕ АВДАЛ

### КУЛЬТУРА КУРДОВ СОВЕТСКОЙ АРМЕНИИ

Об историческом прошлом курдского народа до нас дошли весьма скудные сведения, причем они не всегда научно достоверны. Но курдский народ сохранил и донес до нас этнографические и фольклорные материалы, внимательное изучение которых может пролить свет на этот вопрос.

Курдский народ—один из древнейших народов Передней Азии. Несколько веков тому назад курды жили в Южной Армении—в горах Кордовы, занимая территорию, простиравшуюся до восточных истоков Тигра и горной цепи Загроса, а в дальнейшем также и на Армянском нагорье, от Тавроса до Дерсима. В настоящее время курды живут в Иране, Турции, Ираке, Сирии, в Советском Союзе—в закавказских республиках и частично в Средней Азии. В Закавказье курды живут в основном в Армянской ССР. Небольшое их число проживает в Азербайджанской и Грузинской ССР.

По утверждению Л. И. Аверьянова, во время русско-персидской войны 1804—1813 гг. в Эриванской губернии обитало несколько магометанских курдских племен<sup>1</sup>.

Проводившаяся турками политика притеснений, преследований и натравливания друг на друга курдов-езидов и курдов-мусульман и другие причины принудили курдов-езидов переселиться во время русско-турецкой войны 1877—1878 гг. из Айнтаба (вблизи Старого Баязета) в Восточную Армению, где они обосновались в основном в районе Текора (Карсской области), Апарана, Сурмалу и Эчмиадзи-

<sup>1</sup> См. Л. И. Аверьянов. Курды в войнах России с Персией и Турцией в течение XIX столетия. Тифлис, 1900, стр. 12—13.

на (Эриванской губернии), а в дальнейшем частично в Сардаарабадском и Аштаракском районах. В период первой мировой войны часть курдов-сзидов покинула Карс и Сурмалу и эмигрировала в Апаранский, Талинский, Сардаарабадский районы, другая же часть обосновалась в Грузии. Курды-сзиды, переселившись в Грузию, и по сей день живут главным образом в городах Тбилиси, Батуми, Рустави и в районах Кахетии.

В настоящее время курды в Советской Армении живут в Апаранском и Талинском районах и частично в Басаргечарском и Аштаракском. Вместе со своими армянскими братьями они включились в великое дело строительства коммунизма.

Братские связи армян и курдов являются традицией, уходящей в глубокую древность.

Курдский и армянский народы, являясь соседями, живя вместе, деля совместно хлеб и соль, всегда взаимно помогали друг другу. По данному вопросу советский историк М. Нерсисян пишет: «Армянская буржуазно националистическая историография не только отрицает наличие таких связей (армяно-курдских—А. А.), но представляет дело таким образом, будто курдские племена и все их слои без исключения всегда грабили и притесняли армянский народ и выступали против него. В действительности же грабила и притесняла народные массы армян та часть верхушки курдских племен, которая превратилась в агентуру турецкого правительства. Это факт. Но фактом является и то, что... вместе с западно-армянским крестьянством и курдские трудящиеся подвергались социальному и национальному угнетению, притеснению и ограблению. Их экономическое и правовое положение не отличалось от положения армянских трудящихся. Жестокий режим турецкой деспотии, господствующие в стране дикие и варварские феодальные порядки, национальное угнетение и гонение ложились тяжелым бременем как на армянских, так и на курдских трудящихся. Их связывала общность классовых интересов, и они жили в мирной и дружеской атмосфере»<sup>1</sup>.

<sup>1</sup> Գ. Գ. Ներսիսյան. Հայ ժողովրդի ազատագրական պայքարը Բուրժուական բռնապետության դեմ: Երևան, 1955, էջ 288:

До Великой Октябрьской социалистической революции курды, проживавшие в Армении, были в экономическом и в культурном отношении на низкой ступени развития. Они в основном занимались скотоводством, земледелием, ремесленничеством и производством ковров. Курдские трудящиеся подвергались эксплуатации и ограблению со стороны родоначальников, ага, беков и дауламандов (кулаков). Так, когда они уходили в горы, члены элы (общины) обязаны были чести палатки и другое имущество своих эксплуататоров, охранять их скот и т. п. Эльбаши (родоначальнику) должны были преподносить самые ценные подарки. Подати членов своего племени или бара (патронимия) собирал сам родоначальник. Часть податей он присваивал, а другую часть сдавал государству. Он имел право применять в отношении членов своего племени различные меры наказания, кроме умерщвления и высылки. Чтобы высоко держать честь эльбаши, племя должно было быть всегда готовым исполнить его поручения, а во время войны единодушно выступить против врага.

Кровная месть среди курдов Армении была укоренившимся обычаем. Корни его следует искать в первобытно-родовых отношениях. Мстить врагу считалось правом и обязанностью рода. Член бара или племени вместе со своими соплеменниками или самолично обязан был кровно отомстить за пострадавшего соплеменника. Хун Пеш Хунева (кровь за кровь)—было весьма важным началом: убийство каждого соплеменника вело к ослаблению экономической и военной силы племени, и, следовательно, полагалось ослабить экономические и военные силы соперничавшего племени.

Как и у других народов, у курдов кровная месть связывалась с разными религиозными повериями, при этом совершались жертвоприношения и другие обряды. К кровной мести прибегали, как правило, в случаях споров, возникавших из-за собственности, на почве классовой борьбы, из-за похищения женщин. Обычай кровной мести породил и понятие «бсакства»<sup>1</sup>. Происходили частые межплеменные и внутриплеменные войны. Кровная месть длилась годами. Мир не

<sup>1</sup> Бсак дословно означает „ждать“. В дальнейшем употреблялось в понятии мстить.

наступал до тех пор, пока не уплачивался выкуп пострадавшей стороне или же не совершалось отмщение.

Тяжело было положение женщины в курдской патриархальной среде. Правда, она в сравнении с женщинами мусульманских народов чувствовала себя свободной — не покрывалась чадрой, — тем не менее ни в каком отношении не имела равных прав с мужчиной.

Из-за отсутствия письменности и литературы на родном языке курды были неграмотными. До установления Советской власти в Армении грамотные люди среди курдов исчислялись единицами; владели они, разумеется, не родным письменным языком, а русским, армянским, азербайджанским или грузинским.

Во время болезни или родов единственными помощниками курдянок были знахарки.

Многоженство было обычным явлением среди курдов. От двух до пяти жен имели состоятельные курды, агалары и беки; курды средней состоятельности имели одну—две жены. Курдянка являлась предметом торга, а в семье была «зманэ мер сар жнэ дреж бу» — это означало, что женщина в доме является бессловесным существом. Мужчина по каждому пустячному поводу мог бить жену, часто выгонял ее из дому, но убийство жены случалось очень редко, потому что в этом случае между пзмамами (родные по крови и другие родственники) мужа или жены возникала ссора, кончавшаяся обычно кровной мстью.

Тяжелым и приниженным было особенно положение девушки-курдянки в семье. Горькая участь курдянки очень ярко отражена в богатом многожанровом курдском фольклоре. «В этих творениях, — пишет Хаджие Джиди, — курдская женщина жалуется на побой, выкуп, на замужество в несовершеннолетнем возрасте и многоженство»<sup>1</sup>.

В досоветский период в курдских селениях Армении не было культурных очагов: школ, клубов, библиотек. Курдские села не видели книг и газет. Почти все курды пребывали в невежестве. Они вели кочевой, полукочевой или оседлый образ жизни, уровень которой был весьма низок.

<sup>1</sup> См. *Гаджие Джиди*, *Кар и хулуке Слемане Сливви*, Ереван, 1941, стр. 7 (на армянском языке).

Только благодаря Великой Октябрьской социалистической революции курдские трудящиеся, проживающие в Советском Союзе, освободились от порабощения и гнета. На основе нового экономического базиса, благодаря великим преобразованиям, связанным с победой Советской власти и с основанием колхозного строя, жизнь и быт курдов полностью изменились. Воистине они пережили свое возрождение. Жизнь курдских трудящихся вошла в новую колею, начался новый, советский этап их истории.

С первых же дней утверждения Советской власти в Армении в 1920 г., так же, как проживающие в Армении трудящиеся крестьяне армяне, русские, азербайджанцы, айсоры, греки и курдские трудящиеся получили земельные наделы.

Та часть курдов, которая вела кочевой и полукочевой образ жизни, постепенно переходит к оседлому образу жизни и начинает заниматься земледелием. Особенно большую роль в этом сыграли основанные в 1925—1928 гг. в деревне кооперативные товарищества: товарищества неимущих, земледельческие артели, кредитные общества, комитеты взаимопомощи. Последние особенно помогали неимущим курдам.

После 1925 г. курды постепенно вступают в земледельческие артели, а в 1929—1934 гг., как и в армянских, азербайджанских, айсорских селениях, в курдских также организовались колхозы.

Благодаря новым, колхозным устоям курды постепенно стали оседлыми—явление, которое впервые имело место в жизни значительной части курдов. Если в дореволюционный период курды в Армении занимались главным образом скотоводством и посевом пшеницы, то при Советской власти они начали заниматься также овощеводством, садоводством, табаководством, хлопководством, пчеловодством, птицеводством.

При Советской власти возник также курдский рабочий класс. В настоящее время на заводах Еревана, Тбилиси, Баку, Ленинакана и других городов работает большое число курдских рабочих и специалистов. Вместо первобытной



сохи, грабель, бороны и других примитивных земледельческих орудий теперь в курдской советской деревне пашут, жнут, молотят современными сельскохозяйственными машинами. Были организованы районные машинно-тракторные станции, а сейчас колхозы приобрели свои собственные машины. На этих машинах в курдской деревне работают (в большинстве случаев) курдские кадры, подготовленные за годы Советской власти.

В курдском селе произошли коренные преобразования. Вместо старых, главным образом глинобитных домишек там построены и, в плановом порядке строятся одноэтажные и двухэтажные красивые новые жилые и общественные здания городского типа.

В прошлом курды в Армении не занимались ремеслами. В настоящее время в деревнях имеется достаточное количество каменщиков, каменотесов, плотников и др. Кроме того, сейчас имеются курды-инженеры, механики, комбайнеры, трактористы и многочисленные другие сельскохозяйственные специалисты.

Изменения произошли и во внешнем облике курдов, в их одеянии. Отказавшись от национального костюма, большинство из них носят одежды городского типа. Некоторая часть курдянок, особенно в деревнях, еще носит национальный костюм: по 3—4 платья, фартук, жакетка, длинные шаровары, на голове кофи<sup>1</sup>, повязывают тамази<sup>2</sup>. Однако большая часть городских курдянок почти полностью отказалась от своих национальных костюмов. Есть также курдянки, которые носят частично городские, частично национальные одежды (Ереван, Тбилиси, Ленинакан). В быту всех курдов в Армении исчезли лапти. Как мужчины, так и женщины и дети носят обувь. Некоторым изменениям подверглись также и национальные блюда и напитки. Исчез обычай есть из одной миски. Если в прежние времена сначала ели мужчины, а затем женщины, и то в порядке старшинства, то теперь подобные, унижающие женщину обычаи совсем исчезли.

<sup>1</sup> Кофи—женский белый головной убор, украшенный серебряными монетами.

<sup>2</sup> Тамази—прозрачный женский головной платок.

В дореволюционной Армении у курдов езидов учеба считалась «гона» (прехом). В настоящее время такой образ мыслей полностью исчез. Все курды от мала до велика желают и имеют возможность учиться.

Сразу после установления Советской власти в Армении Коммунистическая партия и Советское правительство не пожалели никаких средств, чтобы ликвидировать вековую отсталость курдских трудящихся. Для достижения этой цели впервые был создан курдский алфавит. За это почетное дело взялся и в 1922 г. успешно осуществил его известный учитель Акоп Казарян (литературный псевдоним—Лазо). По поручению Наркома просвещения Советской Армении А. Мравяна, он на основе армянского шрифта составил курдский алфавит, пользуясь которым, написал первый курдский букварь «Шамс» («Солнце»), изданный в 1922 г. в Эчмиадзине<sup>1</sup>.

После того как курды приобрели свой собственный алфавит, Лазо открыл в Тбилиси курдскую школу, где сам и преподавал вместе со своей женой Ольгой Казарян. Впоследствии эту школу превратили в интернат. В знак большого уважения к ним курды называли Лазо «апо» (дядя), а его жену—«дайе» (мать). Лазо и Ольга Казарян сыграли большую роль в деле привлечения курдских детей в школу и пробуждения в них любви к учебе.

Учитывая неполное соответствие курдского алфавита, созданного Лазо, фонетическим особенностям курдского языка, Наркомат просвещения Армянской ССР в 1928 г. постановил создать новый курдский алфавит на основе латинского. В том же году Араб Шамилов и И. Марагулов составили новый курдский алфавит, который вошел в употребление с сентября 1929 г. В многочисленных селениях открылись новые курдские школы, но чувствовался недостаток в преподавательских кадрах. В то время по всей Армении было всего два учителя-курда.

<sup>1</sup> Лазо, будучи автором курдского алфавита, учителем и общественным деятелем, занимался также курдоведением, в частности историей курдов и, как писатель-историк, оставил большое научное и художественное наследие, как например, «История курдов», повесть «Хуибор» («Кровожадный»), пьесу «Гостил» («Кольцо») и другие труды.

В начальный период Наркомпрос, учитывая недостаток в курдских учителях, с помощью Лазо командировал ряд армян-учителей, владеющих курдским языком, в населенные курдами села для работы в школах. В то время существовало десять курдских школ.

В 1944 г. на основе русского алфавита был создан новый курдский алфавит, в котором недостающие буквы пополнились из латинского.

В январе 1931 г., впервые в истории 9-миллионного курдского народа, в Ереване открылся курдский (Закавказский) педагогический техникум. Этот техникум до 1937 г. дал 75 выпускников, большая часть которых по настоящее время работает в качестве преподавателей в курдских школах.

В Советской Армении была организована терминологическая комиссия. При Союзе писателей Армении начала работать секция курдских писателей. Стала издаваться курдская газета, орган ЦК КП Армении, «Рйа Таза» («Новый путь»). Был основан государственный курдский театр.

Таким образом, Ереван стал важным центром курдской культуры.

В годы Советской власти сформировалась курдская интеллигенция. Курдский техникум, как указывалось выше, дал достаточно учительских кадров населенным курдами местностям Закавказья. В настоящее время при Ереванском армянском педагогическом училище имеется курдское отделение, которое продолжает дело подготовки учительских кадров и в 1959 г. выпустило 20 молодых специалистов. В населенных курдами селениях Советской Армении сейчас работают 44 учителя-курда. В школах курдских селений учится 1120 учеников. Почти во всех курдских селениях построены новые школы. В курдских селениях работают не только учителя-курды, но и армяне и русские.

С целью поднятия квалификации учителей, ежегодно или в два года раз, в Ереване открываются учительские курсы. Кроме того, с целью усовершенствования, учителя курдских школ получают высшее образование в Ереванском заочном педагогическом институте. Многие из них, по окончании института продолжают работать в городских и сельских школах, повышая тем самым уровень работы курдских школ.

В деле коммунистического воспитания курдских трудящихся, поднятия их культурного уровня, преобразования жизни, быта и психологии, кроме школы, большую роль сыграли и играют другие культурные очаги курдских деревень: клубы-читальни, клубы и дома культуры, кино, театры, радио. Организуются концерты, лекции, доклады и другие мероприятия. В настоящее время в курдских деревнях Армении имеются один Дом культуры, 26 клубов, 15 библиотек при клубах и две самостоятельные библиотеки, богатые разнообразной литературой.

Клубы и другие культурные очаги пользуются любовью всего населения курдских деревень. На смену курдскому патриархальному ода<sup>1</sup> пришел деревенский клуб.

Сельские клубы-библиотеки играют значительную роль также в деле распространения сельскохозяйственных знаний среди курдов, в обмене передовым опытом, в организации наглядной агитации и в других областях.

Клубы с самого же начала сделали много для организации художественной самодеятельности, в деле развития курдского искусства. В этом отношении большую роль сыграли клубы и Дом культуры селения Алагяз, Апаранского района. Кружок песни и танца Алагязского Дома культуры, созданный много лет назад, пользуется большой популярностью. Коллектив кружка часто участвует в олимпиадах художественной самодеятельности и иногда выступает в соседних армянских и курдских селениях. Недавно в Ереване организован ансамбль курдской песни и пляски.

Советское здравоохранение постоянно заботится об улучшении медицинского обслуживания курдов, живущих в Советской Армении, где уже выросли национальные кадры медицинских работников. Медицинский персонал районов, в том числе и врачи-курды, проводят для колхозников беседы на медицинские темы, читают лекции на политико-просветительные, антирелигиозные и другие темы.

В Алагязе и селении Ако, Талинского района, имеются больницы, а в близлежащих селениях фельдшерско-акушерские пункты, участковые больницы, медицинские пункты (деревенские амбулатории). Для борьбы с инфекционными

<sup>1</sup> Комната—место зимних сборищ крестьян.

болезнями систематически проводятся профилактические мероприятия.

Большое внимание уделяется здравоохранению детей. В селении Ако и в Алагязе имеются детские сады, а в других курдских селениях в летние месяцы открываются детские площадки.

В деле повышения культурного уровня курдов, борьбы против пережитков старого быта, пропаганды решений нашей партии и правительства, распространения передового опыта большую роль играет газета «Рйа Таза». На страницах газеты печатаются также курдские этнографические, фольклорные, антирелигиозные и многие другие материалы.

Газета сплотила вокруг себя много молодых, свежих сил—представителей курдской интеллигенции, которые активно участвуют в ее работе, выступая со статьями о борьбе с пережитками старого быта, о дружбе народов, о мире, о коммунистическом воспитании, а также методико-педагогическими, литературно-критическими статьями, очерками и т. д.

В настоящее время курдская секция Союза советских писателей проводит объединенные с работниками газеты заседания, на которых обсуждаются актуальные вопросы развития курдской литературы, языка, искусства и т. д. Газета иногда дает литературные страницы, посвященные произведениям курдских писателей и отрывки из художественных произведений русских, армянских и иностранных писателей.

Большую роль в повышении культурного уровня курдских трудящихся, в воспитании их в духе коммунизма, преданности Родине и интернационализма играет советская курдская и переводная литература.

Рождение курдской литературы началось с переводной литературы, которая сыграла важную роль в развитии новой курдской литературы. В первую очередь была переведена политическая, затем художественная и техническая литература. Были изданы произведения В. И. Ленина: «Фридрих Энгельс», «О революции 1905 года»; «Коммунистический манифест» К. Маркса и Ф. Энгельса, «Наемный труд и капитал» Маркса и другие труды. Стали издаваться учебники по литературе, физике, химии и математике. В тридцатых годах

своими оригинальными произведениями выступили курдские писатели. Ими написаны и изданы стихотворения, поэмы, баллады, рассказы, произведения других жанров, а также научные и научно-популярные труды.

В числе этих писателей и ученых находятся: кандидат филологических наук Гаджие Джиди, первый курдский фольклорист (1908 г. рождения, из села Яманчайр, Тегорского района Карсской губернии), старый большевик, доцент Араб Шамилов, писатель и переводчик (1897 года рождения, из села Сусз, Карсской губернии); писатели Везире Надри (1911—1946); Джардое Генджо (1904—1945); Джасме Джалил (1908 г. рождения, из села Кзлкула, Карсской губернии); Качахе Мрад (1914 г. рождения), Ахмед, Мрази, Нури, Отаре Шаро, автор этих строк и другие.

Основным источником творчества почти всех курдских советских писателей является курдский фольклор.

За последний период на литературной арене появилось много молодых писателей: Усве Бако, Араме Чачан, Бахчое Иско, Алие Мамед, Микаеле Рашид, Карлене Чачани, Джалиле Гаджо, Тахре Бро, Схиде Ибо, Ферике Усеб, Ордие Джасм, Смое Шамо, Азизе Иско и Джардое Асад. Среди них самым способным является поэт Микаеле Рашид. Некоторые из них учатся в высших учебных заведениях. Все они тесно связаны с народом, и в своих произведениях воспевают его новую, социалистическую жизнь.

В деле ознакомления армянских читателей с многожанровым курдским фольклором весьма благодарную роль сыграли армянские писатели и поэты Н. Зарян, С. Таронци, В. Кареиц, О. Шираз, Сармен и М. Херамян. Ими осуществлены многочисленные переводы произведений курдских писателей на армянский язык.

В Советской Армении из среды курдских трудящихся выросли также курдские политические, научные и общественные деятели: Надое Худо Махмудов, Сиабандов Саманд, Х. Чатоев, К. Курдо, Чарказе Бако, Титале Мрад, Мирое Асад, Шакрое Хдо, Алие Мамед, Шаое Бро, и другие, которые одновременно занимаются литературной и научной работой.

Лучшие труды курдских писателей и ученых уже пере-

ведены на русский, армянский, грузинский, арабский, азербайджанский, украинский и другие языки.

Эти представители курдской интеллигенции, как уже указано, родились и выросли в Советской Армении. В настоящее время столица Армении Ереван стала основным центром советского курдоведения.

За годы Советской власти наряду с повышением экономического и культурного уровня курдов произошли преобразования, коренные изменения во взаимоотношениях членов курдской семьи. Особо следует указать на приобретение женщинами равноправия. Права женщин, предусмотренные советскими законами, претворились в жизнь. Ликвидированы бесправие женщины и многоженство. В результате ликвидации калана (калым) уменьшились случаи похищений, левирата и эндогамии. Создание крепкой советской семьи также свидетельствует о повышении культурного уровня курдов. Курдянка стала грамотной и перестала находиться во власти вредных обычаев патриархального быта. Для курдянок создавалась возможность равноправного и совместного труда с мужчинами, общения и свободного разговора с ними, активного участия в общественной жизни. Взаимоотношения членов курдской семьи основываются на взаимной любви, помощи и уважения.



Таким образом, благодаря Великой Октябрьской социалистической революции и ленинской национальной политике Коммунистической партии в нашей стране национальные меньшинства, в том числе и курды, обрели свободу вместе со всеми другими народами. Покончено с рабским положением курдских трудящихся. Курды получили равные со всеми избирательные права. Часть курдов в Советской Армении, которая занималась скотоводством, покончила с кочевой жизнью. Она вступила в колхозы, зажила оседлой жизнью, а молодое поколение начало посещать школу.

В курдских селениях основаны культурные очаги: школы, клубы, библиотеки, кинотеатры и т. д. Прежняя курдская деревня, утопавшая в невежестве, стала на светлый

путь. В настоящее время курды в Советской Армении в результате повышения своего экономического и культурного уровня сбросили с себя тяжелое бремя прошлого, изменили свой образ жизни и рука об руку с армянскими трудящимися и всеми советскими народами работают для победы великого дела коммунизма.



ԱՄԻՆԵ ԱՎԴԱԼ

ՈՌՎԵՏԱԿԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՔՐԴԵՐԻ ԿՈՒՆՏՈՒՐԱՆ

Ա մ ֆ ո փ ու մ

Նախասովետական Հայաստանում, ինչպես նաև ամբողջ Անդրկովկասում, քրդերը գտնվում էին ճնշված վիճակում: Նրանց մի մասը քոչվորական, կիսաքոչվորական թափառաշրջիկ կյանք էր վարում: Քրդերը չունեին իրենց այբուբենը, կուլտուրական օջախներ, սեփական ինտելիգենցիան և այլն:

Միայն Հոկտեմբերյան Մեծ ռևոլյուցիան ազատութուն բերեց քուրդ աշխատավորությանը: Սովետական իշխանության տարիներին զարգացավ քուրդ ժողովրդի կուլտուրան, ստեղծվեց բարեկեցիկ վիճակ, կուլտնտեսային կարգերի շնորհիվ փոխվեց նրանց տրնտեսաձևը:

Ամբողջովին փոխվել է քրդական գյուղի դեմքը: Գյուղերում կազմակերպվել են կուլտուրական օջախներ՝ դպրոցներ, կինոթատրոններ, գրադարաններ և ակումբներ:

Քուրդ ժողովուրդը ստեղծեց իր գիրն ու գրականությունը: Հայաստանի Գրողների Միության կազմում ստեղծվել է քուրդ գրողների սեկցիա: Քրդերեն լեզվով լույս են տեսնում գեղարվեստական և գիտական գրականություն, «Ռյա-թազա» թերթը և այլն:

Քուրդ ժողովուրդը, եղբայրական մյուս ժողովուրդների հետ միասին պայքարում է կոմունիստական հասարակարգի կառուցման համար:

Е. К. САРКИСОВ

### БОРЬБА НАРОДОВ ЗАКАВКАЗЬЯ ПРОТИВ ТУРЕЦКИХ ОККУПАНТОВ В 1918 ГОДУ

Правящая клика младотурецкой партии, руководствуясь своими пантюркистскими планами завоевания всего Кавказа, весной 1918 года, когда русские войска после заключения перемирия отошли с Кавказского фронта, бросила свои основные силы на Закавказье. Предпринятая младотурками широкая авантюра одновременно преследовала и другие цели: подавить революционное движение и отвлечь внимание масс от крайне тяжелого положения Османской империи.

Осуществлению агрессивных планов Турции в огромной мере способствовала антисоветская политика контрреволюционных партий—грузинских меньшевиков, армянских дашнаков и азербайджанских мусаватистов, оторвавших Закавказье от Советской России.

Чтобы задушить революционные выступления трудящихся, они пошли на прямой сговор с турецкими захватчиками. Один из лидеров контрреволюции, небезызвестный Чхеидзе, открыто заявил о том, что «лучше идти в объятия Турции, чем большевиков»<sup>1</sup>. Это и нужно было младотурецким захватчикам, которые после оккупации Западной Армении продолжали свое передвижение в глубь Закавказья. Хотя между турецкой правительственной делегацией и делегацией Закавказского сейма шли переговоры в Трапезунде (март 1918 г.), а затем в Батуме (май 1918 г.), турецкие войска продолжали свое наступление. Не останавливаясь

<sup>1</sup> См. С. Г. Шаумян. Статьи и речи, 1917—1918 гг., Бакү, 1929, стр. 195.

подробно на ходе трапезундских и батумских переговоров, укажем лишь, что турецкое правительство затеяло их не ради заключения мира, а для того, чтобы выиграть время и быстро оккупировать Закавказье.

О захватнических планах Турции цинично заявил на Трапезундской конференции председатель турецкой делегации Рауф-бей. «Политические границы России,—подчеркивал он,—должны быть отодвинуты назад, за Главный Кавказский хребет, и в Закавказье Россия больше не может предъявлять никаких требований... В настоящее время может быть два способа решения вопроса: либо Турция займет Закавказье вплоть до берегов Черного и Каспийского морей, либо образование закавказских различных государств—буфера под протекторатом Турции»<sup>1</sup>.

Турецкие войска, продолжая наступление, 15 апреля заняли Батум, 25 апреля—Карс, 22 мая—Александрополь. Захватив Александрополь, они стали вклиниваться в глубь Армении. Не касаясь подробностей, связанных с продвижением турецких войск<sup>2</sup>, отметим, что турки, оккупировав важнейшие районы Грузии, большую часть Армении и Азербайджана, подходили к Баку.

Грузинские меньшевики, стремясь предотвратить захват Грузии турецкими войсками, открыли ворота страны перед германскими империалистами, которые рассчитывали прочно обосноваться на Кавказе. Тем самым кайзеровская Германия вызвала недовольство у своей союзницы, преследовавшей ту же самую цель.

О том, что между Германией и Турцией в вопросе завоевания Закавказья шла острая борьба, показывают как турецкие и германские источники, так и хранящиеся в наших архивах богатые материалы. К сожалению, турецко-германские противоречия в Закавказье не нашли достаточного отражения в изданных у нас работах, относящихся к этому периоду.

Обанкротившиеся закавказские «правители» имели все

<sup>1</sup> ЦГА Армянской ССР, ф. 66, д. 318/36, л. 37.

<sup>2</sup> Подробно см. нашу статью «Из истории турецкой интервенции в Закавказье в 1918 году», напечатанную в «Известиях Академии наук Армянской ССР» (общественные науки), 1958, № 7.

возможности для того, чтобы использовать борьбу между Турцией и Германией и отстоять независимость края, но они предпочли отдать его германо-турецким колонизаторам, лишь бы подавить нараставшую революционную борьбу трудящихся Закавказья, оторвать их от Советской России, неоднократно предлагавшей свое посредничество во время переговоров. Этим и объясняется, что закавказское контр-революционное правительство пошло на уступки наглым требованиям Турции на Батумской конференции и тем самым предоставило турецким оккупантам возможность захватить Баку и задуть там Советскую власть—Бакинскую коммуну. «Истинная причина, толкнувшая партию меньшевиков и партию дашнаков на этот шаг,—говорил С. Шаумян,—губительный для Закавказья, была та, что они опасались пришествия в Закавказье рабочей революции, восторжествовавшей в России. Вот что толкнуло их в руки турецких империалистов»<sup>1</sup>.

В тот момент, когда турецкие войска наступали на Баку, военный министр меньшевистской Грузии Георгадзе произнес речь на банкете, в которой пожелал им успеха<sup>2</sup>.

По зову Советской власти в Баку трудящиеся массы и Красная Армия выразили готовность до конца отстаивать свободу и независимость Закавказья. Бакинские большевики, возглавив борьбу с наступающими турецкими силами, приняли чрезвычайные меры для того, чтобы отбросить интервентов. В то время даже враги вынуждены были признать, что против наступающих на Баку янычаров решительно и до конца воевали только большевики. Председатель дашнакской делегации, описывая положение на бакинском фронте, 13 сентября 1918 г. сообщал из Берлина членам делегации, находившимся в Константинополе, что во время обсуждения на Бакинском Совете вопроса о критическом положении Баку мнения расходились: одна часть (большевики) не согласна была без боя сдать город туркам, другая часть настаивала поднять белый флаг.

В числе важных мер, принятых большевиками, явилась

<sup>1</sup> Архив Армянского филиала ИМЛ при ЦК КПСС, ф. 7, д. 12, л. 46.

<sup>2</sup> См. газ. „Правда“, 1 октября 1918 г.

организация переброски войск из Астрахани, благодаря чему 6 августа, в результате ожесточенных боев, турецкие войска потерпели поражение и были отброшены.

После этих событий на арене появились англичане. Армянская буржуазия сразу же перешла на их сторону. С. Шаумян в своем выступлении на чрезвычайном заседании Бакинского Совета 25 июля 1918 г., разоблачая предательскую политику меньшевиков, эсеров и дашнаков, требовавших приглашения англичан в Баку, якобы на помощь против турецких захватчиков, отметил: «Перед нами стоит вопрос об обороне города и революции. Для этого мы должны изыскать все средства... Мы имеем перед собой не столь грозного и сильного врага, чтобы мы не смогли своими силами и средствами поставить вопрос об обороне... Советская Россия,—говорил далее С. Шаумян,—предоставляет нам громадные средства.

Сегодня придут из Астрахани 5 шхун, которые везут 80 орудий, 160 пулеметов, 10 000 ружей, 200 000 патронов, массу обмундирования и т. д. Россия ничего до сих пор не жалела и не жалеет и теперь сил... Я приглашаю вас снять вопрос о приглашении англичан и обсудить вопрос о защите фронта общими усилиями нашими вместе с Советской Россией»<sup>1</sup>.

Дашнаки, меньшевики и эсеры, воспользовавшись чрезвычайно трудным положением Советской власти в Баку, разлагали фронт и вели бешеную агитацию в пользу приглашения английских колонизаторов. Пламенные бакинские большевики боролись на два фронта: с турецкими войсками на передовых позициях и с английской агентурой в лице меньшевиков, дашнаков и эсеров—в тылу.

Однако силы были неравны, и 31 июля 1918 г. Советская власть в Баку пала.

Городом завладел антисоветский блок дашнаков, эсеров и меньшевиков, образовавший контрреволюционное правительство—«Диктатуру Центрокаспия». Это правительство пригласило в Баку английских интервентов, которые 4 августа оккупировали город. С другой стороны, оно ничего не

<sup>1</sup> «Бюллетень Диктатуры Центрокаспия и Президиума Временного Исполкома», № № 2, 4 и 5 от 3, 5 и 6 августа 1918 г.

предприняло против наступавших на Баку турецких орд. Положение стало еще более критическим после разоружения «Диктатурой Центрокаспия» советских отрядов и ареста руководителей Бакинской Коммуны—Шаумяна, Азизбекова, Джапаридзе и других большевистских комиссаров. Баку фактически остался без защиты, 14 сентября в связи с наступлением турецких войск английские войска эвакуировались и следом за ними бежали члены обанкротившейся «Диктатуры Центрокаспия».

После эвакуации англичан турецкие полчища при помощи мусаватистских банд 15 сентября ворвались в Баку и учинили резню мирного населения. Бесчисленное количество домов подверглось грабежу и предавалось огню. Жители Арменикенда, одного из окраин Баку, населенного армянами, почти целиком были вырезаны. Та же участь постигла армян в самом Баку. Улицы были покрыты трупами. Глава мусаватистского правительства Хан Хойский с нескрываемым восторгом телеграфировал командующему Кавказской мусульманской армией Нури-паше, выражая благодарность «сынам турок» по случаю взятия столицы Азербайджана, и командующему Восточным фронтом Халил-паше поздравление по случаю взятия «крупного центра, являющегося вторым Стамбулом для тюркского мира»<sup>1</sup>.

С первого дня своего вторжения в пределы Азербайджана турецкие агрессоры пытались захватить все Закавказье.

Как в Армении, так и в Азербайджане оккупанты сразу же установили колониально-полицейский режим кровавого террора. Уничтожить, задушить всё, что напоминает о Советской власти, о большевизме,—такова была их цель.

«Наступают,—писал А. И. Мижоян,—мрачные дни господства турецких полчищ. Бакинская большевистская организация снова разгромляется. За все время революционной борьбы можно указать редкие моменты, когда бакинский пролетариат не имел своей большевистской организации. Одним из этих моментов было первое время господства турок, когда с сентября месяца по декабрь у нас не было бакинской большевистской организации... Десятки лучших вождей

<sup>1</sup> Телеграмму перепечатала газета «Тифлисский листок» (№ 198, 18 сентября 1918 г.) из первого номера мусаватистской газ. «Азербайджан»-194

были расстреляны, другие десятки томились в тюрьмах... Лишь одиночные большевики ни одной минуты не оставались без борьбы против врага»<sup>1</sup>. Газета «Правда», сообщая о зверствах и разбоях турок в Баку, отмечала, что немедленно после захвата города турками началась охота за большевиками, вызвавшими у них особую ненависть. Многочисленные обыски и аресты среди рабочих, производившиеся турецкими жандармами, имели целью предупредить восстание пролетариата против турецкого господства<sup>2</sup>. Турецкие колонизаторы свои пантюркистские «идеи» использовали как орудие духовного подчинения азербайджанского народа. По агрессивным пантюркистским планам турецких ассимиляторов и их лакеев—мусаватистов азербайджанский язык должен был быть заменен турецким. Турецко-османская литература объявлялась национальной литературой Азербайджана, истории азербайджанского народа считалась составной частью истории Турции. Турецкие оккупанты в Баку создали пантюркистское общество «Тюрк Очаги», наподобие константинопольского.

Турецкие империалисты смотрели на Азербайджан как на свою колонию. Важнейшие отрасли его хозяйства—бакинскую нефтяную промышленность, каспийскую флотилию, железнодорожный транспорт и др.—они забрали в свои руки. Интервенты вывозили в Турцию миллионы пудов нефти и нефтепродуктов, медь, хлопок, рис, хлеб и другие продовольственные продукты.

В наших архивах сохранились многочисленные документы, содержащие жалобы трудящихся крестьян, которые с глубоким возмущением говорят о бесчинствах, насилиях, вымогательстве, грабежах и других злодеяниях турецких колонизаторов. Внимательное изучение архивных документов приводит нас к выводу, что зверства, бесчинства, насилия, грабежи, злодеяния турецких оккупантов представляли не единичные случаи, а заранее предусмотренную систему, выработанную младотурецким правительством и военными властями.

Вот, что сказано в прошении крестьян селения Карабулаг от 12 ноября 1918 г., poslanном в адрес мусаватистско-

<sup>1</sup> Партархив, Армянского филиала, ИМЛ. ф. 11.

<sup>2</sup> См. газ. «Правда», 24 ноября 1918 г.

го правительства: «Население, проживающее в селении Карбулаг, переживает тяжчайшие дни. Во-первых, бедняцкое население вымирает, страдает под лютостью офицеров, фельдфебелей и административных чиновников Османского правительства. У населения отнимается утварь, продовольствие, ничего не заплатив взамен. Нарочно клеветают на крестьян, избивают, арестовывают, а потом, получив взятку, освобождают. Ведь так же нельзя, народ погибнет. Одним словом, нет ничего, чтобы оградило нас от произвола. Во имя бога, помогите же нам. Ведь мы же погибнем»<sup>1</sup>.

В докладе мусаватистского министра иностранных дел указывалось, что в 1918 г. «в с. Карданалы на Мугани имелось 1084 п. пшеницы, 1288 п. ячменя и 1213 п. самана, которые хранились у крестьян названного селения, но в августе 1918 г. в с. Карданалы явились турецкие войска и, несмотря на протесты со стороны крестьян, забрали под угрозой ареста все означенные продукты». Далее указывается, что удовлетворить поступающие бесконечные жалобы о возмещении убытков, нанесенных турецкими властями, «азербайджанское правительство не в состоянии и не обязано»<sup>2</sup>.

Имеется множество архивных документов, свидетельствующих о бесчинствах турок в Геокчайском уезде. В жалобах крестьян говорится, что после оккупации уезда (май 1918 г.) мусульманское население притеснялось турецкими офицерами, и бесконечные жалобы ни к чему не приводили.

«Комендант с. Ивановка Ахмед поступил с населением жестоко,—говорится в одной из жалоб,—отобрал крупный и мелкий рогатый скот не только у жителей с. Ивановка, но и окрестных сел»<sup>3</sup>. В другом обращении крестьян с. Ивановка говорится, что «Ахмед Эфенди, собирая шайки, совершал грабежи в окрестностях... многим ивановцам он нанес жестокие побои и отобрал у них скот...»<sup>4</sup>.

Даже чиновники мусаватистского правительства писали

<sup>1</sup> Партархив Азербайджанского филиала ИМЛ при ЦК КПСС д. 35, л. 26.

<sup>2</sup> ЦГАОР Азербайджанской ССР, ф. 82с. оп. 4, д. 114, л. 2, 3.

<sup>3</sup> ЦГАОР Азербайджанской ССР, ф. 82с. оп. 4, д. 69, л. 22.

<sup>4</sup> Там же, л. 23.



о господствующем произволе в период оккупации. В телеграмме уполномоченного министерства продовольствия, посланной из Елизаветполя говорится: «Турецкие жандармы с инструкцией от паши проверяют поезда, обирают публику дочиста, бьют женщин и с нами не хотят считаться. При таких условиях мы работать не можем»<sup>1</sup>.

Министр финансов мусаватистского правительства сообщил министру внутренних дел о насильственном захвате турецкими властями в Ордубадской почтово-телеграфной конторе процентных бумаг на сумму 20 890 р. 25 к.<sup>2</sup>.

В другой телеграмме, адресованной министру внутренних дел, сообщается, что комендант станции Уджары насильственно отобрал ключи уджарского завода, выгнал заведующего, не позволив ему взять даже свои собственные вещи. Завод оставлен на произвол судьбы<sup>3</sup>.

Ревизор акцизного управления телеграфировал из Агдама министру внутренних дел: «Турецкими властями был занят единственный завод в Агдаме и выведен из строя, нанесен большой ущерб казне»<sup>4</sup>.

О хозяйничании турецких войск на предприятиях Баку и других городов Азербайджана сохранилось множество документов. Вот что пишет группа членов керосино-масленного завода г-ва «Восток» министру торговли и промышленности: «...Более месяца у нас на заводе сидят аскеры, и не знаем кто они такие и по чьему приказу без документов они берут бочками нефть и масло... В присутствии нас замуровали все резервуары с нефтяными продуктами и после этого каждый день все берут топливом бочками; до сих пор взято более 15 000 пудов нефти. Теперь нефть кончилась, начали брать масло машинное — вместо нефти для топлива. И до сих пор никакого документа не дают.

Мы неоднократно обращались с прошением к приставу X участка, все же ничего не помогает»<sup>5</sup>.

В другом документе говорится, что по распоряжению

<sup>1</sup> ЦГАОР Азербайджанской ССР, ф. 82с, оп. 2, д. 23, л. 1—2.

<sup>2</sup> См. ЦГАОР Азербайджанской ССР, ф. 82 с, оп. 2, д. 23, л. 31.

<sup>3</sup> См. там же, л. 75.

<sup>4</sup> Там же, л. 65—66.

<sup>5</sup> ЦГАОР Азербайджанской ССР, ф. 82с, оп. 2, д. 23, л. 77.

турецкого командования уполномоченные «О-ва Манташев и К<sup>о</sup>» «не допускаются на нефтепроводную станцию фирмы, где находятся также центральные материальные склады и помещения для рабочих». Распоряжение это приводит фирму в несостоятельность исполнять требования Азербайджанского правительства о доставлении сведений об имеющихся у фирмы запасах нефти, а также и, главным образом, парализуют промысловую деятельность вследствие невозможности откачивать с промыслов добываемую нефть...»<sup>1</sup>. Турецкие колонизаторы грабили не только промышленные предприятия, городские и сельские учреждения, но и лазареты. Имеется документ о том, что турки вывезли из лазаретов Елизаветполя все имущество<sup>2</sup>.

Имеющиеся архивные документы свидетельствуют о том, что турецкие войска чувствовали себя полными хозяевами всех предприятий и государственных учреждений Баку и во всех районах Азербайджана, где все это находилось в руках турецкого военного командования. Мусаватистские же власти в руках турок были лишь игрушкой и реально никакого влияния не имели. Об этом говорят многочисленные жалобы представителей самого мусаватистского правительства. Вот что сообщал правительству губернатор г. Шуши: «Турецкий комендант Шуши всю власть забрал в свои руки и никого не признает. Уездное управление совершенно разгромлено, штаты не существуют»<sup>3</sup>.

Ганджинский губернатор полковник Векилов 7 октября 1918 г. обратился с жалобой к министру внутренних дел о том, что «проживающий в гор. Гандже турецкий юзбаши—начальник жандармской команды Гусейн Таксин принимает к рассмотрению всякого рода заявления и жалобы, как от жителей города, так и его уезда, не входящих в круг его компетенции, выносит по ним постановления, которые приводятся в исполнение им же; лица, признанные им виновными, подвергаются взысканиям. Распоряжения о приводе заподозренных в преступлениях делаются им через приставов... Подобное вмешательство юзбаши в круг чужих обязанно-

<sup>1</sup> ЦГАОР Азербайджанской ССР, ф. 82с, оп. 2, д. 23, л. 67.

<sup>2</sup> См. ЦГА Армянской ССР, ф. 190/р 507, д. 536, л. 328.

<sup>3</sup> Там же, л. 21.

стей создало двоевластие, подорвало авторитет власти губернатора». Далее губернатор просил, чтобы «был разъяснен юзбаши круг его прав и обязанностей и тем самым положен конец создавшемуся двоевластию»<sup>1</sup>.

«Тифлисский листок» писал, что отношения между азербайджанцами (татарами) и турками в Elizavetpolskaya губернии сильно обострились. Такое положение явилось результатом также «распоряжения о призыве татар на службу в турецкие части»<sup>2</sup>.

На основании донесений технического персонала, работавшего по исправлению повреждений телефонных проводов на участке Баку—Ганджа, министр почты и телеграфа сообщал министру внутренних дел о том, что «отремонтированные правительственные провода обрезаются турками и в них включаются телефоны. Кроме того, военные турецкие чины создают препятствия свободному исправлению повреждений и производству ремонта этих линий и проводов. При наличии подобных самочинных действий турок нельзя гарантировать целостность телеграфной связи Баку с Ганджой и другими пунктами, что в свою очередь может при известных обстоятельствах вызвать крайне нежелательные последствия»<sup>3</sup>.

Неутешительно было положение и на железных дорогах. Поезда пропускали турки по своему усмотрению, останавливали их и производили обыски, отбирали у пассажиров вещи и чинили всякого рода бесчинства.

Турецкие войска открыто грабили азербайджанцев — как они выражались—«своих братьев»—накапливая огромные запасы продовольствия и награбленного имущества, которые турецкое командование не успело вывезти в Турцию в ноябре—декабре, при своем уходе из Закавказья. Из рапорта шемахинского уездного начальника от 20 февраля 1919 г. бакинскому губернатору видно, что эти запасы составляли «в Шемахинском амбаре 10 000 пудов и в Мадрагинском 16 000 пудов пшеницы и соответственно—400, 12 000

<sup>1</sup> ЦГАОР Азербайджанской ССР, ф. 82с, оп. 2, д. 23, л. 25.

<sup>2</sup> «Тифлисский листок», № 209, 1 октября 1918 г.

<sup>3</sup> ЦГАОР Азербайджанской ССР, ф. 82, оп. 2, д. 23, л. 60.

пудов ячменя<sup>1</sup>. Из сообщения кубинского уездного начальника видно, что и там было оставлено большое количество продовольствия: в Кубе—3000 пудов, в Кусарах—700 пудов ячменя<sup>2</sup>. Гекчайский уездный начальник в своем рапорте отмечает, что только в Ивановском было оставлено 9087 пудов пшеницы и 1855 пудов ячменя<sup>3</sup>. В другом рапорте он сообщал, что «турками оставлено на станции Уджары 1050 пудов пшеницы и 2200 пудов ячменя»<sup>4</sup>. Уездный начальник Петропавловки в рапорте на имя бакинского губернатора сообщал, что при уходе турки оставили там 3600 пудов пшеницы, 5000 пудов ячменя, 1840 пудов проса, 2244 пуда чалтыка и др.<sup>5</sup> Имеются многочисленные данные и по другим уездам Азербайджана, но приведенное уже в достаточной степени показывает, что турецкое командование начисто обирало население не только из желания обеспечить собственные нужды, но и с целью, вывезти награбленное в Турцию.

Население Азербайджана продолжало голодать и после ухода турецких войск, так как оставленное турками продовольствие мусаватистское правительство постановлением от 22 февраля 1919 г. передало в ведение военного министерства. «Все зерновые продукты,—читаем в этом документе,—собранные турецкими властями в виде ушура или зяката для нужд армии и находящиеся в пределах Азербайджана,... передать в ведение военного ведомства»<sup>6</sup>.

В архивах сохранилось огромное количество жалоб азербайджанцев и местных мусаватистских властей о незаконных массовых арестах, произведенных турецкими военными властями. Прокурор Ганджинского окружного суда писал министру юстиции, что в казахской уездной тюрьме содержатся мусульмане без всякого на то основания. Требования мусаватистских властей освободить указанных лиц казахский турецкий комендант оставил без внимания<sup>7</sup>. Про-

<sup>1</sup> ЦГАОР Азербайджанской ССР, ф. 334, оп. 1, д. 36, л. 12—13.

<sup>2</sup> См. там же, л. 16—17.

<sup>3</sup> См. там же, л. 22.

<sup>4</sup> См. там же, л. 24.

<sup>5</sup> См. там же, л. 27.

<sup>6</sup> ЦГАОР Азербайджанской ССР, ф. 344, оп. 1, д. 54, л. 4.

<sup>7</sup> См. ЦГАОР Азербайджанской ССР, ф. 95с, оп. 2, д. 11, л. 100.

извол со стороны турецких военных властей и аскеров довел до того, что, как сообщает газета «Возрождение» в номере от 10 июля 1918 г., из Елизаветполя собиралась выехать в Константинополь «делегация от азербайджанских граждан» с целью «просить турецкое правительство принять меры против насилий, чинимых турецкими аскерами над гражданами Азербайджанской республики». Та же газета писала, что из сел района станции Евлах выехала делегация к Нури-паше с жалобой на аскеров, которые насилуют девушек и избивают мужчин. Очень часто аскеры заходили в дома азербайджанцев с требованием удовлетворить их во всем как «освободителей азербайджанской нации от гяуров»<sup>1</sup>.

Неприкрытый произвол турецких военных властей вынужден был признать и министр юстиции мусаватистского правительства, который в обращении к главнокомандующему турецкими войсками писал о самочинстве чиновников в Гандже, Казахе и других местах<sup>2</sup>.

Турецкие военные власти подвергали арестованных нечеловеческим пыткам. В докладной записке одного присяжного, адресованной председателю мусаватистского правительства, указывалось, что «заключенные в ганджинской тюрьме были закованы в кандалы, рассажены в одиночные карцеры и лишены прогулок. Съестные припасы пропускались к ним в самом ограниченном количестве. Свидания с близкими были абсолютно воспрещены, заключенные были подвергнуты мучительным жестоким истязаниям. Каждому из них наносилось несколько сот ударов плетью и палками... Истязания эти проводились систематически и ежедневно, впрочем, некоторых били особенно беспощадно, заставляя их принимать на себя вину в совершении разного рода преступлений...»<sup>3</sup>.

Приведенные данные показывают, что турецкие оккупанты в Азербайджане вели себя как колонизаторы, а марионеточное правительство мусаватистов оказалось в их руках послушной игрушкой и фактически не имело никакой власти. Турецкие офицеры и аскеры грабили, насиловали, били жен-

<sup>1</sup> ЦГА Армянской ССР, ф. 190/507, л. 53, л. 18—19.

<sup>2</sup> См. ЦГАОР Азербайджанской ССР, ф. 95/с, оп. 2, д. 11, лл. 101, 905.

<sup>3</sup> ЦГАОР Азербайджанской ССР, ф. 100, оп. 2, д. 33, л. 18—19.

щин и детей—азербайджанцев, при каждом удобном случае лицемерно называя их «единокровцами», «братьями», которых они якобы пришли спасать от «красной угрозы».

Один из участников турецкого похода 1918 г. на Закавказье полковник Беркук, говоря о турецкой «помощи» Азербайджану, писал, что «хотя Азербайджан провозгласил свою независимость 28 мая 1918 г., он еще не был полностью хозяином своей национальной территории... С декабря 1917 г. район Баку находился под властью большевиков... Азербайджанское правительство, оказавшееся в очень затруднительном положении, вынуждено было удалиться в Ганджу, стремясь организовать борьбу... Наше правительство... обещало признать и утвердить независимость этих народов...»<sup>1</sup> (имеются в виду мусульмане Азербайджана и Северного Кавказа—Е. С.). Для прикрытия своих истинных целей турецкие колонизаторы дали мусаватистской партии указание, на данном этапе начать кампанию за «независимый Азербайджан». Об этом свидетельствует письмо мусаватистской делегации на Батумской конференции в мае 1918 г. турецкому военному министру Энвер-паше. В этом письме отмечалось, что: «Несмотря на нашу просьбу о полном присоединении мусульманской части Закавказья к Турции, нам мотивированно объяснили (турецкие дипломаты—Е. С.), что большая политика Турции требует, чтобы мы пока (!) были независимы и сильны... Мы приняли эти указания, сознательно согласившись с ними»<sup>2</sup>. Если турецкие дипломаты, ради осуществления «большой политики», то есть захвата всего Кавказа, пока скрывали захватнические планы Османской Турции, то турецкие военачальники, опьяненные своими успехами раскрывали цели их нашествия в Закавказье, и на деле добивались присоединения захваченных территорий к Турции. В этом отношении характерна следующая речь Назим-паши (предшественника Нури-паши), произнесенная им по приезду в Ганджу: «...Давнишняя мечта Турции о

<sup>1</sup> *Berkuk*, Büyük harpte (334) Şimali, Kafkasyadaki faaliyetlerimiz ve 15 fırkanın hareketi ve muharebeleri, İstanbul, 1934, s. 31 (см. „Askerî mecmuanın tarih kısmı“. Sayı 36).

<sup>2</sup> См. „Труды“ Азербайджанского филиала ИМЛ, VIII, стр. 79, Баку, 1947.

воссоединении (подчеркнуто нами—Е. С.) с единоверными родственными народами, наконец, сбылась. Это второй день моего рождения. Надеюсь, я заслуживаю вашего доверия. Теперь разоружайтесь — винтовки больше не нужны мирному населению. Мои аскеры обеспечат ваш покой»<sup>1</sup>. Командующий 3-й турецкой армией Вехиб-паша в своей зашифрованной телеграмме от 2 июня 1918 г., приветствуя Нури-пашу по случаю его прибытия в Ганджу, сообщал: «Для спасения исламистов от большевистской угрозы я двину с Казаха на Ганджинском направлении сильную воинскую часть»<sup>2</sup>.

Участник похода 1918 г. полковник Рюштю, касаясь договора, заключенного между Турцией и мусаватистами в Батуме, пишет, что по этому договору была предусмотрена «турецкая помощь Азербайджану в борьбе против большевиков»<sup>3</sup>. Выполнение этой «миссии» сопровождалось резней, погромами и грабежами. Это не мешало турецким властям постоянно трубить о своей «помощи» мусульманам в «освобождении от русского ига». В наших архивах хранится немало воззваний турецкого командования, где в сладко-льстивых выражениях население оккупированных районов Закавказья призывалось к покорности и повиновению. В воззвании коменданта турецких войск в Зангезуре Иззат-бека от 1 августа 1918 г. обращенном к населению, говорится, что мусульмане долгое время находились под невыносимым гнетом царской России и что теперь, мол, им удалось освободиться при помощи турок. «Мы,—гласило воззвание,—протягиваем Вам братскую руку, ловите ее. Если подадим друг другу руку, откроем дорогу к безграничному счастью. Покорность и услужливость любви достойны»<sup>4</sup>. Выходившая в Константинополе турецкая газета «Tasvirî Efkiar» в номере от 6 марта 1918 г. писала, что единственное стремление Турции—объединиться со своими братьями, кавказскими турками.

<sup>1</sup> См. газ. «Бакинский рабочий», 29 (16) июня 1918 г.

<sup>2</sup> *Rûtsâ*, *Vüyük harpte Bakû yollarında 5 kafkas plyade firkası*. См. жур. «Askerî mecmuanın tarih kısmı», İstanbul, 1934. Sayı 34, S. 6—7.

<sup>3</sup> Там же, стр. 7.

<sup>4</sup> Партархив Армянского филиала ИМЛ, ф. 33, д. 1256, перевод с турецкого.

и освободить их «от ярма, в котором они находятся уже много веков»<sup>1</sup>.

Приведенные выше данные ясно показывают, что турецкая военщина под видом оказания «помощи» мусульманам добивалась захвата всего Кавказа и ликвидации Советской власти в Баку, препятствовавшей осуществлению пантюркистских планов. Эти вождедения турецких захватчиков находили поддержку у мусаватистов. Еще до захвата турками Баку, 6 июля 1918 г., лидер партии Расул-заде, который возглавлял делегацию мусаватистского правительства, прибывшую в Константинополь на прием к турецкому султану, в своем письме о беседе с султаном, состоявшейся в присутствии Энвер-паши, выразил свое верноподданство. Расул-заде заявил, что азербайджанский народ свыше ста лет находится под игом России и вот, наконец, ему якобы удалось завоевать свободу и независимость. Он просил султана взять под свое высокое покровительство как Азербайджан, так и все мусульманские народы, создать крупное мусульманское государство под верховенством Турции, как центра мусульманского мира<sup>2</sup>.

Другой лидер мусаватистской партии Али Мурад-бей Тобчибашев, возглавлявший чрезвычайную делегацию мусаватистского правительства, посланной к султану, писал: «Милостью божьей удалось мне достичь цели—увидеть халифа всех мусульман и падишаха турок... Мы, азербайджанские тюрки, всегда будем и хотим жить милостью халифа всех мусульман, падишаха османов...»<sup>3</sup>.

Мусульманским народным массам Закавказья были чужды пантюркистские планы турецких колонизаторов и их прямых агентов—мусаватистов. С первых же дней вторжения турецких полчищ в пределы Закавказья они на собственном опыте убеждались в подлинных намерениях непрошенных гостей. С каждым днем все больше росла их ненависть к турецким поработителям. Беркук, подробно излагая кавказ-

<sup>1</sup> Цит. по „*Za voix de l'Arménie persécutée*“, 1918, № 10.

<sup>2</sup> См. ЦГАОР Азербайджанской ССР, ф. 211с, (МИД мусаватистского правительства), оп. 1 д. 30, л. 1—2.

<sup>3</sup> Там же.



ский поход 5-й турецкой дивизии, отмечает, что положение ее в Азербайджане оказалось трудным<sup>1</sup>.

Вехиб-паша в одном из секретных приказов своим войскам писал: «Необходимо поднять политический престиж Турции в глазах мусульман Закавказья, которые настраиваются все враждебнее в отношении турок»<sup>2</sup>.

Имеющиеся в Центральном Государственном архиве Октябрьской революции Азербайджанской ССР материалы показывают, что трудящиеся Азербайджана под руководством большевистской организации Азербайджана в тяжелых условиях оккупации вели упорную борьбу против турецких колонизаторов.

«В Азербайджане турецкий режим, восстановивший все худшие порядки султана, вызвал восстание татар против правительства и турок»<sup>3</sup>.

Почти во всех районах Азербайджана по зову Коммунистической партии росло партизанское движение против турецких оккупантов и их агентов—мусаватистов. Особенно широко развернулось партизанское движение в Ганджинском уезде—в районе Дзегамы, Далляра, Тауза. Местный полицейский пристав в начале ноября сообщил из Дзегамы своему начальству, что партизаны... усиленно пропагандируют восстание «и многие крестьяне дали согласие поддержать». На помощь повстанцам прибыло из Далляра более сорока партизан, доставивших оружие. По словам пристава, на всей территории его участка «ведется подготовка к восстанию и тайно создаются вооруженные отряды»<sup>4</sup>.

Некоторые партизанские отряды отличились в боях с турками. Особенно отличился отряд, действовавший в Ганджинском уезде во главе с прославленным Кербалаем Аскером. Его партизаны вызывали смертельный страх среди турецких оккупантов и мусаватистских властей. Об этом свидетельствует донесение Ганджинского уездного начальника губернатору, в котором он предупреждал последнего, что если не будут приняты срочные меры для уничтожения

<sup>1</sup> См. Бержук, указ. работа, стр. 19.

<sup>2</sup> ЦГА Арм. ССР, ф. 190'р 507, л. 53-а л. 78.

<sup>3</sup> Газ. „Известия“, 15 октября 1918 г.

<sup>4</sup> См. Токаржевский, указ. работа, стр. 202.

отряда Кербалаи Аскера, то «авторитет и популярность его среди масс возрастет до грандиозных размеров»<sup>1</sup>. Далее в донесении указывается, что если не будут посланы войска для подавления партизан, то «в ближайшие дни нужно ожидать всеобщее восстание не только в 4-м участке, но и в целом уезде». Начальник уезда просил губернатора обратиться за помощью к Нури-паше: «Дабы воспрепятствовать этому пожару и предупредить катастрофу, я настоятельно прошу Ваше превосходительство безотлагательно, по прямому проводу, доложить все вышеизложенное г. министру внутренних дел и главнокомандующему... Нури-паше и просить экстренного распоряжения о безотлагательном командировании в мое распоряжение воинского отряда с широкими полномочиями для уничтожения Кербалаи Аскера»<sup>2</sup>.

Проф. Цугмайер писал в то время, что в Елизаветполе «на почве неприязни татар к туркам вспыхнуло возмущение среди местного населения. У станции Шамхор татарами был разобран путь, движение приостановилось на сутки»<sup>3</sup>.

В другом сообщении читаем: «Турецкое командование объявило мобилизацию молодых людей 18—40-летнего возраста в пределах Азербайджана. На этой почве происходят крупные волнения»<sup>4</sup>. В связи с набором азербайджанцев в турецкую армию из Кавказского округа доносили, что «население не подчиняется мобилизации и избегает ее... Однако командующий местным турецким отрядом силою собирает его и включает в турецкие войска»<sup>5</sup>. В донесении из Елизаветпольской губернии от 2 октября 1918 г. указывалось, что в Гандже произошли серьезные столкновения, вызванные турецкими грабежами, разбоем и принудительным набором в армию. «Многие призывники удрали в леса»<sup>6</sup>. По словам Закаталинского губернатора, реквизиция продуктов, насильственный набор в армию и неимоверно тяжелые налоги вызвали крайнее недовольство среди населения. Гу-

<sup>1</sup> ЦГАОР Азербайджанской ССР, ф. канцелярии министра внутр. дел Азерб. респ. оп. 2, д. 9, л. 225.

<sup>2</sup> Там же.

<sup>3</sup> «Кавказское слово», № 210, 20 октября 1918 г.

<sup>4</sup> ЦГА Армянской ССР, ф. 190 р 507, д. 536, л. 283.

<sup>5</sup> Там же.

<sup>6</sup> Там же, л. 67, л. 62.

бернатор, чтобы предотвратить выступления крестьян. настоятельно требовал присылки турецких войск в Закаталу. Он доложил министру внутренних дел о том, что «выхлопотал у Нурй-паши приказание дать в мое распоряжение роту турецких аскеров, что признавалось необходимым для введения порядка в означенном районе». Далее губернатор сообщал, что самочинство турецких офицеров и нанесение крестьянам большого материального ущерба, а также слишком резкие меры, применяемые офицерами при наборе аскеров, привело к тому, что «часть озлобленного населения собиралось напасть на крепость, захватить и обезоружить аскеров и отомстить офицерам, по каковому поводу мною было собрано совещание относительно предупреждения этого и возможности дать отпор на указанный случай». В заключении говорится, что когда в начале декабря турецкие войска «по сложившимся военным обстоятельствам» покинули Закаталу, население напало на их обоз с ограбленными продуктами и обмундированием и «насильно хотело отобрать вещи, увезенные обозом, якобы принадлежавшие населению. Турки оставили здесь крайне не выгодное для себя впечатление»<sup>1</sup>.

Против турецких палачей упорно боролось армянское население Азербайджана. В тех районах, где армянам удалось избежать резни, они покинули родные очаги и вели партизанскую борьбу против регулярных турецких войск. В одном из многочисленных документов, описывающих борьбу армянского населения против турок, сказано, что из Ареша, Нухи, где армяне подверглись чудовищной резне, уцелевшая часть населения удалилась в горы, нанося большой урон регулярным турецким войскам<sup>2</sup>. В другом сообщении сказано, что в армянских селах Нухинского уезда организовывались повстанческие отряды, сыгравшие большую роль в борьбе против турко-мусаватистского произвола<sup>3</sup>. Немало усилий проявило в этой борьбе армянское население Баку, Нухи и Елизаветполя<sup>4</sup>.

<sup>1</sup> ЦГАОР Азербайджанской ССР, ф. 82с, сп. 2, л. 39, л. 53.

<sup>2</sup> ЦГА Армянской ССР, ф. 190/р 507, л. 71, ш. 38.

<sup>3</sup> Там же, л. 95, л. 24.

<sup>4</sup> Там же, л. 217, л. 15.

Наиболее массовое и упорное сопротивление турецким захватчикам и их мусаватистским агентам оказало армянское население Карабаха, участь которого была предрешена падением Баку. Командующий Кавказской турецкой дивизией генерал Джавад Джамиль-бей предъявил Карабаху ультиматум о признании турецкой власти. Характерно, что ультиматум был предъявлен не в общем порядке, а каждому селению отдельно и с предупреждением о полном его разгроме, если ответ о принятии ультиматума не последует сейчас же. Турецким войскам в Карабахе приходилось вести ожесточенные бои за каждое село, за каждый населенный пункт. Численное превосходство турок не запугало жителей Карабаха, они проявляли единодушную волю к борьбе. «В назначенный ультиматумом срок турецкие войска начали наступать широким фронтом от Джабаши (Караглух) до Муришенли»<sup>1</sup>. С этого дня началась эпопея славной борьбы Карабаха против владычества озверевших турецких банд. В мирском приговоре от 12 декабря 1918 г., под которым стоят сотни подписей крестьян из сел Джаванширского уезда, сказано: «Когда в сентябре турецкие войска двинулись на Шушу, мы, армяне, Джаванширского уезда, немедленно созвали уездное собрание и... единогласно решили биться до последней капли крови, ни под каким видом не сдаваться варварам, которые истребляли попавшихся под их руки армян без различия пола и возраста, грабя их имущество, разоряя все культурные очаги и предавая их огню...»<sup>2</sup>. В ходе развернувшихся событий турки после кровопролитных боев, заняли восемь армянских сел Аскеранского района. Турецкие войска, преодолевая упорное сопротивление, подошли к Шуше и 25 сентября ворвались в город. Взятие Шуши сопровождалось массовыми арестами и убийствами. «Был установлен режим, который заставлял мечтать о самых мрачных днях николаевского режима. На каждой улице города были воздвигнуты виселицы»<sup>3</sup>.

Турецкое командование искусственно разжигало взаимное недоверие между армянским и азербайджанским наро-

<sup>1</sup> ЦГА Армянской ССР, ф. 190/р 507, д. 251, л. 94—95.

<sup>2</sup> Там же, д. 70, л. 46.

<sup>3</sup> Там же, д. 251, л. 22—23.

дами. В некоторых случаях им удавалось достигнуть своей цели, но основная масса азербайджанских крестьян всячески помогала своим соседям-армянам. Председатель седьмого съезда карабахских армян в своем докладе, описывая положение населения во время турецкого вторжения, подчеркнул, что «голодающий армянский Карабах спасся от смерти, благодаря соседям-татарам, которые вопреки экономическому бойкоту, взысканиям и штрафам со стороны власти пашей, и днем и ночью таскали хлеб и продавали его армянам, подчас отдавая его в кредит или без денег». Говоря далее о шушинских событиях, докладчик отметил, что в них азербайджанцы, «по свидетельству близко стоящих к обороне армянской части города лиц, активного участия не принимали. Я особенно останавливаюсь на этих фактах, чтобы еще раз подчеркнуть отсутствие в массах глубокого национального антагонизма, который проявлялся лишь в единичных случаях или под давлением власти и провокаций извне»<sup>1</sup>.

После падения Шуши «армяне Карабаха организовывали отряды и противодействовали турецкому вторжению в глубь страны. За время пребывания турок сильно пострадали армянские селения в районе Аскерани. В другие части Армянского Карабаха турки не смогли проникнуть, благодаря сопротивлению армянских отрядов»<sup>2</sup>.

Даже орган мусаватского правительства газета «Азербайджан» вынуждена была признать: «Хотя город Шуша пал и был обезоружен, окрестные села не подчинились и продолжали сопротивляться»<sup>3</sup>.

Та же газета в номере от 1 ноября 1918 г., подробно описывая падение г. Шуши, отмечает, что турецким войскам длительное время не удавалось захватить его, так как армянские села, расположенные на склоне горы у Аскерана, оказали войскам упорное сопротивление и задержали их. Здесь речь идет о селах Харамуд, Ханабад, Дашбаш, Аранземил, Кеник, Амбулак, Каракенд и других. Небезынтересно

<sup>1</sup> ЦГА Армянской ССР, ф. 190/р 507, д. 251, л. 94—96.

<sup>2</sup> Там же, л. 31 (из доклада председателя Карабахского национального совета). Об этом см. Daily Telaggarh, 7 октября 1918 г.

<sup>3</sup> Газ. „Азербайджан“ № 62, 17 4 декабря 1918 г.

отметить, что события в Карабахе заставили Нури-пашу опубликовать специальное воззвание к армянам Азербайджана. Нури-паша требовал от них прекращения борьбы и вместе с тем жаловался, что отряды вооруженных армян-дезертиров на границе Казахского уезда и на пути передвижения турецких войск ведут партизанскую войну с проходящими эшелонами<sup>1</sup>.

«После падения г. Шуши,—сказано в решении собрания крестьян сел Джаванширского уезда,—турецко-мусаватские отряды с пулеметами двинулись на Джаваншир по направлению к армянскому селу Мардакерт, где армянские организованные силы вступили в бой с передовыми частями, разбили неприятеля наголову и прогнали его обратно»<sup>2</sup>. О развернувшейся по всему Азербайджану борьбе народных масс против турецких войск и мусаватского правительства Г. К. Орджоникидзе писал: «Турецкий режим, под покровительством которого восстановлены все худшие порядки султана, вызвал восстание татар против правительства и турок», татары взорвали «полотно железной дороги у Шамхора и Елизаветполя»<sup>3</sup>.



От турецкого нашествия в Закавказье особенно сильно пострадал армянский народ.

Как известно, правящие круги Турции во всех оккупированных районах Закавказья продолжали свою политику истребления армянского народа. Турецкая делегация на Трапезундской конференции, в ответ на требование закавказской делегации о создании автономии для Западной Армении, нагло заявила, что «там нет армян и не будет, ибо, где пройдет турецкий солдат—там армян более не останется»<sup>4</sup>.

В действительности, турецкие палачи так и поступали. За время оккупации в Ардагане и соседних селах перебито

<sup>1</sup> Газ. «Азербайджан», № 2, 19 сентября 1918 г.

<sup>2</sup> ЦГА Арм. ССР, ф. 190/р, 507, д. 70, л. 46.

<sup>3</sup> ЦГАОР, ф. 130, оп. 569, л. 36.

<sup>4</sup> ЦГА Армянской ССР, ф. 190/р 507, д. 38, л. 103.

было несколько тысяч местных и собравшихся сюда армян из Ардануша, Танзета, Урута, Шавшерба и других селений. «Расправившись с мужчинами,— рассказывал очевидец,— турки собрали всех женщин с детьми в казарме...

Турки ограбили нас дочиста,— продолжал очевидец,— и. раздев до нижнего белья, отправили нас в Ахалкалаки, куда мы в количестве нескольких тысяч женщин и детей, шли пешком в течение целого месяца, страдая от голода и холода»<sup>1</sup>.

Другой очевидец, рассказывая о зверствах турецких войск в Ардагане и окрестных селах, пишет, что во время наступления турок на Ардаган эти села были сожжены, а жителей армян уводили и расстреливали. Часто турки предавали огню деревни с жителями, отобрав предварительно красивых девушек и женщин, часть которых уводили с собой, а часть, изнасиловав, убивали. «В ближайшую же ночь после прибытия турок в город Ардаган, начался погром армянского населения»<sup>2</sup>.

После вторжения турецких войск в Карсскую область армяне, которые не успели бежать, все были истреблены, а их имущество начисто ограблено. В одном из документов читаем: «Во всей области в данное время не осталось ни одного живого армянина. Ко времени наступления турецких войск путь к отступлению армянского населения Ардаганского и Ольтинского округов был отрезан..., а потому почти все армянское население этих округов осталось на месте и было перебито».

Единственным государством, которое искренне желало спасти армянский народ из-под когтей турецких хищников, была Советская Россия, неоднократно протестовавшая против турецких зверств в отношении армянского народа. Когда турецкие полчища, оккупировав всю Западную Армению, вторглись в пределы Восточной Армении, уничтожая на своем пути мирное армянское население, Советское правительство подняло свой голос протеста.

В ноте Народного Комиссара иностранных дел РСФСР

<sup>1</sup> ЦГА Армянской ССР: ф. 190 р 507, д. 95, л. 50—52.

<sup>2</sup> Там же, л. 85, 91.

Г. Чичерина, врученной 13 апреля 1918 г. германскому послу в Тифлисе сказано: «Турецкая армия продвигается к Батуми, Карсу и Ардагану, разорив страну и уничтожив крестьянское население. Ответственность за дальнейшую судьбу армян ложится на Германию, ибо по настоянию ее и были выведены русские войска из армянских областей...

Трудно мириться с мыслью, чтобы культурное государство, как Германия, имеющая возможность воздействовать на свою союзницу Турцию, позволило, чтобы Брестский мирный договор послужил для армянского народа, втянутого помимо своей воли в эту мировую войну, источником неисчислимых бедствий.

Поэтому Совет уверен, что Вами будут приняты необходимые меры, зависящие только от Вас, к воздействию на турецкие власти с целью предотвращения уничтожения мирного населения, как это имело место в Ардагане»<sup>1</sup>.

Правительство кайзеровской Германии, ничего не предприняло для пресечения резни мирного армянского населения турецкими башибузуками, ибо колонизаторские устремления немецких империалистов в отношении Закавказья брали верх над человеколюбием. Турецкие же войска продолжали свое нашествие по Армении и беспощадное истребление мирного населения.

Армянское население Карсского и Кагызманского округов успело бежать, оставив там все свое имущество: хлеб, скот, инвентарь и домашние вещи. Все армяне этих округов собрались в г. Карсе. О сдаче Карса стало известно населению лишь 11 апреля 1918 г., а с вечера следующего дня турки вступили в город. «Такая неожиданность, естественно, создала панику, и все армянское и русское население города и названных двух округов бежало почти голым. Большинство оставившего Карсскую область армянского населения остановилось в г. Александрополе и его уезде»<sup>2</sup>. После захвата Александрополя турками такая же участь постигла

<sup>1</sup> См. «Великая Октябрьская Социалистическая революция и победа Советской власти в Армении», сборник документов, Ереван, 1957, стр. 195.

<sup>2</sup> Архив Института истории АН Армянской ССР, д. Турецкая политика истребления армян, документы и материалы, л. 350 (далее: «Документы и материалы»).



население всего Александропольского уезда. О зверствах турок в Александрополе корреспондент газеты «Кавказское слово» сообщал: «В городе творилось нечто страшное, жуткое, что можно лишь испытать, но нельзя передать. В истерике бились женщины... Многие в одном белье, схватив детей в охапку, бежали... Часам к 11 лагерь, Казачий пост, был в руках турок. Город стали крыть из тяжелых орудий. Александрополь пал к ночи. В нем все погибло...»<sup>1</sup>.

Захватив Александрополь, турецкие оккупанты «вывезли из города все: продовольственные предметы, скот, мануфактуру. Население совершенно терроризовано»<sup>2</sup>. В руки турецких войск попали склады Кавказской русской армии с огромным количеством боеприпасов и продуктов. Только из Александрополя оккупанты вывезли в Турцию огромное богатство, состоящее из пушек, орудий, мин, патронов и других боеприпасов, всего на несколько миллионов рублей золотом. Эти неисчислимые запасы были накоплены в Александрополе, как в крупнейшей тыловой базе Кавказской армии<sup>3</sup>. В докладе председателя правления Александропольского землячества от 1 декабря 1918 г. дается перечень тяжких потерь и разрушений, причиненных г. Александрополю и его уезду. Села Артик, Кыпчак, Архвали, Башгюх были ограблены до последней нитки. В Артике, имевшем 500 домов, во время погрома было перебито и частью взято в плен почти все мужское население, изнасилованы и взяты в неволю многие женщины и девушки. Были подвергнуты разгрому большие села Чухан, Илхиаби, Омарташ, Хором и многие другие.

«Вообще из более чем 120 армянских сел Александропольского района, благоустроенных и многолюдных, богатых и цветущих ни одно не избежало разрушительного и сокрушительного действия турецкого меча и ятагана». «Вся цветущая молодежь армянских сел,—читаем в этом документе,—подобно осенним листьям, покрыла своими трупами вершины, склоны и подножья гор. Во всех этих селениях турки проявили жестокосердие и свирепость»<sup>4</sup>...

<sup>1</sup> «Кавказское слово» № 116, 8 июня 1918 г.

<sup>2</sup> Газ. «Центральная», № 86, 18 июля 1918 г.

<sup>3</sup> Партархив Армянского филиала ИМЛ, ф. 20, л. 81. л. 1.

<sup>4</sup> «Документы и материалы» л. 352—355.

Неслыханный погром и массовое истребление армян совершались также в Караклисе и в селах Караклисского района, во всем Лори-Бамбакском уезде, в Ахалкалаки и в селах уезда, в Ахалцихе и в других районах, где только вступала нога турецкого аскера. О зверствах турок в Караклисе в одном документе сказано: «Спустя два дня по взятии села, т. е. 30 мая, ... по отданному секретному приказу, началось поголовное избиение военнопленных армян и мирных жителей... Пленных армян, связанных друг с другом веревками, уводили партиями в ближайший лес. Десятками и сотнями расстреливали офицеров и солдат. Одновременно и в самом селе шла поголовная резня жителей-армян. Многие семьи вырезаны совершенно. Мужчин в селе почти не осталось»<sup>1</sup>.

Турецкие военные власти из Караклиса и окрестных сел целыми эшелонами вывозили в Турцию всю пшеницу, различные продукты, скот, награбленные ценности из церквей и учреждений. «Турецкие власти, — читаем в газете «Борьба», — реквизируют у населения зерно и скот, расплачиваясь какими-то расписками. Одну восьмую урожая турки берут совсем без оплаты, говоря: так полагается по шарияту»<sup>2</sup>.

В Ахалкалакском уезде турецкими войсками было разрушено и разгромлено более 62 армянских сел. Население Ахалкалаки и уездных сел бросило все свое движимое и недвижимое имущество, укрылось в лесах и вело партизанскую войну против оккупантов<sup>3</sup>.

Турецкие войска продолжали свои бесчинства в отношении мирного армянского населения и в районах Лори и Памбака, куда они ворвались 20 мая 1918 года. Турецкие полчища после кровопролитных боев со вставшим на защиту своих сел населением Лорийского района, ворвались в Джалалоглы и окружающие села, учинив поголовную резню и предавая все огню. Захватчики вывезли все то, что имелось в

<sup>1</sup> «Документы и материалы», л. 347, см. также ЦГА Армянской ССР, ф. 68/р 200, д. 609, л. 20—21.

<sup>2</sup> Там же, л. 537.

<sup>3</sup> Газ. «Борьба», № 123, 21 июня 1918 г.

селах этого района. По произведенному после ухода турок подсчету оказалось, что только у жителей селения Джелалоглы из 4 тысяч голов рогатого скота отобрано было до трех тысяч пятьсот. Турки отобрали в Лорийском участке всех более или менее сносных лошадей, все фургоны и брички, было взято турками много мелкого скота. После ухода турок из селения Джелалоглы, последние увезли даже оконные и дверные рамы, в домах остались буквально голые стены.

«После въезда населения, в третий раз, Джелалоглы представляло собой пустое село, где раздавался лишь лай собак»<sup>1</sup>.

Все эти злодеяния турецких войск не носили стихийного характера, не были следствием разнузданного поведения, а явились результатом осуществления заранее разработанной программы. Турецкое командование, имея определенную инструкцию, поставило себе целью обессилить армянское население физически и экономически<sup>2</sup>.

Турецкие оккупанты в захваченных районах Армении забирали в плен юношей и трудоспособных мужчин и гнали их, в невыносимых условиях, в сторону Эрзерума. Часть пленных погибала на дорогах, так как многих подвергали зверским пыткам и тут же убивали. После поражения Турции в мировой войне случайно уцелевшие армяне, возвращаясь домой, рассказывали, что их, помимо использования на разных каторжных работах впрягали в повозки и логоняли железными палками («зопа»). Будучи крайне изнуренными продолжительной голодовкой, пленные не в силах были сдвинуть с места тяжело груженные повозки и поэтому подвергались ударам «зопы», иногда до смерти.

Трудно определить общее количество пленных, но достаточно сказать, что только из Александропольского уезда турецкие военные власти погнали в Турцию свыше 6 тысяч человек, из которых вернулись лишь одиночки<sup>3</sup>. Из увезен-

<sup>1</sup> ЦГА Армянской ССР, ф. 190/р 507, д. 95, л. 36 (Материалы комиссии по установлению потерь, нанесенных армянскому населению за время мировой войны).

<sup>2</sup> См. ЦГА Армянской ССР, ф. 190/р 507, д. 95, л. 135.

<sup>3</sup> ЦГА Армянской ССР, ф. 190/р 507, д. 95, л. 135.

ных в Эрзерум 8 тысяч пленных жителей Ширака и Памбака вернулось обратно только 600 человек. Рассказывая о пленных, которые вернулись домой, один из очевидцев пишет: «Все тела их были в язвах от избиения, исхудавшие, они едва стояли на ногах. На них не было даже одежды, и наготу их прикрывали лишь куски войлока в виде большого фартука с дырой для головы. Многие из вернувшихся пленных умирали от истощения»<sup>1</sup>. Таким образом, турецкие власти добивались физического уничтожения наиболее трудоспособного армянского населения.

Стремясь очистить захваченные районы Армении от армянского населения, турецкие власти, помимо прямого физического уничтожения, прибегали и к излюбленным методам лишения уцелевшей его части экономических основ существования, как они это делали за все время своего господства в Западной Армении, путем жестокой налоговой системы. В специальном циркуляре турецкое правительство приказывало военным властям оккупированных районов Армении регулярно взимать с населения налог «ашар» в размере «одной восьмой части всех зерновых продуктов, сена и соломы—бесплатно, а две восьмых (налог «мубаят») — за плату. За своевременный сбор налогов перед правительством ответственны были также и сельские «мухтары» и священники. Каждое село обязано было доставлять собранные налоги в склады гюмринского интенданта своими повозками. Во втором пункте циркуляра сказано, что лица, спрятавшие полученный урожай подвергаются наказанию тем, что у них забирается весь хлеб»<sup>2</sup>.

Взимание налогов «ашар» и «мубаят» в условиях, когда турецкие власти уничтожали часть посева, ставило население в крайне тяжелое положение, лишало его последнего куска хлеба. Там, где посевы уничтожались градом, турецкие власти устанавливали десятинный налог—ашар, который исчислялся на корню. Крестьяне же, вовсе не получившие урожая, платили денежный налог. Сбор «ашара» и «мубаята» сопровождался избиением и применением всякого рода насилия. Сборщики налогов—мухтары и баш-мухта-

<sup>1</sup> ЦГА Армянской ССР, ф. 190/р 507, д. 95, л. 22.

<sup>2</sup> См. ЦГА Армянской ССР ф. 190/р 507, д. 38, л. 128.

ры присзжали в села в сопровождении аскеров и забирали весь урожай. Чтобы избежать насилий со стороны мухтаров, крестьяне вынуждены были давать им взятку. «Есть районы, где сумма выданных взяток составляет десятки тысяч». Собранные налоги крестьяне обязаны были на своих повозках доставлять туда, куда указывали мухтары<sup>1</sup>.

В многочисленных жалобах крестьян, адресованных консулу дашнакского правительства в Александрополе, говорится об их безвыходном положении, о том, что турецкие власти под видом налогов забирали буквально все. В обращении крестьян села Махмуджуг от 4 октября 1918 г. указывалось, что в результате турецкого разбоя «поля остались почти без засева, едва могли засеять  $\frac{1}{10}$  часть... в селе господствует голод. Ныне требуется с нас ашар (байра),—жаловались крестьяне,—и мубаят— $\frac{3}{8}$  части всех посевов. Между тем, полученного зерна не хватает не только для прокормления, но даже для осеменения полей к будущей весне. Если начальство не обратит внимания..., то безусловно мы погибнем от голода, нуждаясь в куске хлеба. Заявляя о сем, просим Вашего превосходительства об освобождении нас от уплаты ашара и мубаята». В другом документе сказано, что оттоманские власти в районе Караклиса под видом ашара и мубаята отбирают от армян всю пшеницу, картофель, ячмень, выдавая им расписки и успокаивая обещаниями, что расчет якобы будет произведен в Александрополе<sup>2</sup>.

Турецкие военные власти облагали налогом и недвижимое имущество городского населения в размере 6% стоимости.

По поводу сбора налога с имущества в приказе турецкого губернатора Александропольского уезда сказано: «Разделив город на 6 участков, каждый участок в течение десяти дней должен внести в турецкую казну налоги на имущество. Налоги должны внести начиная с 16 августа в следующем порядке: первый участок—с 16 по 25 августа, второй участок—с 26 августа до 5 сентября, третий участок—с 6 до 15 сентября, четвертый—с 16 до 25 сентября, пятый—с 26 сентября до 5 октября, шестой участок—с 6 до 15 октября.

<sup>1</sup> См. ЦГА Армянской ССР, ф. 168.200, л. 26, л. 11.

<sup>2</sup> См. ЦГА Армянской ССР, ф. 190/р 507, д. 536.

Житель каждого участка, если в течение десяти дней не внесет налог, должен внести его в двойном размере»<sup>1</sup>.

Жителям Карса, Александрополя и Караклиса, подвергшимся в первые дни оккупации грабежу, чрезвычайно трудно было платить налог на недвижимое имущество, подавляющая часть которого уже была забрана турецкими военными властями. Воспользовавшись этим, военные власти объявляли собственностью турецкой казны имущество тех армян, которые перед оккупацией, спасаясь от резни, вынуждены были покинуть свои дома, предприятия, все свое имущество и бежать. Но так как бежавшие составляли большинство, то турецкие власти присваивали огромное достояние городского населения и вывозили его в Турцию.

Приведенные выше документы свидетельствуют о том, что турецкие колонизаторы в первые дни своего хозяйничания подвергали оккупированные районы Армении полному грабежу, а в последующем, путем налогового обложения, систематически забирали у крестьян почти весь урожай, опустошая тем самым и без того разоренную страну.

Свою политику истребления армян турецкие военные власти осуществляли и в Азербайджане. В архивах сохранились многочисленные показания очевидцев о злодеяниях над мирным армянским населением Азербайджана. В одном из таких показаний отмечается, что в Баку аскеры врвались в армянские квартиры, грабили и убивали жителей. Нередко они брали с армян крупные выкупы за обещание сохранить им жизнь, но потом их убивали. «Из сиротского приюта детей армян аскеры сбрасывали с четвертого этажа на улицу»<sup>2</sup>. Другой очевидец рассказывает, что арестованных армян-мужчин, женщин и детей вели группами по неизвестным направлениям, обыскивали их в пути, отбирая деньги и драгоценности. Сопровождавшие нас аскеры,—показывает этот очевидец,—стали массами расстреливать мужчин... из орудий, и я видел как сраженные пулями мужчины валились друг на друга, образуя груды мертвых тел, в которых продолжали стрелять.

Покончив с мужчинами, турки погнали оставшихся жен-

<sup>1</sup> ЦГА Армянской ССР. ф. 190/р 507, д. 38, л. 24.

<sup>2</sup> „Документы и материалы“, л. 348—349.

шин и детей в количестве нескольких сот человек дальше и спустя некоторое время открыли по нас стрельбу. Кругом слышались непрерывная стрельба и страшные крики»<sup>1</sup>. В архивных документах упоминаются факты о том, что мужчин-армян турки выводили из бакинских тюрем и топили в море<sup>2</sup>. Турецкие палачи не щадили даже больных. «В Балаханской больнице,—читаем в одном документе,—во время бакинской резни расстреляно было двести пятьдесят армян и большинство медицинского персонала—армян»<sup>3</sup>.

В письме врача-очевидца от 30 сентября 1918 г. говорится, что «в воскресенье 15 сентября турецкие войска ворвались в Баку и начали с Шемахинки, по Воронцовской и другим главным артериям города, Торговой и Телефонной, массовый грабеж и варварское уничтожение квартир, имущества, лабораторий, магазинов, аптек и пр. Уносились белье, одежда, мебель, деньги. Три дня продолжались погром и резня. За это время в городе турецкими войсками было убито до 30 тысяч армян»<sup>4</sup>. Трупы валялись около 10 дней, т. к. не доставало перевозочных средств. Очевидец рассказывает, что в центре города стоял невыносимый трупный запах. С неменьшей жестокостью турецкие войска действовали также в оккупированных районах Азербайджана: в Елизаветпольском, Шушинском, Нуха-Арешском и других. Захватив пять армянских сел Арешского уезда: Гаварлы, Кендек, Мазурги, Аренинбазар, Халават, турки предъявили населению требование о немедленном принятии магометанской религии под угрозой поголовного истребления в случае отказа. «Армяне из села Кендек и Мамед-Аберда и Гаварлы с отвращением отвергли предложение турок, но армяне селения Мазурга, будучи со всех сторон окруженными турками, принуждены были принять магометанство, а Кендекцы, Гаварлийцы, Мамедабердцы пострадали, потому что не хотели сдаваться»<sup>5</sup>.

В других селах они перебили всю наиболее деятельную часть молодежи, а остальное население увели в плен, пред-

<sup>1</sup> ЦГА Армянской ССР, ф. 190/р 507, д. 95, л. 8—10, 15.

<sup>2</sup> Там же, л. 17—18.

<sup>3</sup> Там же, л. 12.

<sup>4</sup> „Документы и материалы“, л. 348—349.

<sup>5</sup> ЦГА Армянской ССР, ф. 190/р 507, д. 95, л. 53—54.

варительно выделив красивых женщин и девушек<sup>1</sup>. Но та часть армянского населения, которая успела уйти в горы, организовала упорное сопротивление врагу<sup>2</sup>.

Таким образом, турецкое правительство, вероломно нарушив подписанный с Советским правительством Брестский мир, оккупировало большую часть Закавказья и часть Северного Кавказа с городами Дербент, Петровск и Темир-Хан-Шура, ввело там невыносимый режим террора и грабежа.

Этому, как указывалось выше, способствовала предательская политика меньшевиков, дашнаков и мусаватистов, которые ради свержения Советской власти в Баку и подавления революционного движения отдали все Закавказье на произвол турецко-немецких захватчиков.



Трудящиеся массы Закавказья на своем горьком опыте убедились, что без изгнания колонизаторов нельзя избавиться от внутреннего меньшевистско-дашнаковского и мусаватистского тяжелого ига, нельзя добиться победы Советской власти и тесных взаимоотношений с Советской Россией. Единственной партией, которая мобилизовала силы народа для изгнания турецко-германских оккупантов, была большевистская партия. Она неустанно разоблачала предательские действия меньшевиков, дашнаков и мусаватистов, которые, находясь у власти, превратились в пособников колонизаторов. В резолюции по текущему моменту, принятой Кавказским краевым комитетом РСДРП 14 апреля 1918 г., говорится: «В полном согласии и соподчинении германскому империализму наступает захудалый турецкий империализм. Боясь, что революция может перекинуться в Турцию, может найти отклик в сердцах измученного, голодного и голого турецкого народа, может освободить угнетенные и стонущие под ее игом народы, турецкие хищники-паши кровно заинтересованы не только в окончательной победе бекской контрреволюции в Закавказье, поддерживаемой националистиче-

<sup>1</sup> ЦГА Армянской ССР, ф. 190/р 507 л. 95, л. 24.

<sup>2</sup> „La voix de l'Arménie“, № 120, 15 октября 1918 г.



скими партиями и меньшевиками включительно, но и в приостановлении социалистического революционного движения на Закавказье, в разгроме и уничтожении пролетарско-крестьянской республики России.

Эти хищники в союзе с бекскими бандами хотят огнем и мечом пройти все пространство и с тыла напасть на великую Российскую социалистическую революцию для объединения фронта с западным империализмом и окончательного удушения социализма»<sup>1</sup>.

Кавказский краевой комитет партии призывал трудящиеся массы направить все силы на борьбу с турецкими агрессорами: «Пробил решительный час,—говорится в воззвании Крайкома,—более сильный враг стал на пороге нашей борьбы за Советскую власть на Кавказе.

Товарищи рабочие, крестьяне и солдаты!

С полным сознанием революционного долга и чести все—за оружие!

На карту поставлена судьба величайшей из всех революций. Смерть или победа!»<sup>2</sup>

Трудящиеся Закавказья в своей массе шли за коммунистами, разоблачавшими истинные намерения турецко-германских колонизаторов.

Огромную роль сыграла Советская власть в Баку в борьбе против захватчиков. Она развернула широкую пропагандистскую деятельность среди трудящихся масс Закавказья, подымала силы для борьбы с турецкими ордами. Вот что сказано в резолюции Бакинского Совета от 7 июня 1918 г.: «Заслушав доклад... о политическом положении в Закавказье и радиотелеграмму из Тифлиса о подписании мира и согласии меньшевиков и дашнаков пропустить турецкие войска против Баку, Бакинский Совет рабочих, красноармейских, матросских и крестьянских депутатов подтверждает свои прежние решения о преступной политике Закавказского сейма и клеймит, как предателей г. г. Чхеидзе, Чхенкели, Качазуни и К<sup>о</sup>... Бакинский Совет рабочих, красноармейских, матросских и крестьянских депутатов высказывает свое твердое убеждение, что нашей армии при едино-

<sup>1</sup> Газ. „Бакинский рабочий“ № 65, 14 апреля 1918 г.

<sup>2</sup> Архив Армянского филиала ИМЛ, ф. 33, д. 2.

душной поддержке пролетариата удастся не только отстоять единственный очаг революции в нашем крае г. Баку, но и двинуться вперед и в союзе со всем пролетариатом и крестьянством Закавказья избавить край от ига не только турок и мусаватистов, но и предательских партий—тифлисских меньшевиков и дашнаков, утвердить в Закавказье Советскую власть и установить единство с революционной Россией»<sup>1</sup>.

Благодаря усилиям Советской власти, повсеместно пришли в движение массы.

«Кавказские горы и ущелья, поля и луга,—читаем в выходящей в Баку газете «Տեղեկամբ», — будут могилой для турецких аскеров и германских юнкеров.

Трудящиеся Закавказья бодрствуют, их ярость велика, ненависть безгранична. Стало быть, знайте хорошо, что каждый пролетарий, женщина или мужчина, старик или юноша станет снарядом и разорвется над вами, умрет за свою свободу и защитит свою власть»<sup>2</sup>.

О героической совместной борьбе народов Армении, Азербайджана и Грузии повествует множество архивных материалов. В них ярко отражена руководящая роль большевиков в организации победы над внутренним и внешним врагом Армении и Грузии. Первоначально основной формой борьбы была партизанская война. Отряды партизан внезапными нападениями уничтожали вражеские склады вооружения, амбары с продовольствием, выводили из строя железнодорожные линии, нападали на военные гарнизоны, истребляли офицеров и солдат.

Широко развернулась партизанская война в Армении. В призыве Александропольского комитета РКП (б) об образовании Красной гвардии для борьбы против турецких интервентов (март 1918 г.) указывалось: «Настал решающий час... С полным сознанием революционного долга и чести мы должны отправиться на фронт»<sup>3</sup>.

С. Шаумян в своей речи на торжественном заседании Совета и съезда крестьянских депутатов 1—4 июля 1918 г. подчеркивал, что критическое положение, создавшееся в ре-

<sup>1</sup> Газ. «Бакинский рабочий», № 108, 9 июня 1918 г.

<sup>2</sup> «Տեղեկամբ» («Известия») № 43, 1918 г.

<sup>3</sup> Партархив Армянского филиала ИМЛ, ф. 33, д. 752, л. 1—2.

зультате предательской политики Закавказского сейма, «побуждает армянских крестьян выступать с оружием в руках и низложить бесстыдных руководителей своих, дашнаков, которые позорно предали их. В их распоряжении находилось около 30.000 армянских солдат-фронтовиков. С этой силой можно было творить чудеса. Я не говорю уже о западной массе вооруженных крестьян, которая одна могла бы справиться и с турками и со всеми контрреволюционными силами в Закавказье, если бы во главе армянских крестьян не стояли предатели...»<sup>1</sup>. Далее С. Шаумян, разоблачая меньшевиков, дашнаков и мусаватистов, старавшихся оправдываться, что якобы они были вынуждены капитулировать перед турками, еще раз отметил, что «объективные условия сложились так, что в Закавказье была громадная вооруженная сила, готовая выступить против слабой Турции. Одних только армянских сил было достаточно, чтобы справиться с ними, но вы (обращается к дашнакам—Е. С.) с меньшевиками и мусаватистами дезорганизовали ряды... армянских войск, которые готовы были умереть и удержать свою страну»<sup>2</sup>.

Несмотря на исключительный террор, установленный турецкими оккупантами в захваченных районах Армении, народные массы, оставившие очаги и скрывавшиеся в горах и лесах, беспрерывно нападали и изматывали силы врага.

«Повсюду на Кавказе,—читаем в «Голосе Армении»,— армяне организуются в отряды для борьбы с турецкими войсками, продвигающимися на Кавказ»<sup>3</sup>.

О том, что народные массы полны были решимости отстоять свою свободу и независимость, говорят многочисленные документы, написанные руками непосредственных участников событий. Турецкие аскеры,—говорится в одном из таких документов,—явившись в селение Ширванджук, потребовали бесплатно разных продуктов, что сельчанами было исполнено. Затем аскеры потребовали выдачи красивых женщин и

<sup>1</sup> „Известия“ Совета рабочих, солдатских и матросских депутатов Бакинского района, № 103, 104, 105, 1 июня (19 мая), 2 июня (20 мая), 4 июня (22 мая) 1919 г. .

<sup>2</sup> Там же.

<sup>3</sup> „La voix de l'Arménie“, 15 мая 1918 г., № 10, стр. 354.

девушек, но от исполнения этого требования сельчане решительно отказались. Тогда аскеры начали стрелять в них из винтовок, а крестьяне, защищаясь, убили 6 аскеров. Оставшиеся в живых аскеры бежали в Александрополь и сообщили о случившемся военным властям. В результате в село была направлена карательная экспедиция, встретившая организованный отпор со стороны местных и окрестных жителей. В завязавшемся жарком бою с обеих сторон оказалось много убитых и раненых<sup>1</sup>.

Представитель дашнакского правительства при турецких властях в Александрополе в своем донесении указывал, что когда дашнакские войска, отступая оставляли армянские села на погром турок, молодежь ряда сел Александропольского района оказала вооруженное сопротивление турецким войскам<sup>2</sup>.

Положение турецких войск стало настолько угрожающим, что председатель управления Гюмринского района Мехмет Теджир в своем секретном приказе вынужден был признать, что население армянских сел этого района оказало вооруженное сопротивление турецким войскам<sup>3</sup>.

Об упорной борьбе армянских крестьян писал в своем рапорте и Карабекир-паша. «Сельское население,—признавал он,—к югу от Александрополя, в районе Ширванджук и Махинджук, ушло в горы с оружием в руках, уничтожив склады и перебив охрану»<sup>4</sup>.

Героическое сопротивление оказало агрессору население районов Сардарабада, Баш-Абарана и Караклиса. Захватив 15 мая Александрополь турки были уверены, что за короткое время им удастся оккупировать всю Армению и Грузию, ибо после падения Александрополя дашнакская армия без оглядки пустилась в бегство. Командующий дашнакской армией генерал Назарбеков с остатками войск отступил к Дилижану и телеграфировал национальному совету, что у него осталось всего 300 человек. При таких усло-

<sup>1</sup> ЦГА Армянской ССР, ф. 190/р 507, л. 95, л. 104.

<sup>2</sup> ЦГА Армянской ССР, ф. 190/р 507, л. 38, л. 85—95.

<sup>3</sup> ЦГА Армянской ССР, ф. 190/р 507, л. 38, л. 126.

<sup>4</sup> *Karabekir paşa. Birinci Kafkas Kolordusunun 334 senesindeki harekâtı ve müşahafı hakkında general Harbord riyasetindeki Amerika heyetine takdim edilen rapor sureti.* Erzurum, 1335 (1919), s. 9.

ниях турецким агрессорам казалось, что захват остальных областей Армении и Грузии является вопросом нескольких дней. С такой уверенностью турецкие войска шли по трем направлениям: Александрополь—Ереван, Александрополь—Караглис—Тифлис и Караглис—Дилижан—Казах—Баку. 30 тысячное войско Шефки-паши, наступая на Ереванском направлении, 22 мая заняло Сардарабад (ныне Октемберян) в 30 км от Еревана. В этот критический момент на защиту родного города встали трудящиеся массы Еревана и окрестных сел. Вооружившись чем попало, преисполненные ненавистью к палачам, в жестоких, неравных боях (22—26 мая) под Сардарабадом они отбросили врага, нанося ему тяжелое поражение. В этой героической битве трудящиеся армяне отстояли от турецких захватчиков Ереван и прилегающие к нему районы.

В одном из архивных документов говорится, что на Сардарабадском народном фронте армяне одержали крупную победу над тридцатитысячной армией Шефки-паши, причинили ей серьезные потери<sup>1</sup>.

Значение этой победы заключается в том, что турецкое правительство вынуждено было отказаться от захвата Еревана и одновременно Александрополя—Джюльфы с целью захвата Баку. Победа под Сардарабадом вместе с тем вынудила турецкое командование внести существенные «коррективы» в план завоевания всей Армении.

После трехдневного боя на Баш-Абаранском направлении турки и здесь были разбиты наголову и отступили<sup>2</sup>.

В боях под Караглисом 25—28 мая к борющимся крестьянам примкнули солдаты, ушедшие из разложившейся дашнакской армии.

Против турок поднялись также крестьянские массы Памбакского, Дилижанского и Казахского районов. К ним присоединились беженцы из Западной Армении, Карсского, Александропольского и других районов Восточной Армении, числом до пятисот тысяч человек. Разумеется, этот огромный людской поток мог оказаться под непосредственным ударом, если бы туркам удалось осуществить свой план

<sup>1</sup> ЦГА Армянской ССР, ф. 200, л. 132, л. 940—941.

<sup>2</sup> ЦГА Армянской ССР, ф. 57, л. 582.

молниеносного захвата Памбака и Караклиса, где была сосредоточена основная масса беженцев.

Газета «*Ушк*» следующим образом оценивала события под Караклисом: «Крестьяне Караклиса и окрестных сел, узнав, что османцы хотят из Амамлу напасть на Караклис, все как один решили умереть, но не сдаваться. Малочисленные армянские солдаты, объединенные с местными (крестьянами—Е. С.), приняли все меры, чтобы приостановить врага. В боевые части вошли даже старики, взрослые люди и подростки»<sup>1</sup>.

«Настроение,— продолжает далее газета,— настолько было приподнято, что бойцы шли с песнями на поле боя... Турки имели свыше десяти тысяч солдат, армянские же силы едва доходили до 5—6 тысяч»<sup>2</sup>. У турецких войск было 70 орудий и 40 пулеметов, у армян же было всего 10 орудий и 20 пулеметов. Несмотря на это, стихийно образовавшиеся крестьянские отряды отбивали яростные атаки намного превосходивших сил противника и затем перешли в наступление, отбросили турок из-под Караклиса. Турецкое командование спешно перебрасывало из Карса и Александрополя новые силы, в то время, как силы армян в ожесточенных боях все таяли, теряя боеприпасы. После получения подкрепления войска турок снова перешли в атаку и ворвались в Караклис. Но это удалось им ценой больших потерь. Этого не смог скрыть и командующий турецким Восточным фронтом Вехиб-паша, указывающий, что «турки только ценой больших потерь смогли достичь успеха»<sup>3</sup>. Тот же Вехиб-паша во время Батумских переговоров заявил: «...Эта была редкая битва в истории этой войны... Под Караклисом армяне показали, что они могут быть лучшими солдатами в мире»<sup>4</sup>. О Караклисской битве и отступлении турецких войск вынужден был писать и Карабекир-паша: «26 мая,—писал он в своем рапорте,— 11-я дивизия второго корпуса не имела успеха в районе Караклиса, где были сильны армяне. Турецкая дивизия отступила на 4 километра и во время отступ-

<sup>1</sup> «*Ушк*», № 104, 1918 г.

<sup>2</sup> «*Ушк*», № 94, 1918 г.

<sup>3</sup> См. «Кавказское слово», № 108, 1918 г.

<sup>4</sup> См. ЦГА Армянской ССР, ф. 68/200, д. 11, л. 68.

ления подверглась нападению со стороны крестьян, вооруженных топорами»<sup>1</sup>.

После поражения турок под Сардарабатом, Баш-Абараном, Караклисом и на других участках фронта младотурецкие планы захвата всей Армении и уничтожения армянского населения, как уже было сказано, претерпели серьезные изменения. В правительственных кругах Турции вокруг этого разгорелись споры. Некоторые члены правительства, учитывая уроки Сардарабата и Караклиса, предлагали временно отказаться от оккупации оставшейся части Армении и истребления армянского населения. На первый план они выдвигали захват Баку, уничтожение там Советской власти и осуществление своих пантюркистских намерений. Лишь после оккупации всего Азербайджана захват остальных районов Армении не представлял бы особых трудностей. Вот что говорил по этому поводу Вехиб-паша: «Мы будем водить армян за нос до тех пор, пока нам нужны солдаты для фронта, а потом при помощи курдов и татар заставим их задохнуться в том мешке, в котором они сидят»<sup>2</sup>.

А. Хатисов в своем письме из Батуми (4 мая) сообщал Агароняну следующую любопытную подробность: «Халил бей детально рассказал мне историю возникновения идеи самостоятельной Армении за эти три недели в Константинополе и о той отчаянной борьбе, после которой эта идея победила»<sup>3</sup>.

Касаясь этого же вопроса, Энвер-паша на Константинопольской конференции заявил дашнакской делегации: «Турецкие министры две недели думали создать ли Армению или нет, и, наконец, решили создать, потому что так было выгодно как для армян, так и для турок»<sup>4</sup>. Тот же Энвер в беседе с А. Хатисовым сказал: «Я решил трудную задачу для удовлетворения национальных чаяний армян — создал Армению». Энвер, конечно, говорил о той крохотной Армении, о которой говорилось в Батумском договоре от 4 июня 1918 г., заключенном между Османской Турцией и дашнаками. Эта Армения, территория которой должна была составлять все-

<sup>1</sup> *Karabekir pasha*, Raport, s. 9.

<sup>2</sup> ЦГИА Армянской ССР, ф. 200, д. 11, л. 79.

<sup>3</sup> ЦГА Армянской ССР, ф. 150/507, д. 536, л. 502—503.

<sup>4</sup> См. «Զանգ», № 58. (74).

то 9.000 кв. км, фактически стала бы колонией Турции, при этом ее создание намечалось не из человеколюбия и щедрости турецких палачей, а в результате героической борьбы армянских трудящихся, которая заставила их во время Батумских переговоров отказаться от захвата всей Армении, ибо в создавшихся условиях турки не в силах были оккупировать всю Армению, удержать ее в своих руках и затем продолжить свои захваты в Азербайджане.

Во время подписания Батумского договора председатель турецкой делегации Халил бей бахвалился, что «Оттоманское императорское правительство управляло своими чувствами с большой устойчивостью и поручило мне подписать документ, признающий существование армянского правительства. Мне приятно быть уверенным, что армянский народ поймет всю важность этого решения императорского правительства»<sup>1</sup>.

Дашнакские политики, давно мечтавшие стать хозяевами «независимого» армянского государства, пришли в восторг от «щедрости» турецких палачей. Глава их делегации А. Хатисов, потерявший голову от одной мысли, что Армения становится «независимым» государством, а он, Хатисов, одним из вершителей ее судьбы, в ответной своей речи заявил, что сегодня армяне определенно приобрели право на национальное существование и вступили в семью независимых государств. «Этот большой день,—продолжал Хатисов,—является торжественной датой в истории армян. Мы хотим, чтобы между Оттоманской империей и Республикой Арменией был установлен прочный мир и вечная дружба...»<sup>2</sup>.

Весьма метко оценив позицию дашнаков, газета «Коммунист» писала: «Сегодня осуществляется вековая «мечта» предателей дашнаков...—Армения объявлена «независимой», армянский рабочий и армянский крестьянин полностью преданы прихоти турецких деспотов-помещиков. Дашнакские мерзавцы, целовавшие туфли Николая Кровавого, сегодня, одержимые жаждой власти, преклоняют колени перед палачами армянского народа—Энвер-пашами»<sup>3</sup>.

<sup>1</sup> ЦГА Армянской ССР, ф. 68с/200, д. 74, л. 40, 41.

<sup>2</sup> ЦГА Армянской ССР, ф. 68с/200, д. 74, л. 40—41.

<sup>3</sup> Газ. «Коммунист», орган Комиссарната по армянским делам, № 2, 30 июня 1918 г.



6 сентября 1918 г. Агаронян писал своему правительству, что «армянский народ никогда не должен забыть о том, что у Османского правительства возникла идея о создании независимой Армении и оно само ее признало. Поэтому армянское правительство должно сделать все возможное для поддержания дружеских отношений между двумя странами»<sup>1</sup>. Одновременно Агаронян требовал принятия строжайших мер для ликвидации вспыхнувших восстаний, на что многократно жаловалось турецкое правительство<sup>2</sup>.

В другом письме Агаронян и Хатисов сообщали из Константинополя в Ереван, что османское правительство протестовало против действий Андраника и его последователей. Дашнакские главари требовали немедленного подавления антитурецких выступлений<sup>3</sup>.

Но никакие кровавые меры дашнаков не могли пресечь упорную борьбу народных масс против турецких интервентов и правителей «независимой» Армении. Народные массы Армении, по примеру героев Сардарабада, Баш-Абарана и Караклиса, продолжали партизанскую борьбу, которая повседневно, наносила урон турецким оккупантам. Об этом свидетельствуют многочисленные протесты турецких властей, предъявленные дашнакскому правительству.

Генерал Кязим Карабекир-паша писал, что согласно первоначальному миру между Турцией и Арменией железная дорога на всем протяжении до Джульфы передавалась османам и что несмотря на это, армянские крестьяне сел Агамазлу, Иманшалу и Кюлджисара со всех сторон обстреливали турецкую кавалерийскую часть, охранявшую полосу железной дороги.

Энвер-паша в телеграмме на имя генерала Лоссова сообщал, что «на Эриванской дороге до сих пор действуют банды и мешают турецкому продвижению на Джульфу...»<sup>4</sup>.

Во время александропольских переговоров с армянской смешанной комиссией, состоявшей из представителей отдельного армянского корпуса и Эриванского национального

<sup>1</sup> ЦГА Армянской ССР, ф. 35, л. 34.

<sup>2</sup> Там же, л. 12.

<sup>3</sup> ЦГА Армянской ССР, ф. 200, д. 35, стр. 17.

<sup>4</sup> ЦГА Армянской ССР, ф. 190/р 507, д. 53а, л. 113.

совета, Кязим-Карабекир паша, возглавляющий турецкую делегацию, заявил, что «южнее Эривани со стороны армян совершены нападения на наши войска, в результате чего имеется масса убитых солдат и офицеров нашей армии»<sup>1</sup>. Тот же Карабекир в своем обращении к председателю армянской смешанной комиссии в Александрополе генералу Тер-Акопову жаловался на то, что «...утром 5 июня армянские вооруженные силы в составе 80 кавалеристов и 400 пехотинцев с одним пулеметом напали на наши части, находящиеся в Гечерлу, около Сардарабада»<sup>2</sup>.

В своем рапорте от 10 июля 1918 г. Кязим Карабекир отмечал, что оттоманские войска, двигаясь вдоль демаркационной линии, встречают со стороны местных жителей упорное сопротивление<sup>3</sup>. Далее он сообщал генералу Назарбекову о том, что между Камарлю и Шахтахты вооруженные армяне, напав на турецкую разведочную партию, шедшую по направлению Шахтахты, отобрали у нее 3 маузера, 3 шашки, 3 лошади и все деньги<sup>4</sup>. Все эти вынужденные признания свидетельствуют о том, что крестьянские массы Армении вели упорные бои против турецких колонизаторов, но антинародное дашнакское правительство и не думало с их помощью организовать отпор турецким захватчикам. Невзирая на это, крестьянские отряды продолжали взрывать железнодорожные мосты и полотно железной дороги, пускали под откос эшелоны. Вот что писал по этому поводу Карабекир-паша председателю армянской комиссии в Александрополе: «В день прибытия в Нахичевань оттоманского поезда, отправленного в направлении к Джульфе, был слышен взрыв в направлении к югу и западу от железной дороги. После расследования выяснилось, что все мосты, находящиеся на линии железной дороги, были взорваны. Я Вас прошу принять меры, чтобы не повторились подобные случаи, которые направлены против пятого параграфа мирного договора»<sup>5</sup>.

Ни какие угрозы не могли приостановить ярость народа против турецкого разбоя. Машинисты решительно отказыва-

<sup>1</sup> ЦГА Армянской ССР, ф. 190/р 507, д. 20, л. 74.

<sup>2</sup> Там же, л. 152.

<sup>3</sup> См. ЦГА Армянской ССР, ф. 190/р 507, д. 20, л. 48.

<sup>4</sup> См. ЦГА Армянской ССР, ф. 190/р 507, д. 14, л. 93.

<sup>5</sup> ЦГА Армянской ССР, ф. 190/р 507, д. 20, л. 131.

лись вести поезда с турецкими войсками. Так поступил, например, машинист Виноградов. Но, когда турецкое командование заставило его повести военный эшелон, то недалеко от станции «Александрополь, где поезд должен был идти со скоростью не более 5 верст в час, Виноградов развил большую скорость и поезд с турецкими войсками пошел под откос. Виноградов погиб. Следовавший за этим поездом другой, налетев на первый, также потерпел крушение»<sup>1</sup>.

В телеграмме председателя армянокой комиссии генерала Тер-Акопова указывается, что командир турецкого корпуса Кязим Карабекир передал ему, что до 17 июня в окрестностях станции Эчмиадзин, у селений Туркманлу и Ахамзалу, появились вооруженные армянские отряды, завязавшие перестрелку, ввиду чего просит «наше командование принять соответствующие меры к ликвидации подобных выступлений, нарушающих регулирование охраны железных дорог...»<sup>2</sup>.

Дашнакские власти, предавшие Армении на растерзание турецких войск, заботились о спокойствии своих хозяев. Тот же генерал Тер-Акопов телеграфировал в Канакер комкору Назарбекову, что в пункте пятом мирного договора значится: «Правительство Армянской республики примет меры к недопущению организации вооруженных банд, а равно к разоружению банд, находящихся на ее территории». «Оттоманская комиссия, продолжал Тер-Акопов, указывала на недавно имевшие место случаи нападения подобных банд в районе к востоку от Эривани и настаивает на исполнении указанного пункта мирного договора»<sup>3</sup>.

В другом своем донесении Тер-Акопов писал Назарбекову о том, что оттоманская комиссия заявила о нападении жителей окрестности Амамлу на эскадрон сувари. Во время боя были перебиты один офицер, 23 аскера, а также 50 лошадей. Далее в донесении указывается, что вооруженные жители Камарлинского района в количестве двух тысяч человек ответили отказом на предложение турецкого командования сдать оружие или покинуть территорию, отошед-

<sup>1</sup> ЦГА Армянской ССР, ф. 190/р 507, д. 20, л. 163.

<sup>2</sup> См. ЦГА Армянской ССР, ф. 190/р 507, д. 20, л. 168.

<sup>3</sup> Газ. «Правда», 10 июля 1918 г.

шую к Османской империи. По поводу нападения на эскадрон суварии турецкая комиссия заявила, что если по требованию местного турецкого командования не будут выданы виновные, то окрестные деревни будут уничтожены. Неоднократные случаи нападения местных жителей, говорится в заявлении, чрезвычайно обострили положение, и османская комиссия ставит вопрос о принудительном выселении всего армянского населения из пределов территории перешедшей к турецкой империи. «Настоятельно необходимо,— требует Тер-Акопов,— дабы Эриванский национальный совет экстренно принял самые срочные меры... для прекращения враждебных действий и всяких беспорядков»<sup>1</sup>.

Из штаба первого турецкого Кавказского корпуса председателю дашнакской комиссии ген. Тер-Акопову 1 июля 1918 г. в Александрополь была послана жалоба на то, что жители селений, находящихся между Сардарабатом и Александрополем, восстали 28—29 июня и напали на караулы турецких складов, убили караульных и ограбили склады. Армянское население, сказано затем в жалобе, находящееся «в районе линии железной дороги Джульфы, которая принадлежит Османской империи согласно мирному договору, заключенному с Армянской республикой, не хочет сдавать свое оружие и применяет оружие против османских солдат». В заключение отмечается, что армяне в направлении Джульфы повреждают железную дорогу, армянские крестьяне постоянно совершают нападение на турецкие части в районе Баш-Абарана и Эчмнадзина<sup>2</sup>.

Все это свидетельствует о том, что народные массы не признавали заключенного с Турцией Батумского договора и вели упорную борьбу против осуществления условий договора. Об этом в газете «Daily Telegraph» в номере от 7 октября 1918 г. прямо указывалось, что когда Национальный армянский совет в начале июня заключил мирный договор с турками, признававшими крошечную номинально независимую Армению, армянские крестьянские массы начали партизанскую войну, нападая на коммуникационные линии турок

<sup>1</sup> ЦГА Армянской ССР, ф. 190/р 507, д. 20, л. 173.

<sup>2</sup> ЦГА Армянской ССР, ф. 68с/200, д. 627, л. 40.

между Джульфой и Ереваном, что сковывало действия частей турецких войск. Во время одной из стычек с турецкими войсками армянам удалось разрушить часть железной дороги к юго-востоку от Нахичевана, имевшую в то время важное значение. «Эти операции отвлекают значительное количество войск, которое могло бы быть послано в северо-западные районы Турции».

Во всех захваченных турками районах Армении народные массы беспрерывно вступали в бой с оккупантами.

Главнокомандующий турецкими войсками на Кавказском фронте Эссат бей 3 июля 1918 г. из Батуми писал дашнакскому правительству о том, что, когда турецкие войска попытались на основании Батумского договора, занять Улуханлу, Камарлю, Нахичевань и Джульфу, то они были атакованы армянским населением этих районов и понесли большие потери<sup>1</sup>. 12 июля 1918 г. он писал дашнакскому правительству о том, что группа турецких кавалеристов 14 июня была послана для занятия находящейся к югу от Еревана станции Камарлю, но вооруженное армянское население и солдаты южнее Улуханлу напали на турецкие отряды, убив 22 аскеров и перебив 46 лошадей. Генерал Назарбеков в своем ответе Эссат бейю от 28 июля, оправдываясь перед палачом, писал, что в столкновении, имевшем место 24 июня, армянские войска участия не принимали, ибо уже к 24 июня они были отведены на территорию Армении. Таким образом, сопротивление оттоманским войскам могло быть оказано лишь местными вооруженными жителями, а также солдатами, дезертировавшими из своих частей. «А так как,—писал далее Назарбеков,—инцидент произошел не на территории Армении, то розыски и наказания виновных не представляются возможными... Правительство Республики Армении выражает полную уверенность, что инциденты, подобные указанному, происходящие независимо от воли правительства и предупредить, которые оно не имело ни возможности, ни даже права, ибо они происходят вне пределов государства, не послужат причиной нарушения добрососедских отношений...»<sup>2</sup>. Из этого ответа ясно видно, что дашнажские правители совер-

<sup>1</sup> ЦГА Армянской ССР, ф. 190/р 507, Л'9- гг

<sup>2</sup> ЦГА Армянской ССР, ф. 190/р 507, д. 33, л. 5.

шенно не интересовались судьбой отошедших к Турции армянских земель и армянского населения.

Дашнакские «власти», лишь для обеспечения своего кровавого господства, постоянно выражали свои верноподданнические чувства турецким колонизаторам.

Но армянский народ не был согласен с дашнаками. Он продолжал героическую борьбу за свою свободу и независимость. Яркую страницу вписали в историю борьбы с турецким разбоем крестьянские массы Лорийского района, объявившие мобилизацию всех мужчин до 60-летнего возраста для борьбы против турок. 22 мая 1918 г. в Джелалоглы (ныне Степанаван) состоялось чрезвычайное собрание представителей всех армянских сел Лорийского района, на котором единодушно было решено сражаться до последнего человека. На рассвете 24 мая, на участке между Джелалоглы и сел. Чибухлу, местное население вступило в бой с турецкими войсками и вскоре отбросило их за пределы района. Но так как дашнакские войска оставили Караклис и Амамлу, турецкое командование смогло перебросить свои основные силы против Джелалоглы и 26 утром оттеснить восставшее население. «Вступая в Джелалоглы, турки поголовно расстреляли не успевших покинуть село мужчин... Турки, разгромили по пути армянские села: Сармсахлу, Бзовдал, Кишлаг, Дарпас и др. Селения эти были преданы огню и часть населения, не успевшая спастись, была истреблена. Заранее оставившие свои села женщины и дети искали убежища в пещерах селений Курте, Дсанх и Узунлар, расположенных в отвесных скалах по ущелью реки Дебета, а также в местностях Гомадзор и Чатиндак»<sup>1</sup>.

Г. К. Орджоникидзе, хорошо осведомленный о трагическом положении Армении и озабоченный тем, чтобы спасти армянский народ от окончательной пибели, 12 октября 1918 г. телеграфировал В. И. Ленину: «Положение Армении трагическое. На небольшом клочке двух уездов Эриванской губернии скопилось более 600 тысяч беженцев, которые гибнут массами от голода и холеры. В завоеванных уездах повыревали половину населения... **Население оказывает упорное**

<sup>1</sup> ЦГА Армянской ССР, ф. 190/р 507, л. 20. л. 131.

сопротивление... (курсив наш—Е. С.). Армянское население ждет помощи от Советской России»<sup>1</sup>.

В эти тяжелые для армянского народа дни только Советская Россия готова была оказать ему братскую помощь. Окруженная с весны 1918 г. огненным кольцом германо-австрийского и антантовского империализма, она, конечно, не могла перебросить большие силы против германо-турецких интервентов в Закавказье. Советское правительство стремилось прежде всего дипломатическим путем добиться того, чтобы приостановить дальнейшее продвижение турецких войск в глубь Закавказья и предотвратить варварские действия турок в отношении армянского населения.

Так, в ноте протеста Советского правительства Германии от 12 апреля 1918 г. указывалось, что наступление турецких войск на Кавказском фронте сопровождается массовым истреблением армянского населения, имущество их предается разграблению и огню. «Договор, который мы принуждены были подписать в Бресте, предоставлял судьбу населения Ардаганского, Карсского и Батумского округов волеизъявлению самого населения. Происходящее в этих округах свидетельствует, что десятками лет применявшаяся политика истребления армянского народа продолжается и ныне. Ответственность за ужасы, которым подвергается армянское население в занимаемых ныне турецкими властями областях, ложится на Германское правительство, при помощи которого Турция выговорила себе эти области»<sup>2</sup>.

Помимо дипломатического нажима, Советское правительство содействовало организации добровольческих отрядов из армян, проживавших в различных районах России. Эти отряды посылались в Армению для борьбы против турецких оккупантов. Об организации добровольческих отрядов в декрете Народного Комиссариата по делам национальностей сказано, что вменяется в обязанность всех советских учреждений не чинить препятствий продвижению свободно формировавшихся армянских добровольческих отрядов, при-

<sup>1</sup> Г. К. Орджоникидзе, Статьи и речи, т. 1, М., 1956, стр. 45.

<sup>2</sup> „Документы внешней политики СССР“, т. I, Госполитиздат, М., 1957, стр. 240—241.

званных защищать свою Родину от немецко-турецких на-  
сильников<sup>1</sup>.

В выходящей в то время армянской газете «*Շիրմիր օրեր*» сообщалось, что прибывшие из Одессы и разных районов Советской России и Украины вооруженные армянские отряды сформированы и отправлены в Закавказье Советским правительством. Среди них были и русские красноармейцы — добровольцы, посланные командованием Красной Армии в Закавказье для борьбы с турецко-германскими интервентами<sup>2</sup>.

Вместе с армянскими добровольческими отрядами против турецких войск сражались многие бойцы и командиры из демобилизованных русских войск, оставшихся в Армении. Под Карсом героически сражался русский добровольческий отряд полковника Ефремова<sup>3</sup>.

Газета «Заря России», описывая вторжение турецких войск в Нахичеванский уезд и резню армянского населения, подчеркивала, что «армяне оказывают бандам жестокое сопротивление... В окрестностях Нахичевана при содействии подоспевших на помощь 250 советских солдат, армяне разбили наголову и рассеяли турок...»<sup>4</sup>.

Все это показывает стремление Советской России помочь армянскому народу в его борьбе с турецкой тиранией.

Приведенные выше архивные материалы говорят о самоотверженной борьбе трудящихся масс Армении против турецких агрессоров. Эта борьба одновременно была направлена против дашнакских властей, превративших Армению в арену борьбы империалистических держав.



Турецкие оккупанты установили колониально-полицейский режим и в оккупированных ими районах Грузии. 4 июня в Батуми меньшевики заключили позорный договор «мира

<sup>1</sup> ЦГА Армянской ССР, ф. Саратовское отделение Комиссарата по делам Армении, оп. 6, л. 1.

<sup>2</sup> См. «Известия» Совета рабочих, красноармейских, матросских и крестьянских депутатов Бакинского района, № 112, 1918 г.

<sup>3</sup> См. ЦГА Армянской ССР, ф. 45, л. 42, л. 27—37.

<sup>4</sup> «Заря России», 18 июня 1918 г.



и дружбы»<sup>1</sup>, по которому к Турции отошли Батуми, Ахалцихский и часть Ахалкалакского уезда и др. территории.

Турецкие военные власти в оккупированных районах и городах, ликвидировав местную администрацию, установили свой деспотический режим. В первые же дни оккупации турки переименовали названия улиц городов. Так, например, из распоряжения турецкого вали от 22 августа 1918 года видно, что Маринский проспект в Батуми был переименован в проспект султана Селима III, Петроградская улица — в Константинопольскую, Грибоедовская — в Артвинскую, Пушкинская — в Ардаганскую, Островская — в Трапезундскую, Тургеневская — имени Омар-паши, Шереметьевская — имени Дервиша-паши, Комаровская — имени Осман-паши, Эриставская — имени Османа I-го, Михайловская — в Решадие, Кутаисская — в Азиэие и т. д.<sup>2</sup>

По дополнительному договору между Оттоманской империей и меньшевистской Грузией последняя должна была приступить немедленно к демобилизации своих войск, предоставить оттоманскому командованию все железные дороги для перевозки войск и военных боеприпасов. «С целью бесперебойного и максимального их использования, администрация обязана была приготовить все сведения относительно состояния дорог, недвижимого и подвижного составов, чтобы возможно было вычислить незамедлительно максимум возмозпоспобности дорог».

В другом пункте договора сказано: «Грузинское правительство обязуется содержать в должном состоянии дороги, подвижной и недвижимой составы, исправлять быстро все повреждения и разрушения, кои могут быть причинены случайно или по покушению»<sup>3</sup>.

Приведенные статьи из основного и дополнительного договоров показывают, что меньшевистская Грузия фактически была превращена в колонию османской Турции, в плацдарм для скорейшего захвата Баку и ликвидации там Советской власти, к чему стремились и сами меньшевики.

<sup>1</sup> См. «Документы и материалы по внешней политике Закавказья и Грузии», Тифлис, 1919, стр. 343—356.

<sup>2</sup> См. «Борьба за победу Советской власти в Грузии», документы и материалы (1917—1921), Тбилиси, 1958, стр. 311.

<sup>3</sup> Там же.

Турецкие колонизаторы в оккупированных ими районах Грузии вели себя так же, как в Армении и Азербайджане. Газета «Тифлисский листок» в номере от 27 июня 1918 г. писала: «После ухода турецких войск Озургети представляет собой картину полного разрушения. Горожане, постепенно возвращающиеся на свои пепелища, находят в домах голые стены. Запасы кукурузы, домашняя утварь, птица и все, что было брошено в момент наступления турок, погребло. Домашняя мебель, даже двери, оконные рамы и вообще все, представляющее собой какую-либо ценность в хозяйстве, вывезено или уничтожено». Описывая далее ужасающую картину грабежа и разорения, газета отмечает, что «разграблено миллионное имущество и в том числе мертвый инвентарь казенной чайной плантации в Звани...» Другая газета «Сакартвелос республика» со слов приезжавших из Ахалциха сообщала, что «окружные селения в ужасном положении», турки насильно отбирают муку, пшеницу, овес, масло, сыр и пр. и посылают в Батум, не оставляя буквально ничего<sup>1</sup>.

Трудящиеся массы Грузии под руководством большевистских организаций вели упорную борьбу одновременно против турецких агрессоров и меньшевистских правителей. В прокламации Комитета РКП(б) Западного Закавказья в апреле 1918 г. указывалось, что «вторжение Турции представляет собой наступление внешней контрреволюции на революционную Россию с целью восстановить власть свергнутых классов над рабочими и крестьянами. Это означает поглощение малых наций сильными...» Комитет призывает «вести, где это только возможно, решительную борьбу, и эта борьба завершится успешно, если мы нанесем поражение внутренней контрреволюции, ожидающей с восторгом прихода турок...» По зову большевиков трудящиеся массы оказывали упорное сопротивление вторгшимся турецким захватчикам. «По всей Грузии нарастает волна революционного движения. Грузинские крестьяне перед лицом опасности окончательного порабощения их турецкими штыками уже поняли, что меньшевики губят дело рабоче-крестьянской революции»<sup>2</sup>.

<sup>1</sup> Газ. „Сакартвелос республики“, 8 сентября 1918 г.

<sup>2</sup> Из приказа Народного Комиссара по военно-морским делам Кар-

В газете «Правда» в номере от 17 июля сообщалось, что 13 июля началось крупное восстание в Абхазии, около Гудауты. Восстание было направлено против грузинских князей и турецких оккупантов. «Турецкий отряд был разоружен восставшими».

В течение короткого времени восстание охватило весь Борчалинский уезд, Южную Осетию и Горийский район. Вся Военно-Грузинская дорога от Мцхета до Казбека занята была восставшими крестьянами<sup>1</sup>. 20 июля вспыхнуло крупное восстание душетских крестьян, отбросивших турецкие и меньшевистские войска. Восставшие шли на помощь к мингрельцам<sup>2</sup>.

Один из непосредственных участников похода 1918 г. полковник Рюшту, подробно описывая наступление 5-й турецкой дивизии на Баку признает, что в Грузии к турецким войскам были настроены враждебно<sup>3</sup>.



Бесперывная упорная борьба народных масс Закавказья против турецких захватчиков и рост революционного движения в Закавказье не могли не отразиться на политико-моральном состоянии турецких войск, которые в результате долголетней войны были деморализованы и стремились домой. Среди турецких войск распространились идеи Октябрьской революции. Газета «Жизнь национальностей» писала: «Солдаты турецкой армии тайком получают нелегальную литературу. Дисциплина совершенно отсутствует. Большевик быстро воспринимается турецкими солдатами»<sup>4</sup>.

Говоря о распространении большевистских идей среди турецких войск, газета «Известия» писала: «Деятельность коммунистов среди турецких войск в Закавказье развива-

---

ганова по Кавказской армии от 6 июля 1918 г., см. ЦГАОР Грузинской ССР, ф. 13, д. 8 л. 12.

<sup>1</sup> Газ. «Правда» 18 июля 1918 г.

<sup>2</sup> Там же.

<sup>3</sup> *Miralay Rüstü*, Büyük harpte Bakû yollarında. Kafkas plyade firkasi (см. журн. Askerî mecmuanın tarih kısmı, İstanbul, 1934, sayı 34, s. 19).

<sup>4</sup> Газ. «Жизнь национальностей», 17 ноября 1918 г.

ется успешно»<sup>1</sup>. Осенью 1918 г. дезертирство среди турецких войск значительно усилилось. «В турецкой армии,—читаем в газете «Ашхатавор»,—в высокой степени распространено дезертирство»<sup>2</sup>. Касаясь состояния турецких войск в тот период, Лиман фон Сандерс писал: «У турок дезертиров больше, чем бойцов в строю... В 8-ой армии количество дезертиров составляло с 15 августа до 14 сентября около 1100 чел.»<sup>3</sup>. В другом месте своих воспоминаний Сандерс пишет: «Турки устали от войны и не желают воевать. Это видно из массового дезертирства турецких солдат. Дезертиры брали с собой не только винтовки и ручные гранаты..., но также и пулеметы»<sup>4</sup>.

Большую агитационную работу среди турецких войск на Кавказе вели турецкие коммунисты, которые разоблачали захватнические планы младотурецкой клики в отношении Кавказа.

Авантюра младотурок в Закавказье крайне ухудшила их положение на иракско-месопотамском и сирийско-палестинском фронтах.

Кавказская агрессия младотурок ускорила катастрофу Турции в первой мировой войне. Таким образом, планы младотурок в отношении завоевания Кавказа и попытки предотвратить влияние Октябрьской революции на Османскую империю потерпели полный провал, что, в свою очередь, ускорило гибель младотурецкого господства в Турции. Кавказская авантюра, которая была затеяна вопреки желанию народных масс, против их воли нагляднее всего показала сумасбродность пантюркистских планов турецкой правящей клики.



Резюмируя приведенный материал, следует сказать, что после провала агрессивных планов младотурецкой клики в отношении Закавказья в начале первой мировой войны турецкая военщина, воспользовавшись создавшейся в 1918 г.

<sup>1</sup> „Известия“, 31 октября 1918 г.

<sup>2</sup> Газ. „Ашхатавор“, № 101, 7 августа 1918 г.

<sup>3</sup> *Liman von Sanders, Fünf Jahre in Türkei*, Berlin, 1919. S. 340.

<sup>4</sup> Там же. стр. 335.

обстановкой в России и в Закавказье и уходом русской армии с турецкого фронта весной этого года, предприняла новую авантюру.

Если агрессивные планы младотурок потерпели крах в первый же год войны под ударом русских войск, то в 1918 г. их планы завоевания Закавказья и Северного Кавказа потерпели полное поражение, благодаря героической борьбе народных масс Закавказья под руководством закавказских большевистских организаций.

Приведенные в статье новые архивные материалы свидетельствуют об упорной борьбе народных масс в самых тяжелых внутривосточных условиях и в сложной международной обстановке. Это был период, когда каждая империалистическая группировка рвалась к Закавказью, находя в этом поддержку со стороны контрреволюционных партий меньшевиков, дашнаков и мусаватистов.

Единственной державой действительно оказавшей помощь народным массам Закавказья в их борьбе против турецких и немецких колонизаторов была молодая Советская Россия. Героическая борьба народных масс Советской России против интервенции и внутренней контрреволюции вдохновляла народы Закавказья в их неравной борьбе с турецко-германскими оккупантами. Помощь Советской России и самоотверженная борьба народов Закавказья привели к полному освобождению края от турецких и других интервентов. Эта борьба не в меньшей степени способствовала окончательному краху Османской Турции в первой мировой войне.

Ե. Ղ. ՍԱՐԳՍՅԱՆ

ԱՆԴՐԿՈՎԿԱՍՅԱՆ ԺՈՂՈՎՈՒՐԴՆԵՐԻ ՊԱՅՔԱՐԸ ԹՈՒՐՔԱԿԱՆ  
ՕԿՈՒՊԱՆՏՆԵՐԻ ԴԵՄ 1918 ԹՎԱԿԱՆԻՆ

Ա մ ֆ ո փ ու մ

Հոգւածում նորահայտ արխիւային փաստաթղթերի հիման վրա ցույց է տրւում թե ինչպես թուրքական զավթիչները օգտւելով 1918 թ. Սովետական Ռուսաստանում և Անդրկովկասում ստեղծված իրադրութիւնից և թուրքական ռազմաճակատից ռուսական զորքերի հեռացումից վերսկսեցին իրենց հարձակումը Անդրկովկասի վրա: Թուրք զաղութարարների առաջխաղացմանը զգալիորեն նպաստեց Անդրկովկասի ժողովուրդների դիմադրութիւնը՝ մենշևիկների, դաշնակների և մուսավաթականների կոնտրռեւոլյուցիոն քաղաքականութիւնը, որի հետևանքով Անդրկովկասն անջատվել էր Սովետական Ռուսաստանից և դրանով իսկ հնարավորութիւն էր տրվել թուրքական ռազմամուկներին ներխուժելու Անդրկովկաս: Միակ ուժը, որը չհաշտվեց թուրք զաղութարարների տիրապետութեան հետ, դա Անդրկովկասի ժողովրդական մասսաներն էին, որոնք առաջին իսկ օրից Բոլշևիկյան պարտիայի ղեկավարութեամբ պայքարի ելան թուրք զավթիչների դեմ:

Հոգւածում բերված բազմաթիւ փաստերը ցույց են տալիս հայ, վրացի և ադրբեջանցի աշխատավորների համատեղ անձնուրաց պայքարը թուրքական և գերմանական օկուպանտների դեմ պայքար, որն իր նշանակութիւնն ունեցավ առաջին համաշխարհային պատերազմում թուրքիայի լիակատար պարտութեան գործում:

А. С. АВЕТЯН

БОРЬБА ЕВРОПЕЙСКОГО МОНОПОЛИСТИЧЕСКОГО  
КАПИТАЛА ЗА ВОЕННЫЕ ПОСТАВКИ ТУРЦИИ  
НАКАНУНЕ ПЕРВОЙ МИРОВОЙ ВОЙНЫ

Борьба монополистического капитала за военные поставки являлась составной частью борьбы великих держав за экономическое и политическое преобладание в Османской империи.

Изучение этого вопроса представляет значительный интерес с точки зрения освещения противоречий между великими державами на Ближнем Востоке в предвоенный период. Он охватывает область как сухопутных, так и морских вооружений.

Несмотря на то, что вопрос этот имеет давнюю историю, он мало изучен, а архивные материалы Германии и Франции остаются недостижимыми. Немецкие исследователи Халльгартен и Менне попытались, используя архивные материалы, проследить борьбу монополистических объединений европейских государств за поставки военных материалов в Турцию<sup>1</sup>. Однако находящегося в их распоряжении материала оказалось недостаточно, чтобы более или менее основательно осветить эту борьбу, названную Менне «тайной войной»<sup>2</sup>.

Публикации германских и французских документов<sup>3</sup> за-

<sup>1</sup> *Hallgarten G. W.* „Imperialismus vor 1914“ Bd. 1—2, München, 1951.  
*Menne B.* „Krupp Deutschlands Kannonenkönige“ Zürich, 1937.

<sup>2</sup> *Menne*, указ. соч., ss. 240, 256.

<sup>3</sup> „Die Grosse Politik der Europäischen Kabinette 1871—1914“ Bd. 37  
38. В дальнейшем—Gr. Pol., „Documents diplomatiques Français“, 3-e serie  
(1911—1914), V. V. 9, 10. В дальнейшем—DD.

трагивают борьбу за военные поставки, но там мало конкретных данных. Имеющийся в нашем распоряжении материал из Центрального Государственного военно-исторического архива (ЦГВИА) и Центрального Государственного архива военно-морского флота (ЦГАВМФ) вносит определенные дополнения в изучение этого вопроса.

Основная борьба велась между тремя монополистическими гигантами — Круппом, Шнейдером-Крезом и синдикатом Армстронг-Витворт-Виккерс. Турецкие заказы у Круппа, как известно, начались после прибытия в Турцию миссии фон дер Гольца (1883—1895 гг.). С тех пор Крупп непрерывно поставлял орудия и снаряды для турецкой армии. С начала XX века Круппу пришлось бороться как с французским монополистом Шнейдером, так и со своим соотечественником Эрхардтом, руководителем фирмы «Рейнметалл». Круппу во всех случаях оказывали полное содействие германские дипломатические представители за границей. Менне утверждал, что немецкие посольства являлись деловым вспомогательным органом Крупповской (Эссенской) фирмы<sup>1</sup>.

Например, в 1905 г. был случай, когда турецкое правительство сделало заказ на 70 млн. франков. Фирма Эрхардта сделала предложение, которое обошлось бы туркам на 17 млн. дешевле, чем у Круппа. Однако тогдашний германский посол в Константинополе Маршалль фон Биберштейн настоял, чтобы все заказы были переданы Круппу<sup>2</sup>.

В том же году по указанию министра иностранных дел Франции Делькассе, французский посол в Константинополе Констан начал нажим на Турцию с целью получения военных заказов для Шнейдера<sup>3</sup>. Шнейдер действовал также через Оттоманский публичный долг, где имел своего агента.

После революции 1908 года в Турцию снова прибыла германская военная миссия во главе с тем же фон дер Гольцем (1909—1912 гг.). Германские промышленники воспользовались его пребыванием, чтобы получить новые заказы для турецкой армии и флота. В этой связи русский военно-морской агент в Турции капитан Щеглов писал, что Гольц

<sup>1</sup> *Menne*, указ. соч. s. 239.

<sup>2</sup> *Menne*, указ. соч. s. 248.

<sup>3</sup> *Hallgarten*, указ. соч. Bd. 2, s. 135.



«решает потребность в вооружении, боевых припасах, приборах, и, конечно все заказы сдаются германским фирмам... Но он, главным образом, коммивояжер, который занимается столько же, если даже не больше представлением заказов германским фирмам, чем обучением и реорганизацией армии...»<sup>1</sup>.

На заводы Круппа, Эрхардта, Маузера, Максима, Шварцкопфа стали поступать новые заказы. Причем заказы не прекращались, когда выяснилось, что Крупп поставляет старые бракованные орудия. По далеко неполным данным Турция за 1908—1909 гг. приобрела 150 скорострельных орудий, 100 000 винтовок Маузера и 350 млн. ружейных патронов. В 1910 г. последовали новые контракты с Круппом на поставку орудий, шрапнелей, гранат на сумму свыше 600 тысяч тур. лир. Несколько контрактов на поставку снарядов было заключено с Эрхардтом. У Максима заказано 100 пулеметов. У Шварцкопфа куплено четыре быстроходных контрминоносца, большое количество мин и снарядов<sup>2</sup>. При этом германские магнаты наживали большой капитал. Так, Крупп в 1910 году продал туркам полевые орудия на сумму 156 000 марок, которые обошлись ему 14 000 марок<sup>3</sup>.

Во время балканских войн картина не изменилась. Русский военный агент генерал-майор Хольмсен отмечал, что «турки оплачивают иностранным поставщикам не звонкою монетою, а обязательствами казначейства, что очень выгодно для фабрик по причине низкой оценки этих бумаг в настоящее время». Далее он указывал, что Крупп на этой разнице наживает громадные деньги, т. к. потребовал уплаты за все сделанные поставки<sup>4</sup>. Турки должны были Круппу 1 млн. лир<sup>5</sup>.

В этом деле большую услугу германским промышленникам оказал майор фон Штремпель (германский военный агент в Константинополе), который проявил большие способности в оформлении всевозможных сделок. Штремпель поль-

<sup>1</sup> ЦГВИА ГУГШ, ф. 2000, оп. 1, ед. хр. № 475, л. 125.

<sup>2</sup> ЦГВИА ГУГШ, ф. 2000, оп. 1, ед. хр. № 476, л. 50, ед. хр. № 3825, лл. 21, 28, 79, 205—207, ЦГАВМФ, ф. 898, оп. 1, ед. хр. № 5, лл. 165, 260.

<sup>3</sup> *Hallgarten*, указ. соч. Bd. 2, s. 347.

<sup>4</sup> ЦГВИА ГУГШ, ф. 2000, оп. 1, ед. хр. № 3256, лл. 37, 43.

<sup>5</sup> Там же, ед. хр. № 3825, лл. 420, 423.

звался особым расположением Вильгельма II, имел прямой доступ к верхам германского государственного аппарата, т. к. его брат был советником в гражданской канцелярии кайзера. В июле 1910 г. не без его активного участия, Германия продала Турции два своих старых корабля (построены в 1891 г.) «Курфюрст Фридрих-Вильгельм» и «Вейсенбург», переименованные соответственно «Хайреддин Барбаросс» и «Торгут-Рейсс»<sup>1</sup>. Оба эти корабля оказались непригодными для боевой службы и всю балканскую войну простояли на якоре в Золотом Роге. Турции это удовольствие обошлось в 28 млн. марок<sup>2</sup>. Следует отметить, что большое содействие в продаже указанных кораблей оказал немцам Энвер, который был в то время турецким военным атташе в Берлине<sup>3</sup>.

С германскими фирмами был тесно связан один из руководящих деятелей младотурецкого комитета Махмуд-Шевкет паша, работавший в свое время в Германии на одном из военных заводов.

В период Балканских войн Штремпель завязал новую сделку. В расчете на помощь Махмуд-Шевкета паша, он предлагал продать Турции по доступной цене 8—10 миноносцев, взамен чего потребовать от нее обязательство заказать или же купить в Германии большое военное судно, а также сделать заказы для укреплений проливов и Эрзерума<sup>4</sup>. Эту сделку не удалось осуществить, ибо вскоре после окончания Балканских войн возник крупный конфликт по поводу миссии Лимана фон Сандерса.

Турецкое правительство в связи с прибытием миссии Лимана фон Сандерса наметило широкую программу военных преобразований. Предстоящая реорганизация турецкой армии и укреплений сулила много выгодных сделок поставщикам вооружений. Конкурентная борьба обострилась. Большую заботу об интересах германского капитала проявил германский посол в Константинополе барон Вангенгейм. Менне отмечал, что Вангенгейм поддерживал тесную связь с уполномоченными Круппа в Константинополе. И эта связь

<sup>1</sup> *Hallgarten*, указ. соч. Bd. 2. ss. 426—427.

<sup>2</sup> ЦГВИА ГУГШ, ф. 2000/с, оп. 1, ед. хр. № 973, л. 47.

<sup>3</sup> ЦГАВМФ, ф. 898, оп. 1, ед. хр. № 15, л. 68.

<sup>4</sup> *Hallgarten*, указ. соч. Bd. 2. ss. 428—429.

была еще с 1903 г., когда он занимал должность поверенного в делах<sup>1</sup>.

В конце октября 1913 г. Вангенгейм получил сведения, что Франция ставит свою финансовую помощь Турции в зависимость от того, чтобы французской промышленности было обеспечено три четверти всех поставок для потребностей турецкой армии. Исходя из этого, германский посол считал, что нельзя допустить, чтобы имели место сделки, сводящиеся к монополизации поставок в пользу других государств<sup>2</sup>.

Германская военная миссия Лимана фон Сандерса должна была значительно укрепить позиции германского капитала в этой борьбе. В немецкой печати, которая обычно воздерживалась от комментариев по поводу военной миссии, появилась статья генерала Мультмана<sup>3</sup>, в которой автор указывал на переплетение политических и экономических задач германской военной миссии. Он писал: «Очевидно также, что отправка германской военной миссии в Турцию должна иметь результатом заказы нашей промышленности. Так было в Аргентине, в Боливии, Чили и Румынии. Когда мы не имеем в виду заказы для нашей страны, то не посылаем инструкторов. Конечно, наши офицеры не коммерческие агенты, но они подготавливают почву для промышленности. Армия и промышленность идут рука об руку».

По прибытии в Турцию Сандерс заявил, что германский император выразил надежду, что «дружеское влияние Германии» не должно ограничиваться направлением политической и военной жизни страны, а должно заключать в себе «заботы о развитии экономического благосостояния Турции». Ставился вопрос на широких кредитных основах перевооружить артиллерию и береговые укрепления проливов<sup>4</sup>.

У русского военного агента в Англии Ермолова имелись сведения, что уже 7 января 1914 г. Сандерс был завален предложениями со стороны различных германских фирм по поставке материальной части для турецкой армии.<sup>5</sup>

<sup>1</sup> *Menne*, указ. соч. s. 239.

<sup>2</sup> Gr. Pol. Bd. 37. № 14957.

<sup>3</sup> „Neueste Nachrichten“, 15 декабря 1913 года.

<sup>4</sup> ЦГВИА ГУГШ, ф. 2000, оп. 1, ед. хр. № 2870, лл. 13, 103, 196.

<sup>5</sup> Там же, ед. хр. № 3028, л. 736.

Эти обстоятельства не могли не вызвать беспокойства у французских монополистов. Хотя Франция в общем поддерживала русскую дипломатию в возникшем по поводу миссии Лимана фон Сандерса конфликте, тем не менее была готова в случае необходимости изменить свою позицию. Французский военный агент в Константинополе подполковник Мокор указал морскому министру Джемалю, что с французской стороны не будет возражений против германской миссии, если Франция не будет лишена военных поставок<sup>1</sup>.

После окончания дипломатического конфликта по поводу германской военной миссии стало ясно, что она надолго останется в Турции.

Борьба между германским и французским капиталом приняла еще более острый характер, но протекала с переменным успехом.

Обе стороны использовали то обстоятельство, что турецкий министр финансов Джавид-бей вел переговоры с германским (по экономическим вопросам) и французским (по поводу займа) правительствами и деловыми кругами и часто посещал Париж и Берлин.

Со своей стороны турецкие официальные лица пытались, используя франко-германское соперничество, добиться различных уступок у обеих сторон в переговорах по экономическим вопросам.

В конце 1913 г. русский военный агент в Константинополе генерал-майор Леонтьев писал, что военное министерство Турции предполагает заказать в ближайшем времени 600 орудий. Из них  $\frac{2}{3}$  горных и  $\frac{1}{3}$  полевых. Горные орудия должны быть заказаны во Франции, т. к. французские образцы признаны в техническом отношении выше крупновских. Балканские войны показали превосходство артиллерии Шнейдера-Крезе над пушками Круппа. Предстояли большие заказы на снаряды, ибо их наличное количество не превышало 200 на каждое полевое или горное орудие. При этом надо учесть, что предполагалось снабдить пехотные дивизии дивизионами полевой и горной артиллерии<sup>2</sup>.

<sup>1</sup> Gr. Pol. Bd. 38. № 15461.

<sup>2</sup> ЦГВИА ГУГШ. ф. 2000/с, оп. 1, ед. хр. № 476, л. 239.

В конце января 1914 г. Леонтьев рапортовал об обращении турецкого военного министерства к заводам Шкода, Эрхардта, Круппа и Крезо с предложением представить условия заказов горных пушек и горных гаубиц. Отсюда он делал заключение, что турки предполагают сделать резкий поворот в сторону горной артиллерии, как наиболее отвечающей характеру возможных театров военных действий и их относительному бездорожью<sup>1</sup>.

По данным Леонтьева на февраль 1914 г. в турецкой армии было 211 батарей (922 орудия). Из них 150 батарей (660 орудий)—скорострельных. В полевой артиллерии было 111 батарей (518 орудий), из них 244 орудия—Круппа, 52—Шпейдера-Крезо. Остальные 222—нескорострельные (преимущественно крупновские). Горная артиллерия насчитывала 80 батарей (382 орудия). Из них 94—Круппа, 108—Шнейдера-Крезо. Остальные 180—нескорострельные. Гаубицы состояли из 13 батарей (56 орудий), конная артиллерия из 7 батарей (30 орудий)<sup>2</sup>.

Из этих данных вытекает, что количество орудий Круппа в два раза с лишним превосходило орудия других марок (в том числе Шнейдера). Можно предположить, что такое соотношение относится и к другим, в основном нескорострельным орудиям, принадлежность которых Леонтьев не указывает. Следовательно, борьба Круппа с Шнейдером в предшествующие годы сложилась в пользу первого.

Стремление турецкого правительства делать упор на горную артиллерию и, значит, сосредоточить большую часть заказов у Шнейдера, заставило немцев принять соответствующие меры.

В свою очередь, и французы не хотели мириться с существовавшим ранее положением и не желали упускать удобного случая.

В борьбу включились дипломаты. Французский поверенный в делах в Константинополе Бопп 25 января (1914 г.) в телеграмме министру иностранных дел Думергу писал, что артиллерийская комиссия в Турции дала предпочтение французским материалам<sup>3</sup>.

<sup>1</sup> ЦГВИА. ГУГШ. ф. 2000/с, оп. 1, ед. хр. № 476, л. 256.

<sup>2</sup> Там же, лл. 301—302.

<sup>3</sup> DD. V. 9, p. 178.

Германская сторона опасалась, что Франция воспользуется финансовыми затруднениями Турции, выдвинув в качестве неперемного условия предстоящего займа военные заказы. 28 января статс-секретарь германского ведомства иностранных дел Ягов писал послу в Париже Шёну, что Джавид обещал Франции поставки для армии (в счет займа), а также заказы, которые по договоренности с Дейче банком были резервированы для Багдадской дороги<sup>1</sup>.

Французская сторона также опасалась, что Германия может, во-первых, оказать влияние на турецкое правительство и за счет французского займа получит военные заказы, и во-вторых, другими путями предоставить Турции финансовую помощь, обусловив ее военными поставками.

3 февраля Бопп сообщал, что Крупп предложил турецкому правительству финансовую операцию, которая дала бы возможность уплатить ему за все полученные материалы. Одновременно эта операция дала бы возможность и для получения новых заказов<sup>2</sup>. Сумма займа определялась в 6 млн. тур. лир, из которых половина—наличными, а другая половина — поставками материалов<sup>3</sup>. В газете «Новое время» появилась заметка о том, что переговоры между правительством Турции и представителями Дейче банка прерваны, т. к. Турция признала неприемлемым поставленное германским банком условие о предоставлении ему монопольного права каботажного плавания между Босфором и Дарданеллами<sup>4</sup>.

Очевидно, здесь не обошлось без закулисной деятельности французских представителей в Константинополе. Недаром Вангенгейм 1 марта прямо писал, что прежним позициям Круппа грозит опасность, т. к. значительная часть артиллерийских поставок будет передана Шнейдеру-Крезю. Великий визирь заявил послу, что Франция в переговорах о займе проявляет мелочную придирчивость и некоторые ее новые требования едва ли могут быть выполнены без нанесения ущерба германским интересам<sup>5</sup>.

<sup>1</sup> Gr. Pol. Bd. 37. № 14988.

<sup>2</sup> DD. V. 9, p. 295.

<sup>3</sup> ЦГАВМФ. ф. 418, оп. 1, ед. хр. № 4286, л. 9.

<sup>4</sup> „Новое время“, 26 января/8 февраля 1914 года.

<sup>5</sup> Gr. Pol. Bd. 37. s. 596. Примечание.

Германская дипломатия стала проявлять большую активность в защиту своих интересов. 15 марта Вангенгейм указал великому визирю, что о пренебрежении интересов Германии не может быть речи, и она не допустит, чтобы французы, используя затруднительное положение Турции, получали бы прибыли за немецкий счет. Вместе с тем германский посол с некоторым удовлетворением отмечал, что в вопросе военных поставок атака французов частично отбита. И великий визирь при каждой встрече заверял его в том, что турецкое министерство (финансов), возмущенное требованиями французской стороны, после заключения займа совершенно отвернется от Франции. Одновременно великий визирь в осторожной форме намекнул, чтобы Германия не производила чрезмерного давления на Турцию с целью исполнения своих требований<sup>1</sup>.

Турецкому правительству, в виду острой нужды в финансовых средствах, нужно было обязательно получить заем в Париже. Вместе с тем оно хотело смягчить давление правящих кругов Германии. Этим может быть объяснено обещание в будущем, «совершенно отвергнуться» от Франции. Нам представляется, что в этом вопросе Вангенгейм несколько сгустил краски. Для большего устрашения турок Берлин в конце марта даже пригрозил отзыванием германской военной миссии<sup>2</sup>.

Министр финансов Джавид-бей, продолжая играть на франко-германских противоречиях, дал в Париже согласие в отношении военных заказов. Это было нужно, во-первых, для того, чтобы получить заем на благоприятных условиях, и во-вторых, при всех случаях содействовало укреплению турецкой армии. Джавид принял заказ на 376 горных пушек, 50 млн. патронов, две подводные лодки, 6 контрминоносцев. В дополнение предвиделся заказ еще на 50 млн. патронов и 6 контрминоносцев. Деньги нового займа могли служить в качестве уплаты за эти заказы<sup>3</sup>. Французский военный агент в Константинополе предлагал дополнительный заказ (на 2

<sup>1</sup> Gr. Pol. Bd. 37. № 15009.

<sup>2</sup> *Menne*, указ. соч. s. 301.

<sup>3</sup> DD. V. 10, pp. 99—100.

млн. франков) для экипировки кавалерии (сбруя, упряжь, седла и т. д.). Он предупреждал, что если французы их не получат, то эти заказы перейдут к другим, т. к. турки решили их обязательно сделать. Общая сумма заказов доходила до 100 млн. франков. Мокор считал, что необходимо обязательно оговорить, что деньги от французских займов не должны служить для уплаты заказов, сделанных вне Франции<sup>1</sup>.

В рапорте Леонтьева от 18 июля 1914 г. (ст. стиля) подтверждается сделанный французской фирме заказ на 100 млн. патронов. Что касается горных орудий, то фирма Шнейдера представила на испытание новый образец пушки с большей начальной скоростью, и потому заказ не был еще сделан. В самом скором времени ожидался заказ на 36 горных гаубиц<sup>2</sup>.

Следует отметить, что вопрос рассматривается нами в плане борьбы за заказы, ибо наступившая война не дала возможность в такой короткий срок их выполнить.

Летом 1914 г. Мокор под строжайшим секретом сказал Леонтьеву, что хлопочет о том, чтобы все дело укрепления Дарданелл было поручено фирме Шнейдера-Крезо<sup>3</sup>. Заявление Мокора можно расценить, как свидетельство того, что реконструкция укреплений Босфора была передана Германии. Недаром Халльгартен считал, что назначение германского генерала командующим 1-м турецким корпусом (в Константинополе) означало окончательное отстранение Шнейдера-Крезо от Босфорских укреплений. Сведения, которыми располагал Морской генштаб на 13 октября 1914 г. показали, что реконструкция укреплений Босфора была передана германским монополиям, большинство орудий принадлежало Круппу<sup>4</sup>.

Орудия Круппа до 1914 г. составляли подавляющее большинство и на Дарданелльских укреплениях<sup>5</sup>. В дальнейшем при содействии германской военной миссии под председательством генерала Вебера была создана специальная

<sup>1</sup> DD. V. 10, pp. 109—110.

<sup>2</sup> ЦГВИА ГУГШ. ф. 2000, оп. 1, ед. хр. № 3825, л. 455.

<sup>3</sup> ЦГВИА ГУГШ. ф. 2000/с, оп. 1, ед. хр. № 752, л. 551.

<sup>4</sup> ЦГАВМФ. ф. 418, оп. 5, ед. хр. № 257, лл. 2—12.

<sup>5</sup> ЦГАВМФ. ф. 418, оп. 1, ед. хр. № 10086, л. 2.



комиссия по реорганизации укреплений Дарданелл. Все заказы были переданы Круппу, представитель которого в конце июня 1914 г. посетил Дарданеллы для осмотра батарей<sup>1</sup>. В середине октября 1914 г. Дарданелльские укрепления в своем подавляющем большинстве были оснащены орудиями Круппа<sup>2</sup>. Так что французские фирмы и в этом деле потерпели поражение.

Таким образом, до самого начала войны Крупп и Шнейдер-Крезо боролись из-за поставок береговой артиллерии для проливов. Победа осталась за первым. В отношении заказов на другие военные материалы было видно, что Франция получила определенную долю. В то же время значительную долю получила Германия.

Русский военный агент в Берлине полковник Базаров в апреле 1914 г. доносил, что от турецкого военного министерства получен заказ на 8000 кавалерийских седел с полным прибором (это то, о чем писал Мокор. Немцы перехватили заказ—А. А.). Базаров получил также сведения, что Турция заказала в Германии 150000 ружей и 200 пулеметов с соответствующим количеством патронов<sup>3</sup>. А в середине мая Вангенгейм писал, что Порта обещала при предстоящих поставках принимать Германию во внимание в объеме, соответствующем значению ее промышленности<sup>4</sup>.

В связи с этим «Новое время» сообщало о намерении военного министерства объявить торги на поставку оружия. Фирма Круппа, по указанию германского правительства, предложила Турции открыть ей долгосрочный кредит в 2,5 млн. тур. фунтов (лир), и что Круппу сделан заказ на 50 крупных орудий со снарядами, 150 самодвижущихся мин, 7 полевых батарей, а также на винтовки (Маузера) и пулеметы<sup>5</sup>.

Эти сведения в некоторой степени находят подтверждение в рапорте Леонтьева. 11 мая (ст. стиля) он получил све-

<sup>1</sup> ЦГАВМФ. ф. 418. оп. 1, ед. хр. № 4283, лл. 1—2.

<sup>2</sup> ЦГАВМФ. ф. 418, оп. 1, ед. хр. лл. 17—37; ед. хр. № 255, лл. 1—25, ед. хр. № 256, лл. 1—17.

<sup>3</sup> ЦГВИА ГУГШ. ф. 2000, оп. 1, ед. хр. № 3028, л. 740.

<sup>4</sup> Gr. Pol. Bd. 37. № 15031.

<sup>5</sup> „Новое время“, 8/21 мая 1914 года.

дения, что в Германии заказано 200 орудий для полевой артиллерии, 50 крепостных орудий для Адрианополя и Чаталджи, 100 пулеметов Максима (из 300 предположенных), 200000 винтовок Маузера и 150 млн. патронов. Леонтьев при этом подчеркивал, что «наряду с условиями займа (в Париже—А. А.) долженствовавшими гарантировать расход денег исключительно на мирные потребности, турки находят средства на большие военные заказы и притом как в самой Франции, так и в Германии»<sup>1</sup>. Кроме того, Морское министерство Турции подписало в апреле 1914 г. контракт с фирмой Круппа на тысячу орудий различного калибра<sup>2</sup>.

Давая Германии обещания относительно военных заказов, турецкие официальные лица в то же время не хотели, чтобы это дело получило широкую огласку. Джавид-бей советовал Вангенгейму не включать в предстоящее германотурецкое соглашение по экономическим вопросам пункта о военных поставках, ибо это может привести к тому, что и другие державы потребуют подобных обещаний, что только повредит почти монопольному положению германской промышленности в армейских поставках (слова «почти монопольному» взяты Вангенгеймом в кавычки—А. А.)<sup>3</sup>.

Турецкий министр, с одной стороны, не желал, чтобы Франция знала о военных заказах в Германии, с другой стороны, не хотел также испортить дело с французскими поставками, т. к. туркам нужны были и германские и французские поставки. Здесь нашли отражение как финансовая зависимость от Франции, так и военно-политическое давление Германии.

В течение весны и лета 1914 г. в Турцию стало прибывать вооружение, заказанное в Германии. По далеко неполным данным с 27 февраля по 1 мая в Константинополь прибыло (главным образом на германских пароходах) 31 200 ящиков с ружейными патронами, 74 полевых орудий среднего калибра, а также автомобили, катера, пироксилин (400 ящиков), динамит (300 ящиков), селитра, бензин, железо, фитили и т. д. С одного только германского парохода «Тереза» было выгружено и отправлено в Адрианополь, Кирк-

<sup>1</sup> ЦГВИА ГУГШ, ф. 2000, оп. 1, ед. хр. № 3825, л. 445.

<sup>2</sup> ЦГАВМФ, ф. 418, оп. 1, № 4288, л. 92.

<sup>3</sup> Gr. Pol. Bd. 37. № 15033.

Килису, Пандерну и Анкару 17 тысяч ружей Маузера, 15 662 ящика с патронами, 1140 ящиков со снарядами, 75 зарядных ящиков<sup>1</sup>.

Из этих далеко неполных и отрывочных данных можно заключить, что во-первых, заказанные ранее в Германии военные материалы были получены Турцией, во-вторых, все-таки большая часть заказов попала в руки Германии. Халльгартен и Менне также склоняются к тому, что примерно  $\frac{2}{3}$  заказов падает на долю Германии. В этом немалая заслуга принадлежит германской военной миссии Лимана фон Сандерса.

Борьба германского и французского капитала за заказы и поставки военных материалов продолжалась до самого начала первой мировой войны. Даже в период июльского кризиса, когда возникла заминка в германо-турецких переговорах, Джавид пригрозил передать Франции крупповские заказы. Вангенгейм в связи с этим выразил великому визирию протест<sup>2</sup>.

Соперничество между Круппом и Шнейдером проявлялось не только в Турции, но также и на Балканах, в Южной Америке и даже в Африке (Марокко).

После начала войны член французской палаты депутатов Эдуард Бартье на одном из ее заседаний заявил, что можно безошибочно утверждать, что соперничество Крупп-Шнейдер оказывало большое влияние на взаимоотношения Франции с Германией<sup>3</sup>.

Борьба между представителями монополистического капитала великих держав велась одновременно из-за поставок морских единиц для турецкого флота. Здесь основными поставщиками являлись английские и французские капиталисты, хотя в этой борьбе принял участие и германский капитал.

Турецкий флот в то время не представлял серьезной боевой силы. У Турции было 2 линейных корабля, 2 крейсера, 12 миноносцев и ряд мелких судов. Все в основном были устаревшего типа. Поэтому наряду с армией младотурки

<sup>1</sup> ЦГВИА ГУГШ. ф. 2000, оп. 1, ед. хр. № 3825, лл. 443—444; ф. 2000; с оп. 1, ед. хр. № 752, лл. 657—659.

<sup>2</sup> Gr. Pol. Bd. 37. № 15041.

<sup>3</sup> Менне, указ. соч. с. 250.

взялись за реорганизацию своего флота. Во главе морского министерства был поставлен один из руководящих деятелей младотурецкой партии Джемаль-паша, который с большой энергией взялся за дело. Была разработана 2-ая летняя программа преобразования флота.

Турецкое правительство предприняло в широких масштабах военно-морские заказы за границей. Главный упор делался на крупные броненосцы или дредноуты, являвшиеся в то время наиболее мощными боевыми единицами. Сила флота любой державы определялась количеством имеющихся у нее дредноутов.

Турция заказала в Англии дредноут «Решадие». Был заключен контракт с английской фирмой Армстронг-Витворт-Виккерс. По своим боевым качествам и вооружению этот дредноут не должен был уступать лучшим судам европейских держав<sup>1</sup>. Строительство «Решадие» не могло форсироваться ввиду тяжелого финансового состояния Турции в связи с балканскими войнами.

Несмотря на это, турецкое правительство после окончания балканских войн не только было озабочено приобретением «Решадие», но предприняло шаги к покупке заказанного Бразилией в Англии дредноута «Рио-де-Жанейро». В последних числах декабря 1913 г. русский посол в Константинополе Гирс сообщал о покупке Турцией этого дредноута<sup>2</sup>.

По сообщениям прессы цена дредноута «Рио-де-Жанейро» исчислялась в 3 400 000 фунтов стерлингов. Из них Турция уплатила немедленно 2 300 000 ф. стерлингов. Деньги дал французский банк Перье под предлогом уплаты задержанного жалования турецким чиновникам<sup>3</sup>. Дредноут «Рио-де-Жанейро» был переименован в «Султан Осман» в честь основателя Османской империи. Имелись сведения, что в мае 1914 г. турецкое правительство заказало Армстронгу еще один дредноут типа «Решадие» под названием «Фатих»<sup>4</sup>, а спустя месяц еще 2 легких крейсера<sup>5</sup>.

<sup>1</sup> Данные см. „Международные отношения в эпоху империализма“ серия III, том III, стр. 49.—В дальнейшем М. О.

<sup>2</sup> Архив Внешней Политики России (в дальнейшем АВПР). Канцелярия 1913 г. Дело № 115, л. 392.

<sup>3</sup> „Биржевые ведомости“ 16/29 и 18/31 декабря 1913 года.

<sup>4</sup> ЦГАВМФ ф. 418, оп. 1, ед. хр. № 4281. л. 1.

<sup>5</sup> ЦГАВМФ ф. 898, оп. 1, ед. хр. № 26, л. 109.

В первых числах декабря 1913 г. между правительством Турции и Армстронгом был заключен контракт на переоборудование доков и арсеналов Золотого Рога, а также устройство нового дока и морской базы в Измиде. Все связанные с этим заказы должны были быть сделаны исключительно в Англии. Было создано общество, капитал которого был также исключительно английским (1 350 000 ф. стерл.). Во главе правления стояло 7 директоров (4 англичанина и 3 турка)<sup>1</sup>. В начале января 1914 г. состоялось дополнительное соглашение о постройке доков и мастерских для больших судов в Измиде, для малых—в Золотом Роге.

Большое содействие английским синдикатам оказала находившаяся с 1908 г. в Турции английская морская миссия, призванная для проведения реорганизации турецкого флота. На эту связь указывал в одном из своих рапортов русский военный агент в Турции генерал-майор Леонтьев<sup>2</sup>. Эта миссия также способствовала покупкам дредноутов в Англии.

Таким образом, английская фирма Армстронг-Витворт-Виккерс занимала доминирующие позиции в военно-морских поставках Турции.

Германский посол в Константинополе Вангенгейм еще в конце октября 1913 г. узнал от тамошнего представителя Круппа о том, что турецкое правительство собиралось заключить соглашение с английским консорциумом о строительстве дока в Измиде и передаче исключительно английской промышленности всех турецких заказов на суда<sup>3</sup>. Вангенгейм предпринял попытку отбить контракт фирмы Армстронг с турецким правительством. Он представил письменное предложение с указанием передать эту концессию германской фирме. При этом Вангенгейм не только изъявлял согласие на желанную турками ремобилизацию капитала, но обещал сверх того устроить заем в 500 000 турецких фунтов и продать Турции дредноут. В свою очередь, Армстронг пригрозил туркам, что если германские требования не будут отклонены, он откажется от постройки доков и арсеналов. Вопрос этот стал

<sup>1</sup> ЦГАВМФ ф. 418, оп. 1, ед. хр. № 10096, л. 6.

<sup>2</sup> ЦГВИА ГУГШ ф. 2000 с, оп. 1, ед. хр. № 104, л. 24.

<sup>3</sup> Gr. Pol. Bd. 37. № 14957.

предметом обсуждения заседания Совета министров Турции, который решил передать концессию Армстронгу<sup>1</sup>.

Передача заказов фирме Армстронг объясняется тем, что, во-первых, англичане прочно захватили в свои руки дело реорганизации турецкого флота, а английский капитал играл там важнейшую роль, во-вторых, в этом вопросе англичанам оказывал поддержку французский капитал (чтобы заказы не достались Германии), в-третьих, министр финансов Джавид-бей по своей ориентации являлся антантофилом.

Вангенгейм сделал великому визирю разъяснение, что передача строительства одного дредноута Германии была обещана Махмуд-Шевкетом<sup>2</sup>. Гирс в телеграмме Сазонову (23 ноября 1913 г.) писал, что узнал из английского источника будто фирма Круппа предъявила турецкому правительству требование о заказе германским судостроительным верфям броненосца с новым вооружением. Правда, русский посол не был уверен в достоверности этих сведений<sup>3</sup>.

В связи с этим в начале 1914 г. в прессе появились сообщения о предполагаемой продаже германского броненосца «Гебен» Турции<sup>4</sup>. Как известно, этот корабль находился в составе германской Средиземноморской эскадры (с конца 1912 г.), много крейсеровал в турецких водах, часто посещая Константинополь. Автор статьи в «Биржевых ведомостях» утверждал, что во время первой балканской войны Махмуд-Шевкет-паша обратился к Вангенгейму с просьбой продать «Гебен» Турции за 75 млн. марок (постройка обошлась 50 млн. марок) с обязательством уплаты указанной суммы в течение одного года. Германский посол запросил Берлин и получил ответ, что «Гебен» пока нужен самой Германии. Но автор считал, что из этого не следует, что продажа не могла бы состояться при известных условиях. «Так, например, в случае возникновения осложнений между Германией и Англией и невозможности для германского дредноута, находя-

<sup>1</sup> М. О., т. 1, стр. 119—120; ЦГАВМФ. ф. 418, оп. 5, ед. хр. № 352, М. 89—91.

<sup>2</sup> Gr. Pol. Bd. 37. № 14957; ЦГАВМФ. ф. 418, оп. 5, ед. хр. № 252, лл. 89—90.

<sup>3</sup> А. П. Р. Канцелярия, 1913 г., дело № 115, л. 300.

<sup>4</sup> „Новое время“, 9 22 февраля 1914 г., „Биржевые ведомости“, 4/17 февраля 1914 года.

шегося в водах Средиземного моря пробраться в Германию, «Гебен» поднимет турецкий флаг. Таким образом, германский броненосец был бы в безопасности, а Турция приобрела бы желаемую ей морскую боевую единицу первого разряда», — писал он. Сведения, сообщаемые автором статьи в «Биржевых ведомостях», лишь до некоторой степени находят подтверждение в располагаемых нами документах и материалах. Отметим, что Штремпель сказал русскому военноморскому агенту в Константинополе капитану Щеглову, что «нельзя поручиться», что германский император не отдаст «Гебеи» и эта уступка «весьма вероятна». Русский поверенный в делах в Константинополе Гулькевич высказал убеждение, что заявление Штремпеля явилось плодом его «возбужденности» и он не видит оснований к такой откровенности немецкого офицера.

Посетивший Щеглова Мокор тоже не очень верил в осуществление продажи «Гебена»<sup>1</sup>.

Германский посол в Петербурге граф Пурталес заявил Сазонову, что передача Турции «Гебена» невозможна, т. к. этот корабль еще способен служить для германского флота<sup>2</sup>.

Русский военно-морской агент в Берлине капитан Беренс также придерживался подобного мнения<sup>3</sup>.

Халльгартен считал, что идея о продаже «Гебена» была спроектирована с целью парировать французское финансовое давление на Турцию<sup>4</sup>.

Можно допустить, что к июню 1914 г. между Германией и Турцией была кое-какая договоренность относительно «Гебена» на будущее. Однако продажа не имела место. Отчасти и потому, что он нужен был Германии, чтобы не потерять точку опоры в бассейне Средиземного моря. Но главная причина, заставившая Германию отказаться от этой сделки, заключалась в том, что она сразу (и несколько преждевременно) обострила бы всю международную обстановку, поставив под угрозу германские планы на Ближнем Востоке. Приход «Гебена» в турецкий флот серьезным образом изменил бы соотношение военно-морских сил России и Турции в

<sup>1</sup> М. О., т. 1, серия III, стр. 79—80.

<sup>2</sup> Там же, стр. 159.

<sup>3</sup> Там же, стр. 212.

<sup>4</sup> *Hallgarten*, указ. соч. Bd. 2. s. 350.

Черном море. Царизм, конечно, не отнесся бы к этому равнодушно и предпринял бы соответствующие шаги.

Наряду с крупными боевыми единицами турецкое правительство решило приобрести соответствующее количество миноносцев и контрминоносцев. В Европу с этой целью были командированы офицеры, которые посетили различные судостроительные верфи. Был поднят вопрос о приобретении подводных лодок. Лучшей считалась французская лодка системы «Лебёф»<sup>1</sup>.

30 апреля 1914 г. Турция подписала со Шнейдером-Крезо договор о строительстве двух подводных лодок стоимостью в 2,2 млн. франков каждая, а 2 мая контракт с французским судостроителем Норманом о постройке 6 контрминоносцев<sup>2</sup>. В дальнейшем число заказанных контрминоносцев достигло 12. К этому времени на верфях Сен-Назера и Гавра было сооружено для турецкого флота 7 канонерских лодок. В конце марта турецкий транспорт привез в эти порты команды для приема лодок. В июне 1914 г. указанные лодки прибыли в Турцию<sup>3</sup>.

Английские и французские монополисты и банкиры охотно финансировали и принимали заказы на строительство судов для турецкого флота, хотя объективно это было направлено против России, их партнера по Тройственному соглашению. В этом нет ничего удивительного, т. к. во-первых, английские и французские капиталисты руководствовались коммерческими соображениями, получением прибыли, во-вторых, несмотря на союзнические отношения, ни Англия, ни Франция не были заинтересованы в усилении позиций России на Ближнем Востоке, особенно в районе проливов, а скорее препятствовали этому. И рост мощи турецкого флота им в определенной степени был на руку. Кроме того, английские и французские официальные лица высказывали мнение, что если они откажут Турции в морских заказах, то последняя обратится к Германии.

Правящие круги России выражали большое недоволь-

---

<sup>1</sup> М. О. т. II, сер. III, стр. 80—81; ЦГВИА ГУГШ, ф. 2000, оп. 1, ед. хр. № 3825, л. 440.

<sup>2</sup> Там же, стр. 449.

<sup>3</sup> Там же, стр. 395, 488.



ство политикой Англии и Франции в этих вопросах. Согласно принятой царским правительством программе военного морского строительства, ввод в строй крупных военных кораблей предполагался в 1916—1917 гг.<sup>1</sup>, а заказанные Турцией дредноуты должны были вступить в строй в 1914 г. Следовательно, на определенный промежуток времени у Турции создавался перевес в дредноутах. Это обстоятельство сильно беспокоило царское правительство и оно принимало меры к ускорению постройки своих кораблей. На телеграмме Гирса (от 14 ноября 1913 г.), в которой говорилось о турецких морских заказах и необходимости ускорить строительство судов, царь сделал помету: «Продолжаю считать первейшим условием спокойного развития юга России безусловное преобладание ее Черноморского флота над турецким. Поэтому нам предстоит необходимость чрезвычайных усилий для достижения и в будущем этого преобладания на Черном море»<sup>2</sup>.

В то же время правящие круги России предпринимали шаги к недопущению усиления турецкого флота. Большое недовольство вызвали в русских финансовых и промышленных кругах операции французского банка Перье, выдавшего Турции деньги на покупку дредноута и заработавшего на этом 21 %<sup>3</sup>. Газета «Биржевые ведомости» по этому поводу писала, что «Франция жадно ловит всякое движение, всякий слух, открывающий возможность денежного обслуживания Турции и получения компенсирующих концессий»<sup>4</sup>. В подобном духе высказывалась и кадетская «Речь». «В то время, когда Россия настаивает на коллективных шагах и когда дипломатическая борьба достигает высшего напряжения (в связи с миссией Лимана фон Сандерса—А. А.), Франция, оказываясь, хлопочет об удовлетворении собственных интересов на Востоке»,—писала газета<sup>5</sup>.

Французские официальные лица оправдывались тем, что правительство не может контролировать операции частных банков. Министр иностранных дел Думерг заявил в сенате,

<sup>1</sup> См. «Константинополь и проливы», т. 1, стр. 162.

<sup>2</sup> «Красный архив», т. VII, стр. 35.

<sup>3</sup> ЦГВИА ГУГШ, ф. 2000, оп. 1, ед. хр. № 3028, лл. 753—754.

<sup>4</sup> «Биржевые ведомости», 11/24 декабря 1914 г.

<sup>5</sup> «Речь», 10/23 декабря 1913 г.

что правительству не было ничего известно об этих операциях.

Желая внести успокоение в Петербурге, Думерг сказал русскому послу в Париже Извольскому, что банк Перье выдал Турции лишь 33 млн. франков (из намеченных 80 млн.) и отказался от опциона на вторую часть выпуска, назначенного на январь. Однако Извольский получил сведения из достоверных источников, что банком Перье реализованы все 80 млн. франков<sup>1</sup>. В телеграмме Извольскому от 3 января 1914 г., Сазонов просил посла обратить внимание французского правительства на периодически оказываемую денежную помощь Турции. Сазонов писал: «Между тем помощь эта вовсе не оправдывается в настоящее время необходимостью спасти Турцию от банкротства, ибо Турция только что приобрела в Англии броненосец, что при нынешней политической обстановке может крайне неблагоприятно отозваться и на мерах понуждения, к коим мы можем быть вынуждены, если переговоры в Берлине не увенчались бы успехом (в связи с миссией Лимана фон Сандерса—А. А.)»<sup>2</sup>.

Не меньшее недовольство выражалось русскими правительственными кругами политикой Англии в связи с пребыванием военно-морской миссии в Турции и ее работе по реорганизации турецкого флота, а также в отношении продажи Турции крупных военных кораблей. После ликвидации дипломатического конфликта по делу германской военной миссии, Сазонов неоднократно просил британское правительство отозвать из Турции свою военно-морскую миссию, по возможности воспрепятствовать получению Турцией заказанных дредноутов или затянуть их строительство<sup>3</sup>.

Царское правительство было настолько обеспокоено таким оборотом дела, что летом 1914 г. конфиденциально послало капитана Щеглова в Англию с целью выяснить, в ка-

<sup>1</sup> АВПР. Канцелярия. 1913 г., Дело № 159, л. 194.

<sup>2</sup> Там же, Дело № 164, л. 209. Помета царя: „Действительно все это производит страшное впечатление: англичане продают самые сильные босвые суда туркам, а французы малыми порциями ссужают их деньгами“.

<sup>3</sup> АВПР. Канцелярия. 1913 г. Дело № 164, л. 211; М. О. т. 1, стр. 497—498, т. II, стр. 510—511.

ком состоянии находится строительство заказанных Турцией дредноутов<sup>1</sup>.

Ответ английского министра иностранных дел Эдуарда Грея носил уклончивый характер, но по существу выражал собой отказ пойти навстречу просьбам России. Английский министр отрицал, что работа английской военно-морской миссии направлена против России. Одновременно приводился довод, что если бы Англия отказала Турции в ее просьбе, то последняя обратилась бы к Германии и преобразование турецких морских сил перешло бы в немецкие руки.

Что касается заказов и покупок судов в Англии, то, по словам Грея, английское правительство не имело никаких законных способов для противодействия им. Оно пыталось через своего посла в Турции и через английских должностных лиц на турецкой службе оказать такое противодействие. В результате этого, отмечал Грей, договоры были заключены непосредственно между турецким правительством и английскими судовладельцами, без извещения английского правительства и помимо содействия английской миссии. Тем самым, по мысли Грея, британское правительство обошли и эти договоры, совершенно ускользнули от его контроля и влияния<sup>2</sup>.

В практике такие вещи бывали часто, когда монополисты в обход своего правительства совершали всевозможные сделки. Однако в данном случае не представляется правдоподобным, что Грей не знал об этом. Не верится и в то, что английская военно-морская миссия не была причастна к указанным сделкам. Наоборот, архивные и документальные материалы свидетельствуют об ее активной роли в деле передачи заказов английским фирмам и о содействии английской дипломатии в ее работе.

Сазонову ничего не оставалось, как на время воздержаться от дальнейших настояний в Париже и в Лондоне. Зависимое экономическое и политическое положение царизма от стран Антанты вынуждали его каждый раз снимать свои возражения.

Чтобы как-то сгладить недовольство правящих кругов

<sup>1</sup> ЦГАВМФ, ф. 898, оп. 1, ед. хр. № 26. лл. 123—125.

<sup>2</sup> М. О. т. III. стр. 277—301.

России, помощник Грея Никольсон заверил русского поверенного в делах Этера, что в случае столкновения между Турцией и какой-либо державой, заказанные корабли, разумеется, будут задержаны в Англии<sup>1</sup>.

Подводя итоги борьбы европейских монополистов за военные и военно-морские поставки в Турции перед первой мировой войной, можно утверждать, что, во-первых, борьба Круппа—Шнейдера в области сухопутных вооружений, как непосредственно перед войной, так и в предшествующие годы, завершилась в целом победой Круппа. Это свидетельствовало о значительном усилении позиций Германии в экономической и политической экспансии на Ближнем Востоке. Большая заслуга в этом деле принадлежала германской военной миссии Лимана фон Сандерса.

Во-вторых, в области морских вооружений приоритет принадлежал английскому монополистическому капиталу и частично французскому. Англичане и французы пресекли попытки немцев перехватить заказы. Потерпела неудачу также попытка русской дипломатии воспрепятствовать постройке заказанных Турцией дредноутов.

В-третьих, необходимо указать на тесную связь дипломатии европейских государств со своими монополиями и поддержку, которую последние получали от дипломатических представителей за границей в борьбе за военные и военно-морские поставки.

---

<sup>1</sup> М. О. т. I, стр. 4—5.

Ա. Ս. ԱՎԵՏՅԱՆ

ԵՎՐՈՊԱԿԱՆ ԽՈՆՈՊՈԼԻՍՏԱԿԱՆ ԿԱՊԻՏԱԼԻ ՊԱՅՔԱՐԸ  
ՌԱԶՄԱԿԱՆ ԽԱՏԱԿԱՐԱՐՄԱՆ ՀԱՄԱՐ ԹՈՒՔԻԱՅՈՒՄ՝  
ԱՌԱՋԻՆ ՀԱՄԱՇԽԱՐՀԱՅԻՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄԻ ՆԱԽՕՐՅԱԿՈՆ  
Ա մ փ ռ փ ու մ

Առաջին համաշխարհային պատերազմի նախօրյակին Օսմանյան Կայսրության մեջ տնտեսական և քաղաքական գերիշխանությունն ձեռք բերելու համար Անգլիայի, Գերմանիայի և Ֆրանսիայի մղած պայքարում կարևոր տեղ էին գրավում մոնոպոլիստական կապիտալի ներկայացուցիչների ջանքերը՝ ռազմական մատակարարման ուղղությամբ:

Ցամաքային սպառազինման բնագավառում հիմնական մրցակիցները գերմանացի Կրուպը և ֆրանսիացի Շնեյդեր-Կրեդոն էին: Շնորհիվ Օսմանական Թուրքիայի հետ տնեցած իրեն հին և ամուրկապերի, «Դոլչե» բանկի, գերմանական դիվանագիտության (հատկապես Կոստանդնուպոլսի դեսպան Վանգենգեյմի), Լիման Ֆոն Սանդերսի գերմանական զինվորական միսիայի, որը գերիշխող դիրք էր գրավել թուրքական ռազմական մեքենայում, Կրուպին հաջողվեց ստանալ ռազմական պատվերների <sup>2</sup>/3-ը:

Ծովային սպառազինության բնագավառում առաջնությունը պատկանում էր Արմատորոնգին և մասամբ ֆրանսիական ընկերություններին:

Գերմանիայի, ինչպես նաև Ռուսաստանի, (որը չէր ցանկանում Թուրքիայի ուժեղացումը) բոլոր ջանքերը իրենց ձեռքը գցելու ծովային սպառազինության պատվերները, կամ էլ խոչընդոտներ ստեղծելու այդ ուղղությամբ, ձախողվեցին:

Տ. 2. ՀԱԿՈՐՅԱՆ

ՀԱՅԵՐԻ ՊԱՅՔԱՐԸ ԿԱԹՈՒԿԱԿԱՆ ՄԻՍԻԱՆԵՐԻ  
ԱՍԻՄԻԼՅԱՏՈՐԱԿԱՆ ԶԳՏՈՒՄՆԵՐԻ ԴԵՄ ԻՐԱՆՈՒՄ  
(XVII—XVIII դդ.)

XVII դ. վերջը և XVIII դ. սկիզբը բեկման շրջան էր Արևելքի երկրների պատմության մեջ: Այդ ժամանակ Մերձավոր և Միջին Արևելքում գոյություն ունեցող ֆեոդալական միապետությունները՝ Օսմանյան Թուրքիան, Սեֆևյան Իրանը և Մեծ Մողոլի կայսրությունը՝ Հնդկաստանում, ապրում էին ճգնաժամ, որը հետևանք էր մի կողմից՝ ֆեոդալական սխտեմի ներքին հակասությունների և արտադրողական ուժերի անկման, մյուս կողմից՝ դեպի Արևելք եվրոպական առևտրական կապիտալի հետզհետե ուժեղացող գրոհի և կապիտալի նախասկզբնական կուտակման շրջանին հատուկ գաղութային քաղաքականության:

Այն ժամանակ, երբ գնալով ուժեղանում էր գաղութային մըրցակցությունը Արևելքում (հատկապես Հնդկաստանի շուրջը) էլ ավելի էր դրսևորվում արևելյան միապետությունների քաղաքական և ռազմական թուլությունը, կենտրոնախույս ուժերի ակտիվությունը, փոփոխվող առևտրական ճանապարհների հետևանքով նվազում էին երկրի եկամուտները, ավելի ու ավելի էին սրվում ներքին հակասությունները, ուժեղանում էր հարկային լուծը, պետական ապարատի կորուպցիան, աշխատավոր մասսաների շահագործման աստիճանը և ազգային-կրոնական ճնշումը: Այս բոլորը նպաստավոր հող էին ստեղծում եվրոպական պետությունների գաղութային քաղաքականության համար:

Եվրոպական առևտրականների և գաղութարարների հետ միասին դեպի այդ երկրներն էին դիմում քարոզիչ միսիոներները՝ պապական եկեղեցու և եվրոպական տերությունների այդ գործակալները: Գաղութարար նվաճողների հետևից դեպի արևելք էին դիմում

ամեն տեսակ վանական միաբանությունների և ուսմունքի պատկանող կաթոլիկ միսիոներներ, որոնք իրենց գործունեությունները պետք է ուղի հարթեն ֆեոդալական մոնարխիայի և առևտրական կապիտալի տիրապետության համար Արևելքում:

Դեռևս XIV դ. կաթոլիկական պրոպագանդան իր համար հենակետ էր ստեղծել Թուրքիայում, Իրանում և Անդրկովկասում: Ատրպատականի Սուլթանի և Մարաղա քաղաքներում հաստատված ֆրանցիսկյան և բենեդիկտյան կրոնավորները այնքան մեծ ազդեցություն էին ձեռք բերել նախիջևանի, Երնջակի և Ջահուկի հայ աղգարանալիության վրա, որ մի շարք հայ հոգևորականներ աշակերտեցին նրանց, կաթոլիկացան և պաղմեցին միաբանողների կամ ունիթորների եղբայրությունը: XVII դ. սկզբին ունիթոր հայերի թիվը վերահիշյալ շրջաններում հասնում էր 19 հազարի: Այս ազգաբնակչությունը տեղավորված էր 3 քաղաքներում ու 12 գյուղերում և ընդհանուր առմամբ կազմում էր 1830 տուն<sup>1</sup>:

Կաթոլիկ միսիոներների գործունեությունը, նրանց կողմից գործադրված մեթոդները ու հնարքները բացահայտված են նրանց հաշվետվությունների և նամակների մեջ, որոնք հրատարակված են դեռևս XVII և XVIII դդ.: Այդ նամակներից մեկում, որը վերնագրված է «Հայերի հետ վարվելու եղանակը» կարգում ենք.

«Աստծու գործակալները (քարոզիչ միսիոներները — Տ. Հ.)... իրենց գործը պետք է սկսեն նրանից, որ կարողանան շահել հայերի վստահությունը, նրանց հետ վարվելով մեղմությամբ և հասկացնելով, որ նրանք այլ բանի չեն ձգտում, բայց եթե քարոզելու եկեղեցու (պապական — Տ. Հ.) վարդապետությունը, որը հենց նրանց (հայերի — Տ. Հ.) նախնիքների կրոնն է: Այդ դեպքում նրանք ձեզ կլսեն հոժարությամբ և դուք մեղմությամբ կկարողանաք տիրապետել նրանց մտքին ու սրտին և նրանք տրամադիր կլինեն հյու-հնազանդ ընկալել հավատքի այն ճշմարտությունները, որ դուք նրանց կբացատրեք»<sup>2</sup>:

Այնուհետև հրահանգվում է հանգամանորեն ծանոթանալ և ուսումնասիրել հայ համայնքները, թե՛ տղամարդկանց և թե՛ կանանց գրավել իրենց կողմը, ցուցաբերել համբերատարություն այն հույսով, որ ինչպես ասված է նամակում, «ցցանված սերմերը ի վերջո կտան ցանկալի պտուղը»:

<sup>1</sup> ՏՅս Ղ. Ալիշան, Մխական, էջ 365—387: Լեո, Հայոց պատմություն հատ. 3, գլ. 6: Լեո, «Խոջայական կապիտալ», էջ 94—121 և այլն:

<sup>2</sup> Lettres édifiantes et curieuses, écrites des missions étrangères, Paris, MDCCLXXX=1780 t. III, pp. 144—149.

Կաթոլիկական պրոպագանդան ավելի մեծ ակտիվություն ծա-  
վալեց XVII դ., երբ եվրոպայում սկսված կաթոլիկական ռեակցիա-  
յի հետևանքով կազմվեց եզվիտների միաբանությունը. մարտնչոշ  
կաթոլիկության այդ ջոկատը, որը առանձին հովանավորություն էր  
վայելում ֆրանսիական արսոլյուտիզմի կողմից:

Պարսկական, ինչպես նաև օսմանյան տիրապետության տակ  
գտնվող հայերը, այդ երկու հատվածներում էլ, ենթակա լինելով  
ֆեոդալական իշխանությունների ճնշումներին և հարստահարու-  
թյուններին, մաքառելով նրանց ասիմիլյատորական ձգտումների  
դեմ հանուն ազգային-կրոնական ինքնուրույնության, ստիպված  
էին միաժամանակ երկարատև և համառ պայքար մղել կաթոլիկու-  
թյան դեմ, որը հետապնդում էր «խաղաղ» պրոպագանդայի շրջա-  
նակներից դուրս ելնող նպատակներ:

Կաթոլիկությունը Հայաստանում և ընդհանրապես արևելքի  
երկրներում հանդես էր գալիս քրիստոնեական մարդասիրության  
քողի տակ, գրավիչ խոստումներով, որոշ նյութական օգնություն  
ցույց տալու միջոցով, ձրի բժշկությամբ և այլն, որի հետևանքով  
էլ այդ միսիոներներին որպես կրոնի եղբայրակիցների, սկզբում ոն-  
դոմնում էին համակրանքով, օգտվելով դրանից նրանք առաջ էին քա-  
շում երկու եկեղեցիների (հայկական և պապական) միացման հար-  
ցը՝ ունիթորությունը, որի հետևանքով էլ նրանք կոչվել են ունիթոր-  
ներ (unitores): Սակայն այդ բոլորը պայմանավորված էր պապա-  
կան եկեղեցու միակ և անվիճելի իշխանությունը ճանաչելու և իր  
հետևորդներին ազգային, կրոնական, կենցաղային տրադիցիանե-  
րից կտրելու, դրանք որպես «մոլորություն» ճանաչելու հետ:

Ավելի ուշ, այսինքն XVII և XVIII դդ. կաթոլիկական պրոպա-  
գանդան արդեն կրում էր անհաշտ և մոլի շնույթ, բացահայտելով  
ասիմիլյատորական ձգտումներ:

Պայքարը այդպիսի մի համառ և մոլի տևի դեմ դժվարանում  
էր մի շարք հանգամանքներով: Մի կողմից կաթոլիկ միսիաներն  
իրենց թիկունքում ունեին պապականության ճնշող հեղինակուսու-  
նը, վերջինիս նյութական և կազմակերպական լայն հնարավորու-  
թյունները, մյուս կողմից՝ քաղաքական իշխանությունների աջակ-  
ցությունը, այդ թվում նաև Պարսկական կամ Օսմանյան պետու-  
թյունների, որոնց հետ եվրոպական տերությունները հաստատել  
էին առևտրական-քաղաքական կապեր: Հայտնի է, որ եվրոպական  
տերությունները, առաջին հերթին Ֆրանսիան, սկզբում թուրքիա-  
յում, այնուհետև Սեֆևյան Իրանում ձեռք էին բերել մի շարք արտո-



սություններ, որոնք ձևակերպված էին «կապիտուլյացիաների» մեջ<sup>1</sup>։ Այդ կապիտուլյացիաներում հատուկ տեղ էր գրավում կրոնական պրոպագանդայի իրավունքը և կրոնակից-կաթոլիկների նկատմամբ հովանավորության իրավունքը։ Կրոնական պրոպագանդայի և կաթոլիկների հովանավորության հարցը եվրոպական դիվանագիտության կարևոր լծակներից մեկն էր։

Անհրաժեշտ է սակայն նշել, որ Սեֆեյան պետությունը, եվրոպական պետություններին տալով մի շարք արտոնություններ, որոնք օրինում էին երկրի տնտեսական և քաղաքական շահերից (եվրոպայի հետ առևտուրը կատարել առանց Թուրքիայի միջնորդության և ընդդեմ Իրանի գլխավոր ախոյան Թուրքիայի ունենալ այդ պետությունների դաշինքը), միաժամանակ շահագրգռված էր պահպանելու իր տիրապետությունը հայերի նկատմամբ, որոնց նա նայում էր թե՛ որպես հարկատու-հպատակների և թե՛ առևտրական-միջնորդների, որոնցից նա քաղում էր մեծամեծ օգուտներ։ Դրանով պիտի բացատրել Սեֆեյան իշխանությունների վարած երկդիմի քաղաքականությունը։

Պարսկական շահերին իր կողմը գրավելու և հայ կաթոլիկների նկատմամբ խնամակալություն հաստատելու գործում առանձին եռանդ էր ցուցաբերում ֆրանսիական Լյուդովիկոս XIV թագավորը։ Նա դեսպանություններ էր ուղարկում և նամակներ էր գրում Սեֆեյան շահերին, նպատակ ունենալով միջնորդել իր միսիոներներին համար, միաժամանակ խնդրում էր շահերի բարեհայեցողությունը կաթոլիկական համայնքների նկատմամբ, պահանջելով հատուկ արտոնություններ նրանց համար։

Եվրոպական միապետները երբեմն իրոք հանդես էին գալիս հայերի համար միջնորդությամբ սուլթանի կամ շահի առաջ, սակայն միշտ էլ նկատի ունենալով բացառապես կաթոլիկություն ընդունած հայերի շահերը (այդպիսին էր, օրինակ, Լյուդովիկոս XIV նամակը Շահ Աբբասին (II-ին — Տ. Հ.)» — գրում է Վ. Բրյուսովը<sup>2</sup>։

Սակայն, կաթոլիկ հայերի նկատմամբ ֆրանսիական թագավորի հոգացողությունների իսկական լատառը առևտրական կապիտալի շահերն էին։ Պատահական չէր այն հանգամանքը, որ

<sup>1</sup> Կապիտուլյացիաների էություն մասին ահա Կ. Մարքս և Փ. Էնգելս, Сочинения, т. X, стр. 8.

<sup>2</sup> - Валерий Брюсов, Летопись исторических судеб армянского народа, стр. 113.

կաթոլիկական համայնքները հաստատվել էին գլխավորապես առևտրական ճանապարհների վրա ընկած կենտրոններում:

Սպահանում 40 տարուց ավելի միսիոներություն արած Ռաֆայել Դյու Մանի Պարսկաստանին նվիրված աշխատության մեջ մենք հանդիպում ենք մի ընդարձակ տեղեկագրի հետևյալ վերնագրով՝ «Տեղեկագիր առևտրի մասին, որ Ֆրանսիան կարող է անել հայերի միջոցով: Ապրանքների տեսակները, որոնք հայերը կարող են բերել Ֆրանսիա՝ Լևանտից»:

Այս տեղեկագրի մեջ, որը հավանություն էր գտել մինիստր Կոլբերի կողմից, թվարկվում են այն թանկարժեք ապրանքները, որոնցից Ֆրանսիան կարող էր ստանալ մեծամեծ օգուտներ: Այդ ապրանքների մեջ առաջին տեղը պատկանում էր պարսկական մետաքսին, այնուհետև հիշատակվում են գունավոր կաշիները, գրգռիթորը, բամբակը և նրա մանվածքը:

Այդ նույն ժամանակ անգլիական Արևելա-Հնդկական ընկերությունը առևտրական մեծ ակտիվություն էր ծավալել Հնդկաստանում, պարսից ծոցում և ընդհանրապես Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրներում, որի նպատակն էր կապիտուլյացիաներ ձեռք բերել Թուրքիայում և Իրանում, հետ շմնալով Ֆրանսիայից և Հոլանդիայից:

Ահա նման առևտրական շահերի շուրջն էր գնում պայքարը եվրոպական պետությունների մեջ Արևելքի երկրներում:

Այն ժամանակ երբ ծավալվում էր եվրոպական պետությունների պայքարը Արևելքում, միաժամանակ ուժեղանում էր Ռուսաստանի ազդեցությունը (հատկապես Պյոտր I օրոք), ամրապնդվում էին հայ-ռուսական հարաբերությունները, սկիզբ էր առնում պարսկա-օսմանյան լծի տակ գտնվող Անդրկովկասի ժողովուրդների, այդ թվում և հայերի ազատագրական պայքարը, ձևավորվում էր հայ ազատագրական շարժումը (Իսրայել Օրի):

Նման պայմաններում պայքարը օտարերկրյա միսիոներների և տեղական իշխանությունների ասիմիլյատորական ձգտումների դեմ ունենր ոչ նվազ կարևոր քաղաքական նշանակություն, մի պայքար որը ապահովելով հայերի ազգային-կրոնական ինքնուրույնությունը, պետք է նպաստեր նրա ազատագրությանը պարսկա-օսմանյան լծից և հայ ժողովրդի բախտը կապեր Ռուսաստանի և ռուս ժողովրդի հետ:

Պարսկական ասիմիլյատորների և կաթոլիկական միսիոներների դեմ հայ համայնքների մղած պայքարը իր արտահայտությունն է

<sup>1</sup> P. Raphael du Mans, *Estat de la Perse en 1660* m, Paris, ed. Shefer 1890, p. 342.

գտել ժամանակակից գրականության (եվրոպական և հայ հեղինակների) և էջմիածնի կաթողիկոսական արխիվում պահպանված մի շարք վավերագրերի մեջ:

Վերոհիշյալ վավերագրերի մի մասը պարսկական շահերի հրամանագրեր (ֆարմաններ) են, և վերաբերում են կրոնադավանաբանական հարցերի, որոնք սակայն ունեն քաղաքական նշանակություն և ուղղված են կաթոլիկ միսիոնների և տեղական իշխանությունների հավատափոխական—ասիմիլյատորական ձգտումների դեմ<sup>1</sup>:



Սեֆևյան իրանի տնտեսական և քաղաքական անկումն ակնհայտ դարձավ շահ Սուլթան-Հուսեյնի օրոք (1694—1722):

Մետաքսի առևտուրը, որը պետական մենաշնորհ լինելով, կազմում էր երկրի եկամուտների զգալի մասը, XVIII դ. սկզբին կրճատվել էր 5 անգամ: Արհեստավորների և գյուղացիության աղքատացման հետևանքով խիստ կերպով կրճատվեց դրամական շրջանառությունը: Տնտեսական ճգնաժամի գլխավոր պատճառը գյուղացիության ունեզրկումն էր, որը հետևանք էր սաստկացած կեղեքումների և հարկապահանջության: 1701 թ. ավարտված (սկսվել էր 1699 թ.) մարդահամարը բերեց հարկային նոր ծանր լուծ<sup>2</sup>: խիստ կերպով կրճատվել էին ցանքատարածությունները, գյուղացիները մասսայաբար փախչում էին գյուղերից և գյուղատնտեսությունը անկում էր ապրում: Պյոտր I դեսպան Արտեմիյ Վոլինսկու վկայությամբ Ադրբեջանի դաշտերը 7 տարի շարունակ մնացել էին անմշակ, սովը դարձել էր համատարած<sup>3</sup>: Լեհ միսիոներ եզուիտ Կրուսինսկին խոսում էր քայքայված գյուղացիների մասսայական հոսանքի մասին դեպի քաղաքները, որոնց հետա-

<sup>1</sup> Հայկական ՍՍՌ Մատենադարանի արխիվային ֆոնդի մեջ կարևոր տեղ են զբաղում պարսկերեն ձեռագրերը, որոնք ընդգրկում են XV—XIX դդ. և արժեքավոր աղբյուր են հանդիսանում Անդրկովկասի և Իրանի սոցիալ-տնտեսական և հոգևոր կյանքի մի շարք հարցերի լուսարանման համար և որոնց մի մասը օգտագործվել է մեր կողմից:

<sup>2</sup> Պարսկերեն վավերագրերի առաջին և երկրորդ ժողովածուները լույս են տեսել 1938 և 1939 թթ., որը կադմեի է Ն. Դ. Փախադյանը «Մատենադարանի պարսկերեն հրովառոտակները» վերնագրի տակ (պարսկերեն, հայերեն և ռուսերեն լեզուներով):

<sup>3</sup> Տես Սուայի շասան Զալայյան, Պատմութիւն Աղուանից երկրի, էջ 14—15:

<sup>4</sup> E. Зевакин, Азербайджан в начале XVIII в., журнал Артемия Волинского, стр. 12.

պնդում էին հարուստները և հարկադրում աշխատել իրենց համար:

Շահ Սուլթան-Հուսեյնի օրոք պատական ապարատի կազմալուծումն ավելի է արագանում: Էինելով թույլ և ապիկար կառավարող, ընդամին և մոլեռանդ շիա, նա իր գլխավոր հենարանը դարձրել էր շիա հոգևորականությանը, ինքը ևս հորջորջվում էր: «մուլլա»: Իր ժամանակի մեծ մասը նա անց էր կացնում հոգևորականների շրջանում և հարեմում, արքունական շողերից առասուկվերներ էր բաշխում հոգևորականներին և ներքինիներին, որոնք վճռական ազդեցություն էին ձեռք բերել պետության կառավարման գործերում:

Գյուղացիության աղքատացման և կրճատվող առևտրի հետեվանքով պետական դատարկ գանձարանը լցնելու համար մեծ շահերի էր հասել պաշտոնների վաճառքը, որով եռանդուն կերպով զբաղվում էին ներքինիները: Երկրի եկամուտներն ավելացնելու նպատակով արտոնություններ էին տրվում օտարերկրյա առևտրականներին: Նրանք լիովին ազատվում էին մաքսերից: Պետական պաշտոնյաները տեղերում պատասխանատու էին նրանց ունեցվածքի պահպանության համար: Տեղական իշխանությունները պարտավոր էին նրանց տրամադրել ձրի շենքեր: Օտարերկրյա հյուպատոսները իրավունք ունեին ներկա գտնվել դատերին և հարթել վեճերը: Այս ամենը, սակայն, որ կազմում էր վերոհիշյալ «կապիտոլյացիաների» էությունը և նպատակ ունեւ ավելացնել երկրի եկամուտներն ու զարգացնել խախտված առևտուրը, ցանկալի արդյունքը չտվեց: Մինչդեռ, այդ նույն ժամանակ, տեղի էր ունենում հայ և հնդիկ առևտրականների ունեցվածքի բռնագրավում, որի հետևանքով Զուղայի և այլ կենտրոնների հայ առևտրականներն ու արհեստավորները ստիպված էին բռնելու գաղթի ուղին՝ դեպի Հնդկաստան, Ռուսաստան և այլ վայրեր:

Անհանդուրժելի էր նույնպես Սեֆեհիների կրոնական քաղաքականությունը:

Կրոնական անհանդուրժողականության ձևով արտահայտվող ասիմիլյացիայի քաղաքականությունը տարվում էր շիիզմի դրոշի տակ, որի գլխավոր ռզնշնողները շիա բարձրաստիճան հոգևորականներն էին:

Սեֆեհյան տիրապետության ընթացքում իրանական կառավարող շրջանների ասիմիլյատորական քաղաքականության ուսումնասիրության համար շատ ավելի կոնկրետ և հարուստ նյութ են մատակարարում մատենադարանի բազմաթիվ պարսկերեն վավերագրերը, հատկապես մուսուլմանական շարիաթական փաստաթղթե-

րրն ու զանազան վեճերի կապակցութեամբ հրապարակված «Ֆեթ-վաները»:

XVI—XVIII դդ. հրապարակված գերագույն «Դիվան ալ-սա-դաբաթի», ինչպես նաև շեյխ-ու-իսլամների ու մուֆթիների ֆեթ-վաներում, որոնք մեծ մասամբ հաստատված են ժամանակի շահերի կողմից տրված ֆարմաններով, բազմիցս շեշտված է, որ «կանոնավոր կերպով շիդյա (գլխահարկ) հատուցող հայերին ոչ որ իրավունք չունի ստիպելու, որ քրիստոնեական հավատքը թողնեն և մահմեդականութունը ընդունեն»:

Հայ ուսյաթներից գանձվող գլխահարկը և տարիների ընթացքում նրա վրա բարդվող վերադիր գումարներն ու տոկոսները բավական խոշոր գումար էին կազմում և նշանակալից տեղ էին գրավում պետութեան ֆինանսների մեջ:

Սակայն, ինչպես վերը նշվեց, վերջին Սեֆեհների, հատկապես շահ Սուլեյմանի և շահ Սուլթան-Հուսեյնի օրոք դրությունը զգալիորեն փոխվում է:

Հայկական վանքերն ու եկեղեցիները, որոնք առաջ հարկերից ազատ էին, այժմ ծանր հարկերի տակ դրվեցին: Հատկապես անտանելի էին կրոնական հարածանքները, որոնք վերջին Սեֆեհների օրոք ընդունել էին մեծ չափեր: Գործի էր գցված, այսպես կոչված, Իմամ Ջաֆարի «օրենքը», ըստ որի «մահմեդականութուն ընդունած ընտանիքի անդամը հանդիսանում էր իր բոլոր քրիստոնյա հարազատների միակ ժառանգորդը, ինչպիսի ազգակցական կապ էլ ունենար նրա հետ, սակայն ոչ միայն հարազատները, հաճախ մահմեդականութուն ընդունած միանգամայն օտարները մահմեդական վկաների սուտ վկայութունների հիման վրա ճանաչվում էին որպես ազգականներ և յուրացնում էին նրանց գույքը»<sup>1</sup>: Շիա հոգևորականների և պալատական կլիկի կողմից կազմակերպվում էին, այսպես կոչված, կրոնական դիսպուտներ, ուր հրավիրվում էին հայ հոգևորականները, ապացուցելու համար իրենց ճշմարիտ լինելը: դրանք, սակայն, հաճախ ավարտվում էին վարչական-դատական ռեպրեսիաներով և բռնի հավատափոխութեամբ<sup>2</sup>: Այդ հողի վրա հաճախակի էին նույնպես հայերի դիմադրութեան և նահատակութեան դեպքերը<sup>3</sup>:

<sup>1</sup> Г. Эзов, Сношения Петра Великого с армянским народом, М. 1898, стр. XII.

<sup>2</sup> Տես Յ. Տէր-Հովհաննես, Գաղութիւն Նոր Ջուղայում, հատ. 1, էջ 208, Խաչատուր Ջուղայեցի, Գաղութիւն պարսից, էջ 160—215, Առաքել Դավրիժեցի, Գաղութիւն, և այլն:

<sup>3</sup> Տես Հ. Մսնանդաւան և Հ. Աճառյան, Հայոց նոր վկաները:

Ուժեղ էին ազգային-կրոնական ռեպրեսիաները նաև Դաղըստանում, Ադրբեջանում, Վրաստանում և Աֆղանստանում, որտեղ հաճախակի ծագած խռովություններն ու ապստամբությունները թուլացրին Սեֆևյան պետությունը և արագացրին նրա անկումը:

Սեֆևյան պետության վերոհիշյալ ճնշումներին ու կեղծումներին ռավելանում էին Հոռմի պապի և նրա միսիոներների թշնամական գործողությունները, որոնք ձգտում էին քայքայել հայկական եկեղեցին և հայերին դարձնել կաթոլիկական հավատքի<sup>1</sup>: Այդ մասին են վկայում Մատենադարանի մի շարք վավերագրեր:

Մատենադարանի պարսկերեն վավերագրերից այստեղ մեր քննության առարկան են շորսը՝ 1705, 1709, 1711 և 1740 թվականներին վերաբերող վավերագրերը, որոնցից առաջին երեքը ձևորեն բերված շահ Սուլթան-Հուսեյնի օրոք, վերջինը՝ Նադիր շահի Դրանք բոլորն էլ արտացոլում են այն ժամանակ սրված պայքարը և ուղղված են կաթոլիկական պրոպագանդայի դեմ:

Այդ այն ժամանակաշրջանն էր, երբ Սեֆևյան պետության մեջ սոցիալ-տնտեսական հակասությունները խիստ խորացել էին, երբ ազգային ճնշումն ու կրոնական-դավանական վեճերը հասել էին ծայրահեղ սրության, երբ մի կողմից տեղական իշխանությունների, իսկ մյուս կողմից կաթոլիկ միսիոներների կողմից կիրառվում էր բռնի հավատափոխությունը:

Այս պայքարի կենտրոնը հանդիսանում էր Սպահանը և նրան կից Նոր Ջուղան: Շահ Աբբասի հիմնած Նոր Ջուղան որոշ ժամանակ բարգավաճեց ոչ միայն տնտեսապես, այլև հոգևոր-կուլտուրական տեսակետից: Այստեղ հայկական եկեղեցու կողքին գործում էր դպրոց և կար տպարան. Նոր Ջուղան դարձել էր հայ լուսավորության կենտրոններից մեկը: Սակայն պարսկական մայրաքաղաքին մոտ գտնվելու պատճառով, այստեղ ևս թափանցեց կաթոլիկ միսիոներությունը, որի հենարանը ջուղայեցիների հետ կապ էր կաթոլիկներն էին:

Սրանց մեջ կային ազդեցիկ հարուստներ, ինչպես, օրինակ, Շահրիմանյանները, որոնց ծախսով էլ շինվեց կաթոլիկ եկեղեցին, որը և դարձավ բազա՝ կաթոլիկական պրոպագանդայի համար<sup>2</sup>: Ժամանակի ընթացքում նրանք բաց արին նաև իրենց դպրոցը, սկսեցին այստեղ գրավել հայ մանուկներին, կրթել իրենց ոգով, մի

<sup>1</sup> П. Т. Арутюнян, Освободительное движение армянского народа в первой четверти XVIII в., стр. 115.

<sup>2</sup> Տես Յ. Տեր-Ղովհաննես, Պատմութիւն Նոր Ջուղայու, հատ. Բ., էջ 267:

րան, որը վերջին հաշվով հանգեցնում էր հավատափոխության և ասիմիլյացիայի: Այս հողի վրա պայթար ծավալվեց հայկական երկու համայնքների միջև, որն իր բարձրագույն կետին հասավ XVIII դ. սկզբին Աղեքսանդր Զուղայեցի կաթողիկոսի օրոք (1706--1714): Այդ պայթարի մեջ երկու կողմերն էլ ցուցաբերում էին անհանդուրժողականություն, հաճախ դիմելով ժայրահեղ միջոցների: Հակամարտությունն ավելի բորբոքվեց, երբ ստանալով պապի հավանությունը, Սպահանի կաթողիկ հոգևորականները խիստ կերպով արգելեցին հայ կաթողիկոսներին հաճախելու հայկական «հերձվածող» եկեղեցին: Գործին շօգնեց և Աղեքսանդր Զուղայեցու նամակը Կղեմես XI պապին, որը գրված էր հաշտարար ոգով, և որտեղ խնդրվում էր ձեռք առնել միջոցներ այդ երկպառակությունների դեմ: Պապը անպատասխան թողեց կաթողիկոսի նամակը:

Նույն 1709 թ., երբ գրվեց այդ նամակը, Սեֆեյան Իրանի մայրաքաղաքում շահ Սուլթան-Հուսեյնին էր ներկայանում Պյոտր I ուղարկած դեսպանությունը՝ Իսրայել Օրիի գլխավորությամբ: Հայաստանի ազատագրման գաղափարին նվիրված գործիչը դալիս էր մոտիկից ծանոթանալու Պարսկաստանի ներքին վիճակին: Օրիի գործունեությունը մեր քննության առարկան չէ, սակայն կասկածից դուրս է, որ Սպահանի կաթողիկ միսիան, եզվիտ քարոզիչները թշնամաբար էին տրամադրված դեպի Օրիի առաքելությունը: «Օրին երկար շմնաց Իրանի մայրաքաղաքում, որովհետև ֆրանսիական դեսպանը և կաթողիկ միսիոներները գրգռում էին շահին, թե ուսական հայազգի դեսպանը, վրացիների հետ միացած, պետք է ապստամբություն կազմակերպի և հայոց թագավոր դառնա»<sup>1</sup>: «Եզվիտ Կրուսինսկին նույնիսկ հավատացնում էր, թե Օրին դեռևս Շամախիում արտասանել էր մի ճառ, որի մեջ ասել էր, թե ինքը հայոց թագավորի սերունդ է»: Ուստի նրանք շշնջում էին շահ Հուսեյնի ականջին, որքան կարելի է շուտ ճանապարհ դնել Պյոտր I դեսպանին»<sup>2</sup>:

Այդ թշնամությունը, արտաքինից կրոնական-գավանական բնույթ կրելով հանդերձ (իբր Օրին դավաճանելով կաթողիկոսությանը անցել է հայերի կողմը), հիմնականում թելադրված էր տնտեսական և քաղաքական մոտիվներով: Այդ ժամանակ կաթողիկ Ֆրանսիան իր դեսպան Միշելի ջանքերով Սեֆեյան Իրանի հետ կնքել էր ձեռնտու առևտրական պայմանագիր, որին այնպես վաղուց ձրտում էր Լյուդովիկոս XIV կառավարությունը: Ռուսաստանը, որի

<sup>1</sup> «Հայ ժողովրդի պատմություն», հատ. I, Երևան, Հայպետհրատ, 1951:

<sup>2</sup> Լեո, Հայոց պատմություն, հատ. 3, էջ 96, էջ 862:

ներկայացուցիչն էր Օրին, դիտվում էր որպես վտանգավոր առևտրական մրցակից, որի քաղաքական ազդեցությունը գնալով աճում էր թե Արևմուտքում և թե Արևելքում (այդ նույն թվականին շվեդների դեմ Պոլտավայի տակ տարած հաղթանակից հետո): Հուսախաբված Արևմուտքի երկրների և պապական եկեղեցու խոստումներից պարսկական լծի տակ գտնվող հայերը իրենց ազատագրական տենչերը կապում էին Ռուսաստանի օգնության հետ:

Եզվիտները, սակայն, չդադարեցրին իրենց քայքայիչ գործունեությունը, նրանք առաջվանից էլ ավելի բացահայտ և անհաշտ կերպով էին շարունակում թշնամական գործողությունները և հավատափոխությունը կատարվում էր ավելի ճարպիկ և խորամանկ միջոցներով:

Դեռևս 1705 թ. վերաբերող պարսկերեն մի վավերագրի մեջ պարսկական կառավարությանն են դիմում «նոր Զուլայի քաղաքաբարը, խալիֆան, քահանաները և մյուս բնակիչները» և հայտնում հետևյալը. — «Պարտք համարելով այցելել վերջերս դեսպանի անվան տակ Սպահան ժամանած Ֆրանկ փառերին (կաթոլիկ քարոզչին — Տ. Հ.) և ընդունելով նրա փոխայցելությունը, ցույց տվինք հարգանք և սիրալիր վերաբերմունք առ նա, սակայն վերոհիշյալ քարոզիչ դեսպանը սկսեց մեզ անել «չսված առաջարկներ» (تکلیفهای نامسموع), մեր առաջ դնել պարտավորություններ, որ մենք սպասել չէինք կարող և որոնց ընդունելը վեր է մեր փրավասությունից»:

Զնայած խնդրագրի մեջ չի տրված այդ առաջարկների բովանդակությունը, կասկածից դուրս է, սակայն, որ դրանք հավատափոխության առաջարկներ են եղել, քանի որ խնդրատուները վերջում աղերսում են «հասկացնել այդ փառեր-քարոզչին և նման փառերներին ձեռք քաշել» իրենցից: Խնդրագրի վրա արված է կառավարական օրգանների համապատասխան կարգադրությունը՝ խնդրատուների պահանջի ոգով:

Կաթոլիկ միսիոներների ագրեսիան հասնում է սայն աստիճանի, որ Թավրիզում տեղական իշխանությունների օգնությամբ նրանք ձերբակալել են տալիս 25 հոգու և բռնազանձում յուրաքանչյուրից 50-ական թուման որպես երաշխիք՝ արգելք չհանդիսանալու հայերին կաթոլիկ եկեղեցին հաճախելու, որի մասին հիշատակվում է մեր քննության առարկա հաջորդ № 268 վավերագրում:

Սրբ դրությունը դառնում է սպառնալից, Աղեքսանդր Զուլա-

<sup>1</sup> Մատենադարանի կաթոլիկոսական արխիվ, Թղթապանակ 1 ա, վավերագիր № 32, 1117 հիշրի=1705:



յեցին ստիպված է լինում դիմել պարսկական արքունիքի միջամբտութեանը արգելելու եղուխտների գործունեությունը հայերի մեջ: Այդ մասին են խոսում շահ Սուլթան-Հուսեյնից ձեռք բերված երկու ֆարմանները (1709 և 1711 թթ.):

1709 թ. կաթոլիկների գործունեության դեմ ուղղված ֆարմանը<sup>1</sup> կրում էր համեմատաբար մեղմ, նախազգուշական բնույթ: Այդտեղ արձանագրված է այն «ցավալի իրադրությունը, շփոթն ու տարածայնությունները», որոնք տիրում են երկրում կաթոլիկների կողմից տարվող հավատորսության պատճառով: «Նրանց այդ գործունեությունը», — ասված է վավերագրի մեջ, «խախտում է կրոնի (հայկական—Տ. Հ.) ամրությունը և հասցնում է մեծամեծ ավերումների (պարսկ. مفساد) և շարիքների», որին պետք է վերջ տալ:

Կարևոր մոմենտ է այն, որ երկու վավերագրերում էլ հիշատակվում է պետական օրենքը, շարիաթի կանոնները, որոնցով պիտի առաջնորդվեն բոլոր կրոնական-դավանական հարցերում և որը խախտվում է եվրոպական պետություններից ուղարկվող միսիոներների կողմից: Այս կապակցությամբ, վավերագրի մեջ հիշատակված է ֆրանսիական դեսպան Միշելի (վավերագրում՝ Միքայել) հետ կնքած պայմանագիրը, որը խախտվում էր հենց իրենց ֆրանսիացիների կողմից:

Ըստ այդ պայմանագրի, բացի առևտրից, կաթոլիկ քարոզիչներին թույլատրվել էր քարոզել և ուսուցանել, սակայն նրանք ձգտում են հավատափոխ անել բռնի միջոցներով: «Պետությունը դրանով զրկվում է իր հավատարիմ հպատակներից, որոնք ջիզիե—(գլխահարկ—Տ. Հ.) վճարողներ են», — ասված է հրամանագրում. — ուստի ֆրանկների վերոհիշյալ հարկադրանքները հակասում են շարիաթին»:

Այս վերջինս՝ ջիզիեն, միշտ էլ հանդիսացել է ծանրակշիռ և էական նշանակություն տնեցող արգումենտ, մի եկամուտ, որից պետությունը հրաժարվել չէր կարող:

Այնուհետև վավերագրում մանրամասն կերպով թվարկվում են այն միջոցները, որոնց դիմում են կաթոլիկ միսիոներները, իրենց նպատակին հասնելու համար: Նախ՝ դա հայ մանուկներին ու երիտասարդներին իրենց եկեղեցիները և դպրոցները գրավելը և կաթոլիկական անհաշտ ոգով դաստիարակելն է, որը խորթացնում

<sup>1</sup> Սատենադարանի կաթոլիկոսական արխիվ, Թղթապանակ 1 ա, № 268, որը համապատասխանում է Միմեն Նրեանցու—«ՋԱՄԲԻ»-ի 220 էջում հիշատակված հրամանագրին, 1122 հիջրի=1709:

ու կտրում է նրանց հայ համայնքից, և որը հարկադրում է նրանց կրոնափոխ լինել: Երկրորդ՝ ամուսնութուններն են հայ կանանց հետ, որով ավելի են ամրապնդվում նրանց հավատափոխության նվաճումները: Երրորդ՝ նրանց կողմից տուն ու տեղ, անշարժ գույք ձեռք բերելն է, որը նույնպես նպաստում է վերահիշյալին: Չորրորդ՝ բարեկամական կապերը հայերի հետ նույն նպատակով: Եվ վերջապես՝ աշխարհի ձեռքի և միջոցների գործադրումը», որոնք հակասում են ընդունված օրենքներին:

Վավերագրից իմացվում է կաթոլիկական կենտրոնների գոյության մասին. այստեղ հիշատակված են Սպահանը, Թավրիզը, Համադանը, Գյանջան, Ղարաբաղը, Գյուրջիստանը (Թիֆլիս), Շիրվանը, Չուխուր-Սաաղը (Երևանը):

Հրամանագիրը հրահանգում և զգուշացնում է, որ Պարսկաստանում ապրող ֆրանկ միսիոներները այսուհետև չպետք է զբաղվեն նման գործունեությամբ. նրանք պետք է առաջնորդվեն պարսկական պետության հետ կնքած պայմանագրով:

Վերջում իրավունք է տրվում Աղեքսանդր Ջուղայեցուն, ինչպես նաև նոր Ջուղայի առաջնորդ Մովսես Եպիսկոպոսին և մյուս հոգևոր մարմիններին համապատասխան զգուշացում անել կաթոլիկ քարոզիչներին:

Սակայն, ինչպես ցույց տվեցին հետագա փաստերը, 1709 թ. այս հրամանը և զգուշացումները քիչ ազդեցություն ունեցան կաթոլիկ քարոզիչների վրա: Եզուիտներն այնքան առաջ գնացին, որ պապից համաձայնություն ձեռք բերին կաթոլիկների կողմից հայկական եկեղեցիներ հաճախելը խստիվ արգելելու մասին, դրանով պարտադիր դարձնելով միայն կաթոլիկ եկեղեցի հաճախելը, մի հանգամանք, որ ավելի պիտի խորացնեք վիհը հայկական երկու համայնքների միջև:

Դրա հետևանքը եղավ 1711 թ. (1124 հիջրի) հրամանը<sup>1</sup>, որը կազմված է կատեգորիկ տոնով: Հրամանն ուղղված է բարձր պաշտոնյաներին՝ ռեզիսանսներին, բեգլարբեգներին, նահանգապետներին, վեզիրներին և դարուղաներին, թագավորական դիվանի պաշտոնյաներին, վերահսկիչներին» և այլն՝ պահանջելով սույն հրամանագրի անշեղ իրագործումը:

Անհրաժեշտ է նկատել, որ Սեֆեյան շահերի գրասենյակից դուրս եկող բոլոր պաշտոնական հրամանագրերում և այլ վավերագրերում աշխատում էին անտեսել երկրի ֆեոդալական տրոհվա-

<sup>1</sup> Մատենադարանի կաթոլիկոսական արխիվ, թղթապանակ 1 ա, № 244 1124 հիջրի=1711, ՁԱՄԲԹ, էջ 223:  
278

ծությունը: Որպես կանոն այդ հրամաններում չէր հիշատակվում տեղական խաների, սուլթանների և այլ ֆեոդալների մասին: Տեղական ժառանգական խաները դիտվում էին որպես կենտրոնական կառավարության փոխարքաներ և պաշտոնյաներ (օրինակ, Վրաստանի թագավորը կոչվում էր «Գյուրջիստանի կամ Կախեթիայի լայի», Ադրբեջանի և Հայաստանի խաները՝ «Նայիր» կամ «Հաքիմ»:

Ինչ հարցեր են շոշափվում այս հրամանագրում: Առաջին հերթին կաթոլիկ քարոզիչներից պահանջվում է շմիջամտել հայերի ներքին կրոնական-դավանական գործերին: Այնուհետև՝ խիստ կերպով արգելվում է հայ մանուկներին և երիտասարդներին կաթոլիկ դպրոց ընդունել և դաստիարակել նրանց եղուփտական ոգով: Երրորդ՝ արգելվում է հայկական եկեղեցիների կողքին կաթոլիկական եկեղեցիներ շինել: Չորրորդ՝ արգելվում է անշարժ գույք (տներ կամ այլ մուլք) ձեռք բերելը: Վերջապես՝ հայ կանանց հետ ամուսնանալը:

Հրամանագրի մեջ հիշատակություն կա թավրիզում կաթոլիկ քարոզիչների կողմից գործադրված վերոհիշյալ բռնության ակտի մասին և պահանջվում է ազատել այդ պատանդներին և վերադարձնել նրանցից բռնագանձված գումարները:

Այս հրամանագրի մեջ առանձնապես աչքի է ընկնում կաթոլիկ քարոզիչների կողմից հավատափոխության համար գործադրված մեթոդների մերկացումը և համապատասխան որակում է տրվում դրանց:

Այսպես, արգելելով հայ մանուկներին և երիտասարդներին ելուփտական ոգով կրթելը, հրամանագրում գործածված են մի շարք բառեր և տերմիններ, որոնք ավելի ճիշտ են բնորոշում նրանց նպատակները.— «հավատափոխ անել» բառից (պարսկ. نزعيب دادان) հետո գործածված է «կցել, միացնել» բառը (مواصلت نمودن), մի այլ տեղ գործածվում է «մոլորեցնել, խաբել» բառը (اغوا دادان) և վերջապես մի այլ տեղ «ձուլել, ասիմիլյացիայի ենթարկել» տերմինը (آمیختن):

Հրամանագիրը կատեգորիկ կերպով արգելելով նրանց կողմից գործադրվող բոլոր այդ «ձեռքն ու մեթոդները» կաթոլիկոսին և Ջուղայի առաջնորդին իրավունք է տալիս արգելել կաթոլիկություն ընդունած հայերին հաճախել նրանց դպրոցներն ու եկեղեցիները և օգնել նրանց վերադառնալու հայ համայնքի մեջ:

Այսպիսով, հրամանագիրը պարզ կերպով ցույց է տալիս, որ

<sup>1</sup> Տե՛ս *И. П. Петрушевский*, Персидские официальные документы XVI—нач. XIX вв., как источник для изучения истории феодальных отношений в Азербайджане и Армении, Проблемы источниковедения, кн. III.

պարսկական կառավարութիւնը հասկացել էր կաթոլիկ միսիոնարի հետապնդած նպատակները:

Զպետք է մոռանալ, սակայն, այն հանգամանքը, որ այս, թեկուզ և խիստ տոնով գրված հրամանագրերը — «աշխարհաստատ հոքմերը» (احكام جهانمطالع), «արքայական հրամանները» (امامان همويون), «ուղամները» (رقم) և այլն XVIII դ. արդեն չունեին այնպիսի ուժ, ինչպիսին ունեին մեկ դար առաջ, օրինակ, Շահ Աբբասի օրոք: Ինչպես վերը նշվեց, XVII դ. վերջին և XVIII դ. սկզբին Իրանը և հարևան երկրները ապրում էին խոր ճգնաժամ, մասամբ նաև այն բանի հետևանքով, որ միջանցիկ (տրանզիտային) քարավանային առևտուրը Արևմուտքի հետ կորցրել էր իր նախկին նշանակութիւնը, որի հետևանքով երկիրն ապրում էր կենտրոնական իշխանութիւնի նոր անկում, ֆեոդալական մանրատվածութիւնի նոր հաղթանակ, որն ի դեպ, լիովին չէր հաղթահարված անգամ Շահ Աբբասի ժամանակաշրջանում, որը Սեֆեւիների հզորութիւնի գագաթն էր:

Աբսոլյուտ և կենտրոնացած պետութիւնի գաղափարը, այդպիսով երբեք լիովին չէր համապատասխանում իրականութիւնին, չնայած որ շահի կառավարութիւնն ամուր կերպով կառչում էր ցենտրալիստական այդ տենդենցներից, թե՛ արքունական պատմագրութիւն, և թե, Սեֆեւիների գրասենյակից դուրս եկող պաշտոնական ակտերի մեջ:

Այդ էր պատճառը, որ պաշտոնական այդ հրամանագրերն ու կարգադրութիւնները հաճախակի խախտվում էին առանձին նահանգապետների, մեծ ու փոքր ֆեոդալների և հոգևորականների կողմից, որի հետևանքով էլ հարկ էր լինում նույն հրամանագրերը քանիցս կրկնել՝ նորից ու նորից հանձնարարելով այն «ի անշեղ ղեկավարութիւն»:

Սեֆեւյան պետութիւնի անկումից հետո (1722) ևս կրոնական-դավանական հարցերը կարևոր տեղ են գրավել իրենց ինքնուրույնութիւն համար պայքարող հայ համայնքների կյանքում: Ուստի, կաթոլիկոսական արխիվում մենք նորից հանդիպում ենք կաթոլիկ պրոպագանդայի դեմ հայերի ձեռք բերած նոր հրամանագրերի:

1740 թ. Նադիր շահի կողմից Ղազար Ջահուկեցի կաթոլիկոսին տրված ֆարմանը դարձյալ ուղղված էր կաթոլիկութիւնի դեմ<sup>1</sup>:

Այս վավերագրում նորից խոսվում է հավատափոխութիւնի հաճախակի դարձած դեպքերի և կաթոլիկ միսիոնարների գործադր-

<sup>1</sup> Մատենադարանի պարսկական վավերագրեր կաթոլիկոսական արխիվ, Թղթապանակ 1 Բ, վավերագիր № 375, 1153 հիշքի=1740:

րած մեթոդների մասին: Ենթանք (Ֆրանկ միսիոներները — Տ. 2.) մոտենում են ժողովրդին փաղաքշանքով (استمالت), խորամանկութեամբ և կեղծիքով (حيلة و تزوير)», — ասված է վավերագրում:

Նրանց ձեռք բերած արդյունքները, ինչպես երևում է, որոշ դեպքերում ղգալի են, քանի որ վավերագրում ահազանգվում է, որ Ենթոր Զուղայի և Թիֆլիսի հայերի կեսը Ֆրանկացել են: Պետք է կարծել, որ հիշատակված թիվը շափազանցություն է, որը բխում է վտանգը կանխելու պահանջից: Սակայն մյուս կողմից պետք է հաշվի առնել նաև այն, որ այդ ժամանակ հայերի թիվը ղգալիորեն պակասել էր հարստահարությունների, կեղեքումների և առևտրի անկման հետևանքով, որի պատճառով էլ ղգալի էր հայերի գաղթը դեպի Հնդկաստան, Ռուսաստան և այլ վայրեր, ուստի հավանական է, որ մնացածների թվում կաթուղիություն ընդունած հայերի թիվը կազմելիս լինեք ղգալի տոկոս:

Ինչպես երևում է վավերագրից, խնդրատու Ղազար կաթողիկոսը դիմելով Նադիր շահին, նշում է, որ բունի կաթուղիկացման հետևանքով պակասում է պարսկական պետության հպատակների թիվը, հետևաբար նվազում են պետության եկամուտները, նա հայտնում է նաև, որ հեռացածների, որպես համայնքի անդամների տուրքերը, ծանրանում են մնացածների վրա:

Հնդհանրապես այս շրջանի վավերագրերում աչքի են ընկնում տնտեսական անկման փաստերը, մինչդեռ հարկերի ժանրությունը առաջվանից ոչ պակաս ճնշում է բնակչությանը: Հայտնի է, որ Նադիր շահը, եթե իր թագավորության առաջին տարիներին փոքր ինչ թուլացրեց հարկային ճնշումը ի հաշիվ Հնդկաստանից ձեռք բերած կողոպուտի, ապա դրանից հետո, շնորհիվ երկրի հետամընացության (կիսաքոչվորային-նատուրալ տնտեսության), և նրա կողմից մղված անվերջ պատերազմների, նա ավելի մեծ շափերով սկսեց ղանձել հարկերը, ավելի քան խստացնելով հարկապահանջությունը: Ուստի վավերագրում ասված է. ԵՄեր աղերսանքն է, որ եթե ղմտնեք հայերի դրության մեջ և միջոցներ ձեռք ղառնեք, ապա բնակչությունը գնալով պիտի ուժասպառ լինի և վերջնականապես քայքայվի»:

Խնդրագրի մեջ խորհուրդ է տրվում պետությանը՝ հարքունիս ղրավել հավատափոխների գույքն ու ունեցվածքը, որոնցով կավելանան պետության եկամուտները: Այնուհետև ասվում է, որ Եֆրանկները միայն մեր (հայերի — Տ. 2.) թշնամիները ղեն, այլև մեր պետության (Պարսկական — Տ. 2.) թշնամիներն են հանդիսանում»:

Այս վավերագրի մեջ ղատ կարևոր մոմենտ է լրտեսության

հարցը, որով զբաղվում են կաթոլիկ միսիանները: Այնտեղ ասված է, որ «նրանք՝ (Ֆրանկ միսիոներները—Տ. Հ.) օրերցօր այդ երկրներում, որտեղ ապրում են նրանք, լրտեսություն են անում: Ամեն դեպք, որ տեղի է ունենում այդ վայրում, դրի առնելով ուղարկում են իրենց թագավորին:

از ولایت جاسوسی می نمایند هر احوالات که هر جا ظهور رسد  
نوشته و روانه پادشاه خود می نمایند.



Այս բոլորից հետո որո՞նք էին կաթոլիկ պրոպագանդայի արդյունքները: Պետք է ասել, որ շնայած միսիոներների գործադրած ջանքերին և կիրառած մեթոդներին, նրանց ձեռք բերած արդյունքները չնչին էին: Այդ բանը վկայում են օտարերկրյա հեղինակներից շատերը, որոնք ականատես են եղել այդ պայքարին և կաթոլիկ միսիանների ձեռք բերած արդյունքներին տվել են օբյեկտիվ և անաչառ գնահատական: Այդ տեսակետից խիստ պերճախոս է Ֆրանսիացի ճանապարհորդ, Սեֆեյան իրանի մասին 10 հատորից կազմված աշխատության հեղինակ Ժան Ծարդենը: «Ծս խոսքերը շունեմ նկարագրելու այն խորամանկություններն ու այն ծախսերը, որոնց այդ նպատակով դիմում էր Հոռմի աթոռը, սակայն ոչ մի բան ցանկացած հետևանքին չհասցրեց»: Այնուհետև՝ «Միսիոներները որոշ հաջողություն ունեն արևելյան քրիստոնյաների մոտ, բացառությամբ, սակայն հայերի»<sup>1</sup>: Ծարդենը միաժամանակ նշում է, որ շնայած կրած նեղություններին, հայերը պահպանում էին իրենց ազգային կենցաղային տրադիցիաները, համառությամբ դիմադրելով մահմեդական իշխանությունների կեղեքումներին և կաթոլիկ միսիանների ոտնձգություններին:

Մենք կարող ենք բերել և ռուս արևելագետ Բարտոլդի կարծիքը այս առթիվ. «Ծվրոպական առևտրականներից զատ, 18-րդ դ. Պարսկաստան էին հաճախում նաև եվրոպական միսիոներները: Քրիստոնեության քարոզը Պարսկաստանում ավելի նվազ հաջողություն ուներ, քան Հեռավոր Արևելքում: Արևելյան քրիստոնյաները նույնպես չէին ենթարկվում կաթոլիկական պրոպագանդային և պագերների գործողությունների դեմ պաշտպանություն էին որոնում պարսկական կառավարության մոտ»<sup>2</sup>:

Անհրաժեշտ է սակայն նշել, որ հայ համայնքների պայքարը կաթոլիկության դեմ տարվեց ոչ միայն կազմակերպչական միջո-

<sup>1</sup> Voyages du chevalier Chardin... ed. Langles 1811, v. VI, p. 158.

<sup>2</sup> В. В. Бартольд, История изучения Востока в Европе и в России, 1925, стр. 113.

յառումներով՝ պարսկական արքունիքի միջամտութեանը դիմելով, այլև գաղափարական զենքերով: Իսկ ամենազլիւսովոր զենքը՝ դա ազգային կուլտուրայի, նրա հոգևոր արժեքների ուսումնասիրութեանն ու վեր հանումն էր, որով զրազվում էին ժամանակի առաջավոր գործիչները: «Պայքարը «Ֆրանկների» գաղափարների դեմ անհրաժեշտ դարձրեց ազգային գրականութեան ջանացի ուսումնասիրութեանը և նպաստեց հնութեան շատ հուշարձանների պահպանմանը», — գրում է հայ ժողովրդի բարեկամ, ոուս անվանի պոետ-բանասեր Վ. Բրյուսովը<sup>1</sup>:

Նույն ոգով է արտահայտվում նաև այս հարցին լավատեղյակ անվանի պատմաբան Աշոտ Հովհաննիսյանը իր «Դրվագներ հայ ազատագրական մտքի պատմութեան» աշխատութեան մեջ: «Հայ եկեղեցին հետ մղեց ունիթորների գրոհը: Հայաստանի մի շարք վայրերում ջանքեր արվեցին ակտիվորեն պայքարելու կրոնադարձութեան և դավանափոխութեան դեմ, վերականգնելու հայ եկեղեցու հեղինակութեանը, բարձրացնելու եկեղեցականների մտավոր մակարդակը, համարելու նրանց շարքերը ժողովրդի էթնիկական պիմահեղմանը ընդունակ մարդկանցով»<sup>2</sup>:

Եվրոպական պետութեաններն ու պապական եկեղեցին դեպի Արևելք ուղարկելով իրենց միսիաները, ինչպես տեսանք հետապնդում էին ոչ միայն կրոնական, այլև քաղաքական նպատակներ: Երկու եկեղեցիների միացման՝ ունիթորութեան նշանաբանի տակ նրանք հետապնդում էին ձուլման՝ ասիմիլյացիայի քաղաքականութեան: Այդ շարժումը՝ ունիթորութեանը, հայկական ներքին կյանքի ծնունդ չէր, այլ գրսից մուծված, արհեստականորեն պատվաստվող, խորթ մի գաղափարախոսութեան, ուստի հայ համայնքների պայքարը նրա դեմ, Հայաստանի քաղաքական անկախութեան բացակայութեան պայմաններում, ուներ պրոգրեսիվ նշանակութեան և օբյեկտիվորեն հանդիսանում էր պայքար հայ ժողովրդի ազգային-քաղաքական ամբողջականութեան պահպանման համար:

Օտարերկրյա ասիմիլյատորների դեմ հայերի մղած պայքարը հնարավորութեան տվեց հաղորդակից դառնալու ավելի առաջավոր գաղափարների: XVII դ. ծնունդ առավ հայ ազատագրական շարժումը, որը բարեհաջող կերպով կապվելով Ռուսաստանի և ոուս ժողովրդի օգնութեան հետ, հասցրեց Արևելյան Հայաստանի ազատագրմանը պարսկական լծից:

<sup>1</sup> Валерий Брюсов, Летопись исторических судеб армянского народа. стр. 99.

<sup>2</sup> Աշոտ Հովհաննիսյան, Դրվագներ հայ ազատագրական մտքի պատմութեան, հատ. 1, Երևան, 1957, էջ 495:

Т. А. АКОПЯН

БОРЬБА АРМЯН ПРОТИВ АССИМИЛЯТОРСКИХ  
СТРЕМЛЕНИЙ КАТОЛИЧЕСКИХ МИССИИ  
В ИРАНЕ (17—18 вв.)

Резюме

Европейские державы, проводя колониальную политику, широко использовали деятельность папской церкви и ее миссионеров. Еще с XIV века католическая церковь создала себе опору в Турции, Иране и Закавказье. Более активную деятельность развернула католическая пропаганда в XVII в., когда она носила непримиримый и воинственный характер, открыто выдавая свои ассимиляторские стремления. Особенно активную работу вели миссионеры среди армян в Иране.

Борьба армянских общин против персидских ассимиляторов и католических миссионеров нашла свое отражение в литературе (европейской и армянской) и в ряде документов, хранящихся в Архиве Католикосата в Эчмиадзине.

В настоящей статье автор по материалам 4 документов на персидском языке, хранящихся в Матенадаране (относящихся к 1705, 1709, 1711 и 1740 гг.) показывает, что борьба армянских общин против католичества в Сефевидском Иране, в условиях отсутствия политической независимости Армении, в известной мере имела прогрессивное значение и объективно являлась борьбой за сохранение национально-политической целостности армянского народа.



Ա. Խ. ՍԱՅՐԱՍՏՅԱՆ

ՕՍՄԱՆՅԱՆ ԿԱՅՍՐՈՒԹՅԱՆ ՎԱՐՉԱԿԱՆ ԲԱԺԱՆՈՒՄԸ XVII ԴԱՐՈՒՄ  
(Պատմական ակնարկ)

Ինչպես ցույց են տալիս ուսումնասիրությունները և պատմական փաստերը, Օսմանյան Կայսրությունը աստիճանաբար զարգացել է և ընդարձակվել սկզբնական «Օսմանլի բեյությունից»: XV դ. Սուլթան Մուհամմեդ-Ֆաթիհի ժամանակ Օսմանյան պետությունն արդեն մեծ և հզոր կայսրության էր վերածվել: Իսկ XVI դ. այդ կայսրությունը Եվրոպայի, Ասիայի և Աֆրիկայի ցամաքամասերի վրա տարածված լայնածավալ ռազմա-ֆեոդալական պետություն էր:

«Այս ընդարձակ երկրում 60 միլիոնից ավելի մարդիկ էին ապրում: Սակայն, կայսրության բնակիչները միևնույն ցեղից և կրոնից չէին: Կայսրության մեջ ապրում էին թուրք, արաբ և այլ մուսուլման ազգությունները, սլավ, հույն, ուլահ, հունգարացի, հայ, հրեա և այլ ոչ-մուսուլմաններ... Օսմանյան Կայսրությունը իրար միացած, սակայն ոչ-միատեսակ երկրներ էր կազմված: Դրա համար էլ կոչվում էր Memalik-i Osmaniye—Օսմանյան երկրներ, ոչ թե Օսմանյան երկիր: Այդ երկրների վարչությունն էլ միատեսակ չէր»<sup>1</sup>:

Օսմանյան պետության հիմնական երկրամասերից Ռումելիի և Անադոլուի կարևոր մասերը վարչականորեն բաժանվում էին էյալեթների և լիվաների (սանջակներ): Էյալեթները (հետագայում վիլայեթ) կառավարում էին «բեյլերբեյիները» կամ «միրմիրանները», որոնք նշանակվում էին սուլթանի կողմից: Լիվաները բաժանվում էին կազաների, որոնց կառավարիչները կոչվում էին կազիներ, կազաները բաժանվում էին նաճիյեների, որոնց կառավարիչները կոչվում էին կայմախամ:

<sup>1</sup> Tarih, III c. yeni ve yakın zamanlar, İstanbul., 1933.

Բացի վեզիրներից, մնացած բոլոր կառավարիչները կոչվում էին *ümera* (ուամերա-էմիրներ): Օսմանյան պետությունը հանդիսանում էր ռազմական-ֆեոդալական իշխանություն, այդ պատճառով էլ բոլոր վեզիրներն ու էմիրները համարվում էին միաժամանակ թե՛ քաղաքացիական և թե՛ զինվորական պաշտոնյաներ և ունեին համապատասխան ֆունկցիաներ: Այսպես, կառավարության ղեկավարը՝ Սադրազամը (Մեծ վեզիր), պատերազմի ժամանակ համարվում էր բանակի Գերագույն Հրամանատարը և կոչվում էր «Սեր-դարի-ագամ» (Մեծ սերդար): Նույն կերպով էյալեթների և այլ վարչական միավորների պետերը ունեին և՛ վարչական և՛ զինվորական ֆունկցիաներ:

Մտումնասիրությունները ցույց են տալիս, որ Օսմանյան կայսրության կազմակերպության հիմնական էլեմենտները՝ երկրի վարչական բաժանման հիմնական սկզբունքները, քաղաքացիական և զինվորական պաշտոնները, նրանց անուններն ու ֆունկցիաները, նույնիսկ հողատիրության և հողի օգտագործման հիմնական ձևերը, հարկերն ու տուրքերը և այլն, օսմանցի թուրքերը մեծ մասամբ վերցրել են իրենցից առաջ գոյություն ունեցած իսլամական-թուրքական այլ պետություններից և իշխանություններից, ինչպես՝ Մեծ Սելջուկյան, Անադոլուի Սելջուկյան պետություններից, Իլխանիդներից և Անադոլուի թուրք բեյություններից («Անադոլու Բեյլիք-լերի»)<sup>1</sup>: Հարկավ օսմանցի թուրքերի այլ թուրքական պետություններից փոխառված կարգերը, ժամանակի ընթացքում, ենթարկվել են որոշ փոփոխությունների: Այդ մասին ժամանակակից թուրք պատմաբան Ի. Հ. Ուզունչարը լին ասում է.

«...Օսմանցիների սկզբնական շրջանին վերաբերող մի շարք գովումները, թափուի դաֆթարները, կալվածագրերը (*müik-name*), վակրֆագրերը (*vakvfnâme*) և ֆերմանները համեմատելով Անադոլուի Բեյությունների արձանագրությունների և այդ կապակի-

<sup>1</sup> Անադոլուի Բեյությունները, XIV դարի սկզբին, Անադոլուի Սելջուկյան կայսրության անկումից հետո Անադոլուի կենտրոնում և Արևմուտքում Սելջուկյան կայսրության հպատակ և ենթակա բազմաթիվ մեծ ու փոքր բեյությունները անկախություն ստացան: Պատմության մեջ «Թեվաիֆի-մուլուք» կամ «Անադոլու բեյլիքլերի» կոչված այդ բեյությունների գլխավորներն էին՝ «Կարաման-Օղլուլար»՝ Կոնիայում, «Գերմեյան-Օղլուլար»՝ Սեոյութում, «Օսման-Օղլուլար»՝ Մինոպում, «Փերվանե-Օղլուլար»՝ Կարահիսարի-Սահիբում, «Սահիբ-Աբ-Օղլուլար»՝ Բայբեքսերում, «Սուրուխան-Օղլուլար»՝ Իզմիրում, «Այլըն-Օղլուլար»՝ Միլոսում, «Համիդ-Օղլուլար»՝ Կասթեմունիում և այլն: Սրանք բոլորը հետագայում օսմանյան թուրքերի կողմից զբաղվեցին և նրանց տերիտորիան մտավ Օսմանյան կայսրության մեջ:

յությամբ Անադոլուի Անլըուկների, Իլխանիների և Մեմլուքների վերոհիշյալ կետերի մասին ունեցած կազմակերպությունների հետերեում է թե Օսմանյան Կայսրության կազմակերպությունը որտեղից է առնված»<sup>1</sup>։

Հետևաբար կարելի է ապացուցված համարել, որ օսմանցի թուրքերը իրենց նախորդող թուրք և իսլամ պետություններից մեծ չափով վերցրել են ոչ միայն կառավարության կառուցվածքի, այլ և երկրի վարչական բաժանման, հողի սեփականության և հողի օգտադրոժման հիմնական ձևերը։ Այնպես որ թուրքիայում հաստատված ֆեոդալական կարգերը պարունակում էին օսմանցիներին նախորդող ասիական թուրք և իսլամ այլ ժողովուրդների մոտ ֆեոդալական հարաբերությունների բազմաթիվ էլեմենտները։ Դրա հետ միաժամանակ, պետք է նկատի տանել, որ թուրքիայում տիրող ֆեոդալական կարգերի վրա որոշակի ազդեցություն են ունեցել նաև Բյուզանդական, Իրանյան և Արևելյան Եվրոպայի երկրների սոցիալ-տնտեսական կարգերը։

Թուրքիայի վարչական-քաղաքական բաժանումը սերտորեն կապված է երկրի հողային կազմակերպության և բաժանման հետ։ Հողային կազմակերպության և բաժանման ավելի խորը ուսումնասիրությունը թողնելով ուրիշ առիթի, մենք այստեղ կբավականանանք տալով XVI—XVII դդ. թուրքիայում գոյություն ունեցող հողային կազմակերպության համառոտ պատկերը։

Ինչպես հիշեցինք, ուսումնասիրությունները ցույց են տալիս, որ թուրքական հողային ռեժիմը իր հիմնական գծերով օսմանցիներից առաջ գոյություն է ունեցել Սելջուկյան պետության և այլ թուրքական երկրների մեջ։ Օսմանական բեյության ժամանակից սկսած այդ հողային ռեժիմը շարունակում է զարգանալ։ Այդ ռեժիմում, ըստ «Թարիհ»-ի՝ «Հողը մշակողի սեփականությունն էր։ Խաա և թիմարները<sup>2</sup> վրա ապրող ժողովուրդը ազատ էր, խասի և թիմարի տերերը ճորտ (serf) չէին. մի խոսքով, ամեն մի խասի և թիմարի հողը բաղկացած էր ժողովրդի սեփականությունն հանդիսացող արտերից, որոնք մշակում էին իրոք այդ հողերի վրա ապրողները և ստանում արդյունքը, թիմարի և խասի տերերին տալիս էին միայն բերքի տասանորդը (ösur) և հողի առուծախի ժամանակ որոշված խարջը (harc)»<sup>3</sup>։

<sup>1</sup> İsmail Hakkı Uzunçarşılı, Osmanlı Devleti teşkilatına medhal, İstanbul, 1941, s. XVII.

<sup>2</sup> Խասի և թիմարները մասին խոսք կլինի հաջորդ էջերում։

<sup>3</sup> Tarih, III c. sah. 5.

Խասի և թիմարի տերերը, իրենց ստացածի փոխարենն պարտավոր էին թիմարի եկամտի համաձայն, որոշ թվով վարժեցված և զինված հեծյալ զինվորներ պահել, որոնք պատերազմի ժամանակ թիմարատերերի հետ միասին պատերազմի էին գնում: Այդ դասի զինվորները կոչվում էին «Թիմարլի սեփանիներ»: Թիմարատերերը կազմում էին երկրի զինվորական ուժի կարևոր մասը: Նրանք միաժամանակ իրավասու էին իրենց խաս և թիմարների վրա ապրող ժողովրդի, այսինքն բուն գյուղացիների կառավարչական գործերում:

Օսմանական բեյերի դարաշրջանում դատական գործերը քաղաքներում վարում էին միանձնյա դատավորները՝ կադիները, իսկ կարգի ու կանոնի պահպանության համար նշանակում էին Սուլթանիներ: XVI դ.՝ հողային բաժանման հիմքն ու ձևերը հետևյալ կերպ էին սահմանված:

Պետական ամեն տեսակի ծառայության համար տրված ուժիկն ու հողը (որն հայտնի է խաս, զեամեթ և թիմար անուններով) կոչվում էր «դիրլիք» (dirlik— ապրուստի միջոց, թոշակ): Իբրև «դիրլիք» տրված հողի եկամուտը՝ տասնորդը (öşür) չէր մտնում պետության գանձարանը, այլ թողնվում ու հատկացվում էր «դիրլիքներ» ստացողներին՝ որոշ պարտականության փոխարեն: Դիրլիքի քանակությունը էին որոշվում (տարբերվում) խասը, զեամեթը և թիմարը:

Ինչպես ասացինք, հողային այս ուժիմը, օսմանցիների կողմից չի սահմանվել Օսմանյան թուրքերից առաջ Աբբասյանների և մասնավորապես Անադոլուի Անլուկյանների և սրանց քայքայումից հետո կազմված Անադոլուի Բեյությունների մեջ գոյություն է ունեցել նաև հողային ուժիմ:

Թուրքական պատմագիրների տված տեղեկություններից պարզվում է, որ սկզբում Թուրքիայում գոյություն է ունեցել միայն խասն ու թիմարը: Ավելի ուշ, 787 թ. (1385) Կարա-Թեմուր-Քաշ փաշան թիմարի և խասի միջև սահմանել է նաև զեամեթը և բացի այդ «դիրլիքները» դարձրել է ժառանգական:

Վերահիշյալ հողային ուժիմի էությունը, ըստ Ի. Հ. Դանիշմենդի, նրանումն էր, որ պետության վերաբերող «աշարի» հարկը և «թափուի» տուրքը մի շարք զինվորական պարտականությունների փոխարեն հատկացվում էր որոշ մարդկանց»<sup>2</sup>:

Այսպիսով հողատիրության սիստեմը և սրանից բխող պարտականությունները ունեին հետևյալ պատկերը:

<sup>1</sup> Սուլթան. Սուլեյման-Կանունիի իշխանության շրջանում՝ 926—974 թթ. (1520—1566):

<sup>2</sup> I. H. Danişmend, İzahl: Osmanlı tarihi kronolojisi, İstanbul, 1947 c. I, s. 60.

1. Տվյալ հողային ռեժիմի ամենաբարձր դիրքերը, խասը հատկացվում էր փաղիշահին, վեղիրներին և այլ պետական բարձրաստիճան անձնավորություններին: Խասի տերը իր ստացած եկամտի յուրաքանչյուր 5000 աղչեի փոխարեն պարտավոր էր մի օերելու կոչված հեծյալ զինվոր պատրաստել, հոգալով նրա բոլոր ծախսերը<sup>1</sup>:

Փաղիշահի և վեղիրների խասերը կառավարում էին ֆեթխուդա կոչված հատուկ և վստահելի պաշտոնյաները:

2. Զեամեթ կոչվում էին հիշյալ հողային ռեժիմի երկրորդ աստիճանի դիրքները, որոնց տարեկան եկամուտը 20 հազար աղչեից մինչև 100 հազար աղչե էր, ըստ որում այդ եկամտի 20 հազարը համարվում էր «Սրի իրավունք» (قليج حقي), իսկ մնացած գումարի յուրաքանչյուր 5000 աղչեի համար զեամեթի տերը պարտավոր էր մի շերելու տալ, վերև հիշված պայմանով:

3. Թիմար կոչվում էին երրորդ աստիճանի դիրքները, որոնց տարեկան եկամուտը երեք հազար աղչեից մինչև 20 հազար աղչե էր: Այս գումարի 3000 աղչեի համարվում էր «Սրի իրավունք», իսկ մնացածը կոչվում էր «մասս» (hisse), որի յուրաքանչյուր 3 հազար աղչեի փոխարեն թիմարատերը պարտավոր էր մի շերելու տալ:

Թիմարները երեք տեսակի էին.

ա) էջֆիճջի (արագագնաց) թիմարներ, որոնց տերերը և շերելուները ուղղակի պատերազմի էին գնում:

բ) Մյուսթանֆորդ (պահպանող) թիմարներ, որոնց թիմարատերերը պարտավոր էին բերդերում պահպանություն անել:

գ) Հիզմեթի (ծառայության) թիմարներ, որոնց տերերը և զինվորները պարտավոր էին բանակում իմամի և խաթիրի պաշտոններ վարել և Ստամբուլում փաղիշահական պալատում որոշ ծառայություններ կատարել:

Սրանք էին օսմանյան հողային ռեժիմի հիմնական էլեմենտները:

Թիմարները տրվում էին առհասարակ պատերազմում աչքի ընկնող զինվորներին: Զեամեթը տրվում էր էյալեթների կառավարության բարձր պաշտոնյաներին, բերդապահներին, կափըջի-բաշխներին<sup>2</sup>, արքունական դիվանի խոջաներին, դեֆթերդարության և այլ կառավարական գրասենյակների պետերին:

Ռազմա-ֆեոդալական այս կազմակերպության հիման վրա Օսմանյան կառավարությունն ապահովում էր իրեն անհրաժեշտ

<sup>1</sup> Այսպես օբինակ, եթե խասի տերը (վեղիրը) 300.000 աղչեի եկամուտ ուներ, պարտավոր էր 60 շերելու տալ (300 000 : 5000 = 60):

<sup>2</sup> Կափըջի՝ գնառան, կափըջի-բաշխ՝ փաղիշահական արքունիքի գրասենյակների պետը, որն համարվում էր բարձրաստիճան անձնավորություն:

զինվորական ուժերը: Թիմարատերերը և իրենք ջեբելունները պարտավոր էին իրենց պատկանող սանջակի բեյերի, իսկ այս վերջինները էյալեթների բեյերբեյիների հրամանատարության տակ պատերազմի գնալ: Ահա այս կերպով Օսմանյան կառավարությունն ապահովում էր իրեն համար անհրաժեշտ և անսպառ զինվորական ուժի աղբյուր: Պատերազմական գործողություններում սպանվածների և վիրավորվածների շարքերը լրացնում էին նույն թիմարներն ու ղեկավարները: Ի. Հ. Դանիշմենդի տված տեղեկության համաձայն, թիմարները և ղեկավարները կարող էին տալ մինչև 140—150 հազար ջեբելու<sup>1</sup>:

Ինչպես ստորև ավելի մանրամասնորեն պիտի հիշենք, որոշ էյալեթներ և երկրներ շոճեցին վերոհիշյալ թիմար-զեամեթային կազմակերպությունը: Այդ վայրերի հողերը տրվում էին տեղական բեյերին՝ իբրև սեփականություն, որի համար նրանք նմանապես պարտավոր էին իրենց տրամադրության տակ եղած զինվորներով մասնակցել պատերազմներին:

Օսմանյան կայսրության զինվորական հզորության և ռազմական հաջողությունների մեջ, անիշերիական բանակի հետ միասին, թիմարի և զեամեթների զինվորները՝ ջեբելուններն էլ մեծ դեր են կատարել:

Թիմարի և զեամեթի հողերից բացի, կային նաև.

1. Վակըֆի հողեր, որոնք բավականին կարևոր տեղ էին բռնում:

2. Յուրթլուֆ և օջաֆլըֆի հողեր, որոնք հատկացված էին սահմանապահ և բերդապահ զինվորներին: «Յուրթլուֆ և օջաֆլըֆ»-ի աշարի եկամուտը և կառավարումը պատկանում էր իրենց տերերին և դրա փոխարեն նրանք պարտավոր էին պաշտպանել պետական սահմանները և դեպի սահման բանակ ուղարկվելու դեպքում ծառայել բանակում՝ Սերասքերի տրամադրության տակ: Եթե այդ հողի տերը մահանար, հողը ժառանգաբար անցնում էր նրա որդիներին, որդի չլինելու դեպքում, ընտանիքի անդամներից որևէ մեկին:

Թուրքիայում հնուց ի վեր գոյություն ունեցող հողերի վարչության մասին թուրք պատմագիրները շատ քիչ տեղեկություններ ան տալիս և կարելի է ասել, գրեթե չեն զբաղվում այդ հարցով: «Նեթաիջ-ուլ-Վուկուաթ» (نتایج الوقعات) հայտնի երկրասիրության հեղինակը այդ մասին տալիս է հետևյալ հետաքրքիր ծանոթությունը:

<sup>1</sup> I. H. Danismend, նշվ. աշխ. էջ 60:

«Երբ որևէ Երկիր գրավվում էր, անմիջապես նրա հողը գրանցվում էր, արձանագրվում էր յուրաքանչյուր գյուղի «աշարի» եկամտի քանակը, բնակչության թիվը, քանի տնից բաղկացած լինելը, ինչպես նաև ամեն մի կաղալի կոլեկտիվ կամ առանձին օգտագործած անտառները և մարգագետինները: Օրինակ, եթե սանջակը (լիվա) 100 բեռ՝ ակչեի «աշարի» եկամուտ ուներ և եթե կալին բոլոր տեսակի դիրլիքները՝ 20 բեռը համարվում էր խաս, 10 բեռը՝ դևամեթ, 40 բեռը՝ թիմար, 20 բեռը՝ էվկաֆ, 10 բեռը՝ յուրթյուր և օջաթլըք»<sup>2</sup>:

Օսմանյան պետության որոշ մասերում, գլխավորապես ծալրամասերում վային էյալիթներ և երկրներ, որոնց հողերը խասի, դեամեթի և թիմարի կարգով չէին բաժանված և նրանց աշարի եկամուտը հատկացված էր պետական գանձարանին, որը կոչվում էր «սայանե»: Այդ եկամուտը տրվում էր միրմիրաններին, միրլիվաներին և տեղական զինվորներին («երլի-կուլու»)՝ իբրև «ուլուֆև» (թոշակ, պետական հատկացում), օրինակ, Բաղդադի և Բասրայի էյալիթներում, Եմենում, Հաբեշստանում և այլն, այս սիստեմն էր տիրում:

Փաղիշահներն երբեմն թիմարները տալիս էին վաստակավոր սիփահիներին՝ իբրև սեփականություն, որը փոխանցվում էր ժառանգաբար:

Թիմարի կամ դևամեթի տիրոջ մահանալու դեպքում, եթե նա պատերազմի ունակ որդիներ ուներ, թիմարը անցնում էր նրանց: Եթե որդին անչափահաս էր, ջերելու տալու պայմանով, թիմարը մնում էր նրան մինչև չափահաս դառնալը: Եթե թիմարի և դեամեթի տերը մահանար առանց ժառանգ թողնելու, այդ դեպքում ջերելուներին արժանավորին հանձնելու նպատակով, բեյլերբեյը հատուկ դրություն էր ներկայացնում, որը հաստատվում էր Ստամբուլում: Սակայն եթե անժառանգ մնացած թիմարը վազմեր 15 հազար ակչե, իսկ դեամեթը՝ 30—40 հազար ակչե, այդ դեպքում թիմարի կամ դեամեթի մի մասը տրվում էր ջերելուներին, իսկ մնացածը «թերեթի» (հավելում, բարձրացում) անունով բաժանվում էր

<sup>2</sup> Բեռ (յուլք), Արևելքի շատ երկրներում, ինչպես Թուրքիայում, բեռը համարվում էր նաև դրամական կշիռ և չափ: Բեռի բովանդակությունը իբրև ատրերբվել է ըստ դարաշրջանների: Թուրքական պատմագիրները որոշ նյութերից պարզվում է, որ XV—XVII դդ. Օսմանյան կայսրության մեջ բեռը հավասար է եղել 500 հազար զուրուշի, իսկ զուրուշը 120 ակչեի:

منصوری زاده مصطفی نوزی پاشا، نهایج الوقوعات (دورت جلد) 3  
Յիտատը մեթրերված է Անմեդ-Ռասիմի «Թարիհի Օսմանի»-ից:

احمد راسم، تاریخ عثمان استانبول، جلد 1 ص 720

այլ դիրլիքի տերերի միջև: Եթե սիփահիի թիմարը 20 հազար ալ-  
շեից ավելին լիներ, այդ դեպքում համարվում էր զեամեթ:

Սկզբնական ժամանակաշրջանում, Օսմանյան պետության մեջ  
100 տարին մի անգամ ընդհանուր գրանցում (աթահիր)՝ էր կա-  
տարվում: Սակայն Սուլթան Սելիմ II-ի, (974—982, 1519—1566  
թթ.) ժամանակ տեղի ունեցած ընդհանուր գրանցումից հետո, նոր  
մարդահամար տեղի չունեցավ, որի հետևանքով հողային վարչու-  
թյան տվյալները այլևս անբավարար էին և իբրև հիմք ընդունվեց  
արքունի մուրհակներով (բերաթ) որոշված ակշենների գումարը:

(Հիջրեթի 1000 թ. հետո (1596) մեծ թիմարներն ու զեամեթ-  
ներն ազատ մնալու դեպքում, այլ անձանց չէին տրվում և հա-  
մարվում էին կայսերական գանձարանի սեփականություն: Այդ  
թիմարներն ու զեամեթները ամեն տարի «իթիզամի»<sup>1</sup> (կապալ)  
կարգով տրվում էին «մյուլթեգիմներին» (կապալառու), և նրանց  
եկամուտը մտնում էր պետական գանձարանը: Այդ թիմարները  
կոչվում էին «պետական սահմանվածներ» («մուկարաա-ի միրլիե»):



Օսմանյան պետության վարչական բաժանման մասին խոսե-  
լիս, պիտի նկատի ունենալ նաև, որ կայսրության տերիտորիայի  
և տիրապետությունների հարատև և հաճախակի փոփոխություննե-  
րի հետևանքով, այդ վարչական բաժանումն էլ մշտական փոփոխու-  
թյունների է ենթարկվել: Անտարակույս, դա կապված է, առաջին  
հերթին, օսմանցիների Արևմուտքում և Արևելքում կատարած մեծ  
նվաճումների հետ: Հայտնի է, որ նոր երկրների գրավման պրոցեսը  
հիմնականում շարունակվեց մինչև XVII դ. կեսը, երբ 1683 թ.  
թուրքերը Վիեննայի դռներից հետ մղվեցին, որից հետո սկըս-

<sup>1</sup> Իթիզամ, Իթիզամի կտրգը: Այս կարգը թուրքիայում գարեջր շա-  
բունակ գործադրվել է: Կառավարությունը իր ստանալիք տասանորդի՝ աշա-  
րի (օսմի) և այլ հարկերի հավաքումը, որոշ պայմաններով (գումարը նախա-  
պես պետության գանձարանը մտցնելը, անհրաժեշտ երաշխավորությունը և  
այլն) տալիս էր հատուկ կապալառուներին, որոնք կոչվում էին «մյուլթեգիմ»,  
իսկ կարգը՝ «Իթիզամ»: Ինչպես երևում է «Իթիզամի կարգը» որոշ գարե-  
րում, գործադրվել է նաև թավուր մնացած թիմարների և զեամեթների, ինչ-  
պես նաև որոշ էյալեթների և շրջանների կառավարության վերաբերվող  
եկամուտների նկատմամբ: Իթիզամն ու մյուլթեգիմությունը, որը փաստո-  
րեն շարունակվեց մինչև ներկա գարի սկիզբը, ժողովրդական մասսաների,  
հատկապես գյուղացիության ծանրագույն ճնշման ու հարստահարման ամե-  
նադաժան միջոցն է հանդիսացել:



վեց Օսմանյան Կայսրության քայքայման շրջանը, ըստ թուրք պատմարանների՝ «կանգ առման և նահանջի շրջան» (1579—1792)՝:

Չնայած, որ XVII դ. էլ Օսմանյան Կայսրությունը շարունակում էր իր մշտատև պատերազմները պետության նվազանց և Ասիական մասերում, սակայն նրա պետական սահմանները, համեմատաբար ավելի կայուն էին:

Կայսրության վարչական բաժանման մասին թուրք պատմագիրները շատ ժյատ տեղեկություններ են տալիս: Պաշտոնական աղբյուրների հիման վրա կազմված և ներքևում հիշված Օսմանյան պետության XVII դ. վարչական բաժանման ցուցակը որոշ պատկերացում կտա այդ մասին:

Օսմանյան պետության վարչական բաժանման այդ ցուցակում Արևմտյան Հայաստանի տերիտորիայի գլխավոր մասը՝ էրզրումի, Վանի, Դիարբեքի, Սվադի, Կարսի շրջանները բաժանված էին Արևելյան Անադոլուի էյալեթների մեջ (հետագայում վիլայեթ): Ինչպես երևում է, այդ դարում Բիթլիսն ու Խարբերդն առանձին էյալեթներ չէին, նրանց տերիտորիաները մտնում էին հարևան էյալեթների մեջ իբրև սանջակներ (լիվա):

Ստորև հիշված վարչական բաժանման ցուցակը (էյալեթները և նրանց լիվաները), էյալեթի և սանջակների պետերի (միրմիբան և միրլիվա) տարեկան «օրինական եկամուտը» ակնհերոյ, ինչպես նաև թիմարի և դեամեթի տերերի իրենց «դիրլիքների» եկամտի համաձայն ղինվորական պարտավորությունները (հեծյալ ղինվոր, «չեբելու» տալու պարտավորությունը), մեր կարծիքով, պետք է համարել թուրքիայի XVII դ. վարչական բաժանման համապատասխանող ցուցակ, քանի որ մենք այդ ցուցակները վերցրել ենք երկու արժանահավատ պետական-պաշտոնական աղբյուրներից:

ա) Թուրքիայի արքունական (փադիշահական) դեֆթերխանի պետի՝ Այնի-Ալի-էֆենդիի «օրենքների գրքույկներից»<sup>2</sup>,

<sup>1</sup> SŞ. Afe Hanım (Afet Inan), Türk—Osmanlı tarihinin esas hatlarına bir nazar. Թուրքական պատմության երկրորդ կոնգրեսում արտասանած ճառը:

<sup>2</sup> عینی علی آقندی: قوانین آل عثمان در خلاصه مضامین دیوان (Ալ-Օսմանի օրենքները՝ ըստ Դիվանի համառոտ բովանդակության): Թուրք պատմագիր Ահմեդ-Ռասիմը այս ցուցակը սպառել է իր «Օսմանյան պատմության» մեջ իբրև հավելված,

բ) Ֆերիզուն-Բեյի «Սուլթանների գրություններից» («Մուն-շեաթ-ուս-Սելաթին»)¹:

Յուցակը բերվում է որոշ կրճատումներով և վարչական միավորումների վերագասավորումով (աշխարհագրական սկզբունքով)²:

XVII դ. Թուրքիայի վարչական բաժանումը ներկայացնում է հետևյալ պատկերը:

### I. Օսմանյան Կայսրության Եվրոպական մասի էյալերները

1. Ռումելիի էյալեթը, որի կենտրոններն էին Մանասթր և Սոֆիա քաղաքները (լիվաները). էյալեթն ուներ նաև 23 սանջակ (լիվա): Բեյլերբեյն ուներ տարեկան 1.100.000 աղչեի և միրլիվաները՝ 200—500 հազար աղչեի եկամուտ տվող խասեր: էյալեթում կային 914 զեամեթ և 8360 թիմարներ: էյալեթի գրանցված ընդհանուր եկամուտը 56.800.000 աղչե էր: Զինվորական ուժը՝ դիրլիջների տերերի ջեբելուններով միասին, 33.000 հեծյալների էր հասնում:

Ավելի ուշ, այս էյալեթի կազմում կազմակերպվեցին Սիրիսթերի և Մորայի էյալեթները:

2. Բուսինայի էյալեթն ուներ 8 սանջակ: Բեյլերբեյն ուներ տարեկան 6.500.000 աղչեի, իսկ միրլիվաները՝ 170 հազար աղչեի խասեր. էյալեթում կային 389 զեամեթ և թիմարներ: Ամբողջ էյալեթի գրանցված եկամուտը 12.000.000 աղչե էր: Զինվորական ուժը ջեբելուններով միասին 3000 հեծելազորի էր հասնում:

ريدون بك: منشآت السلاطين، ايكنجي، جلد ۲۰۰-۲۹۰

Այնի-Ալի-էֆենդիի և Ֆերիզուն-Բեյի Օսմանյան կայսրության վարչական բաժանման ցուցակները, ժամանակի տեղակիտից, համընկնում են: Այնի-Ալի-էֆենդիի ցուցակը վերաբերում է) XVI դ. վերջին և XVII դ. սկզբին:

Ֆերիզուն-Բեյի ցուցակը, բերված է Ֆերիզուն-Բեյի հայտնի «Սուլթանների գրությունների» մեջ, որն արժանահավատ թուրք պատմագիր Մելանիկիի վկայությամբ Սուլթան Մուրադ III-ին է ներկայացված 982 թ. (1574) Տե՛ս ۱۲۷ ص ۱۲۷: تاريخ سلاطيني مصطفى: تاريخ سلاطيني ص ۱۲۷. պատմագիրների ցուցակների մեջ կան որոշ տարբերություններ թե էյալեթների և լիվաների թվի և թե անունների մասին: Մենք այդ բացատրում ենք կայսրության տերիտորիայի և վարչական միավորների հաճախակի փոփոխություններով, իսկ անունների անճշտությունն ու աղավաղումը՝ ձեռագրերում արարական տառերով անունները ճիշտ արտահայտելու դժվարությունով (ինչպես հայտնի է թուրք պատմագիրների երկերը դաբել շարունակ միացել են ձեռագիր վիճակում):

Հոգիվածում մենք հիմք ենք ընդունել Այնի-Ալի-էֆենդիի ցուցակը, ծանոթություններում ավելացնելով Ֆերիզուն-Բեյի տվյալները:

3. Թեմեշվարի էյալեթը ուներ 5 սանջակ, որը հետո հասավ 11-ի (նոր նվաճումների հետևանքով): Ավելի ուշ այս էյալեթից կազմվեց նաև Վարադի էյալեթը: Թեմեշվարի բեյլերբեյն ուներ տարեկան զրանցված 8.600.795 աղչեի, իսկ միրլիվաները՝ 190—300 հազար աղչեի խասեր: Բոլոր զեամեթ և թիմարների ընդհանուր եկամուտը 85 բեռ (յուբ) աղչե էր: Զինվորների թիվը՝ 2000 հեծյալ:

4. Բողինի էյալեթը սկզբում ուներ 21 սանջակ, հետո էլ իրեն կանխիմեն մի շարք այլ շիվանների հետ առանձին էյալեթ կազմեցին, իսկ էյվարի նվաճումից հետո 7 սանջակներով մի նոր էյալեթ ևս կազմակերպվեց: Բեյլերբեյն ուներ տարեկան 8 բեռ և 8000 աղչեի, իսկ միրլիվաները ունեին 200—740 հազար աղչեի եկամուտով խասեր: էյալեթում 2720 զեամեթ և թիմարներ կային:

## II. Օսմանյան Կայսրության Ասիական մասի էյալեթները

1. Անադոլուի էյալեթը. Կենտրոնը (փաշայի սանջակը) Քյոթահիան էր: Բաժանվում էր հետևյալ սանջակների՝ Քյոթահիա, Սարուխան, Այդըն, Խուդավենդիկյար. Կաստեմունի, Մենթեշ, Բուլի, Անկարա, Քանդերի, Կարահիսարի-Սահիբ, Թեքե-էլի, Մուլթան-էրնի, Բալլըբեսեր: Բեյլերբեյը ստանում էր տարեկան 10 բեռ աղչե իր խասերից: Միրլիվաներն ունեին 2—6 բեռ աղչեի խասեր: Այս էյալեթում կային 196 զեամեթ և 7166 թիմարներ: Զինվորական ուժը ջեբելունների հետ միասին հասնում էր 17 հազար ձիավորի:

2. Կարամանի էյալեթը. Կենտրոնն էր Կոնիա քաղաքը: Սանջակներն էին՝ Կոնիա, Նիկոբ, Ակարայ, Բեյշահի, Կըրշահիբ, Կայսերի (Կեսարիա), Ակշահիբ: Բեյլերբեյի տարեկան եկամուտը հասնում էր 6 բեռ 65 հազար աղչեի, իսկ միրլիվաների եկամուտը՝ 190 հազարից մինչև 350 հազար աղչեի: Այս էյալեթում կային 116 զեամեթ և 1054 թիմար: Զինվորական ուժը, ջեբելունների հետ միասին հասնում էր 1600 ձիավորի:

<sup>1</sup> Թուրքիայի նվերողական մասում, բացի վերոհիշյալ էյալեթներից, կային նաև Շֆլաքի և Բոզասնի իշխանությունները, Էրզիլի թագավորությունը և Ռազոջեի հանրապետությունը: Մրանք կիսանկախ երկրներ էին և Օսմանյան Կայսրության հետ կապված էին որոշ պայմաններով: Անհրաժեշտ է հիշել նաև Ղրիմի իսխանությունը: Ղրիմի իսխանը նույնպես կիսանկախ էին, միայն իրենց սեփական զինվորական ուժերով հաճախ մասնակցում էին Թուրքական բանակի արշավանքներին և պատերազմական գործողություններին:

3. Ապիտակ ծովի (Միջերկրական) կղզիների էյալեթը. Սան-ջակներն էին՝ Գելիբոլու, Ազրոոզ, Իներախտի, Կարլի-էլի, Բիսթերե, Ռոզոս, Միդիլի, Կոչա-էլի, Բիզա և Սոզլե: Բացի այդ կային նաև «սալյանեի» կարգով՝ Սակըզ, Նեկչե և Մեհդիյե լիվաները: Այս էյալեթը կազմած էր Մովակալության հետ (Կափուղան փաշայություն): Բեյլերբեյի, այսինքն Կափուղան-փաշայի (Մովակալ փաշա) տարեկան եկամուտը 885 հազար, իսկ միրլիվաների եկամուտը 200 հազարից մինչև 440 հազար աղչե էր: Այս էյալեթում կային 126 զեամեթ, 1492 թիմար: Զինվորական ուժը, ջեբելունների հետ միասին 4500 զինվոր էր: Սրանք կոչվում էին «Մովային բաժին» և ծովային արշավանքների էին գնում, իսկ միրլիվաները երկուական նավով ծառայում էին կայսերական նավատորմի կազմի մեջ: Սոզլե սանջակը (Իզմիրը) համարվում էր Թերսանեի՝ քեթխուղայի խասը:

4. Կիպրոսի էյալեթը. Վարչական կենտրոնը՝ Լեֆկոշե, սանջակները՝ Լեֆկոշե, Իչ-էլ, Սիս, Ալայիյե, Թարսուս: Բացի այդ կային սալյանեի կարգով Գերինե, Բաֆ և Մազուսե լիվաները: Բեյլերբեյի տարեկան եկամուտը 6 բեռ, սանջակբեյերի եկամուտը 200 հազարից մինչև 240 հազար աղչե էր: Այս էյալեթում կային 38 զեամեթ և 1627 թիմար: Զինվորական ուժը, ջեբելուններով միասին 4500 զինվոր էր: Կիպրոսի բեյլերբեյին մի նավով և մի օժանդակ նավով պարտավոր էր գնալ ծովային արշավանքների:

5. Զյուվհադերիյեի էյալեթը. Սանջակները՝ Մարաշ, Մալաթիա, Այնթաբ, Կարս<sup>2</sup>-Զուվհադերիյե, Սեմադ: Բեյլերբեյի տարեկան եկամուտը 6 բեռ և 28.450 աղչե, միրլիվաներին՝ 300 հազարից մինչև 500 հազար աղչե էր: էյալեթում 29 զեամեթ և 2140 թիմար կար: Զինվորական ուժը ջեբելուններով միասին 1500 հեծելազորից էր կազմված:

6. Փոքր-Ռումիյեի<sup>3</sup> էյալեթը. Կենտրոնը Սվազն էր: Սանջակները՝ Սվազ (Սեբաստիա), Ամասիա. Զորում, Բոզոք, Դիվրիկի (Տիվրիկե), Զանիկ (Ճանիկ) և Արաբկիր: Բեյլերբեյի տարեկան եկամուտը 9 բեռ, միրլիվաներինը՝ 200 հազարից մինչև 350 հազար աղչե էր. էյալեթում կար 29 զեամեթ և 3020 թիմար: Զինվորական ուժը ջեբելուններով միասին 9 հազար հեծելազոր էր:

<sup>1</sup> Թերսանե՝ ուղղակի նավերի կողակցման վայրը, նավաշինարան:

<sup>2</sup> Կարսը չպիտի շփոթել կայսրության արևելյան սահմանի Կարս բերդաքաղաքի հետ:

<sup>3</sup> Այդ դարում Սվազը կոչվում էր «Ռումիյեի-Սուզրո» (Փոքր Ռումիյե) և հաճախ՝ Ռում:

7. Շամի էյալեֆը. Սանջակները՝ Դեմեշկ (Դամասկոս), Երուսաղեմ<sup>1</sup>, Ղաղե, Սեֆեդ, Ներելս, Աջլուն, Լեշուն, Բակատ, Աքա, Բեդմեր, Սեյդա՝ Բեյրութի հետ, Քետրոք՝ Շեվիքի հետ: Բեյլերբեյըն ունեւ տարեկան մեկ միլիոն աղչեի եկամուտ տվող խասեր, իսկ միրլիվաները՝ 200 հազարից մինչև 360 հազար աղչեի եկամուտ տվող խասեր: էյալեթում կար 128 զեամեթ և 868 թիմար: Զինվորական ուժը 2600 հեծելազորի էր հասնում:

8. Քարապլուսի-Շամի (Տրիպոլի) էյալեֆը. Սանջակները՝ Քարապլուս, Համա, Խումս, Սելմիյե և Զերլիյե: Բեյլերբեյի տարեկան եկամուտը հավասար էր 8 բեռ աղչեի, իսկ միրլիվաներին՝ 200 հազարից մինչև 390 հազար աղչեի: էյալեթում կար 63 զեամեթ և 570 թիմար: Զինվորական ուժը ջերելուներով միասին 1400 հեծելազորի էր հասնում:

9. Հալեպի էյալեֆը. Սանջակները՝ Հալեպ, Ադանա, էքրադ, Քիլիս, Բիրեջիք, Ազիզ, Մաարե, Քուրքման, Ադադ, Միթիջ՝ Մեզիքի հետ: Բեյլերբեյի տարեկան եկամուտը 817 հազար, միրլիվաներին՝ 200 հազարից մինչև 500 հազար աղչե էր: էյալեթում կար 400 զեամեթ և 700 թիմար: Զինվորական ուժը ջերելուներով միասին 2500 հեծելազորի էր հասնում:

10. Ռակայի էյալեֆը. Փաշայի սանջակը Ուրֆան էր: Սանջակները՝ Ուրֆա (Ուհա, Եդեսիա), Զեմասե, Խաբուր, Դիրբեհե, Բենի-Րարիյե, Սերուշ, Անե: Բեյլերբեյի տարեկան եկամուտը 680 հազար, միրլիվաներին՝ 100 հազարից մինչև 280 հազար աղչե էր. էյալեթում 37 զեամեթ և 616 թիմար կար: Զինվորական ուժը ջերելուներով միասին 1600 հեծելազորի էր հասնում:

11. Մուսուլի էյալեֆը. Փաշայի սանջակը Մուսուլն էր: Սանջակները՝ Բաջվանեու, Քեքրիթ, էսքի-Մուսուլ, Հորեն, Բանե: Բեյլերբեյի տարեկան եկամուտը գոյանում էր 680 հազար, միրլիվաներին 200 հազարից մինչև 220 հազար աղչեի խասերից. էյալեթում 274 զեամեթ և թիմար կար:

12. Բաղդադի էյալեֆը. Սանջակները և «հյուլբումեթները» Բաղդադ, Հելե, Զենկի-Արադ, Զեվարեզ, Ռեմահիյե, Զենգուլե, Կարադադ, Դերթենկ, Սեմավաթ, Բիյաթ, Դերեն, Դերալա, Վասեթ, Քերենդ, Քիմուր-Կափու, Կեզանեյի, Կիլան, Ելսայի, Ամադիյե: Բաղդադի բեյլերբեյի տարեկան եկամուտը 1.400.000 աղչե էր, իսկ նրա լիվաների մի քանիստ, թեև խասեր և ումերաներ կային, սակայն մեծ մասը սալյանեյի կարգով էին կառավարվում:

<sup>1</sup> Երուսաղեմը Քուրքեբենով Կուտու-ի Շեքիֆ էր կոչվում:

13. Բասրայի էյալեթը. Սուլթան Սուլեյման-խանի ժամանակ  
երբ Բաղդադը գրավվեց, Բասրայի էմիրը՝ Ռաշիդը հպատակու-  
թյուն ցույց տվեց և էյալեթը նրան տրվեց՝ իբրև «հյուպոթեթ»<sup>1</sup>,  
բայց որոշ ժամանակ հետո պետության կողմից միրմիրաններ  
նշանակվեցին իլթիզամի կարգով, որի եկամուտը հասնում էր 10  
բեռ ակչեի:

14. Տրապիզոնի էյալեթը. Սանջակները՝ Տրապիզոն, Բաթում  
և Քունիս: Բեյլերբեյի տարեկան եկամուտը կազմված էր 744.850  
ակչեի խասերից: էյալեթում 56 զեամեթ և 498 թիմար կար: Զին-  
վորական ուժը ջերելուներով միասին 1750 հեծելազորի էր հաս-  
նում:

15. Էրզրումի էյալեթը<sup>1</sup>. Սանջակները՝ Էրզրում, Կարահիսարի-  
Շարքի, Քըղի (Կեղի), Խնուս, Վերին-Բասեն, Մանաղկերտ, Քեք-  
ման, Կոզի-ջան (Ղուզուջան, Ընձուր), Իսփիր (Սպեր), Քորթում.  
Ստորին Բասեն, Մամրվան: Բեյլերբեյի տարեկան եկամուտը 1.214  
հազար, իսկ միրլիվաներին՝ 100 հազարից մինչև 320 հազար ակչե  
էր: էյալեթում կար 120 զեամեթ, 5195 թիմար: Զինվորական ուժը  
ջերելուներով միասին 7.800 հեծելազորից էր կազմված:

16. Վանի էյալեթը. Սանջակները՝ Վան, Աղիլչեվաղ (Արծկե),  
էրջիշ (Արճեշ), Մուշ (Տաբոն), Բաբկիրի (Բերկիրի), Կարկար, Քե-  
սանի (Կեծսն), էսյարբերդ (Սպարկերտ), Աղաքես, էքրադ, Բենիկո-  
թուր (Կոտոր), Բայազեդի բերդը, Բերդա (Բերդակ), Օվաջիք: Բեյ-  
լերբեյի տարեկան եկամուտը կազմված էր 1 միլիոն 32 հազար,  
միրլիվաներին՝ 200 հազարից մինչև 420 հազար ակչեի խասերից:  
Այս էյալեթում կար 199 զեամեթ և 916 թիմար:

17. Դիարբեքիրի էյալեթը. Փաշայի սանջակը Ամեդ (Ամիդ).  
այսինքն Դիարբեքիրն էր: Սանջակները՝ Խարփուտ (Խարբերդ),  
Արզնի, Սիվրիք, Նեսիբին (Մծբին), Հիսնքիֆ, Զմշկեզք (Զմշկա-  
ծազ), Ասիրդ (Սղերդ), Մեֆարկին (Նփրկերտ), Ակչակաբա, Սև-  
ջար, Խարուր, Սեֆման (Սաղման), Կուլեբ (Խուլիփ), Մեհրան, Քեր-  
ջիլ, Օթաք, Փերնեք, Զապակչուր (Ճապաղչուր) և Զերմիք (Զերմուկ):  
Բեյլերբեյի տարեկան եկամուտը կազմված էր 1 միլիոն 200 հա-  
զար, իսկ միրլիվաներին՝ 100 հազար ակչեից մինչև 500 հազար  
ակչեի խասերից: Այս սանջակներից 8-ը գտնվում էին քուրդ բեյերի  
իշխանության ներքո՝ «յուրթլուքի» և «ջաքլըքի» վարգով: Բացի  
այդ, կային նաև 400-ից ավելի քուրդ աշիրեթների բեյեր, որոնք

<sup>1</sup> Արևմտյան հայաստանի և հայաբնակ շրջանների վարչական միա-  
վորների թուրքական անունների հետ, բոտ հնարավորությամբ, տալիս ենք  
նաև հայկական-պատմական անունները (փակագծում):

միրյիվալի բեւերի նման թուղի գրողակի տեր չէին, այլ պարզապես ղեամեթի տերեր չին համարվում:

18. Կարսի էյալեքը. Սանջակները՝ Կարս, Խահջվան, Չարուշատ (Չարիշատ), Քեջվան (Կեշուան), Կաղըղման (Կաղղվան), Շորաշայի (Շիրակի) հետ: Բեյլերբեյի տարեկան եկամուտը 820 հազար, միրյիվաներին 200 հազարից մինչև 400 հազար ակչե էր: էյալեթում կար 1200 թիմար և ղեամեթ:

19. Չրլդրի էյալեքը. Սանջակները՝ Չրլդր, Սլթի (Ուղթի), Խերթուշ (Խերթվիս), Արդթուշ (Արտանուշ), Արդահան, Հաչրեբ, Փոսխով (Փոցխով), Մախշել (Մահախելի), Աջարա, Փենեբ (Բանակ), Բերթբեր (Բերդադարակ), Լիվանե, Նրսֆի-Լիվանե, Շեվշատ (Շավշեթի): Բեյլերբեյի տարեկան եկամուտը 925 հազար, միրյիվաներին՝ 200 հազար ակչեից մինչև 600 հազար ակչե էր: Բերթբերը, Լեվանեն, Նրսֆի-Լեվանեն և Շեվշադը կառավարվում էին իբրև «յուրթուր» և օջաքլըբ: էյալեթում կար 97 ղեամեթ և 559 թիմար: Զինվորական ուժը ջեբեղունների հետ միասին հասնում էր 1800 հեծելազորի:

Ասիական մասի վարչական միավորների շարքում պետք է հիշել նաև Արաբական թերակղզում՝ ա) Հիջազի Շերիֆությունը: Շերիֆ էին կոչվում նրանք, ովքեր, ըստ ավանդության, իսլամական կրոնի հիմնադիր Մուհամմեդ փեյգամբերի (մարգարե) ցեղից էին սերում: Այսպես, Մեքքեի կառավարիչը կոչվում էր Մեքքեի շերիֆ: Մեքքեի և Մեդինեի իշխանությունները նույն հիմունքներով կոչվում էին շերիֆություններ: բ) Եմենի էյալեքը՝ 9 լիվաներով: Մի ժամանակ Ադենը առանձին բեյլերբեյություն էր վազմել: Սակայն անհրաժեշտ է նշել, որ Արաբական թերակղզու այս մասերում, Հիջրեթի 1000 թվականից հետո (XVI դարի վերջերից), Օսմանյան պետության իշխանությունը անվանական բնույթ ունեւոր, փաստորեն իշխում էին տեղական իմամները:

Օսմանյան Կայսրության Ասիական մասում հիշված էյալեթները շատ մեծ տերիտորիաներ էին ընդգրկում: Այդ էյալեթների մի քանիստում, գլխավորապես երկրի ծայրամասերում և կամ հեռավոր լեռնային շրջաններում, Օսմանյան Կայսրության վարչական իրավունքները յուրատեսակ ձև տնեին: Այդ էյալեթների բազմաթիվ լիվաները, որոնք կոչվում էին «օջաքլըբ», «Յուրթուր» և «օջաքլըբ» և «ճյուղումեթ», որոշ իրավունքներ էին վայելում: Օսմանյան պատմագիրների և Ֆերիդուն-Բեյի նշումներից երևում է, որ վանի էյալեթի

<sup>1</sup> Թուզ էր կոչվում ձիու պոչի մազերից պատրաստված հատուկ սլաակի նշանը:

հարվում, Դիարբեքիրի էյալեթի սահմաններում, քրդական շրջանները համարվում էին «հյուժումեթ», այսինքն կիսանկախ, ավտոնոմ շրջան: Օրինակ, Դիարբեքիրի էյալեթում հիշվում են հետևյալ «հյուժումեթները»՝ Ջիզիրե, էքիլ, Գենջ, Փալու, Հեզո: Իսկ իբրև «Յուրթլուք և օջաքլուք»՝ Սեղման, Կուլբե, Փերթեք, Ջապաքջուր Ջերմիք: Վանի էյալեթում «հրաժարեցման ենթակա շեղող հյուժումեթները» ըստ էվլիյա-Չելեբիի հետևյալներն էին՝ Հեքթարի-Բիթլիսի, Մահմուդիի և Փինյանեշի հյուժումեթները, որոնց մասին ուղեգիրը հաղորդում է խիստ հետաքրքիր տեղեկություններ: Հյուժումեթներ չկային նաև Բաղդադի վիլայեթում:

Սրանք են Օսմանյան Կայսրության Ասիական մասի վարչական միավորները<sup>2</sup>:

III. Օսմանյան պետության Աֆրիկյան տերիտորիայում կային հետևյալ վարչական միավորները՝

ա) Հաբեշի (Հաբեշստանի) էյալեթը. որն իբրև միանվագ վճայ (սալյանե) տարեկան տալիս էր 11 բեռ և 80 հազար ալկե:

բ) Կայսերական Եգիպտոսի էյալեթը, որն ըստ Ֆերիզուն-Բեյի, բաժանվում էր 15 սալյանեի միավորի և մեկ լիվայի, իսկ ըստ Այնի-Ալի-էֆենդիի՝ 15 սանջակների: Տարեկան 487 քիսե սալյանե էր տալիս:

<sup>1</sup> اوليا جليبي: اوليا جليبي سيا حتامهسى، جلد 6، ص 188-171 85  
Օսմանյան Կայսրության Ասիական մասի էյալեթների ցուցակներում մեր հիշած երկու ազգյուրների սվյալները քիչ են տարբերվում: Ֆերիզուն-Բեյը հիշում է նաև Շեհերի-Չոբի էյալեթը (Ց լիվաներով): Այնի-Ալի-էֆենդիի ցուցակում հիշված Ջուլիկադերեյի էյալեթը Ֆերիզուն-Բեյի մոտ կոչվում է Մաբաշի էյալեթ:

Եբզրումի էյալեթի կազմում կան բավականին մեծ տարբերություններ: Էյալեթի լիվաների թվում Ֆերիզուն-Բեյը հիշում է նաև Բայազետի բերդը (որն Այնի-Ալիի ցուցակում Վանի էյալեթումն է հիշված) և Ալաշիբատի լիվան: Բասենը հիշվում է իբրև մեկ լիվա, առանց Վերին և Սուրբին-Բասենի բաժանման:

Չբլզբի էյալեթում Ֆերիզուն-Բեյի հիշած լիվաները թվով ավելի շատ են, որը բացատրվում է այդ էյալեթի սահմանների հարափոփոխ լինելովը: Ֆերիզուն-Բեյը հիշում է նաև Ալթուն-Կալայի, Սուրբին Աջաբայի և Մեհրեքի լիվաները:

Կարսի էյալեթում Ֆերիզուն-Բեյը հիշում է նաև Փոքր-Արզահանի և Բեուլեի լիվաները:

Վանի էյալեթում Ֆերիզուն-Բեյը հիշում է նաև Բիթլիսը՝ իբրև «հյուժումեթ», Հեքթարիի և Մոկսի լիվաները, Բերզայի, Աղաքեսի, Բենի-Կոթուրի լիվաները չկան Ֆերիզուն-Բեյի ցուցակում:

Դիարբեքիրի էյալեթում, Այնի-Ալի-էֆենդիի հիշած 19 լիվաները Ֆերիզուն-Բեյի ցուցակում հասել են 22 լիվայի:



դ) Արևմտյան Թաւաբլուսի. Թունիսի և Ջեզայիւրի (Ալժիր) էյալեթները, որոնք կոչվում էին «Արևմտյան օջաքներ» (Ղարբ օջաքլարը): Սրանք ևս կիսանկախ երկրներ էին:

Ինչպես նշել ենք, Թուրքիայի վարչական այս բաժանումը, հիմնականում վերաբերում է Հիջրեթի X դ. վերջին և XI դ. սկզբին (XVI դ. վերջին և XVII դ. սկզբին): Այդ բաժանումը հիմնական փոփոխությունների է ենթարկվել հատկապես հաջորդ դարերում, Օսմանյան Կայսրության անկման և քայքայման դարաշրջանում:

XVII դ. հետո Թուրքիայի վարչական բաժանման մեջ տեղի ունեցած փոփոխությունների ուսումնասիրությունը դուրս է մնում մեր այս հոդվածի սահմանից:

А. Х. САФРАСЯН

АДМИНИСТРАТИВНОЕ ДЕЛЕНИЕ ОСМАНСКОЙ  
ИМПЕРИИ В XVII ВЕКЕ

Резюме

По материалам официальных турецких документов в статье рассматривается административное деление европейской, азиатской и африканской территорий обширной Османской империи XVII века; указывается, что наряду с основными административными единицами (эялет, лива или санджак) были и полунезависимые ханства, шерифства, хокуметы и т. д.

Тесно связанное с военно-феодальной структурой Османской империи административное деление было основано на земельной, налоговой и военной организациях. В этой связи в статье рассматриваются турецкие военно-феодальные институты (тимар, зеамет, хасс) и связанные с ними налоговые и военные обязанности.

Б. Л. ЧУГАСЯН

ЛЕГЕНДА О БЮРАСПИ АЖДАХАКЕ ПО МОВСЕСУ  
ХОРЕНАЦИ

Армянская словесность с самого своего зарождения содержит богатые данные не только по истории и культуре Армении и армянского народа, но и многих народов Ближнего Востока.

Армянский народ на протяжении многих веков жил по соседству с Ираном и его народами. Это обстоятельство наложило свой глубокий отпечаток как на политическую судьбу армянского народа, так и, в равной степени, на различные стороны его культурной и духовной жизни: язык, быт, нравы, обычаи, народные верования.

Многосторонние связи армянского и иранских народов нашли свое отражение во многих памятниках духовной культуры и произведениях армянских писателей раннего средневековья.

Так, в исторических трудах Агатангелоса, Фавстоса Бузанда, Езника Кохбаци, Мовсеса Хоренаци, Себеоса, Иоанна Мамиконяна и других армянских писателей в аспекте армяно-иранских политических отношений мы нередко сталкиваемся с прямым или косвенным указанием о литературно-фольклорных взаимоотношениях обоих народов.

Лучшим трудом о ранних литературных связях армянского и иранских народов следует считать исследование проф. К. А. Мелик-Оганджяна «Фирдоуси и иранские эпические мотивы в «Шах-наме» и древнеармянской литературе» в сборнике «Фирдоуси»<sup>1</sup>, который был опубликован в связи с празд-

<sup>1</sup> *Ֆիրդուսի, ժողովածու* (Сборник „Фирдоуси“), Ереван, 1934 г., содержит: 1. К. А. Мелик-Оганджяна. Фирдоуси и иранск. эпическ. мотивы

нованием в Ереване тысячелетнего юбилея Фирдоуси. Труд проф. Мелик-Оганджяна является первым более или менее обстоятельным исследованием в арменоведении, в котором автор уделяет особое внимание выявлению общностей и различий, имеющих, с одной стороны, между эпическими сказами иранских народов, сохранившимися в древнеармянской литературе (Агатангелос, Фавстос Бузанд и Хоренаци) и в фольклоре нашего народа, и пехлевийскими письменными источниками «Шах-наме» Фирдоуси. — с другой. Подобное сравнение дало автору возможность выявить отдельные страницы культурных, в частности литературных, связей соседних народов.

В политической и общественной жизни Древнего Востока активную роль сыграли иранские народы<sup>1</sup>, которые вместе с политическим могуществом обладали и богатой культурой. «Авеста» — ценнейшая сокровищница духовной культуры мирового значения, ряд литературных пехлевийских источников последующих веков и позднее вся ираноязычная литература являются богатейшим первоисточником по мифологии, эпосу и реальной истории народов Древнего Востока. Однако не меньшую ценность представляют свидетельства и факты относительно истории и культуры иранских народов, их религиозных представлений и легенд, сохранившиеся в литературных памятниках и народном эпосе других не ираноязычных народов Востока.

Тщательное сравнение фактов, сохранившихся в литературных памятниках соседних народов и детальное исследование их дают возможность сделать новые и интересные выводы.

Ценные факты по истории и культуре иранских народов сохранились также у древнеармянских писателей и в армян-

в „Шах-наме“ и древнеармянск. литературе (стр. 1—116); 2 М. Абебян. Стихотворн. размер „Шах-наме“ в армянск. поэзии (стр. 117—128); 3. Г. Левонян. Фирдоуси в армянск. литературе (библиография), стр. 129—143; 4. А. Шахназарян. Одна из рукописей „Шах-наме“ Гос. Музея Армении, стр. 147—155; 5. „Ростем-Зал“ — один вариант армяно-иранск. эпоса на армян.-нарекском наречии, с предисловием К. Мелик-Оганджяна, стр. 157—230.

<sup>1</sup> Под иранскими народами надо понимать ираноязычные народы населявшие территории современного Ирана, Советского Таджикистана и т. д.

ском фольклоре. Наиболее раннее упоминание имени Ростама—одного из любимейших и прославленных героев Востока—среди известных нам литературных памятников принадлежит Мовсесу Хоренаци. «Имя Ростамы,—пишет один из лучших знатоков восточной литературы Э. Браун,—один или два раза встречается только в пехлевийских рукописях позднего периода, меж тем его богатырские подвиги были известны армянину Мовсесу Хоренаци»<sup>1</sup>.

Вновь обнаруженные согдийские фрагменты о Ростаме и его коне Рахше относятся ко времени не более раннему, чем «История» Хоренаци. Армянскому историку известно место происхождения Ростамы и его легендарная сила: «...Персы рассказывают о Ростаме Сагчике, уверяя, что он обладал силою ста двадцати слонов»<sup>2</sup>.

Как известно, Хоренаци наряду с записью древнеармянских эпических сказаний, по настоятельной просьбе и заказу своего молодого мецената князя Саака Багратуни, повествует и о персидских сказаниях, что также является наиболее ранней записью иранских сказов.

Факты фиксации этих сказаний у Хоренаци доказывают, что уже в V веке иранские легенды пользовались в Армении популярностью. Иначе и быть не могло, ибо, как пишет Н. Адонц, «Армения в целом, вовлеченная издревле в сферу мировой политики персидских государств, столетиями вращалась в одинаковом с персами культурном мире. С тех пор как Аршакиды захватили Персию и их младшая линия утвердилась в Армении, общественно-бытовая связь обеих стран стала еще теснее»<sup>3</sup>.

Приходится сожалеть, что Хоренаци из иранских легенд и сказов мало что записал, хотя приводимые им же самим факты показывают, что и в этой области он был достаточно осведомлен, тем более, что у него под рукой имелись и письменные персидские источники<sup>4</sup>. Принципы ученого и мыслите-

<sup>1</sup> Edward G. Brown, *A Literary History of Persia from the Earliest Times until Firdawsi*, London, 1902, стр. 117. Это свидетельство приобретает еще большую ценность, поскольку Хоренаци, живший в V в., был известен Брауну как писатель VII в.

<sup>2</sup> История Армении Моисея Хоренского, новый пер. Н. О. Эмина, Москва, 1893, стр. 59 (в дальнейшем *Мовсес Хоренаци*).

<sup>3</sup> Н. Адонц, *Армения в эпоху Юстиниана*, СПб, 1908, стр. 211.

<sup>4</sup> См. *Мовсес Хоренаци*, стр. 97, 116—117.

ля, а также политическая ориентация на Грецию ставили Мовсеса Хоренаци в определенные рамки, не давали ему развернуться, иначе сегодня мы имели бы обширные сведения относительно армяно-иранских культурных и литературно-фольклорных связей.

В «Истории Армении» Хоренаци из иранских сказаний повествуется легенда о Бюраспи Аждахаке и Феридуне. Она не имеет никакой связи с историей армянского народа и потому помещена в конце Первой книги его исторического труда в качестве приложения. Здесь Хоренаци чрезвычайно лаконичен, немногословен, весьма содержательную легенду рассказывает в нескольких строках, не отклоняется от основного содержания сказа, сохраняя основную канву его развития, яркую народную гиперболу.

Первая часть приложения «Из персидских сказаний» в Истории Хоренаци была впервые исследована талантливым переводчиком «Истории» на русский язык, крупным арменоведом Н. Эмном, который еще в середине прошлого столетия в своем ценном исследовании «Эпос древних армян»<sup>1</sup> подверг сравнительно-лингвистическому анализу данные «Истории» Хоренаци и соответствующие им эпизоды «Шахнаме» Фирдоуси («Зохака»).

В 1883 г. вышла в свет интересная статья акад. Вс. Ф. Миллера «Кавказские предания о великанах, прикованных к горам»<sup>2</sup>. Здесь автор в числе других легенд обратился также к рассказанным Хоренаци легендам о Бюраспи Аждахаке, Артавазде и к легенде о Зохаке в «Шахнаме» Фирдоуси.

В связи с празднованием тысячелетия со дня рождения Фирдоуси вопрос армяно-иранских литературных связей сделался предметом широкого обсуждения как в армянской периодической печати, так и в отдельных монографиях; особенно в центре внимания находились сообщения Хоренаци об иранских легендах.

Профессор Тегеранского университета, иранист Р. Абрамян в 1934 г. в I томе своего труда «Фирдоуси и его

<sup>1</sup> Н. Эмин, Эпос древних армян, Москва, 1850, стр. 50—75 (на древнеарм. яз.).

<sup>2</sup> Вс. Миллер, Кавказские предания о великанах, прикованных к горам, «Журнал Министерства народного просвещения», ч. ССХV, 1883, стр. 100—116.

«Шахнаме» чрезвычайно кратко, как говорит сам автор, «не претендуя на полноту труда», но лишь с намерением вызвать интерес к сравнительному изучению эпоса, отмечает отдельные общности армянского эпоса «Сасна Црер» и «Шахнаме»<sup>1</sup>.

В том же году в Ереване в вышеупомянутой статье К. Мелик-Оганджяни в числе прочих вопросов бегло останавливается и на легендарном эпосе Аждахак—Артавазд—Шидар, «оставляя на будущее основательное и тщательное исследование»<sup>2</sup>.

Наличие иранских народных сказаний в Истории Хоренаци послужило камнем преткновения для Сарухана<sup>3</sup> и заслуженного арменоведа Н. Акиняна, которые пытались и этими сказаниями обосновать свои неприемлемые взгляды относительно времени жизни Хоренаци.

Н. Акинян разделом «Из парсийских сказаний» «Истории» Хоренаци основательно занялся в своих исследованиях: «Бюраспи Аждахак и коммунист Маздак в армянском легендарном эпосе согласно Мовсесу Хоренаци» и «Еще раз о Маздаке и Мовсесе Хоренаци»<sup>4</sup>, где автор подобно Эмину подверг сравнительно-лингвистическому анализу легенду о Бюраспи Аждахаке, сравнивая ее с сообщаемым Фирдоуси сказанием о «Зохаке», и пришел к выводу, что Хоренаци спутав имя Аждахака с Маздак-Маждаком, учение последнего приписал Аждахаку.



Согласно Хоренаци, персидские легенды не скрывают в себе истины в аллегорической форме, как «изыщенные и выложенные» греческие мифы, однако, не желая отказать просьбе Саака Багратуни, он рассказывает о Бюраспи Аждахаке следующее:

<sup>1</sup> См. Р. Абрамян, Фирдоуси и его Шах-наме, т. 1, Тегеран, 1934, стр. 141—144 (на арм. яз.).

<sup>2</sup> См. Фирдоуси, Сборник, посвященный тысячелетию со дня рождения поэта, Ереван, 1934, стр. 97—100, на арм. яз. (в дальнейшем Фирдоуси, Сборник).

<sup>3</sup> См. „Андес амсорья“, 1935, стр. 1—24 и 175—185 (на арм. яз.).

<sup>4</sup> Там же, 1936 г., стр. 1—21 и 349—351 (на арм. яз.).

«И что за страсть у тебя к нелепой и чудовищной басне о Бюраспи<sup>1</sup> Аждахаке; и зачем это ты заставляешь нас повторять нескладные, бессвязные. (скажу более), бессмысленные сказания Парсов о недобром, первом благодетеле Бюраспи; о служении ему дэвов; о том, что они, не будучи в силах совратить совершенного и лукавого, (добиваются) у Бюраспи (позволения) целовать у него плечи, на которых вырастают драконы. С этой минуты к злодеяниям присоединяется еще истребление людей для его чрева; а там и Хруден, заключив его в медные оковы, уводит на гору, называемую Дмбавендом. Хруден дорогой засыпает; Бюраспи тащит его на холм; Хруден, проснувшись, ведет его в одну из горных пещер, сажает его на цепь и сам статуем становится против него. Бюраспи, пораженный ужасом, повинуется оковам и не может выйти и опустошить землю»<sup>2</sup>.

В своей поэме «Шахнаме» Фирдоуси посвятил этому сказанию целую главу под названием «Зохак».

Согласно Фирдоуси Зохак был сыном господствовавшего где-то в Аравии и прославившегося своими добрыми делами Мардаса, или Мердаса. По наущению Иблиса (сатаны) Зохак убивает отца и захватывает власть; далее, обольщенный тем же Иблисом, который появляется в образе молодого человека, он ест запрещенное религией мясо. Сатана за свои услуги просит награды—позволения поцеловать его плечи<sup>3</sup>. Зохак соглашается, но из тех мест, которые поцеловал Иблис, вырастают два вишапа. Сатана немедленно исчезает и затем появляется в образе врача; он советует Зохаку кормить вишапов человеческими мозгами, дабы не пре-

<sup>1</sup> В армянском тексте Хоренаци это имя написано в форме *Բյուրասպի* (Бюраспи) > род. п. *Բյուրասպիայ* (Бюраспя), в то время как Н. Эмин при переводе использовал знакомую ему иранскую форму *Бюрасп*. Приводя цитаты из перевода Эмина без изменений, мы лишь восстановили именную форму Бюраспи, сохранившуюся у Хоренаци.

<sup>2</sup> *Мовсес Хоренаци*, стр. 48.

<sup>3</sup> В древнем мире и в последующие времена было принятым обычаем, чтобы рабы в виде гарантии своей верности целовали и плечи своего господина. В „Одиссее“ рассказывается, что, когда Одиссей после 20-летних странствований вернулся домой, преданные ему рабы,—коровник Филотий и свинопас Эвмей,—узнав своего господина, горячо целуют „его голову, плечи“ (*Гомер, Одиссея*, перевод В. А. Жуковского, Москва, 1935, стр. 246).



терпеть вреда от них. И вот, ежедневно приносят в жертву двух человек, чтобы насытить вишапов. В это самое время иранцы восстают против Джамшида, четвертого царя Пишлада и приглашают Зохака в Иран царствовать. Деспотия Зохака в Иране длится 1000 лет (без одного дня), народ под руководством кузнеца Каве поднимает восстание и провозглашает царем 16-летнего Феридуна из рода Джамшида. Последний преследует и захватывает обратившегося в бегство деспота и уже намеревается убить его, когда появляется посланец небес Срош и советует Феридуну отвезти и приковать его в одной из пещер горы Демаванд. Победоносный царь так и поступает<sup>1</sup>.

Сравнение этого сохранившегося у Хоренаци и Фирдоуси сказания доказывают:

1. Главные герои сказания идентичны, имена их совпадают.

а) Бюраспи (в более древнем армянском написании Бевраспи) Аждахак Хоренаци—это Беврасп Даххак (в арабизированной транскрипции—Зохак). Фирдоуси несколько раз даже прямо употребляет Аждаха (اژدها), а иногда Аждахаподобный (اژدهايش), или Аждахаплечий (اژدهادوش).

Как видим, Хоренаци имя Бюрасп передает в форме Бюраспи, меж тем и в пехлевийских источниках и у Фирдоуси встречаемся с первой формой. Как утверждает акад. Ст. Малхасянц «в армянском языке последнее и является производной частицей, как բշշգգր (качазги), տմարդր (тмарди) и т. д.»<sup>2</sup>.

В пехлевийском литературном памятнике «Бахман Яште» упоминается имя демона Шидаспих (Shedasp'ih)<sup>3</sup>, который в «Динкарде» называется Shedasp'o<sup>4</sup>. Английский пере-

<sup>1</sup> فردوسی، شاهنامه، بتصحيح و مقابله و سمت محمد، مضامین، جلد اول، تهر ان، ۱۳۱۲، ص ۲۵—۵۲. (Фирдоуси, Шахнаме, т. I, Тегеран, 1934 г., стр. 25—52) См. также Фирдоуси, Шахнаме, т. I, Москва, 1957 г., стр. 40—81.

<sup>2</sup> Мовсес Хоренаци, История Армении, пер. на новоарм. яз. докт. Ст. Малхасянца, Айпетрат, 1940, стр. 276.

<sup>3</sup> Bahman yast, см. The Sacred Books of the East (в дальнейшем SBE), vol. V, chapt. III, §§ 3, 5, 8, 21.

<sup>4</sup> Dinkard, см. SBE, vol. XLVII, chapt. VIII, § 47.

водчик этих памятников Уест в одном из своих комментариев отмечает, что Дарместетер предположил, будто этот демон двойник древнего тирана Беврасп Аждахака<sup>1</sup>. В дальнейшем Уест в предисловии к «Динакарду», вновь обращаясь к этому вопросу, пишет: «В «Бахман Яште» это имя написано в форме *Shedaspih*, которая может быть прочтена и как *Shedaspis* и, будто, является искажением имени какого-нибудь византийского императора или полководца (как, например, Феодосия), который вероятно нанес поражение персам в промежуток времени между V—VII в.»<sup>2</sup>.

С именем Шндасп-Шайдасп мы несколько раз встречаемся в иранских эпических произведениях; в одном случае—это советник Теймураза, в другом—сын Афраснаба.

В данном случае интересна сама форма имени, которую Уест не сумел окончательно уточнить. Проводя параллели между Бюраспи Хоренаци и отмеченной Уестом первой формой Шндаспи (*Shedaspih*), можем с уверенностью сказать, что в этих именах сохранилась другая форма суффикса *asp*—*аспих* (*asp—aspih*); *h* в армянском языке выпало, как в слове *հաշտ* (*hašt*) > пехл. *āstih*.

«Образ дракона Аждахор или Аждахо (от Ажи Дахака) наиболее популярен в таджикском фольклоре. Он рисуется то в образе человека, из плеч которого растут змеи (Заххоки морон), то в образе чудовищного змея»<sup>3</sup>.

б) Хруден (*Hruden*) Хоренаци—это Афридун-Феридун Фердоуси<sup>4</sup>.

Фирдоуси отца Аждахака называет Мардас, или Мердас (*مرداس*). Это имя до сих пор ни в одном из источников не упоминается. В комментариях к русскому переводу «Шах-

<sup>1</sup> *Dinkard*, см. SBE, vol. XLVII, стр. 216, см. примечание.

<sup>2</sup> SBE, vol. XLVII, Предисловие „Динакарда“, § 26, 27.

<sup>3</sup> И. С. Брагинский, Из истории таджикской народной поэзии, Москва, 1956, стр. 99.

<sup>4</sup> Давным-давно установлено языковос явление, когда слова, начинающиеся в иранских языках фонетическим сочетанием *fr*, в случаях заимствования их армянским языком передавались через *hr*, например: пехл. *frāhang* > перс. *farhang* > арм. *hrāhang*; пехл. *framān* > перс. *farman* > арм. *hrāmān*; пехл. *fras* > арм. *hrask*; пехл. *\*frestak* > перс. *firēs'ta* > арм. *hrestak* и т. д. См. Р. Ачарян, История армянского языка, т. I, Ереван, 1940, стр. 237—238, 268—269 (на арм. яз.).

наме» против имени Мердас указывается—«этимология не ясна». В первой книге своей истории Хоренаци, повествуя о войнах, которые вел Арам-Хайкид, упоминает полководца Ньюкара Мадеса, который предводительствовал марами (мидянами)<sup>1</sup>.

Н. Эмин предполагает, что имя Мад-ес означает «мидянин», так как мидяне себя называли «мада»<sup>2</sup>. В другом месте Н. Эмин это имя снова толкует как «мидянин», образованное из «мад» и греческого окончания «ес»<sup>3</sup>. Так же толкует это имя и академик Ст. Малхасянц, опираясь, вероятно, на этимологию, данную Н. Эмином<sup>4</sup>. Советскому специалисту по истории Мидии, И. М. Дьяконову также неизвестна личность Ньюкар Мадеса. Он с сомнением сравнивает имя Мадеса с греческим словом μέδος «мидиец»<sup>5</sup>.

Гр. Халатянц склонен думать, что Хоренаци, быть может под влиянием Библии, где действительно упоминается подобное имя (кн. I, Паралипомен, IV, 21, *Ἰσραὴλ ἔσθη Ὀσηρ-ῶν*), умышленно изменил имя мидийского царя Фарноса (у Диодора *Φάρνος*) на имя Мадес, чтобы возвести в эпонимы народа<sup>6</sup>. К. Патканов (Ванские надписи, стр. 122) склонен думать, что имя *Mades* указывает на вторжение скифов в Армению и Мидию при Киаксаре, под предводительством *Madys* (Herod., I, 103) или *Madys* (Strab. I, 61)<sup>7</sup>.

И. Маркварт принимает точку зрения Халатянца и в свою очередь добавляет: «слово Ньюкар является эпонимом пограничных гор *Kohi Nihogakan* Ширакаци (*Nivk ar* = средн. перс. *neb-xvar* = средн. мид. *neb-xvar* = древн. перс. *naiba-xuvara* «имеющие великолепный корм»; «имя, весьма соответству-

<sup>1</sup> Мовсес Хоренаци, стр. 23.

<sup>2</sup> Н. О. Эмин, Исследования и статьи, Москва, 1896 г., стр. 305.

<sup>3</sup> Мовсес Хоренаци, стр. 226.

<sup>4</sup> Мовсес Хоренаци, История Армении, перев. на новоарм. язык докт. Ст. Малхасянца, Айнетрат, 1940 г., стр. 267.

<sup>5</sup> И. М. Дьяконов, История Мидии, изд. АН СССР, М.—Л., 1956 г., стр. 352.

<sup>6</sup> Г. Халатянц, Армянский эпос в Истории Армении Моисея Хоренского, стр. 131.

<sup>7</sup> Там же, см. сноску.

ющее стране пастбищ Атропатене»<sup>1</sup>. «В названии гор Nibogākā»,—пишет Маркварт,—следует предполагать среднеиранское Nəxvagaakān, Nəxvagaakān. Ньюкар Мовсеса Хоренаци находится в таком же отношении к этому имени, что и лехлев atug ratakān к древн. перс. Atropata, арм. Atrātākān, араб. новоперс. Adarbādgā<sup>1</sup>, иначе говоря, в дальнейшем это название приняло окончание -акап, которое часто употребляется для образования патронимии и является, вообще говоря, окончанием, показывающим принадлежность»<sup>2</sup>.

Мы склонны думать, что Мадес Хоренаци соответствует Мардасу Фирдоуси с выпадением р, однако, не исключено также предположение, что правильной формой этого имени является Мадес, который, согласно Фирдоуси, был известен у иранцев как честный и добрый человек; это имя, подвергшись народной этимологии, под влиянием персидского слова мард (مرد), приобрело форму Мардес—Мардас. Если теперь примем во внимание еще и то обстоятельство, что Аждахак у армян считался мидянином, тогда можно усмотреть какую-то связь между последним и Мадес—Мердас'ом, которые у Фирдоуси выступают как отец и сын.

Считая вероятным предположение Гр. Халатянца, что Мадес—это мидийский царь Фарнос, мы полагаем, что Хоренаци (вернее его источник) это имя внес в историю не из Библии, а из народного эпоса, тем более, что в ряде армянских рукописей и изданий Библии, как и в греческом оригинале, вместо Мадес'а мы имеем Марес<sup>3</sup>. Как в эпосе Тиграна мидийский Астиагес превратился в легендарного Аждахака, так и Фарноса в эпосе Арама заменил Мадес.

2. Основные эпизоды сказания с небольшими различиями также совпадают. Проф. Н. О. Эмин не исследует различий, существующих между этими сказаниями у Хоренаци и у Фирдоуси; он лишь отмечает, что по «Шахнаме» Феридуи

<sup>1</sup> И. Маркварт, Персоармения (неизданное исследование), переп. с немецк. Г. Абгарян, стр. 66. Копия немецкого оригинала этого труда и армянский перевод находится в Матенадаране Арм. ССР.

<sup>2</sup> Там же, стр. 69.

<sup>3</sup> См. рукопись Матенадарана № 353, время написания 1317 г., лист 192 б, Константинопольское арм. издание 1895 г., стр. 438; последнее сравнено с еврейским и греческим оригиналами. Меж тем, как в Конкорданции Евангелия (на арм. яз.), так и в Амстердамском издании 1616 г. (на арм. яз.)—Мадес.

убивает Зохака, между тем как в повествовании армянского писателя Феридун отвел его на гору Демаванд, приковал там в одной из пещер и поставил перед ним свой памятник, убоявшись которого Аждахак остается верен своим цепям. Это очевидное недоразумение: внимательное сравнение показывает, что и в этом пункте рассказ Хоренаци совпадает с «Шахнаме». Весьма возможно Эмин забыл последнюю часть этого сказания по Фирдоуси, так как не имел под рукой «Шахнаме» и сравнение сделал по памяти<sup>1</sup>.

Только следующие три момента из сохранившегося у Хоренаци сказания не достают у Фирдоуси: во-первых, намек на «недоброе благодеяние Бюраспи», во-вторых,—история сна Феридуна и, в-третьих,—факт установления статуи Феридуна перед Аждахаком.

На «недобром благодеянии» Бюраспи мы остановимся ниже; относительно второго факта следует сказать, что до сих пор никаких сведений об этом в других источниках не обнаружено, в то время как упоминания об установлении статуи Феридуна перед Аждахаком имеются и в других первоисточниках. В одном из пехлевийских литературных памятников—«Бахман яште»—повествуется о том, что спустя 9000 лет после смерти Феридуна Ахриман приходит на гору Демаванд и зовет закованного в цепи Аждахака, однако последний, остановившись перед подобием Феридуна, от ужаса не осмеливается тронуть цепи на своих ногах<sup>2</sup>. Штакелберг обнаружил у арабского географа 9-го в. Ибн ал-Факи ал-Хамадани факт подобный тому, который сообщает Хоренаци. Ибн ал-Факи рассказывает, что Аферидун, заключив Бюраспа в горе, приказывает поставить перед ним в гроте свое подобие, чем он связывает его<sup>3</sup>.

Все эти факты показывают, с какой подлинностью и точностью передает Мовсес Хоренаци эти старинные легенды соседних народов.

Как было сказано, разделом «Из парсийских сказаний»

<sup>1</sup> См. Н. Эмин, Эпос древних армян, стр. 65.

<sup>2</sup> Bahman yašt. См. SBE, vol. V, chapt. III, § 56.

<sup>3</sup> R. Stackelberg, Bemerkungen zur Persischen Sagengeschichte, Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes (WZKM), XII Band, 1898, стр. 248 (в дальнейшем R. Stackelberg).

«Истории» Хоренаци занимался также Н. Акинян<sup>1</sup>. Во втором, основном разделе своего первого исследования Акинян рассматривает толкования легенды Мовсесом Хоренаци и приходит к заключению, будто здесь появляются такие черты, «которые не относятся к легенде об Аждахаке; они касаются личности коммуниста Маздака и его доктрины»<sup>2</sup>. Во второй статье для обоснования своей точки зрения, он приводит кое-какие данные из «Сиасетнаме» относительно секты маздакитов и, сравнивая их с толкованием Хоренаци, предполагает, что Хоренаци использовал также «Маздакнаме». Поскольку же этот последний памятник мог быть написан лишь во второй половине VI в., быть может, в VII в., следовательно, по мнению Акиняна, Хоренаци не мог пользоваться этой книгой раньше VII в.

Часть, в которой даются толкования раздела «Из парсийских сказаний» «Истории» Хоренаци, а также «Изложение того, что заключает в себе истинного сказание о Бюраспи», по нашему мнению, представляет большую ценность, чем наличие у нашего писателя самой легенды. В самом деле, если легенда имеется и в других источниках, то детали в интерпретации встречаются только у Мовсеса Хоренаци. Одновременно в них сохранились кое-какие отголоски исторических событий, изучение которых проливает новый свет и на Аждахак-Зохака, как на «личность историческую», и на отдельные стороны мировоззрения самого Хоренаци.

Хоренаци следующим образом толкует миф об Аждахаке:

«Так называемый персами Бюраспи Аждахак, их предок, жил при Небруте. Разделение языков по всей земле происходило не без порядка и не без предводителей и начальников; но по божественному мановению отделялись (из массы) начальники племен, из которых каждый, руководимый порядком и властью, наследовал особую область.

Настоящее имя этого Бюраспи — кентавр Пюрида, как-то нашел я в одной халдейской книге. Он не столько храбростью, сколько могуществом и ловкостью управлял своим родоначальством в зависимости от Небрута. Он хотел, что-

<sup>1</sup> См. „Андес амсорья“, 1936, стр. 1—21 и 349—351.

<sup>2</sup> Там же, стр. 14.

бы образ жизни людей был не тайною для всех; говорил, что никто не должен иметь собственности; что все должно быть общее; что мысль и поступок каждого должны быть известны. У него не было тайной мысли, и все сокровенное (своего) сердца он высказывал всем. Друзья, по назначении его, как днем, так и ночью имели (к нему и от него) свободный вход и выход. Вот что называлось «первым и недобрым его благодеянием».

Бюраспи, сильный в астрологии, пожелал изучить в совершенстве также чародейство, что оказалось невозможным для него. Имея обыкновение, как сказано выше, с целью обмануть других, ничего не делать втайне — а изучать всенародно высшее искусство волшебства в совершенстве было делом невозможным — он, чтобы быть в состоянии предаваться лихому учению, притворяется страждущим какими-то болями в животе, которые могли бы быть исцелены не иным чем, как только каким-то словом и ужасным именем, слышать которое никому не обходилось даром. — И злой дух, внушавший обыкновенно Бюраспи зло, учил его дома и на площадях преспокойно, кладя голову к нему на плечо и говоря ему на ухо — учил недоброму искусству. Его-то парсы в сказании называют «сыном Сатаны», который прислуживал Бюраспи и исполнял его волю. За это, как награду себе, просил позволения поцеловать у него (Бюраспи) плеча.

Так называемое рождение драконов, или совершенное обращение Бюраспи в дракона означает следующее: он начал бесчисленное множество людей приносить в жертву дэвам. Наконец, народ стал чувствовать к нему отвращение и восстал против него; он же скрылся в вышеупомянутые горные страны. Войска, видя, что сильно преследуют Бюраспи, отпали от него, что ободрило преследовавших его, которые тут же остановились на некоторое время отдохнуть. Но Бюраспи, собрав рассеявшихся было (воинов), совершенно неожиданно для врагов нападает на них, наносит им сильное поражение. Но численность берет верх, и Бюраспи обращается в бегство. Настигают его недалеко от горы, убивают и бросают в большой ров, обилующий серой»<sup>1</sup>.

<sup>1</sup> *Мовсес Хоренаци...*, стр. 49--50.

Отрицая факт существования Мар-Абаса и его халденской книги и полагая, что Хоренаци при изложении древнейшего периода своей истории использовал только армянский эпос и народные сказания, не находя также в других источниках свидетельства о том, что Бюраспи Аждахак жил во время Небрута и его достоверное имя, согласно греческой форме его, Кентавр Пюрида, Н. О. Эмин считает, что все это, быть может, было выдуманно Хоренаци или неоплатониками<sup>1</sup>.

Однако в настоящее время, когда выяснилось, что Мар-Абас не вымышленный автор, мы склонны думать, что Хоренаци и в этом разделе сохранил подлинность источников.

Образ Аждахака, как воплощения зла, насилия и аморальности, сохранен в истории легендарного периода нескольких восточных народов. Аждахак — это главное лицо в мифологии и эпосе в особенности иранских народов. Не может быть сомнения в том, что в лице Аждахака эти народы обязательно воплотили ту или иную ненавистную им историческую личность. Согласно Авесте центром владений Аждахака был Вавилон. Доктор Забиоллах Сафа справедливо предполагает, что легенда об Аждахаке-Зохаке представляет собой ранний отголосок тех ассиро-вавилонских нападений на Западный Иран, которые в дальнейшем, после арабских походов, забылись; Аждахака же народ арабизировал, выражая тем самым свою ненависть к арабским работодателям<sup>2</sup>.

Согласно генеологии, содержащейся в 32-ой главе Бундехиш'а, Аждахак происходит из рода Гайомарта — первого человека, созданного Ахурамаздой<sup>3</sup>. Эта же генеология с разнообразными искажениями имен дается арабскими историками. Табари считает Зохака современником Ноя, а Абу-

<sup>1</sup> См. Н. Эмин, Легенды древних армян, стр. 68—69.

<sup>2</sup> دکتر ذبیح الله صفا، حماسه سرایی در ایران، تهران، ۱۳۳۳: ص ۳۵۶ (Докт. Забиоллах Сафа, Эпическая поэзия Ирана, 2-ое изд., Тегеран, 1954 г., стр. 456, в дальнейшем Сафа...).

<sup>3</sup> Сафа..., стр. 457. См. также SBE, Bundahis, chap. 31. (31-ая глава этого перевода совпадает с 32 главой предшествующих переводов).



Ханифе Динвари рассказывает, что окончательно Зохак был побежден Немрудом, который уводит и приковывает его в одной из пещер горы Демаванд<sup>1</sup>. Как видим, у Динвари Феридун отождествляется с Немрудом. В древнеармянском переводе Картлис Цховреба Феридун (Абритон) — один из людей Небровта. «После этого,—читаем там,—распространился род Небровта в пределы восточные, и появился среди них один человек по имени Абритон, о котором рассказывают, что колдовством он заковал в железные цепи князя, именуемого Бюраспи, на необитаемой горе Раиса, как это написано в персидских книгах»<sup>2</sup>. Н. Эмин отмечает, что многие источники считают Небрута самим Зохаком<sup>3</sup>.

Все эти факты доказывают, что Зохак-Аждахак так или иначе связываются с именем Небрута, а повествование Хоренаци не расходится с этими фактами и, следовательно, не может считаться надуманным.

Одновременно Хоренаци сообщает, что в халдейской книге настоящее имя Бюраспи Кентавр Пюрида. По Н. Эмину этот Кентавр, «как известно филологам — тот же Пюрид, который согласно греческим мифам убил Перифаса на свадьбе Пиритоя»<sup>4</sup>. Акад. Ст. Малхасянц полагает, что Кентавр Пюрида—это упоминаемый Гомером кентавр Пиритой<sup>5</sup>, который был сыном Иксиона или Зевса, одним из лапифов, на свадьбе которого произошли драка и резня». Хоренаци этого последнего знает под именем «Онокентавра Перифея»<sup>6</sup>, но не отождествляет его с Пюридой. Исходя из этого обстоятельства, Ст. Малхасянц делает заключение, что Хоренаци «не зная, что оба они представляют собой одно и то же лицо... в этих двух случаях пользуется двумя разными источниками»<sup>7</sup>.

<sup>1</sup> Сафа..., стр. 459.

<sup>2</sup> ქართლის ცხოვრების ძველი სომხური თარგმანი, 1953, стр. 17. (Древнеармянский перевод грузинских исторических хроник („Картлис Цховреба“). Грузинский оригинал и древнеармянский перевод с исследованием и вокабулярием издал И. В. Абуладзе, Тбилиси, 1953).

<sup>3</sup> Н. Эмин, Легенды древних армян, стр. 67.

<sup>4</sup> Там же, стр. 68.

<sup>5</sup> См. Гомер. Одиссея, перевод В. А. Жуковского, 1935, стр. 248.

<sup>6</sup> Мовсес Хоренаци... стр. 110.

<sup>7</sup> Мовсес Хоренаци, История Армении, пер. Ст. Малхасянца, стр. 278.

Замена Бюраспи Аждахака в Халдейской книге Кентавром Пюридой заставляет предположить, что при переводе книги на греческий язык Аждахака (в качестве чудовища) признали равносильным одному из злокозненных кентавров (последние также имели демонический характер)<sup>1</sup>. В древности перевод или изменение имен были вполне приемлемы: например, Хоренаци греческого Кроноса заменяет Зрваном, а Геродот Таргита скифской легенды заменяет аргосским героем Гераклем<sup>2</sup>. Это же явление подтверждает и И. М. Дьяконов, когда обращается к личным именам, употребленным в «Киропедии» Ксенофонта. «Когда же ему (Ксенофонт) не хватало персидских имен,—пишет И. М. Дьяконов,—Ксенофонт, не смущаясь, давал выводимым им мидийским и персидским персонажам малоазийские имена или греческие имена из числа более редких, или просто вымышленные, но звучавшие экзотически»<sup>3</sup>.

Наиболее интересным является то место раздела «Из парсийских сказаний», где сообщаются факты об одном из «злых» деяний Бюраспи Аждахака: «Он (Аждахак),—пишет Хоренаци,—хотел, чтобы образ жизни людей был не тайною для всех; говорил, что никто не должен иметь собственности, что все должно быть общее»<sup>4</sup>.

Р. Штакельберг в своем исследовании «Замечания по поводу истории персидских сказаний» полагает, что, быть может, эти строки намекают на маздакитскую секту. «Мы думаем,—пишет Штакельберг,—что сообщение Мовсеса Хоренаци отражает воспоминания о коммунистической секте маздакитов»<sup>5</sup>.

Н. Акинян, исходя из своей ошибочной позиции относительно времени, когда жил и творил Хоренаци (он считает Хоренаци автором 9-го в.), и, воодушевляясь предположением Штакельберга, пытается при помощи новых фактов не

<sup>1</sup> Выше мы упомянули, что Аждахак—это человек-чудовище, а кентавры, как и армянские *ушкапарики* (овокентавры), имели почти такой же характер.

<sup>2</sup> С. П. Толстов, Древний Хорезм, изд. МГУ, Москва, 1948, стр. 295.

<sup>3</sup> И. М. Дьяконов..., стр. 31.

<sup>4</sup> Мовсес Хоренаци..., стр. 49.

<sup>5</sup> R. Stackelberg, стр. 237.

только подтвердить это мнение, но, увлекаясь еще более, заявляет, что Хоренаци спутал имя Аждахак с Маздак-Маждаком и учение последнего приписал Аждахаку.

Как известно, Маздак появился в царствование персидского царя Кубада I (490—527). Маздакитское движение, будучи наиболее острым проявлением манихейства и своим острием направленное против господствовавшей в Иране феодальной и духовной иерархии магов, было жестоко подавлено. Следует отметить, что к движению в основном примкнули крестьянство и плебейские массы города, а также отдельные представители господствующего класса. Кубад I, который некоторое время покровительствовал маздакитам, в последние годы своего царствования под сильным давлением господствующих слоев населения занял резко отрицательную позицию по отношению к этим сектантам и жестоко расправился с ними, огнем и мечом задушив в крови это движение.

Сообщение Хоренаци о том, что никто, согласно учению Аждахака, ничего собственного не должен иметь, Акинян понимает и в смысле общности жен, что по мнению его—отражение маздакизма у Хоренаци. Между тем, здесь говорится просто об имущественной собственности, что служит проявлением одного из наиболее коренных требований немущих эксплуатируемых масс, выдвинутых в ходе классовой борьбы.

Если в первой статье Н. Акинян, чтобы сблизить Аждахака с Маздаком, опирается в основном на вышеупомянутое свидетельство Хоренаци, то во второй статье, имея под рукой «Сиасет-намэ» Низам-ал-Мулька, он пытается пролить свет на другие темные выражения главы «Изложение... о Бюраспи» Хоренаци.

К чему же, по мнению Акиняна, сводятся общие черты «Истории» Хоренаци и «Сиасет-намэ»?

1. Хоренаци пишет: «Он не столько храбростью, сколько могуществом и ловкостью управлял своим родоначальством

в зависимости от Небрута... Бюраспи сильный в астрологии пожелал обучать совершенному злу»<sup>1</sup>.

«Согласно «Сиасет-нам», — пишет Н. Акинян, — сын Маздака Бамдата был в царствование Кубада магом магов и «хорошо знал звезды»<sup>2</sup>. По звездам он видит, что в его время должен появиться человек, который станет основоположником новой религии. Маздак своей «ловкостью», т. е. изобретательностью, располагает к себе царя Кубада. Кубад «приказал ставить во время приемов для него золотое сиденье, изукрашенное драгоценными камнями. Кубад сел на трон, а Маздака усаживал на то сиденье, бывшее много выше, чем трон Кубада»<sup>3</sup>.

Как видим, в этих двух отрывках нет ничего общего, за исключением выражений «сильный в астрологии» и «хорошо знал звезды», следовательно, и сопоставление это, безусловно, натянуто. Впрочем, они в известной степени получили бы смысл, если бы общность была обнаружена и в других пунктах; поскольку же, как мы это увидим ниже, таковая отсутствует, то и эти общности случайны.

То обстоятельство, что Хоренаци считает Аждахака сильным в астрологии, не случайно. Маркварт свидетельствует, что «Согласно Яздкерту ибн Махлиндаду, персы приписывают основание Вавилона Ажи-Дахаку. Вавилон считается престольным городом и родиной астрологии»<sup>4</sup>. Вполне логично, что основатель центра астрологии сам также считался искусным астрологом — обстоятельство, которое подтверждается этим свидетельством Хоренаци.

<sup>1</sup> Н. Акинян умышленно изменил последнюю фразу, которая в оригинале выглядит следующим образом: „Бюраспи, сильный в астрологии, пожелал *изучить* в совершенстве также чародейство“. Хоренаци, стр. 49.

<sup>2</sup> Акинян эти подчеркнутые им свидетельства из „Сиасет-намэ“ привел из французского перевода и на французском языке. Мы дали перевод соответствующих мест русского издания.

<sup>3</sup> „Андес амсорья“, 1936, стр. 350. См. также Сиасет-намэ, Книга о правлении вазира XI столетия Низам ал-Мулька, перевод и примечания проф. Б. Н. Заходера, Изд. АН ССР, М.—Л., 1949, стр. 190—192 (в дальнейшем Сиасет-намэ).

<sup>4</sup> J. Markwart, A Catalogue of the Provincial Capitals of Eranshahr (Pahlavi text, version and commentary), Edited by G. Messina S. I., Roma 1931, стр. 66.

2. Хоренаци пишет: он хотел, чтобы «образ жизни людей был не тайной для всех; говорил, что никто не должен иметь собственности; что все должно быть общее».

В Сиасет-намэ сказано: «Маздак говорил: «Имущество есть розданное среди людей, а эти все — рабы всевышнего и дети Адама. Те, кто чувствуют нужду, пусть тратят имущество друг друга, чтобы никто не испытывал лишения и нищеты, все бы были равными по положению». Когда же Кубад пошел дальше, согласился на общность имущества, Маздак начал заявлять: «Ваши жены — ваше имущество... Многие люди все больше увлекались его учением по причине общности имущества и женщин, в особенности простонародье»<sup>1</sup>.

Здесь действительно имеется некоторое сходство в факте общности имущества, однако, об общности жен у Хоренаци ничего не сказано. Тем не менее, это не мешает, чтобы Н. Акинян следующее место «Изложения...» — «Друзья по назначению его как днем, так и ночью имели (к нему и от него) свободный вход и выход» — счел за завуалированный намек на свободу входа к женщинам, потому что Хоренаци, будто бы, более открыто говорить не мог<sup>2</sup>.

Эта аргументация не убедительна, потому что тот же Хоренаци не гнушается говорить о пороке, приписываемом царю Папу, «Ибо,—как он пишет,—Пап был предан постыдной страсти»<sup>3</sup>, или без колебания пишет об армянском царе Арташире, что он «распутен..., блуден..., тело осквернено..., имеет слабость к женщинам»<sup>4</sup>. Следовательно, Хоренаци не стал бы избегать таких же отрицательных речей и по адресу Аждахака.

В этом отрывке Хоренаци, по нашему мнению, нашло свое отражение представление широких масс о могучем и справедливом царе (в данном случае Аждахаке), в личности которого воплощен идеал царя—сторонника равенства, противника собственности, который ничего не задумывал тайком от народа—«тайны сердца своего открывал всем», и двери его днем и ночью были распахнуты для друзей.

<sup>1</sup> Сиасет-намэ, стр. 192.

<sup>2</sup> „Андес амсорья“, 1936, стр. 351.

<sup>3</sup> *Мовсес Хоренаци*, стр. 176.

<sup>4</sup> Там же, стр. 205.

Имея такое же представление о своем царе Нушираване, иранцы, идеализируя его, называли его «Справедливым». Фирдоуси рассказывает, что Нуширавад в одном из поучений своим вельможам говорит:

مباشيد ترسان ز تخت و كلاه كشادست بر هر كسى بارگاه  
هر آنكس كه ايد بروز و شب : گفتار بسته مدار بد لب

«Не бойтесь короны и трона,—  
Дворец открыт пред всеми.  
Кто бы ни пришел днем или ночью,  
Не отказывайте ему в ответе.»<sup>1</sup>

Чем же объяснить, что Хоренаци приписывает Аждахаку подобные взгляды? Действительно ли он на основании своих собственных «натянутых понятий» слил в одно целое сказания об Аждахаке и Маздаке, как это полагает Н. Акинян?

Независимо от всех фактов, в частности и от того, что Хоренаци и Маздак жили в разное время, наличие у нашего писателя такого момента, как общность имущества, можно было бы рассматривать как отголосок учения маздакистов. Однако неужели мысль об отмене имущественной собственности возникла лишь только у Маздака и его последователей? Правда, обострение классовой борьбы в Иране в конце V—начале VI в. вызвало сектантско-социальное движение маздакистов, которые одновременно выдвигали вышеупомянутое требование, но, как и во всяком классовом обществе, не исключая и древний мир, эксплуатируемые слои населения в ходе классовой борьбы, еще задолго до V в., всегда стремились к обобществлению имущества<sup>2</sup>, представляя все это весьма примитивно и наивно. По нашему мнению, этот факт, сохранившийся у Хоренаци, является одним из

<sup>1</sup> فردوسی، شاهنامه، بتصحيح و مقابله و سمت محمد رمضان،  
۳۷۹ جلد ۴، ص (Фирдоуси, Шахнаме, т. 4, Тегеран, стр. 379).

<sup>2</sup> См. Л. Хичакян, Из истории социальных движений в Малой Армении (IV в.), Ереван, 1951 (на арм. яз.).

отголосков классовой борьбы, очень давно существовавшей на Ближнем Востоке и Средиземноморье.

Интересен тот факт, что закованный в цепи грузинский Амиран (один из героев, параллельных Аждахаку) трудился и боролся во имя равенства и справедливости. Он

«Стремился посеять на земле равенство и  
справедливость,  
Дать народу хлеб, хлеб с молоком,  
но не окровавленный хлеб»<sup>1</sup>.

То, что Хоренаци правдивый писатель и всегда остается верным своим источникам и сведениям, уже давно было убедительно доказано (Конибером, Малхасянцем и др.) и еще лишний раз доказывается при исследовании собственно легенды о Бюраспи Аждахаке. Хоренаци никогда не скрывал свою неосведомленность в том или ином вопросе или сомнения в точности того или иного из приводимых им фактов. В его Истории мы очень часто сталкиваемся с подобной «самокритикой»<sup>2</sup>. Что же касается «натянутых соображений», то следует сказать, что такая оценка несправедлива. Мирозрение Хоренаци ясно, а цель очевидна: как ни одним словом не отклонился он от существа легенды, так и не отклоняется он от своих источников и в «Толкованиях». Правда, в этой части имеются отдельные неясные намеки, но наша неосведомленность не дает еще права обвинять его в «натянутых соображениях», как это делает Н. Акинян.

Известно, что в V в. и в армянской действительности существовало сектантское движение борборитов и месалианцев, в борьбе с которыми активное участие принимало духовенство<sup>3</sup>. Можно предположить, что эти секты также выдвинули вопрос имущественного равенства и, следовательно

<sup>1</sup> Л. Меликсет-Бек, Следы Артавазда и Мгера в Армении, „Вестник Научного института Армении“, кн. I и II, 1921—1922, стр. 103 (на арм. яз.).

<sup>2</sup> Подробно см. Ст. Малхасянц, К проблеме Моисея Хоренского, Изд. Армфана, Ереван, 1940, стр. 100 и след. (на арм. яз.).

<sup>3</sup> См. Корюн, Жизнь Маштоца, 1941, Ереван, стр. 66 (на древнеарм. яз.) и Хоренаци..., стр. 198—199.

но, столкнулись с сильным сопротивлением господствующих слоев и духовенства. По-видимому, Хоренаци использует этот факт в той части, где приводит сказание об Аждахаке, чтобы показать своему меценату Сааку Багратуни, будто идея имущественного равенства исходит от такой отрицательной личности, как Аждахак и, следовательно, он прав в своем презрительном отношении к персидским легендам.

Изучение истории и верований древних народов показывает, что случаи демонизации доброго божества или богатыря были очень часты. «Демонизация производилась в двух направлениях,—пишет Т. Авдалбекян в своем интересном труде «Михр у армян»,—в одном случае злыми объявляются добрые божества или богатыри чужих народов, во втором случае лишаются своего нимба и переходят в разряд злых демонов собственно добрые божества»<sup>1</sup>. Опираясь на данные Н. Эмина и Гюбшмана, Т. Авдалбекян на ряде примеров показывает наглядные случаи демонизации добрых божеств. Так, например, в древнейшие времена мифология индусов и персов имела очень много общих сторон. С течением времени персы демонизируют некоторых из своих богов, которым продолжают поклоняться индусы. Добрые божества Веды, в том числе и бог света Индра, переживают процесс демонизации, «вплоть до того, что санскритское слово *deva*,—пишет Авдалбекян,—означающее свет и божество, превращено в зендском в *daeva*, в пехлевийском и персидском в *dev*, начинает обозначать злого духа, или демона»<sup>2</sup>. Подобные примеры демонизации имеются и у нас, как эпитет кадж, или каджк; Арусак, которая в дохристианский период должна была быть добрым божеством, а в дальнейшем Арусак стали называть изгнанного ангела, сатану. В конце концов демонизации подверглись также Артавазд и Михр<sup>3</sup>.

Всестороннее исследование легенды об Аждахаке заставляет предположить, что Аждахак также подвергся демонизации. Общеизвестно, что в армянском фольклоре легенда об Артавазде-Шидаре рядом черт совпадает с иранским сказанием о Бюраспи Аждахаке. Эти общие черты следующие:

<sup>1</sup> Т. Авдалбекян, *Михр у армян*, Вена, 1929, стр. 94.

<sup>2</sup> Там же, стр. 95.

<sup>3</sup> Подробности см. там же, стр. 96 и следующие.



1) Как Аждахак, так и Артавазд представлены в качестве воплощения зла.

2) Как Аждахак, так и Артавазд прикованы к горам.

3) Чтобы сделать их цепи более прочными, в обоих случаях кузнецы ударяют по своим наковальням; «от звука ударов кузнечных молотов снова, говорят, оковы укрепляются»,—пишет Хоренаци<sup>1</sup>.

Ибн ал-Факи такое же свидетельство дает относительно кузнецов, живших вокруг горы Демаванд<sup>2</sup>.

Однако в нашей литературе Артавазд представлен не только злым, но известен также и как положительный, добрый герой. Это доказывают свидетельства Езника Кохбацци об Артавазде, «который по верованию армян-язычников, заключен духами, как и Александр (Македонский), и еще жив: некогда он освободится от заключения и завладеет всем миром. Но язычники тщетно уповают на это, подобно евреям, напрасно ожидающим пришествия Давида, который возобновит, будто, Иерусалим, соберет всех евреев и будет там царствовать»<sup>3</sup>.

Двойственность характера Артавазда дает нам предположить, что и Аждахак должен обладать такой же двойственностью. Злая сущность его известна, а подтверждением того, что он был также добр, служат, помимо сходства легенд об Артавазде и Аждахаке, следующие факты:

а) Приводимое выше свидетельство Хоренаци и проповеди Аждахака об общности имущества;

б) Сообщение Фирдоуси о просьбе иранцев, чтобы Аждахак-Зохака сел на трон Ирана. В «Шахнаме» повествуется, что иранцы, чтобы избавиться от правившего ими 700 лет Дзамшида, восстали и пригласили царствовать в Иране Зохака, который уже прославился как жестокий тиран.

В этой части «Шахнаме», а быть может и в его источнике, имеется явное недоразумение. Народ, который всегда

<sup>1</sup> Мовсес Хоренаци, стр. 108.

<sup>2</sup> R. Stackelberg..., стр. 248.

<sup>3</sup> Езник Кохбацци, Опровержения ересей, 1912, Тифлис, стр. 74 (на древнеарм. яз.). Подробности о двойственности характера Артавазда см. М. Абегиан, Армянские народные легенды в Истории Мовсеса Хоренаци, Вагаршапат, 1898, стр. 35 и след. (на арм. яз.)

стремится избрать себе в освободители благородного и честного героя, едва ли станет в своей легенде проявлять симпатию к такому лиходею-тирану, как Зохак-Дахак, и приглашать его заменить другого лиходея.

Эти факты наводят на мысль о том, что, возможно, в верованиях какого-нибудь этнического общества, жившего в Месопотамии или Западном Иране, имелось божество или был богатырь, но не исключена и какая-нибудь историческая личность (хотя бы сам Дахак), с именем которого были связаны чаяния эксплуатируемых трудящихся масс относительно будущей жизни, бесклассового общества и который был осужден и дискредитирован господствующими сословиями, вследствие чего в религиозных и официальных книгах Дахак представлен с наихудшей стороны, как наиболее близкий сподвижник Ахримана. Из этого можно заключить, что ажи=змея-вишاپ было присоединено в дальнейшем к имени Дахак в качестве эпитета, и подлинной, древней формой имени было последнее, которое употребил Фирдоуси в арабизированной форме Зохак.

В результате дискредитации факт демонизации Дахака становится более убедительным, если провести параллель между сообщением Фавстоса Бузанда об армянском царе Папе и фактами относительно Дахака.

Согласно нашим первоисточникам, царь Пап во время своего правления сильно ограничил права духовенства, выступил как против политической гегемонии Рима, так и против духовного преобладания Кесарии, ведя независимую политику, вследствие чего он подвергся осуждению со стороны армян греческой ориентации. Этим объясняется то обстоятельство, что наши историки представляют Папа как человека гнусных нравов. Армянское духовенство, чтобы сделать оценку, данную царю Папу, убедительной и приемлемой для народа, обращается к языческим верованиям, которые еще долго бытовали у армян даже после принятия христианства.

О царе Папе Ф. Бузанд пишет:

«Сын Аршака Пап родился от матери Парандзем сюникской, бывшей ранее женою Гнела, которого убил царь Аршак и жену его Парандзем взял себе в жены и имел от нее сына, который назывался Папом. И когда его родила мать,

то, будучи, нечестивой женщиной и не имея страха божьего, посвятила она его бесам, и многие бесы вселились в младенца, и вертели им по своему желанию. Он был вскормлен, вырос и стал совершать грехи—предавался блуду... (А мать, как-то посмотрев, своими глазами увидела белых змей, потому что они извивались у трона и обвивали младенца Папа)»<sup>1</sup>.

«А царь Пап, когда еще был новорожденным младенцем, нечестивая мать его Парандзем посвятила его бесам, поэтому он с детства был одержим бесами. Так как он всегда исполнял волю бесов, то и не хотел искать исцеления, а всегда водился с бесами, и бесы чародейственно показывались на нем, и каждый человек с открытыми глазами видел на нем бесов. Ибо каждый день, когда люди приходили к царю приветствовать его с добрым утром, то видели, что (бесы) в образе змеев выползали из-под пазухи царя и обвивали его плечи. Все, кто видел, боялись подходить близко, а он им говорил в ответ: «Не бойтесь, они мои». И все люди всегда видели такие существа на нем»<sup>2</sup>.

Как видим, Пап подобно Аждахаку окружен змеями. Р. Штакельберг в своей вышеупомянутой статье подчеркивает это сходство и считает, что оно может быть результатом влияния иранских верований<sup>3</sup>.

Проф. К. Мелик-Оганджян говорит, что он также заметил тесную связь между легендами о царе Папе и Аждахаке и обратил на это внимание проф. Маркварта. Последний не заставил долго ждать и внес обширное добавление в свой объемистый труд, печатавшийся в «Андес амсорья»<sup>4</sup>.

«Отрывок в труде Маркварта, посвященный Аждаха-

<sup>1</sup> История Армении Фавстоса Бузанда, перевод с древнеармянского и комментарии М. А. Геворгяна, Ереван, 1953, стр. 121. В русском переводе отсутствует последнее предложение, взятое в скобки. Мы его перевели из соответствующего места армянского текста (см. История Армении Фавстоса Бузанда на древнеармянском яз., СПб. 1883, стр. 132.)

<sup>2</sup> Там же, стр. 165.

<sup>3</sup> R. Stackelberg, стр. 238. См. также Р. Р. Штакельберг, Об иранском влиянии на религиозные верования древних армян. „Древности восточные“, т. II, ч. II, Москва, 1901, стр. 35.

<sup>4</sup> Jos. Markwart, Südarmenien und die Tigrisquellen nach griechischen und arabischen Geographen, Wien, 1930, стр. 135—148.

ку,—пишет К. Мелик-Оганджян,—явно показывает, что легенда об Аждахаке существовала в армянской среде и подверглась самостоятельной обработке»<sup>1</sup>.

Однако здесь речь идет не о влиянии, но лишь о проявлении отдельных общностей, которые существовали в языческих верованиях. Согласно языческим верованиям народов Востока в потусторонней жизни змеи день и ночь мучают тех людей, которые на земле вели безнравственный образ жизни, занимались содомией—пороком, которым будто бы страдал и Пап.

В одном из пехлевийских полурелигиозных литературных памятников—«Арта-Вираф намак» (Книга Арта Вирафа)—рассказано, как Арта Вираф по приказанию жрецов отправляется в загробный мир, чтобы подробно ознакомиться с адом и раем и узнать, как оцениваются там те или иные поступки людей на земле. И вот, после своего возвращения Арта Вираф рассказывает следующее об одной из картин, виденных им в аду:

«Г. 19. 1) Пришел в одно место и увидел душу одного человека, 2) у которого змея через задний проход подобно колу проникла внутрь и изо рта вылезла, 3) и многочисленные другие змеи схватили другие члены его тела. 4) И спросил я у праведника Сроша и Атр Язата, 5) какие же преступления совершило это тело, если душа его терпит столь тяжкое наказание? 6) Праведник Срош и Атр Язат ответили: 7) эта душа—душа того лиходея, который на земле занимался содомией 8) и позволял мужчинам подходить к его телу; 9) (поэтому) ныне душа его терпит столь тяжкое наказание».

Подобную картину Арта-Вираф описывает также в 71 главе<sup>2</sup>.

Исходя из этих фактов, полагаем, что Хоренаци, называя «первым и недобрым благодеянием» Бюраспи, намекает на аморальный образ жизни Аждахака. Отсюда, кажется становится ясным тот абзац Хоренаци, где сказано, что

<sup>1</sup> *Фирдоуси*, Сборник (на арм. яз.), стр. 98.

<sup>2</sup> „Арта-Вираф намак“, пер. с пехлевийского на арм. Р. Абрамяна-предисловие и редак. К. Мелик-Оганджяна, изд. АН Арм. ССР, Ереван, 1958, стр. 67, 96—97.

Аждахак «притворяется страждущим какими-то болями в животе, которые могли бы быть исцелены не иным чем, как только каким-то словом и ужасным именем, слышать которые никому не обходилось даром». Пап также жаловался на страшные боли, когда его похоть не удовлетворялась. Фавстос рассказывает, что, когда мать Папа, Парандзем захотела пресечь некоторые поступки сына, он начал кричать и вопить «и говорил матери: «Встань, выйди вон, ибо умираю, мучаюсь, нет сил терпеть...»<sup>1</sup>.

Итак, все эти факты и параллели дают нам право заключить, что:

- 1) Хоренаци верно передал сказание о Бюраспи Аждахаке;
- 2) Хоренаци остался правдивым в «Толкованиях» и верен источникам, имевшимся у него под рукой;
- 3) Утверждение Н. Акиняна, будто Хоренаци спутал Аждахака с Маздак-Маждаком и был знаком с доктриной последнего, неприемлемо;
- 4) Аждахак, который до сих пор был известен как представитель зла, в очень древние времена возможно был добрым божеством или богатырем, который в дальнейшем подвергся демонизации.
- 5) Сохранившееся у Фирдоуси имя Зохака-Дахака является гораздо более древней формой, которая впоследствии, в период демонизации, в результате прибавления к имени слова ажи—«змея, вишاپ»—превратилась в Ажи-Дахак=Аждахак.

---

<sup>1</sup> История Армении Фавстоса Бузанда на древнеармянском языке, СПб, 1883, стр. 132.

Ի. Լ. ՎՈՒԳԱՍՋՅԱՆ

ԱՌԱՍՊԵԼ ԲՅՈՒՐԱՍՊԻ ԱԺԴԱՀԱԿԻ ՄԱՍԻՆ  
ԸՍՏ ՄՈՎՍԵՍ ԽՈՐԵՆԱՅՈՒ

Ա մ ֆ ո փ ու մ

Իրանական ժողովուրդների պատմության ու մշակույթի վերաբերյալ հարուստ ու արժեքավոր փաստեր են պահպանված հայ մատենագիրների մոտ և բանահյուսության մեջ:

Հոգևածում քննության է առնված Բյուրասպի Աժդահակի առասպելը ըստ Մովսես Խորենացու: Մանրամասն համեմատությունները պարսից աղբյուրների հետ հեղինակին բերել են հետևյալ եզրակացությունների.

1. Խորենացին հարազատորեն է հաղորդել Բյուրասպի Աժդահակի զրույցը:

2. Խորենացու հաղորդումը Աժդահակի մասին ենթադրել է տալիս, որ մինչև այժմ որպես շարության ներկայացուցիչ հայտնի Աժդահակը շատ վաղ ժամանակներում, հավանաբար, եղել է բարի աստվածություն կամ դյուցազն, որը հետագայում դիվացման է ենթարկվել:

3. Ֆիրդուսու մոտ պահպանված Զոհակ-Դահակ անունը շատ ավելի հին ձև է, որը հետագայում, դիվացման ժամանակ, աժի «օձ, վիշապ» անվան կցումով դարձել է Աժի-Դահակ = Աժդահակ:

Б. П. БАЛАЯН

### К ВОПРОСУ ОБ ОБЩНОСТИ ЭТНОГЕНЕЗА ШАХСЕВЕН И КАШКАЙЦЕВ

Проблема этногенеза кочевых племен Ирана остается актуальной и, вместе с тем, мало исследованной областью советского и зарубежного востоковедения.

В этой связи несомненный интерес представляют наиболее влиятельные на юге Ирана, малоизученные кашкайские племена.

Еще в 1922 г. советское востоковедение констатировало, что «определенных точных и более или менее подробных исторических сведений о происхождении и времени появления кашкайцев в Фарсе до сих пор нет»<sup>1</sup>.

В статье впервые предпринимаются попытки установить азербайджанское происхождение около 400 тысяч кашкайцев<sup>2</sup> в связи с образованием государства Сефевидов и племени шахсевен на Мугани, а также рассматриваются имеющиеся в отечественной и зарубежной востоковедной литературе версии и гипотезы об этногенезе шахсевен и кашкайцев.

Наряду с официальными источниками, в статье использованы материалы, собранные автором в Иране в 1943—1946 гг. во время пребывания среди шахсевен на Мугани и

<sup>1</sup> А. А. Ромаскевич. Песни кашкайцев. Сборник Музея антропологии и этнографии, т. V, вып. 2, 1921—1922 гг., стр. 573.

<sup>2</sup> Имеются в виду подразделения кашкайских племен: Дарешури, Шешбелуки, Кяшкули-бозорг и Фарсимадан (до 300 тыс. чел.), входящие в союз Ил-е кашкай, а также другие подразделения кашкайских племен: Инарлу, Бохарлу и Нафар (более 100 тыс. чел.), входящие в арабо-азербайджанскую группу Ил-е Хамсе (см. этнографическую карту).

кашкайцев в провинции Фарс. Тогда же, на основе изучения разноязычных источников, личных наблюдений и консультаций с иранскими этнографами, была составлена прилагаемая к статье этнографическая карта Ирана.

#### Исторические предпосылки появления шахсевен и кашкайцев

К началу XVI в. Иран распался на ряд самостоятельных феодальных владений. Значительными из них были: на востоке—государство Тимуридов, а на западе—государство Ак-Коюнлу (белых баранов), включавшие в себя западную и центральную часть Ирана, арабский Ирак, Армению, Азербайджан и Курдистан.

Владения Ак-Коюнлу были поделены между султаном Альвендом—правителем Армении и Азербайджана и султаном Мурадом, который распространил свою власть на центральный и западный Иран и, через своего вассала, на Фарс.

Между Альвендом и Мурадом с большим напряжением велась борьба, которой воспользовались ардебильские шейхи Сефевиды<sup>1</sup>.

В борьбе против династии Ак-Коюнлу Сефевиды опирались на кочевые азербайджанские племена «Шамлу, Румлу, Устаджлу, Текелю, Афшар, Каджар и Зулькадар»<sup>2</sup>.

<sup>1</sup> Сефевиды получили свое название от имени своего родоначальника—шейха Сефи-эд-дина (1254—1334), который возглавлял в Ардебиле суфийско-дервишский орден, называвшийся по его имени „Сефевие“. Перечень всех шейхов, возглавлявших этот орден приведен у

شیخ حسین ابن ابد الزاهدی—سلسله النسب الصفویه  
(Шейх Хусейн ибн Абдал Зэхиди. Сильсият-ан-насбби Сефевийе). Рукописное отделение Ленинградской Государственной публичной библ. им. М. Е. Салтыкова-Щедрина (ЛГПБ), Каталог Ханыкова № 92. (перс), лл. 155—157, а также в

تاریخ معبد طاهر وحید

-Тарих-е Мухаммед, Тахир-и Вахид, рук. ЛГПБ, Каталог Дорна № 303/2, л. 225.

اسکندر بیک ترکمان (منشی) تاریخ عالم آرای عباسی<sup>2</sup>  
(Искандер-бек Туркмен (мунши). Тарих-е алем Арай-е Аббаси). Литографированное издание персидского текста (лит), Тегеран, 1314 г. стр. 332



Эти племена назывались «кызылбашскими», т. е. красноголовыми, «по виду их чалмы, которая будучи сделана из белой материи, сложенной в 12 складок, по числу 12 имамов, имела красную середину»<sup>1</sup>.

Идеологическим знаменем борьбы против сунитов Ак-коюнлу Сефевиды избрали идеи-шиизма, оппозиционные суннизму и пользовавшиеся большой популярностью среди народов Ирана еще со времени арабского завоевания<sup>2</sup>.

В 1502 году разбитое в ожесточенной междоусобной борьбе государство Ак-коюнлу перестало существовать.

Тавриз был объявлен столицей Сефевидов, а шиизм—государственной религией Ирана. К 1507—1508 гг. Сефевиды завоевали Хорасан, Армению, Курдистан, арабский Ирак, Ширванское и другие закавказские ханства, после чего держава Сефевидов простиралась от гор Большого Кавказского хребта до Персидского залива, от Ефрата до Средиземноморских степей. Знать кызылбашских племен была господствующей прослойкой в Сефевидском государстве. Из ее среды, особенно в первое время, назначались военачальники, правители областей и формировалась дворцовая гвардия т. н. курчиев.

В государстве Сефевидов рост феодальной эксплуатации был непропорционален росту производительных сил в сельском хозяйстве. Крестьянин лишался не только прибавочного, но и части необходимого продукта. В обстановке массового обеднения крестьянства и назревавшего общего экономического упадка стран Закавказья и Среднего Востока, Се-

---

761. К концу XVI в. к кызылбашам присоединилось племя Бохарлу, кочевавшее в районе оз. Севан. По мнению проф. В. Ф. Минорского (Mіnorску, Tadhkizat al-muluk, p. 194) Бохарлу это старинное туркменское племя упомянутое в хрониках XI в. Махмудом Кашгарским. По данным Дон-Хуана персидского, обиспанившегося азербайджанца (начало XVII в.) всего было 32 племени, в их числе перечисленные основные племена и их разветвления.

<sup>1</sup> Обязательное ношение такой чалмы было введено главой суфийско-дервишского ордена Сефевидов шейхом Хейдаром (ум. в 1488 г.)—А. Мюллер, История ислама с основания до новейших времен. Перевод под ред. Н. А. Медникова, т. III, СПб, стр. 380.

<sup>2</sup> Сефевиды распространяли версию о том, что они являются потомками седьмого шиитского имама Мусы-Казима—ближайшего потомка Али и таким путем значительно увеличили число своих приверженцев.

февиды стремились за счет сокращения наследственных ленов—сойюргалов, укрепить институт своеобразного бенефиция тиула—не наследственного условного пожалования, дававшего право не на управление землей, а только на ренту с нее.

В XVII в. тиул, в узком значении слова, был двух видов. Первый вид—тиулы, присвоенные носителям строго определенных должностей с правом управления тиульной территорией. В этом случае тиулдар<sup>1</sup> владел тиульной территорией до тех пор, пока занимал определенную должность. Другой вид отличался тем, что тиул на определенную территорию выделяли пожалованному лицу персонально, также в вознаграждение за службу государству, или в виде награды за заслугу, но не обязательно за занимаемую должность.

Тиул второго вида не давал тиулдару права на управление территорией, с которой взимался доход. Тиулдар получал право присваивать ренту с какой-либо местности и право кормиться за счет населения в награду за прежнюю или текущую службу шаху или в виде жалованья за несение воинской службы государству, но не обязательно за управление тиульной территорией.

Тиул был пожалованием части поземельного налога, а иногда и других налогов, взимавшихся с земледельцев—райатов и трудящихся слоев населения в пользу государства (дивана), но не пожалованием земли и сидевшего на ней податного населения, лицам, находившимся на государственной и военной службе, взамен их жалованья.

Таким образом, тиул был правом служилых людей на ренту и только<sup>2</sup>. Это право давало тиулдарам возможность усиливать поборы с крестьянства, благодаря разнообразию способов оценки доходов и взимания сборов.

Феодалы-тиулдары стремились превратить данное им право взимания доходов с тех или иных местностей в наследственное право управления этими местностями<sup>3</sup>.

<sup>1</sup> Тиулдар (перс. *تیولدار*)—владелец тиула.

<sup>2</sup> Преобладала смешанная форма ренты, при этом из трех форм ренты, ведущей была рента продуктами.

<sup>3</sup> *И. П. Петрушевский*, Очерки по истории феодальных отношений в Азербайджане—Армении в XVI—начале XIX вв., глава V Тиул, Ленинград, стр. 184—221.

Главные кадры феодальных землевладельцев в Азербайджане состояли из знати кочевых племен. Эта знать не рывала с кочевым бытом, часто кочевала вместе со своим племенем или находилась при шахском дворе.

Кочевые аристократы не жили в пожалованных государственных селениях, не вели там собственного земледельческого хозяйства и эксплуатировали зависимых крестьян путем взимания ренты. Кочевая знать занимала руководящее место в рядах феодальной иерархии. Земли, населенные оседлым и полуоседлым земледельческим населением, государство большей частью раздавало знати племенных объединений.

Внутри кочевых племенных общин медленно происходил процесс разложения патриархальных форм. Кочевники составляли основное ядро конного феодального ополчения, крайне медленно оседали на землю, ибо кочевнику жилось лучше и свободнее, чем оседлому землевладельцу.

В XVI—начале XVII вв. значительные районы северозападного Ирана были отданы в тиул вождям кызылбашских племен, вынесших на своих плечах основную тяжесть борьбы за создание Сефевидского государства. Часть кызылбашских тиулдаров, претендовавшая на руководящую роль в государстве, была оппозиционно настроена к шаху. Наибольшим сепаратизмом отличалась кызылбашская верхушка племени Текелю. Вождь этого племени и беглер-бек Южного Азербайджана Улама-бек в 1532 г. поднял восстание против шахской власти. Однако слабо подготовленное неорганизованное восстание вскоре было подавлено, после чего небольшая часть этого племени Текелю, спасаясь от репрессий, перекочевала в Турцию и находилась там около девяти лет под покровительством турецкого султана Сулеймана I.

Зимой 1537 г. в Ширване (при последнем ширваншахе Шахрухе) произошло крупное крестьянское восстание, вызванное жестокой эксплуатацией крестьян векилом (регентом) Хусейн-беком Лялэ и другими ширванскими эмирами.

Восстание возглавил дервиш Каляндар, который выдавал себя за султана Мухаммеда—внука умершего ширваншаха Шейх-шаха. Действовавшие на Мугани отряды восстав-

ших заняли Сальяны. Затем, усилившись за счет притока сотен обездоленных, выступили к столице Ширвана—Шемахе.

После кровопролитного боя город был взят, но удержать в Шемахе повстанцы не смогли и отошли на исходные позиции в Сальяны. Следовавшие по пятам войска эмиров овладели Шемахой, потом окружили Сальяны и разбили там плохо вооруженные отряды азербайджанских крестьян.

Расправа над участниками восстания была исключительно жестокой. Сам Каляндар трусливо бежал, но был схвачен и убит ударом булавы, без всякого суда.

Эти и другие крестьянские выступления 30-х гг. XVI в. свидетельствуют о тяжелом хозяйственном и правовом положении крестьянских масс и отражают обострение классовой борьбы и внутренних противоречий в феодальном Азербайджане.

Через несколько месяцев после подавления восстания в Ширване государство Ширваншахов в 1538 г. было свергнуто кызылбашами, после чего отдельные районы Ширвана продолжали оказывать упорное сопротивление войскам Техмаспа I.

Сефевиды были серьезно озабочены напряженной революционной ситуацией в Ширване и стремились заселить его наиболее беспокойные районы преданными династии племенами.

К тому времени из Турции на родину вернулось племя Текелю, возглавляемое новым вождем Гази-ханом, который вместе со своей семьей и пятью тысячами всадников прибыл в шахскую резиденцию на яйлаг Сугурлук и «удостоился целования ковра перед шахом. Техмасп I даровал Гази-хану прощение и предоставил племени Текелю удобные для кочевания мутаньские округа Сальяны и Махмуд-абад (зависимые от Ширвана)»<sup>1</sup>. Странное, на первый взгляд, решение

حسن بيك روملو احسن التواريخ<sup>1</sup>

Хасан-бек Румлу. Ахсан-ат-Таварих (лучшая из историй). Персидский текст с сокращенным английским переводом опубликован в Индии в 1931—1934 гг. под заглавием A. Ghronicle of the earlu Safawis belhg the Ahsan и ttawarikh of H'isan-l Rumi'u, p 296.

محمد مهدي ابن هادي شيرازي تاريخ طهماسبية

Мухаммед-Мехди-ибн Хади Ширази, Тарих-е Тахмаспийе („Техмаспова история“).

Гехмаспа I, по которому «неспокойное» племя Текелю размещалось в «неспокойной зоне» Ширвана, по-видимому, было основано на предположении, что однажды провинившееся племя в последующем будет преданным династии Сефевидов.

Кроме того, Сефевиды рассчитывали использовать военный потенциал племени Текелю для подавления непрекращавшихся восстаний в Азербайджане. В начале племя Текелю оправдало ожидания Гехмаспа—в 1540 г. войска хана текелю взяли упорно оборонявшийся Баку<sup>1</sup>.

Однако внутренняя политика Сефевидов, колеблющихся между централистскими тенденциями и неизбежными уступками центробежным устремлениям эмиров и кызылбашской знати, по крайней мере до Шах-Аббаса I не отличалась строгой последовательностью. Этим пользовались вожди Текелю, Туркеман и других кочевых племен, стремившихся превратить выделенные им в тиул земельные наделы в наследственное держание.

Феодальная верхушка Текелю за полстолетие своего пребывания на Мугани фактически перестала признавать верховную власть шаха и отказалась платить налоги. Репрессии шаха не достигли цели, так как вожди Текелю в союзе с другими тиулдарами кызылбашских племен (Туркеман и др.) поднимали восстания своих племен и таким путем сохраняли феодальную раздробленность и свою независимость. Одно из крупных выступлений коалиции племен Текелю — Туркеман против Мухаммед шаха, по прозвищу «Ходабанде», произошло в 1584 г. Это восстание с трудом было подавлено шахскими войсками, усиленными могущественными курдскими племенами. Шереф-хан Бидлиси и Искандер Мунши отмечают, что вождю курдского племени Сийях-Мансуру «смелому» Довлят-яр-хану, в награду за оказанную шахскому правительству помощь в дни мятежа племен Текелю и Тур-

<sup>1</sup> Аксав-ат-Таварих, цит. перс. текст, стр. 300

кеман в Южном Азербайджане в 1584 г. была пожалована в тиул округа в районе Султание<sup>1</sup>.

Судьбы кызылбашского племени Текелю разделили и некоторые племена, расселенные на границе с Турцией и арабским Ираком, где находились многие роды этих племен.

В «Шереф-намэ» Шереф-хана подробно описывается как Шах-Аббас I, заподозрив в измене наследственного хакима округа Мараги, главу курдского племени Мукри Кубадхана, пригласил его с 150 приближенными к себе в резиденцию и там велел всех их перерезать<sup>2</sup>. Затем, как сообщает Искандер Мунши, шах приказал хватать всей людей из племени мукри, где бы они не находились и доставлять в ставку шаха. В связи с тем, что воины шаха не успевали истреблять доставляемых мукри, шах приказал своим слугам и сановникам убивать курдов мукри дубинами и лопатами<sup>3</sup>.

Не исключено, что дикая расправа над племенами Текелю и Мукри<sup>4</sup> была связана со стремлением Шах-Аббаса ослабить очаги движения джелалиев в Южном Азербайджане и в граничащем с Турцией Курдистане.

شرف خان بيدلیسی شرفنامه<sup>1</sup>

—Шереф-намэ. Шереф хана Бидлиси. Персидский текст издан в Петербурге в двух томах в 1860—1862 гг. русским востоковедом В. Вельяминовым-Зерновым под названием Scherf-nameh ou histoire des Kourides par V. Vellaminof-Zerhof, texte pers., vol I, 1860—1862, p. 324.

Тарих-е алем араи, лит., цит., стр. 298—299. цит. рук. ч. II, л. 86.

<sup>2</sup> شرف، خان بيدلیسی شرفنامه<sup>2</sup> Шереф-намэ, т. 1, стр. 288—286, «О хакимах Мукри»

<sup>3</sup> اسکندر بیک ترکمان (منشی) تاریخ عالم آرای عباسی<sup>3</sup> Тарих-е алем араи, лит., цит., стр. 573—576; цит., рук., ч. II, лл. 472—475.

<sup>4</sup> Часть племени избежала резню и уже при преемнике Аббаса I шахе Сефи (1629—1642) вождь Мукри Али-Кули-хан в Южном Азербайджане получил тиул Соуджбулак (Мехабад), где они находятся и по настоящее время в количестве до 23.500 сем. (вместе со свободным райятом до 25 тыс., что составляет более 150 тыс. чел., а вместе с населением городов Мехабад, Саккыз, Марага—250 тыс. чел. Всего мукринских племен семь: *Дабекри*—10 тыс. сем.; *Мамаш*—2 тыс. сем.; *Мангур* до 7 тыс. сем. (Делится на пять родов, два из которых кочуют в районе г. Саккыз); *Бек-Заде* до 2 тыс. курдов. (Часть рода расселена в г. Саккыз, другая в Мехабаде); *Зарва*—300 сем.; *Пиран*—250 сем. Г. Мехабад в 1945—47 гг. был центром национально-освободительного движения курдов Ирана.

В конце XVI в. в обстановке проводимой Шах-Аббасом политики насильственной централизации поведение племени текелю, восстававшего чаще других племен, казалось Сефевидам опасным для династии. По этой причине в 1005 г. хиджры (1596—97 г. н. э.) был обнародован указ Шах-Аббаса I о поголовном истреблении (катл-и амм) этого племени<sup>1</sup>.

Племя текелю истреблялось с чудовищной жестокостью, Хакимы областей получили фирман шаха предавать смерти любого из племени текелю, скрывающегося от наказания.

В течение короткого времени большая часть племени вместе с предводителем Мустафа-ханом была уничтожена. Остальные разошлись или слились с другими, соседними племенами<sup>2</sup>.

Таким образом, кочевавшее на Мугани кызылбашское племя Текелю в ответ на репрессии шаха в 1531 г. подняло восстание, затем, опасаясь разгрома, перекочевало в Турцию, но через 9 лет—в 1540 г. снова вернулось в Иран. Здесь ханы этого племени получили в тиул землю на Мугани. В 1584 г. Текелю в союзе с кызылбашами племени Туркеман вновь подняло восстание против шаха Техмаспа I, а спустя 12 лет племя Текелю было истреблено по фирману Шах-Аббаса, подозревавшего вождей этого племени в измене. Истребление племени Текелю, некогда пользовавшегося покровительством турецкого султана, было вызвано и другими политическими соображениями шаха, который осуществил эту акцию в момент подготовки к новой войне против Турции и перенесения столицы Сефевидов из Казвина в Исфаган, что должно было показать оппозиционно настроенным к центральной власти кызылбашским тиулдарам, что шах в дальнейшем не может положиться на их преданность династии.

<sup>1</sup> اسکندر بیگ ترکمان (منشی) تاریخ عالم آرای عباسی

(Тарих-е алем арай), лит., стр. 362. Об этом см. также Большую Советскую Энциклопедию, Второе изд. М-ва т. 18, стр. 40.

<sup>2</sup> В настоящее время в Иране одно из подразделений шахсевенских племен носит название Текелю, насчитывает более 1000 чел., расселено на Мугани, вдоль р. Аракс в деревнях Сакенды и Деренияб.

В конце XVI в. восточные вилайеты Азиатской Турции были охвачены восстанием мелких феодалов-ленников (сепяхиев)<sup>1</sup>. Восстание проходило в условиях экономического упадка и было вызвано исключением сепяхиев из рядов феодального ополчения. По предположению ряда ученых, восстание получило название «джелали» из традиции, сложившейся в Малой Азии, где в XVI в. всех участников крестьянских восстаний называли по имени шейха Джелала—вождя одного из ранних народных восстаний в районе Токата в 1518 г.

По нашему мнению не исключено, что это восстание приняло название «джелали» по другим мотивам. Так, например, известно, что в северной пограничной зоне Турции и Ирана, бороздя ирано-турецкую государственную границу, уже не одно столетие кочует большое курдское племя Джелали, отдельные роды которого до сих пор разбросаны в Иране и Турции<sup>2</sup>.

Часть разбитых в Турции джелалиев перешла в пределы кызылбашского государства и Закавказья, где впоследствии это движение носило крестьянский характер.

По времени восстание джелалиев совпало с ирано-ту-

---

<sup>1</sup> Этому вопросу посвящено исследование А. С. Тверитяновой „Восстание Кара-Яызджи-Дели Хасана в Турции“, 1946 г.

<sup>2</sup> В настоящее время курдское племя Джелали составляет ядро курдского аширата Зилая, объединяющего 15 000 чел., населяет горные районы западной части Макинского шахристана Резайинского остана. Имеет большие связи с Турцией, где находится часть этого племени. По версии самих курдов в XVI в. племя возглавлялось неким Джелалом. Племя состоит из девяти родов: *Джениканлы*, расселен зап. г. Маку, 250 семейств (часть рода живет в Турции, в районе г. Баязет). Род *Джениканлы*—активный участник грабежей турецкого и иранского населения; *Бихли-Канлы*, расселен в районе оз. Ак-Гель, 300 сем. (часть рода кочует в Турции); *Мисриканлы*, 200 сем. (часть рода кочует в Турции); *Кандыканлы*, расселен в районе г. Маку, до 100 сем. Три рода *Халиканлы*, *Хасо-Халифы*, *Али-Мохули*, вместе насчитывают 600 сем. Два рода *Саккан* и *Кызылбаш*, до 500 сем. Долгое время эти роды возглавлял известный на Среднем Востоке престарелый шейх Абдул Кадер Джелали—активный участник общекурдской партии „Хайбун“, главного очага курдского национализма и панкурдизма в конце XIX в. и участник Араратского восстания в 1930 г.



репкой войной (1603—1639), которая с большим напряжением велась на территории Закавказья<sup>1</sup>. В Азербайджане эта война до предела розорила крестьян, которые охотно присоединились к движению джелалиев для борьбы против турецких войск и местных феодалов<sup>2</sup>.

Разрозненные отряды джелалиев состояли здесь из местных крестьян, как основного ядра, а также жителей внутреннего Ирана, курдов и частично турецких эмигрантов, сунитское вероисповедание которых в антифеодальном движении шиитских масс в Азербайджане не имело существенного значения.

В странах Закавказья отряды джелалиев были весьма многочисленны. Значительные из них (имеются данные о 23 отрядах) насчитывали по тысяче и более бойцов и руководились смелыми предводителями.

Выдающимся вождем джелалиев был народный герой Азербайджана, Кер-оглу, действовавший, в основном, в Нахичеванском крае и в районе Салмас-Хой (в Южном Азербайджане).

Приток крестьян в ряды восставших значительно усилился в 1606—1610 гг., когда огромные пространства Малой Азии и Закавказья были одновременно охвачены голодом<sup>3</sup>.

Напуганная ростом движения джелалиев азербайджанская и частично курдская феодальная знать тщетно стремилась заглушить главные очаги восстания джелалиев. Ничего

---

<sup>1</sup> Дата распространения восстания в Азербайджане точно не установлена и колеблется между 1603 и 1610 годами. Искандер Мунши в Та-рих-е Алем арай

اسکندر بيک تر کون (منشی)، تاريخ عالم آرای عباسی

лит. стр. 440—442 указывает дату 1603 г. Однако в той же работе на стр. 539—548—556—558—559—561, 566—569 указывается, что после того, как часть разбитых в Турции джелалиев в 1608—1610 гг. перешла в пределы кызылбашского государства, это движение распространяясь в Азербайджане и Армении, усиливалось. Не ясно. Началось ли движение джелалиев в Азербайджане в 1603, а в 1608—1610 гг. усилилось или в 1608—1610 гг. только началось развиваться.

<sup>2</sup> Большая Советская Энциклопедия, Издание второе, т. I, Москва, 1949, стр. 443—444.

<sup>3</sup> История Армянского народа. Ереван, 1951, стр. 221.

не изменил и Шах-Аббас, который огнем и мечом прошелся по Азербайджану, откуда к 1607 г. изгнал турок, восстановил там кызылбашское владычество, но подавить восстание крестьян не смог.

Движение джелалиев охватило Турцию, Иран, Ирак и страны Закавказья. По определению Аракела Даврижеци границы движения джелалиев к 1610 г. простирались «от предместий Константинополя до Еревана<sup>1</sup>, от Багдада до Демир-Капу (Дербента), от Белого (Средиземного) до Черного морей<sup>2</sup>.



В специальной востоковедной литературе встречается немало противоречивых версий и легенд о миграции шахсевен в Азербайджан из Турции или других стран. В этой связи не менее запутан вопрос и о времени образования шахсевен. Например, пограничный комиссар русской армии полковник И. Огранович в опубликованной им в 1875 г. книге «Провинции Персии Ардебильская и Серабская»<sup>3</sup> (в которой суммированы сведения о положении шахсевен, собранные автором в Белясуваре) ошибочно указывает, что шахсевены впервые появились в Иране при дворе Фатх-Али-шаха (1797—1834) к 1216 г. хиджры (1800 г. з. э.). Эту свою точку зрения Огранович впервые высказал в Кавказском календаре на 1871 г., т. е. через два года после того, как в 1869 г. вышла в свет работа Буткова «Материалы для новой

---

<sup>1</sup> Сообщения нарративных источников о восстании джелалиев довольно скупы, частью не выявлены, притом, в этих сообщениях крестьянские восстания почти всегда освещены с классово-враждебных крестьянам позиций, что создает большие затруднения для исследователей. Напр. В. Акопян в опубликованных им в 1951 г. «Мелких хрониках» указывает: «называвшие себя джелалиями шайки безнаказанно совершали набеги на области Араратской страны и отнимали у населения последние крохи» (т. I. стр. 184—185). Не ясно действительно ли это были джелали или только лица, выдававшие себя за джелалиев.

<sup>2</sup> Livre d'histoire par le vartabed Arakel de Tavris, traduit par M. Brosset, t. 1, SPb, 1874, p. 310—311.

<sup>3</sup> И. А. Огранович. Провинции Ардебильская и Серабская. Материалы для географии Персии, 1876 г.

истории Кавказа с 1722 по 1803 г.»<sup>1</sup>, где уже указывалось, что кочующие в Муганской степи шахсевены в 1728 г. вступили в подданство России и состояли в нем до 1732 г., т. е. до того, как Россия уступила Гилян шаху Техмаспу II<sup>2</sup>.

Как видно, Огранович не был знаком с литературой о шахсевенах и поэтому не подозревал, что еще за 70 лет до 1216 г. хиджры шахсевены уже находились в подданстве России.

Другой офицер русского Генерального штаба полковник Тигранов в работе «Из общественно-экономических отношений в Персии» без каких-либо аргументаций также ошибочно указывает, что «шахсевены были переселены в район г. Ардебилля Тамерланом в конце XIV в. и сохранили себя благодаря заступничеству ардебильского шейха из фамилии Сефи, за что в последующие годы, отвечали неизменной преданностью дому своего спасителя»<sup>3</sup>.

Отметим, что задолго до появления книги полковника Тигранова, еще в 1878 г. русскоязычные документы относительно верно указывали на время формирования шахсевен. Так, генеральный консул России в Азербайджане Э. Кребель (в отчете, направленном в 1878 г. в канцелярию начальника Главного Управления наместника Кавказа), появление шахсевен относит ко времени правления Аббас-мирзы шаха (т. е.

<sup>1</sup> П. Б. Бутков. Материалы для новой истории Кавказа с 1722 по 1803 гг., С-Пб, 1869 г., т. 1, стр. 92.

<sup>2</sup> Наследник шаха Хусейна принц Техмасп II, летом 1722 г. изыскивая способы восстановить павшую в результате афганского нашествия династию Сефевидов, прорвался сквозь кольцо афганской блокады, отправился на север, объявил себя шахом Ирана раньше, чем его отец Хусейн передал корону узурпатору афганцу Мир Махмуду (1722—1725 гг.). Он обратился за военной помощью к Петру I. Договором от 12 сентября 1723 г. передал России города Дербент, Баку и прикаспийские провинции. Спустя девять лет 21 января 1732 г. между правительством Анны Иоанновны и могущественным тогда Надиром был заключен договор о «Вечном мире», по которому Россия для создания антитурецкой коалиции добровольно возвратила Ирану прикаспийские и другие занятые ранее территории до реки Куры.

<sup>3</sup> Тигранов. Из общественно-экономических отношений Персии, 1905. Цитируется по работе Корсуна «Военный обзор Персидского передового театра», Тифлис, 1909 г., стр. 52.

Шах-Аббас I (1587—1629), который отбросил титул «мирзы» после того, как стал шахом)<sup>1</sup>.

Наряду с Э. Кребелем, офицеры русского Генерального штаба полковник Шкинский и капитан Аверьянов в отчете о поездке по северному Азербайджану в конце 1899 г. также указывают, что на исторической арене шахсевены появились «при Шах-Аббасе Великом в начале XVII в.»<sup>2</sup>.

Вместе с тем, Шкинский и Аверьянов ошибочно указывают, что «Шахсевены перекочевали в Иран из Азиатской Турции...»<sup>3</sup>. Такого же мнения придерживается и Владимир Марков в очерке «Шахсевены на Мугани».

В конце XVI в.,—указывает Марков,—ко двору царствовавшего в то время в Персии Шах-Аббаса Великого явился некто Юнсур-паша, выходец из Азиатской Турции, и заявил, что он со всем подвластным ему кочевым племенем в составе 3000 кибиток желает переселиться в Персию, вследствие чего и просит шаха дать ему на то свое соизволение и приказать отвести переселенцам места для зимних и летних кочевок»<sup>4</sup>. Затем Марков приводит генеологическую таблицу шахсевенских племен, первосоздателем которых провозглашается все тот же Юнсур-паша.

В этой связи отметим, что в некоторых других работах, посвященных шахсевенам, встречается это же имя, с той, однако, разницей, что турецкий феодальный титул «паша» (paşa) заменен здесь распространенным в Иране титулом «хан». Бывший служащий Российского консульства в Ардебиле Мехти Таиров и участник иранской революции Пантелеймон Павленко в этнографическом исследовании «Шахсевения» (к сожалению, небрежно изданном в 1922 г. Штабом

<sup>1</sup> Слово „мирза“ в значении „грамотный“ до прошлого столетия имело силу почетного звания в основном из-за сплошной неграмотности населения на Востоке, связанной с социальными причинами и трудностями изучения арабской письменности. Титул „мирза“ обычно стоял впереди имени. Исключение составляли лица из шахской династии, у которых, как правило этот титул не предшествовал, а следовал после имени собственного, или вовсе опускался.

<sup>2</sup> Отчет о поездке по северному Азербайджану полковника Шкинского и капитана Аверьянова в конце 1899 г.. Тифлис, 1900, стр. 60.

<sup>3</sup> Там же.

<sup>4</sup> В. Марков. Шахсевены на Мугани. Тифлис, 1890, стр. 4--5.

1-го Кавказского корпуса в г. Баку), в разделе «Образование шахсевенских племен», в частности, указывают, что «шахсевенские племена разделяются на две ветви: одна из них в XVI столетии во время царствования Шах-Аббаса I пришла на Мугань из района Урмии, а вторая из Арагстана<sup>1</sup>. Пришельцами из района Урмии были Бендали-Бек с сыновьями Юнсур-ханом(1), Сары-ханом и Кечи-ханом»<sup>2</sup>.

Надо полагать, что упомянутый В. Марковым некто Юнсур был ханом из Азербайджана (района озера Урмия)<sup>3</sup>, а не турецким пашой, выходцем из Азиатской Турции.

Во всяком случае, сообщения Таирова и Павленко подтверждают, что при Шах-Аббасе I миграция племен внутри государства Сефевидов была обычным делом и вызывалась политическими, экономическими или военными интересами. В этом смысле миграция кочевого племени из зоны озера Урмия на Мугань представлялась не столько сложным, сколько нужным делом, т. к. Мугань богата пастбищами.

В 1946 г. некоторые из шахсевен говорили нам в Ардебиле, что их предки будто перекочевали из Турции. По-видимому, эта бытующая среди шахсевен версия связана с искаженной в народе историей кызылбашского племени Текелю.

Не исключено также, что сведения о миграции шахсевен из Турции связаны с деятельностью первого шаха из династии Сефевидов Исмаила I (1500—1524), который «в начале XVI в. подчинил себе восточные вилайеты Турции до Эрзинджана и переселил во внутренние области Ирана несколько племен»<sup>4</sup>.

Возможно, что все это наложило определенный отпечаток на некоторые, посвященные шахсевенам работы, в которых совершенно не учитывается эпоха и цели формирования Шахсевен.

Продолжительные ирано-турецкие войны не могли не вызвать в Шах-Аббасе ненависти к туркам. Причем озлобле-

<sup>1</sup> Имеется в виду г. Арак (перс. اراك ) бывш. Султанабад, с прилегающими к нему районами.

<sup>2</sup> М. Таиров и П. Павленко. Шахсевения, г. Баку, 1922, стр. 1.

<sup>3</sup> Озеро в северо-западном углу Ирана. После прихода к власти Реза шаха Пехлеви это озеро было переименовано в Резайе.

<sup>4</sup> Корсун. Военный обзор персидского передового театра. Тифлис. 1909, стр. 52.

ние было настолько сильным, что шах, подобно своим сефевидским предшественникам, варварски истреблял или переселял тысячи людей, подозреваемых в симпатиях к туркам. Это было видно на примере истребления племени Мукри. Однако в шахсенах Шах-Аббас I видел главную силу династии в борьбе с врагами, и в первую очередь с турками. Недоверчивый шах не мог, конечно, поручить туркам (если допустить, что шахсены были турками) или прибывшему из Турции племени защиту державы Сефевидов от тех же турок.

В этой связи представляет интерес следующее высказывание Искандера Мунши: «При Шах-Аббасе эти<sup>1</sup> осколки разных племен перекочевали в Иран, объявили себя шахсенами, но тут же занялись грабежами по большим дорогам»<sup>2</sup>. Комментируя это высказывание, проф. И. П. Петрушевский предполагает, что «эти осколки разных племен объявившие себя шахсенами», перекочевали в Иран из Турции в связи с гражданской войной джелалиев в Турции<sup>3</sup>, что мало вероятно, т. к. турки, как уже отмечалось, не могли явиться к Шах-Аббасу для зачисления на ответственную для Сефевидов службу в организации шахсенов. К тому же Шах-Аббас не мог пользоваться наемными войсками той страны, против которой он воевал.

Если даже допустить, что упомянутые «осколки» когда-то были только частью кызылбашского племени текелю, вместе с которыми перекочевали в Турцию, однако, оттуда вместе с остальной частью Текелю в 1538 г. не вернулись в Азербайджан, то и в этом случае Шах-Аббас не замедлил бы истребить пришельцев так же, как он истребил остальную часть племени в 1597 г.

В сообщениях источников XVI—XVII вв. крестьянские восстания, как правило, освещены с классово-враждебных

<sup>1</sup> По смыслу текста под словом «эти» автор имеет в виду разные рассеявшиеся племена, никогда не числившихся среди кызылбашских племен.

<sup>2</sup> اسکندر بیگ ترکمان (منشی) تاریخ عالم آرای عباسی (Тарих-е Алем ара), рук. ИВАН, № С-444, ч. II, лл. 1053—1054.

<sup>3</sup> И. П. Петрушевский. Очерки по истории феодальных отношений в Азербайджане и Армении в XVI—начале XIX вв., цит., стр. 95.

позиций по отношению к крестьянам. Например, Искандер Мунши участников восстания джелалиев называет «сборищем мятежников», «чернью», «грабителями и подонками» (аджамирэ ва оубаш) или «безродными» (бидоулетан)<sup>1</sup>. Так же он отзывается и о шахсевенах, которые по его словам «занялись грабежами по большим дорогам», что отражает классовую неприязнь средневековых авторов к бывшим участникам крестьянских восстаний.

Не исключено, что шахсевенами могли быть и бывшие участники движения джелалиев, которые из-за голода и других лишений отказались от дальнейшей борьбы. Возможно, что среди шахсевен были и такие кочевники, которые никогда не были кызылбашами или джелалиями.

По свидетельству Искандера Мунши, шахсевенов насчитывалось 2 тыс. шатров (ханэвар). Часть их Шах-Аббас I собрал и включил в ряды гвардейского корпуса курчиев и своих военных слуг (мулязимов), объединив их, согласно кочевым патриархальным традициям, в «племя» и назначив эмиром этого «племени» некоего Халил-султана. В округе Верамин (40 км. юго-восточнее Тегерана—Б. Б.) этому «племени» шах дал земли для кочевания и поселения (юрт у макав) и, кроме того, дал им округ Джаве в качестве икта (военного лена)<sup>2</sup>.

Судя по заявлению Искандера Мунши, отряд Халил-султана состоял из 2 тыс. семейств, или около 10 тыс. человек, вместе с детьми, женщинами и стариками. Из этого числа могло быть выставлено в среднем не более 2—3 тысяч бойцов. Однако из этого числа, как указывает Искандер Мунши, Шах-Аббас использовал только часть, т. к. остальную часть включил в ряды гвардейского корпуса курчиев, а других превратил в своих слуг (мулязимов).

Это означает, что шах мог включить в организацию «шахсевен» из отряда Халил-султана немногим более одной тысячи бойцов, которых для защиты обширной державы

<sup>1</sup> تاریخ عالم آرای عباسی (Тарих-е Алем ара), цит., стр. 440—442.

<sup>2</sup> Искандер Мунши, Тарих-е Алем ара, рук. ИВАН, № С-444, ч. II, лл. 1053—1054. (Комментария к цитате даны И. П. Петрушевским в цит. работе, стр. 95—96).

было до смешного мало, а шахсевены предназначались именно для защиты государства. Вместе с тем заключительная часть приведенной цитаты проливает свет на существо происходивших событий, связанных с отрядом Халил-султана. Тот факт, что шахсевенам Халил-султана для кочевания и поселения были предоставлены на правах икта земли в округах Верамин и Джаве, расположенные в центре страны, а не на Мугани, где находится шахский домен, целиком отданный шахсевенам, а также, если принять во внимание, что к моменту появления отряда Халил-султана уже существовал гвардейский корпус курчиев, то все это свидетельствует о том, что отряд Халил-султана был включен в ряды шахсевен уже после того, как организация «шахсевен» существовала, а границы занимаемого шахсевенами района в Азербайджане, вследствие большого притока новых добровольцев, непрерывно раздвигались. Расширение Шахсевенни главным образом было направлено в сторону Тавриза, что механически увеличивало территорию шахского домена и вызывало протесты владельцев этих территорий.

Кроме того, на примере Халил-султана видно, что к моменту его появления в Иране Шахсевения была полностью заселена, и Шах-Аббас по политическим и стратегическим соображениям приступил к созданию в центре Ирана новых районов, которые заселял новыми контингентами шахсевен.

Таким образом, основную часть шахсевен составляли отдельные кызылбаши или кызылбашские родо-племенные группы, некоторые из которых, вероятно, претерпели полную или частичную деформацию. Этот процесс был исторически обусловлен, т. к. в годы турецкой оккупации Азербайджана многие райяты — в основном осколки разных (кызылбашских) родов и племен были вынуждены скрываться от турецких репрессий и непомерно тяжелых налогов.

Например, округ Марага был обложен турками налогом в размере 15 харваров (ослиных вьюков) золотом, после чего райяты Мараги разбежались, а город был razoren<sup>2</sup>.

<sup>1</sup> Территория, заселенная шахсевенами.

<sup>2</sup> Шериф-наме — شرف خان بيدلیسی شرفنامه

Chêrlf—nameh ou histoire des Kourdes, par Chêref prince de Bidlis, publiée... par V. Véliamlnof—zernof, t. 1, texte persan SPb, 1860—1862. p. 294.



Известный армянский историк XVII века Араке́л Давриже́ци в своей работе «Книги историй» «Գիրք պատմութեանց»<sup>1</sup>, ссылаясь на хрониста О. Цареци рассказывает:

«...եզև սաստիկ և մեծ տարածամ մահ ի յԱտրպատական և յամենայն Աղուանս, և կոտորէր զբազումս յամենայն ազգաց. մինչ բազում տոնք անտերոնչք, և բազում հարք և մարք անզաւակք մնացին. և երկիրս Աղուանից ի մէջ այսպիսի վտանգի գոլով զմեռեալսն սգալով, և զկենդանի զանկեւասն և զինքեանս ևս հոգալով մտածմամբ ասէին, ո՛հ թէ զերծանիմք ի տարածամ մահուանէս՝ թէ ոչ: Ի յայս յեղակարծ ժամուս յանկարծակի եկն և եհաս վիրագն և զօր մահուն մոռացեալ Օսմանն... և զամենայն Կովկասային լեռնական լակզիքն ժողովեալ առ ինքն ի Դամուրդափի. բազում և անթիւ արինարբու հեծելովք. և նոքօք ել և եկն յայսկոյս Կուր գետոյն, և զիշխանսն Գանշայս և Պարտաւոյ փախստական արարին, և ինքեանք սփռեալ ընդ դաշտս և ընդ լեռինս, զԳեանշայ և զՊարտաւ. զՃարարբերդ և զԽաչէն, և զՎարանդայ, զԴիզակ, ի Չարեքի կոչեցեալ գետոյն մինչև ի գետն Երասխ, ի միում աւուր յաւարի հարեալ գերեցին, զանհաճոյսն սրով սպանին...»<sup>2</sup>

Перевод с древнеармянского: «Атрпатакан и весь Агванк были охвачены эпидемией моровой язвы (чумы), которая косила (людей) разных племен так, что многие дома остались без хозяев, а родители без детей. Жители страны Агванка оплакивая мертвых и покидая живых (больных), спрашивали себя: «Спасемся ли мы от чумы?» В этот тре-

<sup>1</sup> Араке́л Давриже́ци (Тавризский) свой огромный труд писал в Эчмиадзинском монастыре с 1650 по 1662 гг. по поручению католикаса Филипоса. Книга описывает историю армянского народа и его территории, с экскурсами по истории азербайджанского народа и, в частности, по истории турецкой оккупации восточного Закавказья (1578—1606). В 1669 г. труд Аракела Даврижеци был напечатан в подлиннике в Амстердаме. В 1874 г. акад. М. Броссе опубликовал французский перевод этого труда. (Brosset, Collection d'historiens Arméniens, t. 1, SPb, 1874, Livred histoires par variabed Arakel de Tavríz).

<sup>2</sup> Պատմութիւն, Առաքել Վարդապետի Դավրիժեցոյ, երբորդ սպազրություն, Վաղարշապատ, Տպարան մայր աթոռոյ որոյն էջմիածնի 1896 թ. էջ 668:

(Араке́л Давриже́ци. История, Эчмиадзин, 1896., стр. 608). Ср. В. А. Акопян, Мелкие хроники, XII—XVIII вв., т. II, 1951, стр. 242.

вожрый час неожиданно появился враг—Осман... Позабыв (что и для него наступит) день смерти, в Демир-капу (Дербенте) он собрал кавказских горцев—лезгин и несметное число кровожадных всадников и выступил с ними. Переправившись через Куру, Осман обратил в бегство князей Ганджи и Партова (Барды). Затем враг рассеялся по горам, долинам и окрестностям (городов) и за один день опустошил Ганджу и Партов, Чараберд (Джераберд) и Хачен, Варанд и Дизак (и все что было) между реками Чарек и Ерасх (Аракс), а также захватил пленных, добычу, а неугодных сразил мечом».

Турецкими оккупантами были до основания разорены и другие области Азербайджана, население которых было вынуждено эмигрировать в другие районы или присоединиться к движению крестьян.

Таким образом, в конце XVI — начале XVII вв. в Азербайджане было большое число беглецов (гачаг) — азербайджанцев из различных кызылбашских племен, для которых служба в армии, и, в частности, в организации «шахсевен», представлялась выходом из полосы экономических трудностей.

#### Образование «племени» Шахсевен на Мугани

После истребления племени Текелю в 1596—1597 гг. обширные пастбища на Мугани оказались свободными. Однако проблема нового заселения Мугани оказалась чрезвычайно сложной, т. к. Сефевидам весьма трудно было, в обстановке ирано-турецкой войны и восстания джелалиев, рассчитывать на преданность племен в северо-западном Иране, или других племен и народностей страны.

В этой связи Шах-Аббас I собирался отменить традицию, по которой наиболее воинственные племена кызылбашей, пользуясь отсутствием закона о престолонаследии, выставляли претендентов на иранский престол. Даже кажущееся предпочтение, оказанное шахом одному из племен, вызывало злобу других, а возникавшие по малейшему поводу раздоры и стычки между кызылбашами не позволяли

шаху рассчитывать ни на войско, которое они же составляли, ни на провинции, где они жили.

Существовавшая между кочевниками — кызылбашами племенная рознь и обычай кровной мести создавали ситуацию анархии и междоусобиц. Не доверяя кызылбашам, которые привели Сефевидов к власти и были опорой династии, шах постоянно лавировал между враждующими племенными группировками и поневоле искал выхода из сложившегося к тому времени положения.

Для подчинения себе вождей племен, а также для объединения вокруг себя рядовых кочевников, Шах-Аббас прибег к очень простому средству, оказавшемуся, вместе с тем, и самым действенным. Им было образовано новое племя «любимцев шаха», вождем которого стал сам шах. В связи с тем, что шахсевенами могли стать все желающие, а привилегии, предоставляемые шахсевенам, соответствовали их лествичному названию (в 1597 г. шахсевенам была отведена богатая пастбищами Мугань), то в новое «племя» со всех сторон спешили войти осколки разных, в основном кызылбашских племен.

Таким образом, шахсевены представляли собой объединения семейств (отколовшихся от своего рода или племени) и отдельных, в основном кызылбашских родо-племенных групп, которых объединяла широкая платформа: общие черты патриархального быта и родственные диалекты тюркского (азербайджанского) языка, основанные на общности их более древнего происхождения. И только впоследствии, благодаря застойности форм кочевого хозяйства, в этих объединениях сохранились формы полупатриархального быта, побудившие смотреть на такое объединение кочевников, как на племя. Поэтому о «племени» в данном случае можно говорить только условно.

Привилегированное положение шахсевен, в некоторых чертах сходное с положением реестрового казачества царской России, привлекало также и племенные низы, жаждавшие улучшения своего материального положения. Поэтому быстрое разрастание «племени» Шахсевен происходило главным образом за счет прилива большого числа обездоленных, беглых крестьян.

Таким образом, можно считать, что крестьяне Азербайджана, составлявшие ядро шахсевен, сыграли известную положительную роль в деле централизации иранского государства в начале XVII века.

Трудно определить, даже приблизительно, численность шахсевен или всей армии Шах-Аббаса.

По подсчетам полковника русской армии Корсуна «в непосредственном распоряжении Шах-Аббаса I с самого же начала оказалось до 100 тысяч дымов или не менее полмиллиона человек»<sup>1</sup>.

По данным биографа Аббаса I Беллана, ополчение всех кызылбашских племен в XVI в. не превышало 200 тыс. чел., из которых только 60 тыс. могли быть использованы в бою, прочие 140 тыс. несли службу в крепостях, охраняли от противника свои семейства, стадо и имущество<sup>2</sup>.

М. С. Иванов также указывает, что вся армия Аббаса I насчитывала 200—300 тысяч человек<sup>3</sup>.

Формирование и консолидация кочевой военной общины Шахсевен в Азербайджане, происходившее на рубеже XVI—XVII вв. в обстановке грандиозного крестьянского восстания джелалиев и ирано-турецких войн, сыграло значительную роль в истории Сефевидов.

Шахсевены парализовали активность кызылбашской знати, претендовавшей на руководящую роль в стране, охраняли важнейшие сухопутные и морские коммуникации, по которым осуществлялась внешняя торговля Ирана с Россией, участвовали в подавлении восстаний непокорных шаху племен и в войне против турок.

Кроме того, как будет показано ниже, из числа шахсевен в центре Ирана (в районе городов Кум, Саве, Тегеран, Арак) был образован мощный войсковой резерв, который под названием кашкаев был переброшен в провинцию Фарс, вероятно, для усмирения проживавших там арабов или для борьбы с португальцами, высадившимися на островах Персидского залива.

<sup>1</sup> Корсун. Военный обзор Персидского передового театра. Тифлис, 1909, стр. 53.

<sup>2</sup> L. L. Bellan, Chah Abbasi, sa vie son histoire Serie. „Les grands figures d' Orient“, III, Paris, 1932, p. 111.

<sup>3</sup> М. С. Иванов. Очерк истории Ирана, цит., стр. 65.

Для ослабления кызылбашской знати Шах-Аббас не ограничился организацией «племени» шахсевен.

Он «сократил численный состав кызылбашских конных отрядов до 30 тысяч человек, в то время, как раньше их число доходило до 60—80 тысяч человек»<sup>1</sup>.

Одновременно Шах-Аббас приступил к формированию регулярной армии, которая комплектовалась по набору. Свою военную реформу Шах-Аббас проводил как для усиления иранской армии, так и для укрепления центральной власти.

Не менее решительно он проводил политику перегруппировок и расчленения наиболее сильных кызылбашских племен, которые представляли угрозу для династии. В этом отношении он умело использовал межплеменную вражду, вооруженные столкновения между ними и соперничество ханов.

Начиная с XVII в. назначенные Шах-Аббасом I ханы подразделений племени шахсевен в награду за службу шаху и государству кормились за счет ограбления населения Шахсевении<sup>2</sup>.

Шах-Аббас I должен был содержать шахсевен за счет доходов, поступаемых от «аразий-е дивани» — доходов от государственных земель (казны), однако на деле за несение воинской службы жалование годами не выплачивалось.

Первоначально Шахсевения состояла из двух основных районов: зародыша кызылбашского государства г. Ардебилля с одноименным округом и богатой пастбищами Мугани<sup>3</sup>.

Большой приток кочевников в организацию шахсевен обострил земельный кризис Шахсевении. В обстановке, когда война с Турцией поглощала шахскую казну, а прибыли от земель дивана не покрывали даже части военных расходов, — в этих условиях Шах-Аббас увеличил площадь Шахсевении

<sup>1</sup> Voyages du Chevalier Chardin en Perse et autres lieux de L'Orient\*, p. 302.

<sup>2</sup> Под названием „Шахсевения“ обычно имеют в виду заселенную шахсевенями Мугань — территорию в северо-восточной части Южного Азербайджана.

<sup>3</sup> Туркманчайским мирным договором Мугань была поделена между Россией и Ираном. Свободный переход шахсевен в пределы России был окончательно запрещен только в 1884 г.

путем аннексии соседних земельных фондов кызылбашской знати. Это соответствовало проводимой Аббасом I политике ликвидации кызылбашской оппозиции и централизации феодального государства.

Расширение территории Шахсевени шло по двум направлениям: в сторону Тавриза на западе и на юг, в направлении Казвина, Тегерана, Саве, Кума и Арака. На это указывают многие авторы. «Им (шахсевенам),—отмечает М. С. Иванов,—были пожалованы большие земельные владения в Азербайджане, между Тавризом и Ардебилем, и на Мугани, а также в районе Саве и к югу от Казвина»<sup>1</sup>. Аналогичное указание имеется и у Искандера Мунши. Особенно интенсивно расширялась территория Шахсевени в западном направлении. Объясняется это тем, что после перенаселения Мугани<sup>2</sup>, где находились прекрасные пастбища и большие возможности для скотоводческого хозяйства (особенно в зимних условиях), каких не было в Иране, у шахсевен отмечалось естественное тяготение к исконным азербайджанским районам неизмеримо больше, чем к расположенным за пределами Азербайджана городам Кум, Саве, Арак, население которых в основном составляли персы. Кроме того, между высокими, но пологими на западе Богровскими и Талышинскими горами, Бузгушскими горами на юге, перпендикулярно упирающимися в Богров-даг и тянущиеся на запад более, чем на 200 км., а также возвышающийся в 60—70 км от угла образуемого этими хребтами массивной вершиной Савелан, находится 60 километровое пространство, легко доступное на севере до Ширвана (ныне Шемахинский район АзССР) и на запад, через район горной системы Кашка-даг до Тавриза.

Таким образом, между Ардебилем и Тавризом, вдоль горного массива Кашка-даг, находились благоприятные географические условия для размещения шахсевен.

<sup>1</sup> М. С. Иванов. Очерк истории Ирана. плт., стр. 65.

<sup>2</sup> При Сефевидах Мугань занимала территорию, пмевшую форму треугольника, заключенного между Курой и Араксом на севере и горами Хорузм-даг на юге (Южная граница проходила по притоку р. Болгар-чай у пункта Ширин-су, до пересечения реки с дорогой Ял-Булаг-Берзанд и далее в восточном направлении к реке Самбур до ее устья у зимовки Товли).



В конце XVI—начале XVII веков Иран вел непрерывные войны против Турции. По «Константинопольскому миру», подписанному Ираном в 1590 г., к Турции отошли Армения, Грузия и Азербайджан вместе с Тавризом, который до середины XVI века был столицей Сефевидов<sup>1</sup>.

Вскоре после войны шах приступил к реорганизации своей армии. Усилившись в военном отношении, иранцы в 1603 г. возобновили войну с турками и за несколько лет вернули почти все потерянные в 1590 г. территории.

В 1598 г. Шах-Аббас перенес свою столицу из Казвина в Исфаган. Таким путем обеспечивалась безопасность новой столицы от потенциальной угрозы турок, которые в ходе нескончаемых войн систематически грабили и разрушали города в Азербайджане. Кроме того, из Исфагана облегчалась организация импорта иранского шелка через порты Персидского залива в условиях сокращения русско-иранской и ирано-турецкой торговли.

Одновременно Шах-Аббас принимал меры развития ремесел, торговли и земледелия исфаганской провинции. С этой целью Аббас I в 1604 г. переселил в Исфаган до 350 тысяч армян. Насильственная миграция сопровождалась диким произволом и глумлением над беззащитными людьми<sup>2</sup>. Этой варварской акцией Аббас I рассчитывал также превратить Восточную Армению, население которой оказывало иранским захватчикам упорное сопротивление, в безлюдную пустыню, чтобы турецкая армия после вторжения в Армению осталась без продовольствия и фуража<sup>3</sup>.

<sup>1</sup> В Азербайджане Иран сохранил за собой только г. Ардебиль, где находилось святилище Сефевидов—мечеть с гробницами Сефи-эд-дина и других шейхов, а также Талыш, включавший в себе Мугань.

<sup>2</sup> Дома и скирды переселенцев сжигались. Сопrotивлявшимся и медлительным отсекали головы. В пути сотни армян умерли от голода или утонули в Араксе во время переправы. (История армянского народа, стр. 220—221).

<sup>3</sup> В ходе начавшейся в 1616 г. ирано-турецкой войны Аббас I убеждая, что разрушая и опустошая Восточную Армению он не преградил, а наоборот открыл туркам путь к Каспийскому побережью, Дагестану и Тавризу. Поэтому впоследствии принимались меры к заселению Восточной Армении армянами из Западной Армении.

С аналогичной целью в 1616 г. из Кахети в близлежащий от Исфагана Ферейданский район Бахтиярии, а также в Мазандеран и Хорасан было выселено 100 тысяч грузин— в основном бывших участников восстания в Кахети 1615 г.<sup>1</sup>

Вместе с грузинами из Кахети в Мазандеран были выселены армяне, азербайджанцы и горские евреи, говорившие на татском языке<sup>2</sup>. Все они в годы турецкой оккупации (или восстания джелалиев) самовольно иммигрировали из Ширвана и Карабаха в Кахетию.

В 1618 г. в Иран было выселено шахом еще 10 тысяч армянских семейств. Каменщики, составлявшие большую часть трудоспособных переселенцев, были отправлены в Исфаган, реконструируемый тогда Шах-Аббасом, для использования на строительных работах. Остальные, как опытные земледельцы, были выселены в принадлежавший шаху Мазандеран<sup>3</sup>.

Всего, в течении 14 лет (1604—1618 гг.) в Иран было выселено около полмиллиона в основном армян и грузин, что указывает на грандиозность масштабов проводившейся Шах-Аббасом политики насильственной миграции народов Закавказья.

Большинство переселенцев отправлялось на юг Ирана, в районы новой столицы.

В Исфагане Шах-Аббас возобновил свои усилия в деле централизации управления и преодоления феодальной раздробленности государства. В этой связи выросло значение персидских областей и самих персов. Шах-Аббас не мог не считаться с ними и не опираться на них, т. к. численность персов, как основного, коренного населения Ирана, превышала число кызылбашей или всех других племен вместе взятых. Последнее обстоятельство по-видимому имело некоторое значение и в том отношении, что Сефевиды свое государ-

<sup>1</sup> Истоория Грузии под ред. С. Джанашиа, Тбилиси, 1950 г., стр. 354—355.

<sup>2</sup> (Цит. рук., ч. II, л. 359) اسکندر بیک ترکمان (منشور), تاریخ

عالم آرای عباسی

<sup>3</sup> Влажный тропический климат Мазандерана губительно отразился на состоянии здоровья переселенцев. Через 50 лет от них<sup>1</sup> осталось в живых менее 6 тысяч человек. М. С. Иванов. Очерк истории Ирана, цит., стр. 67.



ство называли не иначе, как «دولت ایران» — иранским государством, несмотря на не персидскую этническую принадлежность самого Аббаса I, его сефевидских предшественников и правившей до XVII века эксплуататорской группировки кызылбашской знати.

То же самое происходило и при других не персидских династиях, например, афганских Гильзаях, Зендах, Афшарах, Каджарах и др. При этом персидский язык, как родной язык персов, всегда был государственным языком Ирана (и в силу исторических факторов и особенностей этого языка — международным языком ряда других стран), несмотря на то, что тюркский (азербайджанский) язык был родным и обиходным языком многих шахов и их окружения из правивших династий Сефевидов, Афшаров, Каджаров и др.

Здесь мы касаемся вопроса об Иране, как о многонациональном, а не национальном государстве<sup>1</sup>. Слово ایرانی «иранцы» со значением иранец или иранцы имеет в виду представителей или совокупность всех племен и народов Ирана, независимо от их расовой, религиозной и языковой принадлежности. При этом в Иране, как и на всем Ближнем и Среднем Востоке эта страна никогда не называлась и не называется Персией, т. е. страной персов. Не случайно поэтому все правившие Ираном династии (как персидские, так и не персидские) сознательно оставляли название «Иран» и «Иранское государство» без изменений, подчеркивая тем самым, что они контролируют весь Иран и распространяют свою власть на все народы и племена в Иране, без каких-либо исключений<sup>2</sup>. Вместе с тем такой курс внутренней политики в многонациональном иранском государстве вовсе не означал разрешения даже части противоречий в национальном вопросе Ирана.

В условиях полупатриархального быта и натурального хозяйства на окраинах государства племена больше подчи-

<sup>1</sup> Здесь и в других местах имеются в виду племена и народности Ирана, которые в условиях феодализма еще не сложились в буржуазные нации.

<sup>2</sup> По этим же мотивам Реза шах Пехлеви в 1935 г. направил правительствам европейских стран меморандум с предложением не называть Иран Персией.

нялись своим вождям, чем общеиранскому монарху. Поэтому при Шах-Аббасе преодоление феодальной раздробленности и централизация управления государством осуществлялась путем подчинения вождей племен органам центральной власти с помощью старинного института ильханов (имевшего, большей частью, номинальное значение) и, главным образом, путем ослабления кызылбашских, арабских, курдских, бахтиарских, лурских и других племен Ирана военными, административными и экономическими средствами.

Репрессии шахских властей вызывали активное противодействие населения окраин, усиливали среди племен сепаратистские тенденции, которые не редко приводили к восстаниям племен против правящей династии. Эти восстания подавлялись преданными шаху племенами с необычайной жестокостью (подавление восстания узбеков курдами в Хорасане; подавление восстания гиляков кызылбашами в Гиляне). Аналогичная политика репрессий проводилась Сефевидами и в отношении покоренных народов Закавказья (подавление восстания Саакадзе в Грузии и т. д.).

Реформы Шах-Аббаса, приведшие, в частности, к ослаблению политического могущества кызылбашской знати (сокращение численности кызылбашских ополчений, организация «племени» Шахсевен, перемещение столицы на юг и повышение персов) не означали ликвидации тесных связей между Шах-Аббасом и кызылбашами. По старинной традиции отношения между ними должны были определяться личной, вассальной зависимостью кызылбашей, как «суфиев», «дервишей» и «мюридов» от сефевидского шаха, как духовного главы шиитов, наследственного шейха (муршида) дервишского ордена Сефевийе, потомка халифа Али и седьмого имама Мусы Казима. При этом, служба кызылбашей должна была быть правилом суфийского поведения и рассматриваться как необходимость безграничного, слепого и не рассуждающего послушания мюридов своему шейху<sup>1</sup>.

<sup>1</sup> Перед боем кызылбаши обычно выкрикивали клич: «О мой шейх, мой муршид да буду я твоей жертвой!» (И. П. Петрушевский, *Очерки...*, стр. 93). В Иране нам рассказывали, что рядовые кашкайцы перед началом сражения выкрикивают: «Счастья, счастья, о Али!» В последнем случае кашкайцы, как бывшие кызылбаши, утратили интерес к пейху-муршиду ордена Сефевийе, и вызывают о помощи непосредственно у Али.

Однако при Шах-Аббасе его власть уже не носила своеобразного теократического оттенка, а существование ордена Сефевийе было фикцией, т. к. сам Шах-Аббас был не похож на первых сефевидских, дервишских шахов также, как его кызылбашские войны меньше всего были похожи на дервишей—«газиев», т. е. борцов за веру. Несмотря ни на что, этой фикцией Аббас I чрезвычайно дорожил, ибо благодаря ей связь между шахом, как «дервишским шейхом» и кызылбашами, как его «мюридами» казалась более тесной, интимной и идеологически прочной, чем простая связь между шахом и вассалами<sup>1</sup>.

Переехав в Исфаган, Шах-Аббас считал, что преданные ему азербайджанские войска или их часть (среди которых шахсевены были первыми) должны находиться вместе с ним. Среди персидских документов Матенадарана имеется недавно обнаруженный А. Д. Папазяном фирман Шах-Аббаса (на имя хакима Ардебиля Зольфегар хана), представляющий для нас большой интерес. Судя по этому документу, 6 сентября 1603 г. в Исфагане, вместе с Аббасом I уже находились вооруженные отряды кызылбашей<sup>2</sup>. Этот фирман Шах-Аббаса недвусмысленно подтверждает, что часть преданных династии кызылбашей была переброшена на юг в промежутке между 1598 г. (дата перенесения столицы в Исфаган) и сентябрем 1603 года.

Другим важным подтверждением передвижения шахсевен (кашкайцев) и прочих кызылбашских ополчений с севера на юг служат компактные массы азербайджанцев, проживающие до настоящего времени вдоль основных дорог, связывающих Азербайджан с провинциями Исфаган и Фарс. На прилагаемой этнографической карте Ирана достаточно наглядно показано, что концентрация азербайджанцев (за пределами Азербайджана) имеет конкретно выраженное направление на юг, в сторону Персидского залива, по линии городов Казвин—Тегеран—Саве — Кум—Арак — Исфаган—Шираз. Во всех этих городах проживает много азербайджанцев, вероятно, осколков шахсевен-кашкайцев, что свидетель-

<sup>1</sup> И. П. Петрушевский, цит., стр. 93.

<sup>2</sup> А. Д. Папазян, Персидские документы Матенадарана. Указы Шах-Аббаса I (1601—1650 гг.), стр. 309 и 463.

ствует о том, что именно через эти города и по этому пути кашкайцы шли на юг,

Надо полагать, что перемещение кашкайцев из Азербайджана в Исфаган, а затем в Фарс было тесно связано и с торговой политикой Сефевидов.

При Шах-Аббасе I торговля шелком имела огромное значение для Ирана, где ежегодно собирали от 10 до 20 тыс. тюков шелка<sup>1</sup>, из которых 90 % вывозилось за границу<sup>2</sup>.

Шах-Аббас стремился в интересах шахской казны<sup>3</sup> передвинуть караванные пути торговли шелком. По его плану шелк должен был направляться через Исфаган и Персидский залив, морским путем вокруг Африки, а не через старую Джульфу, как было прежде.

Торговля шелком главным образом велась армянскими купцами, которые были контрагентами шаха и пользовались его покровительством. Армяне выделяли из своей среды калантара, который служил посредником между шахскими властями и армянской общиной.

Осуществляя свой план, Аббас I в 1601—1602 гг. завоевал Бахрейнские острова, затем начал борьбу с португальцами, владевшими тогда островом Ормуз, который был перевалочным, промежуточным пунктом морского пути между Европой и Индией.

В 1620 г. Шах-Аббас и англичане заключили союз для совместной борьбы против португальцев. В этом вопросе интересы сторон совпадали, т. к. вывоз шелка через Ормуз был более выгоден шаху, чем через Турцию, а английской Ост-Индской компании покупка шелка в самом Иране обходилась в два раза дешевле, чем в Алеппо. Кроме того, Иран в то время интересовал англичан с точки зрения закрепления на подступах к Индии<sup>4</sup>.

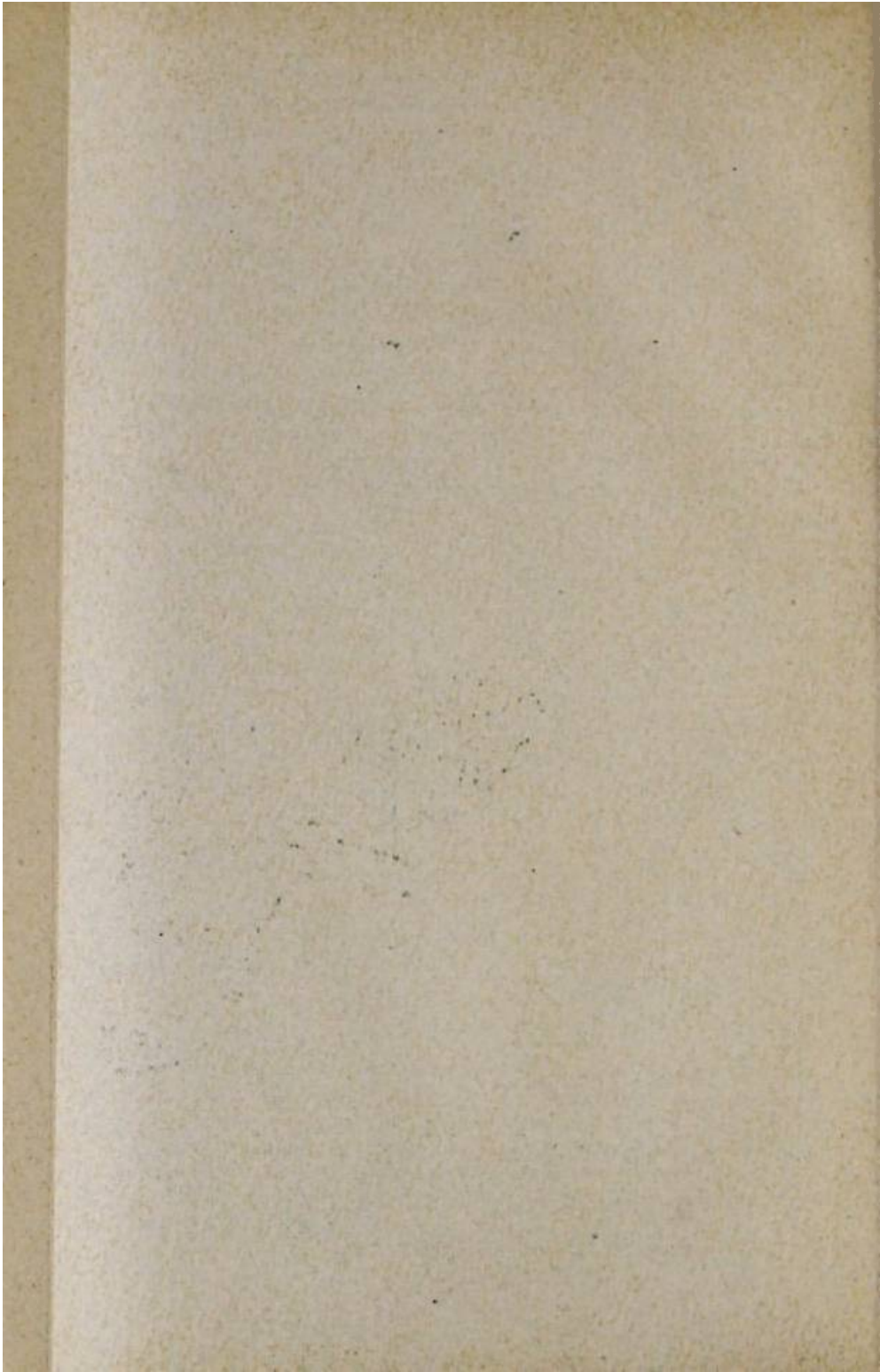
<sup>1</sup> Каждый тюк весил 216 фунтов.

<sup>2</sup> „Подробное описание путешествия Гольшинского Посольства в Московию и Персию в 1633 и 1639 гг., составленное Секретарем Посольства Адамом Олеарием. Чтения в Обществе истории и древностей российских“, 1869. кн. III, отд. IV, стр. 79.

<sup>3</sup> По свидетельству Шардена „В казну Шах-Аббаса ежегодно поступало доходов на сумму около 16 млн. ливров“. (Voyages du Chevalier Chardin en Perse et autres lieux de l'Orient, p. 302).

<sup>4</sup> М. С. Иванов. Очерк истории Ирана. цит., стр. 69.





В 1623 г. войска Шах-Аббаса I, в числе которых, вероятно, были и кашкайцы, при участии английского флота овладели Ормузом и островом Кешм. Такова, по нашему мнению, история эмиграции кашкайцев в провинцию Фарс.



Воинственные, трудолюбивые племена кашкайцев<sup>1</sup>, населяющие древнейшую иранскую провинцию Фарс, как уже отмечалось, первоначально были шахсевенами, а позднее, несмотря на миграцию на юг, не подверглись там ассимиляции с арабскими племенами Хамсе или с местными аборигенами Мамесони, Кух-гилюйе и др.; сохранили свои нравы, обычаи, свой родной азербайджанский язык, который лишь в весьма незначительной степени впитал в себя элементы персидского и арабского языков; сохранили свою принадлежность к шиизму (несмотря на соседство с суннитами арабами).

Само название «кашкаи» отражает название той географической среды, где это племя первоначально сложилось, а именно простирающийся западнее Савелана горный массив Кашка-даг, который наряду с Муганью и остальной Шахсевенией был исходной зоной миграции кашкайцев (шахсевен) на юг. Как видно, та часть шахсевен, которая получила для кочевания земли между городами Ардебиль и Тавриз, вдоль хребта Кашка-даг, получила одноименное название «кашка-и», т. е. «кашкайцы» или «кашкайские» и сохранила это название в Фарсе, куда они были переброшены Шах-Аббасом в начале XVII в.<sup>2</sup>

На советских географических картах 1956 г. (масштаб 1 : 1.000.000 и 1 : 500.000) этот хребет назван «Куша-даг», однако с вершиной Куша-даг (3.149 м.).

---

<sup>1</sup> По перс. ایل قشقای - Ил-е Кашкай; по-русски кашкайцы, кашкайские племена. Иль (азерб.—эль) означает устойчивое объединение или союз этнически родственных племен, кочующих на определенной территории, имеющих один общий язык, культуру, нравы и обычаи.

<sup>2</sup> Не исключено, что перекочевавшие на юг шахсевены стали называть себя кашкайцами после того, как они перекочевали в Фарс.

В Атласе С. Т. Еремяна к книге «История армянского народа»<sup>1</sup> этот хребет назван «Каша-тах»<sup>2</sup>. Несмотря на незначительное расхождение в названиях хребта и одноименной вершины (Каша-Коша-Куша), сходство их с названием «Кашка-даг» бесспорно. К тому же местные жители этого района, с которыми нам приходилось беседовать, также называют эти горы Кашка-даг<sup>3</sup>.

Названия некоторых пунктов и районов Азербайджана имеют большое сходство с названиями кашкайских племен.

Так, в работе И. Ограновича «Провинции Персии Ардебильская и Серабская»<sup>4</sup>, в которой подробно описывается география Мугани, упоминается лесная местность Кешка-меше, расположенная вблизи глубоководного озера Мизан-ин-гёль (Мизан), на границе с Караджадагом.

В той же книге, в списке наименований деревень Аршагского магала<sup>5</sup> указаны две деревни Коша-юхары (верх) и Коша-ашага (ниж.)<sup>6</sup>.

Таким образом, местность Кешка-меше и деревни Коша-юхары и Коша-ашага, по-видимому, носят названия одноименного горного массива Каша (Коша) дага. При этом выходцы из всех этих районов соответственно называются кешкаи, кошани, потому что присоединенный к имени суффиксальный показатель «-и» в персидском языке указывает на

<sup>1</sup> С. Т. Еремян. Атлас к «Истории армянского народа». ч. 1, 1952 Ереван, л. 1, Карта Армянского нагорья.

<sup>2</sup> Тах—искаженное «даг» (хребет).

<sup>3</sup> На иранских географических картах горный массив западнее г. Савелан, вместо «Кашка-даг» назван Савелан-дагом.

См. карты Разм-ара: «Военная география пограничных позиций» и «Военная география Ирана».

جغرافیای نظامی شهر ستانهای مرزی و جغرافیای نظامی ایران

<sup>4</sup> И. Огранович. Провинции Персии Ардебильская и Серабская. 1875, стр. 3 и 6.

<sup>5</sup> Аршагский магал вместе с Астарниским, Вилькиджским и Уджарудским магалами входили в Левкаранский уезд на Мугани.

<sup>6</sup> И. Огранович. Провинции Персии Ардебильская и Серабская-пит., стр. 73.



определенное происхождение лица (ايراني) ирани—«иранский, иранец»; کاشکائی кашкаи—«кашкаец, кашкайский»<sup>1</sup>.

Таким образом, связь между названиями племени кашкаи и одноименного горного массива и других географических названий в Азербайджане не вызывает сомнений.

В специальной востоковедной литературе встречается не мало других гипотез. Например, академик В. В. Бартольд указывает, что گاشگائی гашгаи—«кашкаец, кашкайский» происходит от слова فشقّه гашге, означающее белое пятно, знак или звездочку на лбу животных.

Эту точку зрения разделяет и А. А. Ромаскевич<sup>2</sup>. Думается, что мнение Бартольда основано только на внешнем сходстве слов «гашгаи» и «гашга», где недостает лишь суффиксального показателя ی «и». В истории Ирана и Азербайджана имеется немало прецедентов, подтверждающих исследования Моргана и Ф. Энгельса, когда отдельные племена или союзы этнически родственных племен носили названия животных и цвета их окраски. Например, территория Азербайджана в период завершения процесса формирования феодального общества (XIII—XV вв.) входила в состав государства крупных объединений племен, носивших названия и окраски животных: Кара-койюнулу («Черно-баранных» 1410—1468) и Ак-койюнулу («белобаранных» 1468—1502).

Но дело в том, что среди 98 различных названий подразделений кашкайских племен<sup>3</sup> нет ни одного названия животного, а сами кашкайцы не знают ни одного предания о коне или других животных с белым знаком или пятном на лбу.

<sup>1</sup> Такое «ای» иранцы называют یای اشارت «йа-йе эшарат», «указания», а в некоторых европейских грамматиках его называют определенным членом. Отметим также, что в слове فشقائی hamza над пустым зубцом (между долгим гласным „a“ и конечным „и“) указывает на то, что эти гласные следует читать отдельно: فشقائی-каш-ка-и.

<sup>2</sup> А. А. Ромаскевич. Песни кашкайцев, цит., стр. 574.

<sup>3</sup> محمد بهمن بهمن بگی، عرف و عادت در عشایر فارس، ۱۳۲۴، ص ۲ (Кейхан указывает 89 названий).

Надо полагать, что несколько абстрактная, основанная на случайном сходстве слов, гипотеза ак. Бартольда мало вероятна, т. к. не связана с историей кашкайцев. (Точно также нельзя например, утверждать, что слово «гашган» происходит от одного из следующих слов:

«гашга баг (азерб.)—хмурое лицо»<sup>1</sup>;

«кашки (азерб.)—хотя бы, как бы, если бы»<sup>2</sup>;

«гаш—(азерб.) 1—бровь; 2—драгоценный камень в оправе»<sup>3</sup>;

гаш (перс.) قش، —кусок, ломтик<sup>4</sup>.

Перечень подобных слов можно было продлить.) По верному замечанию видного иранского географа Кейхана отдельные подразделения кашкайских племен носят имена своих влиятельных вождей (ильбеги, калантаров), которые пользуясь слабостью властей в центре, присваивали своему роду или подразделению племени свои собственные имена. Таково, например, происхождение названий кашкайских племен Джафар-хани, Ахмедлу, Бабахани и др.

Этот же автор указывает, что слово قشقای «кашкан» или «гашган» происходит от азербайджанского «гачаги»<sup>6</sup> со значением «беглец» или персидского قاجائی или قاجایی со значением контрабандист. Отсюда Кейхан приходит к выводу, что кашкайцы не являются аборигенами провинции Фарс и пришли сюда извне. На первый взгляд в некоторых отношениях эта гипотеза представляется верной. Например, правильно устанавливается, что кашкайцы не являются местными аборигенами Фарса; что только жизнь, полная лн-

<sup>1</sup> Азербайджано-русский словарь АзФАН СССР, г. Баку, 1941 г. стр. 77.

<sup>2</sup> Там же. стр. 164.

<sup>3</sup> Азербайджано-русский словарь, цит., стр. 77.

<sup>4</sup> Б. В. Миллер. Персидско-русский словарь, М. 1950, стр. 637.

<sup>5</sup> سعود کیهان، جغرافیای مفصل ایران جلد ۲ سیاسی،

تهران ۱۳۱۱ ص ۷۸

<sup>6</sup> От азерб. глагола „гачмаг“ 1. бежать, убежать; 2. уклоняться, ускользать, скрываться или от „гачаг“—беглый, дезертир, беглец.

шений, могла толкнуть их на отчаянное решение стать беглецами (гачаг). Вместе с тем гипотеза Кейхана противоречива. Прежде всего, в словах гашга-и и гачаг-и нет корневого родства. К тому же, если допустить, что появившиеся в начале XVII в. в Фарсе кашкайцы были названы *فاجافی* — «беглецами», то трудно объяснить, чтобы за прошедшее время произошла столь существенная деформация этого слова.

Мало убедительны и исторические предпосылки, которые могли бы оправдать смысловое тождество гачаг-и и гашга-и.

Невероятно, например, чтобы тысячи кашкайцев из-за нужды покинули хлебную житницу Ирана—Азербайджан и устремились бы к Персидскому заливу по большому, труднодоступному пути в 1.600 км. Не могли они поступить так и из-за репрессий местных или центральных властей, так как шах не предоставил бы в этом случае своим противникам—беглецам огромную территорию в Фарсе, принадлежавшую до этого персам и арабам, и не присвоил бы предводителю всех кашкайцев почетного титула Ильхан.

Возможно, что последнее обстоятельство поставило шахсевенского ильхана в Фарсе в затруднительное положение, т. к. сам титул ильхан означал, что его носитель должен быть вождем всех шахсевен, что не соответствовало действительности, т. к. в Азербайджане находилась остальная часть шахсевен, имевших своего ильхана. Не исключено, что шахсевены Фарса стали называть себя кашкайцами (по названию хребта Кашка-даг) для того, чтобы отличаться от шахсевен Азербайджана. Возможны и другие причины.

Например, в связи с появлением сепаратистских тенденций у кашкайских ханов, последние стали передавать свою власть и титульные держания по наследству, без санкции шаха и в связи с этим перестали называть себя шахсевенами, т. е. любимцами шаха, т. к. перестали считаться с шахом.

Судя по всему, кашкайцы с самого начала вели себя в Фарсе не как беглые крестьяне, а как любимцы шаха (шахсевены), представители его могущественной армии.

Милосердие иранского деспота по отношению к кашкайцам и участие последних в войнах Аббаса I против турок и португальцев не увязывается с гипотезой Кейхана, тем более, что политика переселения племен и народов, проводив-

шаяся Шах-Аббасом I в целях обороны государства или развития экономики отдельных районов (с помощью армян Джульфы, грузин Ферейдина, курдов Буджнурда) существенно отличалась от его же политики истребления тех племен и народностей, которые стремились избавиться от гнета шахских властей. (Восстания Саакадзе, племени текелю, гиляков, мукринских курдов и т. д.).

Анализ нарративных источников показывает, что при Аббасе I крестьяне (райяты) и кочевники были прикреплены к месту поселения, т. е. к харджу и местным повинностям и без санкции шаха не имели права самовольно покидать места своего поселения или кочевок<sup>1</sup>.

Аракел Даврижеци сообщает, что в каждой местности шахские чиновники производили розыск для установления как коренных жителей, живших в обследуемом районе из поколения в поколение, так и жителей, переселившихся из других местностей. Коренное население не трогали, а на остальных составлялись списки для выселения. Если кому-нибудь удавалось бежать, то местные власти, под угрозой ответственности, обязаны были разыскать беглецов для наказания<sup>2</sup>. Например, по свидетельству Искандера Мунши, когда из Кахети выселяли в Мазандеран бежавших из Карабаха и Ширвана райятов и кочевников, племя Ахмедлу (из улусов Карабаха) пыталось уклониться от выселения из Кахети, за что было истреблено ставленником шаха Исфендияр беком<sup>3</sup>. Выселение, как мера репрессии по отношению к тем, кто покидал коренные места поселения, распространялось как на армян, так и на азербайджанцев<sup>4</sup>.

Отметим также, что разрастание племени шахсевен на Мугани, происходившее за счет притока большого числа беглых (гачаг) и угнетенных крестьян Азербайджана не

<sup>1</sup> И. П. Петрушевский. Очерки по истории феодальных отношений в Азербайджане и Армении в XVI—начале XIX вв. цит., стр. 254.

<sup>2</sup> Brosset, Collection d'historiens Arméniens, t. 1, SPb, 1874, p. 488—489, Livre I histoires. par varshabed Arakel de Tavriz.

<sup>3</sup> اسکندر بیگ ترکمان (منشی) تاریخ عالم آرای عباسی. Искандер Мунши, Тарих-е алем арай абаси, (лит., стр. 622).

<sup>4</sup> Там же.

имеет прямого отношения к гипотезе Кейхана о происхождении слова «гашга-и» от «гачаг-и». Во всяком случае, недостаток найденного фактического материала не позволяет более полно осветить этот вопрос так же, как недостаточно исследованная социально-экономическая история Ирана на рубеже XVI—XVII вв. не дает основания для проведения исторических параллелей в судьбах беглых крестьян Ирана и России.

Мы полагаем, что большинство шахсевен, которым Аббас I выделил участки для кочевого хозяйства за пределами Азербайджана, в основном утратили свое название.

Приобретенное в Фарсе шахсевенами новое название кашкаи (по названию горы Кашка-даг в Азербайджане) отличало их от тех шахсевен, которые остались в Шахсевени и, возможно, отражало смутную надежду переселенцев на возвращение в родной Азербайджан.

Не исключено также, что появившимся в начале XVII века в Фарсе шахсевенам новое название «кашкаи» поспешили дать местные, оппозиционно настроенные к шаху племена.

До появления шахсевен в Фарсе эта провинция была густо населена персами и арабами. На новом месте шахсевенам была предоставлена для кочевков обширная территория, что не могло не вызвать озлобления у местных аборигенов, у которых Аббас I отнял землю и передал ее своим «любимцам». В этом случае переименование шахсевен в кашкайцев должно было указывать на то, что кашкайцы являются пришельцами и поэтому не могут претендовать на земли в Фарсе.

Эта гипотеза соответствует учению Ф. Энгельса о племени. Анализируя структуру ирокезского рода Ф. Энгельс указывает: «...часто случалось, что соседние племена давали племени имя, отличное от того, которым называло себя само племя, подобно тому, как немцам их первое историческое общее название «германцы» дали кельты»<sup>1</sup>.

Естественно, что для выяснения и уточнения этих и многих других вопросов, связанных с этногенезом и этнографи-

<sup>1</sup> Ф. Энгельс. Происхождение семьи, частной собственности и государства. Москва, 1947., стр. 104.

ей племен юга Ирана необходимо было посетить районы расселения кашкайцев и других племен. Такая возможность предоставилась в 1944—1945 гг., когда группа советских востоковедов совершила поездки в Фарс.

Путешествуя по этой живописной провинции, мы ознакомились с густонаселенными центрами кашкайцев; растущим городом Фируз-Абад, где расположена резиденция кашкайского ильхана, депутата иранского меджлиса Насер-хана; северным форпостом кашкайцев на границе с Исфаганской провинцией г. Симерун, где в июле 1943 г. кашкайцы разгромили сводный полк девятой исфаганской дивизии, направленный в Фарс для разоружения племен; посетили Казерун—центр кашкайской торговли; столицу провинции Шираз, где беседовали со многими кашкайцами; оживленный поселок Абаде—славящийся искусными мастерами художественной резьбы по дереву; невзрачный Шульгестан на крайнем юге остана и знойный порт Бушир на Персидском заливе.

В Фарсе мы обратили внимание на то, что названия отдельных кашкайских племен и их разветвлений совпадают с названиями некоторых шахсевенских племен в Азербайджане. Другие названия кашкайских племен совпадают с географическими названиями областей, горных хребтов или населенных пунктов Азербайджана, где они, вероятно, находились в прошлом.

Так, например, в Фарсе и в Азербайджане как среди подразделений кашкайских племен, так и среди подразделений шахсевенских племен имеется одноименное племя Муганлу.

Название Муганлу означает «Муганский» и говорит о том, что это племя кочует или кочевало на Мугани, а Мугань одна и только в Азербайджане. По свидетельству иранского географа Мясуда Кейхана кашкайское племя Муганлу насчитывает 80 семейств (400—600 чел.) и кочует вдоль берега речки Рахими в провинции Фарс<sup>1</sup>, а шахсевенское племя Муганлу насчитывает сейчас свыше 1.400 семейств, объ-

<sup>1</sup> مسعود کیهان جغرافیائی مفصل ایران جلد ۲ سیاسی  
تهران ۱۳۱۱ ص ۷۰

«единяющих до 7 тысяч человек<sup>1</sup>. Интересные сведения о шахсевенском племени Муганлу приведены Таировым и Павленко в их работе—«Шахсевения».

«Племя Муганлу,—указывают эти авторы,—раньше всех других племен пришло из Арагестана<sup>2</sup> и заняло кишлаки на Мугани вдоль берега Аракса, отчего и получило свое название»<sup>3</sup>.

Сопоставляя эти сведения и имея в виду наличие большого сходства у этих одноименных племен в быту, нравах, обычаях и языке, можно считать, что кашкайское племя Муганлу в прошлом было частью большого шахсевенского племени Муганлу. К аналогичным выводам можно прийти в результате сравнения названия центра расселения кашкайцев в Фарсе—Семирун с населенным пунктом Мугани того же названия, расположенным в 20 км северо-западнее Ардебилья. Можно допустить, что шахсевены-кашкайцы перенесли название Семирун в Фарс.

То же самое следует сказать и о кашкайской деревне Маку в Фарсе и городе Маку в Азербайджане, жители которого, возможно, при Шах-Аббасе I вошли в организацию шахсевен, а в последующем разделили участь других шахсевен-кашкайцев. Другим подтверждением общности этногенеза этих племен является кочующее в Фарсе кашкайское племя «Карабах» и название горы Кух-е Карабах (2779 м) в 30 км юго-западнее Шираза, в центре расселения кашкайцев.

Кашкайцы говорили нам, что они сами назвали эту гору именем своей прородины.

В кашкайском племени Карабах до 100 семейств, объединяющих свыше 500 чел. Племя Карабах является частью большого, влиятельного кашкайского племени Амале<sup>4</sup>, пред-

<sup>1</sup> Во время эпидемии холеры в 1871—1872 гг. численность этого племени значительно сократилась. Об этом см. *И. Огранович*, Провинции Персии Ардебильская и Серабская. 1875., стр. 62.

<sup>2</sup> Вероятно, имеется в виду Арак (Султанабад), куда это племя перекочевало в годы турецкой оккупации Азербайджана.

<sup>3</sup> *М. Таиров и Павленко*, Шахсевения, г. Баку, 1922 г., стр. 9.

<sup>4</sup> Амале перс. *اماله* (амале) мн. *امالجات* (амаледжат) арабо-персидского происхождения, означает работник, рабочий, поденщик.

водителем которого является вождь всех кашкайцев ильхан Насер-хан.

Установленное нами большое сходство в названиях: «ил-е кашка-н» и горного массива Кашка-даг, а также в названиях отдельных кашкайских племен и населенных пунктов Азербайджана является не только не случайным или единичным совпадением, а наоборот, следствием широко проводимой Шах-Аббасом политики внутренней миграции племен и народов.

В этом отношении шахсевены и кашкайцы не составляют исключения. Например, армяне и грузины, после их насильственного переселения на юг Ирана, присваивали своим новым поселениям те географические названия районов или пунктов, откуда они пришли. Известно, что армянские переселенцы из Джульфы переименовали юго-западную окраину Исфагана в Новую Джульфу—по названию исходного пункта миграции.

Так же поступили переселенцы-грузины, которые многим грузинским селам Ферейданской долины дали топонимические наименования Грузии и до сих пор признают только эти наименования.

Правящие круги Ирана в соответствии с проводимой ими политикой угнетения племен и нацменьшинств, а также религиозной дискриминации и принудительной ассимиляции, заменяли старые названия населенных пунктов иранскими наименованиями, причем грузинские села Ферейданской долины были названы иранскими, оскорбительными для грузин названиями.

Например, бывшее грузинское село Земо-Марткопи (в Ферейдане) иранцы переименовали в Ахоре-бала, что по-персидски означает верхняя (или проклятая) конюшня<sup>1</sup>; село Телави иранцы переименовали в Донбал кемар, что означает «нарыв на пояснице»<sup>2</sup>; село Чугурети переименовали в «Чугуруб»—(морщина), другое село Боини (или Болниси)—в

<sup>1</sup> Перс. آخر — конюшня, стойло, хлев, и بالا — „верх, верхний“ или араб. بلا со значением „проклятие“.

<sup>2</sup> От перс. دنبال — чирей, нарыв и کمر — поясница.



Бини (нос) а село Ниноцминда переименовано на Кудобанг<sup>1</sup>; что означает «навоз и крик»<sup>2</sup>.

Перечень этого недостойного творчества иранского правительства проливает свет на способы разрешения национальной проблемы в современном Иране.

В отечественной и зарубежной востоковедной литературе встречается не мало гипотез о происхождении кашкайцев.

Наиболее распространенной на западе является версия о халджском происхождении кашкайцев. Среди приведенных Кейханом 89 названий кашкайских племен и их подразделений имеется небольшое племя Халдж (حلج) насчитывающее 70 семейств и расселенное в Фарсе, в районе Кевар<sup>3</sup>. По другим данным, это племя зимой кочует в болуке Даштестан, а летом в районе Дехгерд и Падена. Кроме того, другая часть этого племени осела в болуке Кункари, к северу от Абаде<sup>4</sup>.

Известия о халджах восходят к началу X века, когда одна ветвь этого племени под названием халджиев обитала в нынешнем Афганистане. Впоследствии они приняли афганский язык и слились с афганцами, составив самое многочисленное племя Гильзаев, а в Индии из среды хылджиев вышла вторая мусульманская династия (689) 720 г. хиджры 1290—1320 г. н. э.<sup>5</sup>.

На иранских географических картах район, простираю-

<sup>1</sup> От перс. کود — куча, навоз и بانک — крик.

<sup>2</sup> Сведения о грузинских селах Ферейдана взяты из сл. книг: —З. Чичинадзе, Грузины в Персии и прибывший в Грузию персидский грузин Отам Оникашвили, Тбилиси, 1895. (на груз. языке). Л. Агниашвили, Персия и тамошние грузины, Тбилиси, 1896 г., (на грузинском языке). —З. Чичинадзе, Грузины в Персии и прибывшие в Грузию персидские грузины Худцшвили и Оникашвили, Тбилиси, 1907 г., А. Челидзе, Ферейданские грузины, Тбилиси, 1935 г. (на груз. языке).

<sup>3</sup> متشعور کیهان، جغرافیای مفصل ایران، جلد ۲ سیاست، تهران ۱۳۱۱ ص ۸۳.

<sup>4</sup> А. А. Ромаскевич, Песни кашкайцев, цит., стр. 574.

<sup>5</sup> В. Бартольд, Историко-географический обзор Ирана, С—Пб, 1903 г. стр. 49, а также А. Houtum Schindler, Eastern Persian Irak, London, 1897, p. 49.

щийся между городами Кум и Савэ, называется Халджестан (حلجستان)<sup>1</sup>.

Это обстоятельство послужило основанием Хаутут Шиндлеру прийти к следующему заключению:

«Кашкайцы составляли один из родов большого племени Халдж, утвердившегося в персидском Ираке и обитающего в Савэ, затем кашкайцы отделились от него и откочевали на юг Персии»<sup>2</sup>. Эта гипотеза Шиндлера абсолютно ошибочна. Рассматривая вопросы, связанные с расширением территории Шахсевени, мы уже отмечали, что по свидетельству нарративных источников шахсевенам Азербайджана Шах-Аббасом I была предоставлена территория в районе городов Кум, Савэ, Арак (Султанабад). Как видно, Шиндлер и француз Деморньи не знали об этом так же, как и не знали, что часть шахсевен продолжает находиться в этих районах и по настоящее время.

Вместе с тем можно допустить, что в начале XVII в., когда шахсевены заняли районы Кум, Савэ, Арак, там уже находились и халджи, а впоследствии (после того, как Шах Аббас перенес столицу из Казвина в Исфаган), когда шахсевены-кашкайцы были переброшены на юг, к ним присоединилось и вместе с ними перекочевало в Фарс небольшое племя халджей. Во всяком случае наличие среди кашкайских племен одного небольшого племени халдж не может служить основанием, чтобы все остальные подразделения кашкайских племен назывались халджскими.

В работах А. Самойловича<sup>3</sup> и других авторов повторяется опубликованная в константинопольском журнале «Türk yürdü»<sup>4</sup> ошибочная концепция турецкого автора Расул-

<sup>1</sup> نقشه مفصل ایران ترسیم غلام علی بهار، تهران (1:1000000)  
Менее точно границы Халджестана (южная часть Савэ в направлении Султанабада) указаны французом Деморньи в работе С. Demorgny, Les réformes administratives en Perse, Les tribus du Fars, Revue du Monde Musulman, V. XXII, 1913, Paris, p. 92.

<sup>2</sup> A. Houtum Schindler, Eastern Persian Irak, London, 1897, p. 49—50.

<sup>3</sup> А. Самойлович. Печать русских мусульман. Мир Ислама, 1912, стр. 488.

<sup>4</sup> Расул-заде. Об иранских турках. Константинопольский журнал «Турк-Юрду» (Türk yürdü)—турецкий мир, № 4, дек., 1911.

заде о турецком происхождении кашкайцев или приводится необоснованное мнение лорда Керзона о турецком языке кашкайцев<sup>1</sup>.

Опубликованные А. Ромаскевичем Песни кашкайцев<sup>2</sup> положили конец этому мнению в 1922 г., а английские ориенталисты отказались от концепции Керзона только в 1959 г.<sup>3</sup>

Француз Берар<sup>4</sup> и венгр Вамбери<sup>5</sup> повторяют распространенную на Западе версию, якобы основанную на кашкайском предании о том, что Хулагиды будто переселил кашкайцев в Фарс из Кашгарии, расположенной в Центральной Азии, на границе с Китаем.

Эта версия основана только на случайном, не полном лингвистическом тождестве названий «гашгар» и «гашгаи» и совершенно далека от истины из-за глубоких различий, существующих в языке, культуре, быту кашкайцев и тюркоязычного населения Кашгарии.

А. А. Ромаскевич, записавший песни в Ширазе со слов одного кашкайца-садовника, «давно живущего в Ширазе и утратившего непосредственную связь с племенем»<sup>6</sup>, не имел практических возможностей ознакомиться с народными преданиями в гуще кашкайцев.

«Для этого,—признается Ромаскевич,—надо было кочевать вместе с кашкайцами от Шираза, где они появились в конце апреля, до границы Исфаганской области, что при детальном обсуждении встретило неодолимые трудности и отчего, как и от выполнения многих других планов, я вынужден был отказаться»<sup>7</sup>.

В 1945 г. в провинции Фарс мы столкнулись с трудностями, о которых писал Ромаскевич.

<sup>1</sup> *C. Curzon, Persia etc, London, 1892, v. II, p. 112—114.*

<sup>2</sup> *А. А. Ромаскевич. Песни кашкайцев. цит., стр. 577—609.*

<sup>3</sup> *Bernhard Celcer, Tibor Halasi—kun, Aert H. Kuipers, Karl H. Meneses, Peoples and Languages of the Caucasus, Columbia university, 1959, p. 52.*

<sup>4</sup> *В. Берар. Персия и персидская смута. 1912, стр. 100 (перевод с французского А. Павловича, изд. Бокгауз-Ефрон).*

<sup>5</sup> *H. Vambery, Das Türkenvolk etc, Leipzig, 1885, p. 575, 578—579.*

<sup>6</sup> *А. А. Ромаскевич. Песни кашкайцев. цит., стр. 609.*

<sup>7</sup> Там же. стр. 577.

На пути из Шираза в Бендер-Бушир<sup>1</sup> мы беседовали со многими кашкайцами, но нигде не нашли подтверждения версии о их кашгарском происхождении. Напротив, многие из них говорили, что являются азербайджанцами.

Один из весьма влиятельных кашкайских ханов (родственник Али-хана—дяди вождя кашкайцев Насер-хана, имя которого по понятным мотивам мы не приводим) заявил:

«Все кашкайцы, ханы и рядовые, искренно ненавидят англичан, хотя внешне, из-за боязни, этого не показывают. Но все же, когда мы выражаем какое-нибудь недовольство деятельностью англичан, то последние обвиняют нас в том, что мы азербайджанцы и потому симпатизируем русским большевикам».

Известно, что зарубежные ориенталисты, от лорда Керзона до Сайкса и Шиндлера, не признавали азербайджанского происхождения кашкайцев. Южно-иранская провинция Фарс рассматривалась ими не только как зона деятельности бывшей Англо-иранской нефтяной компании (АИНК), но и как территория, по которой проходили символические коммуникации в Индию, охрана которых не раз прикрывала агрессивную экспансию Англии на Среднем Востоке.

Ложные версии о происхождении кашкайцев тенденциозно распространялись в первую очередь английскими ориенталистами. При этом, до самого недавнего времени никто из них не допустил хотя бы одной гипотезы, что кашкайцы могут быть азербайджанцами.

Только в 1959 г. английские ученые Колумбийского университета Гейгер, Хеласи-кун, Куйперс и Менджес в справочнике под названием «Peoples and Languages of the Caucasus» (Народы и языки Кавказа), язык кашкайцев и хамсе<sup>2</sup> (Kashkaj-Hamse) отнесли, наконец, к азербайджанской

<sup>1</sup> После прокладки Транс-иранской железной дороги, соединившей Каспийское море с Персидским заливом в пунктах Бендер-шах и Бендер-Аббас, порт Бушир утратил свое былое экономическое значение и пришел в упадок.

<sup>2</sup> Авторы справочника не указывают, что арабо-азербайджанская группа племен Хамсе наполовину состоит из симитов (племена Араб и Басри), говорящих на арабском языке и насчитывающих вместе более 100 тыс. человек.

(Azeri-turks)<sup>1</sup> этнической группе<sup>2</sup>. Столь позднее признание нельзя считать случайным, так как Керзона, Сайкса, Шиндлера, Берара, Расул-заде и других авторов стали исправлять сами кашкайцы.

В 1946 г. в Ширазе была опубликована на персидском языке замечательная монография кашкайца Мухаммед Бахман Бахманбиги под названием *عرف و عادت در عشایر فارس* (Нравы и обычаи племен Фарса).

В предисловии к своей книге кашкаец Бахманбиги убедительно и справедливо указывает:

عده‌ای... معتقدند که این ایل از معونسناں با از ترکستان بایران آمده و از بازماندگان غار تگران زرد پوست و سپاهیان جنگیز و تیمورند. این نظریه کاملاً کودکانه و سطحی و بدون هیچگونه غور و مطالعه علمی انجام گرفته است و بدون شک به استثنای چند طایفه کوچک و مستهک که چین و آویختگی و رنگ پوست و چشم مورب آنان از سواحل بایکال و دامنه‌های لتانی داستان میگوید بقیه از نژاد دیگری میباشند و ترکی بودن زبان آنان همان دلیلی را دارد که عربی بودن زبان مصری، ها... طبق مطالعه در سیک زندگی و ذوق معاشرت و لطیفه کوتی و لهجه زبان و ادبیات و موسیقی نگارنده معتقد است که قشقائی‌ها یا بهتر بگوئیم قسمت مهمتر این ایل سال‌ها پیش در قفقاز و حوالی بادکوبه سکنی داشته‌اند و با اقلا با قسمتی از قفقازی‌ها و مردمانیکه در فاصله بین دریای خزر و اسود زندگی میکنند در یکجا مسکن داشته و از نژاد و اولادند.

بسیاری از آهنگهای قفقازی را نوازندگان صحراگرد قشقائی با تر دستی کامل می‌نوازند و زبان ترکی قشقائی با زبان آذربایجانی قفقاز تفاوت بسیار نناچیزی دارد در صورتیکه برآی ترک زبان‌های کاشغر، مغول و ترکستان و ترکیه ناماتوس و شاید غیر قابل فهم است. از اینها گذر شده گویا در شمال قفقاز گروهی هنوز نام قشقائی را با خود دارند.

<sup>1</sup> Так англичане называют азербайджанцев.

<sup>2</sup> Bernhard Ceicer. Tibor Halasi-kun, Aert H. Kuipers, Kar: H. Mences, Peoples and Languages of the Caucasus, Columbia university, Mouton co.'s-Cravenhace, 1959, p. 52.

Перевод с персидского: «Существует мнение, что кашкайцы перекочевали в Иран из Монголии или Туркестана и являются остатками желтокожих орд Чингис-хана и Тимура. Эти взгляды наивны и поверхностны, т. к. ничего общего не имеют с научным анализом. Исключение составляют лишь несколько мелких, распавшихся родов, представители которых, судя по цвету кожи, волос и другим признакам, как повествует история, прибыли с Алтая или берегов Байкала<sup>1</sup>. Остальное, подавляющее большинство племени кашкайцев совершенно другого происхождения. Тюркский язык этого большинства является таким же доказательством для выяснения их происхождения, как арабский язык для египтян...

Судя по образу жизни, красоте общений, нежному мягкому говору, выразительности языка, литературы и музыки, автор считает, что кашкайцы или точнее подавляющая часть этого племени (ияля) в прошлом обитала на Кавказе, в районе Баку или по крайней мере находилась вместе с родственным ей народом Кавказа где-то между Каспийским и Черным морями. Кашкайцы ловко и превосходно исполняют большинство народных кавказских песен и мотивов.

Тюркский язык кашкайцев сравнительно с азербайджанским языком Закавказья имеет весьма незначительные различия, в то время как тюркские языки Кашгара, Монголии, Туркестана и Турции трудно доступны или совершенно не понятны для кашкайцев.

Кроме того, на Северном Кавказе как-будто находятся этнографические группы, именующие себя кашкайцами<sup>2</sup>?

Таким образом, сами кашкайцы утверждают, что они азербайджанцы, что подтверждает правильность наших выводов о единстве этногенеза шахсевен и кашкайцев.

Книга кашкайца Мухаммед Бахман Бахманбиги вышла в свет в 1946 г. Но только спустя 12 лет нам удалось установить, что на территории Азербайджанской ССР, в 30—35 км от Нухи (на границе с Дагестанской АР) в селе Гая-башы

<sup>1</sup> Возможно, что эти выделяющиеся среди основной массы кашкайцев „представители распавшихся родов“ в прошлом составляли ветвь упоминаемого В. Ф. Минорским (Minorsky, Мукап, EI, vol III), монгольского племени Урьянгит, которая поселилась на Мугани, впоследствии ассимилировалась там с шахсевенами. Не исключено также, что это были осколки племени Зулькадар, (некоторые роды, которого были туркменского происхождения), взятые в плен в 1540 г. Гази-ханом Текелю при осаде г. Баку и переброшенные затем на Мугань.

<sup>2</sup> محمد بهمن بهمن بيگي، عرف و عادت در عشایر فارس، ۱۳۲۴، ص ۱-۲.

проживает более тысячи «Кашкынлар»<sup>1</sup>, которые не считают себя коренными, местными аборигенами и вероятно в прошлом пришли сюда из района Кашка-дага. Характерно, что все они, подобно кашкайцам Фарса, мусульмане шиитского толка.

Сравнительный анализ языковых диалектов и наиболее застойных пережитков быта, нравов и обычаев у азербайджанских кашкаев (как советских, так и иранских), в свете неизбежных изменений, происшедших за истекшие 350 лет, представляет научный интерес и ожидает дальнейшего исследования.

---

<sup>1</sup> В слове «кашкынлар» окончание «лар» является суффиксом множественного числа в азербайджанском языке.

Բ. Պ. ԲԱԼԱՅԱՆ

ՇԱՀՍԵՎԱՆՆԵՐԻ ԵՎ ԿԱՇԿԱՅՑԻՆԵՐԻ ՄԻԱՍՆԱԿԱՆ ԷՏԵՈԳԵՆԵԶԻ  
ՀԱՐՑԻ ՇՈՒՐՋԸ

Ա մ փ ո փ ու մ

Տարբեր լեզուներով աղբյուրների, պատմական ազգագրական և լեզվաբանական նյութերի վերլուծության, ինչպես նաև Մուզանի շահսեանների և Ֆարսի կաշկայցիների շրջաններում հեղինակի անձնական ուսումնասիրությունների հիման վրա, փորձ է արվում ապացուցել մոտ 400 հազար կաշկայցիների էթնիկական պատկանելիությունը՝ կապված շահսեան ցեղի կազմավորման հետ Սեֆեդիների պետության մեջ:

Հեղինակը որոշակիորեն ցույց է տալիս կաշկայի ցեղի ադրբեջանական ծագումը և որոշ պարզություն է մտցնում այս հարցի շուրջը տարվող գիտական վեճում:

Հոդվածին կցված է հեղինակի կողմից կազմված Իրանի ազգագրական քարտեզը:



## Հ ա ղ ո Ր Դ Ո Ւ Մ

Ե. Ղ. ՍԱՐԳԻՍՈՎ  
Ա. Խ. ՍԱՅՐԱՍՏՅԱՆ

### ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ՀԱԿԱԳԻՏԱԿԱՆ ԼՈՒՍԱՔԱՆՄԱՆ ՄԻ ՔԱՆԻ ՓԱՍՏԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

Սուլթանական Թուրքիայում պատմագրությունը, ինչպես գիտություն ալլ բնագավառները, զուրկ էին զարգացման անհրաժեշտ պայմաններից: XX դ. առաջին քառորդում Թուրք պատմաբանները որոշ փորձեր արին գիտության այդ բնագավառը զարգացնելու համար: Կազմակերպվեց «Օսմանյան պատմության էնչյումենը» (Tarih-i Osmani Encümeni), որի օրգան՝ «Օսմանյան պատմության էնչյումենի ժուռնալ»-ի (Tarih-i Osmani Encümeni) Mecmuası) շուրջը հավաքվեցին ժամանակի հայտնի Թուրք պատմաբանները: Կարելի է ասել, որ այդ ժամանակ հիմք դրվեց պատմության գիտահետազոտական մեթոդին:

Սակայն ժամանակակից Թուրք պատմագրությունը նոր թափ ստացավ 1930-ական թվականներից հետո, երբ Քեմալ Աթաթյուրքի ղեկավարությամբ հիմնվեց Թուրքական Պատմության ուսումնասիրության Ընկերությունը (Türk Tarih Tetkik Cemiyeti), որը հետագայում կոչվեց Թուրքական Պատմության Ընկերություն (Türk Tarih Kurumu):

Թուրքական Պատմության Ընկերությունը գիտահետազոտական կազմակերպություն է և վայելում է կառավարության լայն աջակցությունը: Թուրքական Պատմության Ընկերությունը իր շուրջն է հավաքել պատմության բնագավառի գրեթե բոլոր Թուրք գիտնականներին: Ընկերությունը իր հինգ կոնգրեսներում լսել է քննարկել է Թուրքական պատմության, արխեոլոգիայի և գրականության վերաբերյալ բազմաթիվ գիտական զեկուցումներ և հաղորդումներ՝ Թուրք և օտար մասնադեմերի կողմից:

Թուրքական Պատմության Ընկերության առաջին կոլեկտիվ աշխատությունը շորս հատորից կազմված «Պատմությունն» է (Tarih)<sup>1</sup>, որի մեջ տրված են համառոտակի թուրքական և ընդհանուր պատմության հիմնական գծերը: Ընկերությունը ձեռնարկել է կազմելու նաև «Թուրքական պատմության հիմնական գծերը» («Türk Tarihi ana hatları») ընդարձակ աշխատությունը, որի համար աշխատում են մեծ թվով թուրք պատմաբաններ: Արդեն լույս են տեսել բազմաթիվ գիտական աշխատություններ, թուրք պատմաբաններ՝ Ուզունչարչըլի, Մեմսետտին-Գյունայթայի, Հիքմեթ-Բայուրի, Աֆեթ Ինանի, Քեոփրյուլու-Չադեի և այլ հեղինակների մենագրությունները, որոնք պետք է հիմք ծառայեն հիշյալ աշխատության համար:

Թուրքական Պատմության Ընկերության անդամների, Ստամբուլի և Անկարայի համալսարանների հումանիտար գիտությունների ամբիոնների պրոֆեսորների և այլ գիտական աշխատողների գիտահետազոտական աշխատությունների հիշատակության արժանի նոր և բնորոշ կողմը, Թուրքիայի հարուստ արխիվային նյութերի և դոկումենտների լաճ մասշտաբով ուսումնասիրության և օգտագործման փաստն է, մի բան, որն անցյալում շատ սահմանափակ է եղել:

Թուրք պատմագիրներն ու տարեգիրները անցյալումն էլ որոշ չափով օգտագործել են պետական-պաշտոնական (արքունական) դոկումենտները: Սակայն հատկապես արխիվային նյութերի ու դոկումենտների հավաքումը, դասավորումն և օգտագործումը, կազմակերպված ձևով սկսվել է թուրքական ռեսպուբլիկայի ստեղծումից հետո, երբ Աթաթյուրքի անմիջական ղեկավարությամբ կազմակերպվեց թուրքական Պետական Արխիվը:

Արխիվային նյութերի և գոկումենտների բազմակողմանի ուսումնասիրության հիման վրա, ինչպես իրավամբ նշում են ժամանակակից թուրք պատմաբաններն ու տնտեսագետները, հնարավոր և անհրաժեշտ է գրել Թուրքիայի պատմությունը նոր և գիտական հիմունքներով, ուսումնասիրել և լուսաբանել Օսմանյան կայսրության և նրա կազմի մեջ մտնող երկրամասերի սոցիալ-տնտեսական կյանքը՝ իր բոլոր կողմերով:

Սակայն Թուրքիայում այս խնդիրը իրապես կենսագործվում է ոչ գիտական հիմունքներով:

Թուրքական Պատմության Ընկերությունը հենց սկզբից իր գործունեության հիմք և ղեկավարող սկզբունք ընդունեց «Թրքությունը».

<sup>1</sup> «Tarih»-ի I հատ. պարունակում է նախապատմական և էին ժամանակների, II հատ. միջին դարերի, III հատ. նոր ժամանակների, IV հատորը. Թուրքական Ռեսպուբլիկայի պատմությունը:

կամ «Թուրքիզմը» («Türkçülük»), այսինքն պանթուրքիզմի, թուրքական նացիոնալիզմի և շովինիզմի գաղափարների բազմակողմանի զարգացումը և արմատավորումը պետական-հասարակական, դրական-գիտական օրգաններում և թուրք ժողովրդի ազգային դաստիարակության գործում:

Մրա հետևանքով Թուրքիայում հնարավորություն ստացան գրելու և հրատարակելու միայն բուրժուական մոլի նացիոնալիզմով ներծծված գիտնականները և անասելի ծանր դրության մեջ դրվեցին պրոգրեսիվ, դեմոկրատական, օբյեկտիվ մտեցում ունեցող մտավորականները, որոնց ելույթը համարյա թե բացառված է ժամանակակից Թուրքիայում:

Միանգամայն պարզ է, որ այսպիսի պայմաններում չափազանց դժվարացել է ընդհանրապես դեմոկրատական տարրերի գործունեությունը և աշխատավոր մասսաների դաստիարակության կարևոր բնագավառը գտնվում է բուրժուական նացիոնալիստների ձեռքում: Այս ասպարեզում բավական աննախանձելի դեր են կատարում նաև թուրք պատմաբանները:

Թուրքական Պատմության Ընկերությունը իր երեք տասնամյա գործունեության ընթացքում կազմել և հրատարակել է բազմաթիվ աշխատություններ, որոնց թվում վերևում հիշված «Պատմություն» («Tarih») կոլեկտիվ աշխատությունը շորս հատորով, որը հանդիսանում է թուրք պատմության ուղեցույցը և որի մեջ տրվում է այդ պատմագրության հիմնական կոնցեպցիան՝ «Թրքությունը»:

«Թարիհ»-ի հեղինակներ՝ Ընկերության ներկայացուցիչները և «Թրքություն» իդեոլոգները փորձում են «ապացուցել», որ թուրքերը նաև իսլամում են աշխարհի ամենաբնագույն ժողովուրդը, աշխարհի ամենաբնագույն կուլտուրայի հիմնադիրները և օտարածողները:

«Թարիհ»-ի IV հատորի սկզբում կարգում ենք՝ «Մարդկության պատմության մեջ երբեք գոյություն չի ունեցել թուրքերի նման բազմաթիվ և մեծ պետություններ ստեղծող մի ցեղ: Թուրքերն են հիմնել Ասիայում և Եվրոպայում իշխանությունների, թագավորությունների և կայսրությունների մեծ մասը»:

«Թարիհ»-ի հեղինակները ճգնում են ապացուցել այն միտքը, որ իբր թե մարդկային ճաստակութունը ու կուլտուրայի պատմությունը սկսվում է թուրքերով: Այդ միտքը կարմիր թելի նման անցնում է «Թարիհ»-ի բոլոր շորս հատորներում:

Թուրքական Պատմության Ընկերության և Թուրքիայի Լու-

<sup>1</sup> «Tarih», c. 4, s. 1.

սավորութեան մինիստրութեան կողմից 1932 թ. կազմակերպված թուրքական պատմութեան առաջին կոնգրեսում Լուսավորութեան մինիստր էսադ բելը իր բացման ճառում, նշելով «Թարիհ»-ի իբրև թուրքական և ընդհանուր պատմութեան նոր դասագրքի մեծ ու բացառիկ դաստիարակչական նշանակութիւնը, ասաց հետևյալը. «Այլ վայրերում, երբ մարդիկ ապրում էին դեռևս անտառներում և քարայրներում, Միջին Ասիայում թուրքերը պարապում էին ատաղձի և մետաղների մշակութամբ, նրանք ընտելացրել էին կենդանիներին և հողամշակութամբ էին պարապում... Միջին Ասիայից տեղափոխվելուց հետո, նրանք տարածեցին քաղաքակրթութիւնը և այդպիսով հիմք դրին Ասիայում չինական և հնդկական քաղաքակրթութիւններին, իրենց նվիրական հայրենիք դարձած Անատոլիայում՝ էթիոպիայի, Միջագետքում՝ Սումերների և էլամների, և վերջապես եգիպտական, միջերկրածովային և հռոմեական քաղաքակրթութիւններին և այդ կերպով այսօր բարձր քաղաքակրթութեան հասած Եվրոպային ազատեցին քարայրային կյանքից... Բոլոր դարաշրջաններում հրաշքներ ստեղծող թուրք ազգը, այս նոր դարաշրջանում էլ, ստեղծելով իր ռեսպուբլիկական կառավարութիւնը, վարչական, քաղաքական և հասարակական քաղաքակրթութեան ասպարեզներում աշխարհի ամենամեծ ռեալիզացիան է իրականացրել»<sup>1</sup>:

Լուսավորութեան մինիստրի ճառում արտահայտված մտքերը հիմնավորելու համար Թուրքիայի պատմութեան առաջին և հետագա չորս կոնգրեսներում կարդացվել և լսվել լին բազմաթիվ զեկուցումներ թուրք գիտնականների և պատմաբանների կողմից: Թուրքական Պատմութեան Ընկերութեան ղեկավարներից՝ մոլիպանթուրքիստ Աֆեթ-խանումը իր ճառում այդ մասին ասաց. «Այսօրվա թուրքի զավակները գիտեն և ուրիշներին պիտի հասկացնեն, որ թուրքերը սերում են ոչ թե 400 վրանով աշիրեթից, այլ 10 հազար տարի առաջ գոյութիւն ունեցող արիական բարձր ցեղից և պատկանում են մեծ ընդունակութիւնների տեր մի ազգութեան»<sup>2</sup>:

Պրոֆ. Սատրի Մակսուտի Արսալը իր «Մարդկային պատմութեան մեջ թուրքական ցեղի դերը» թեմայով զեկուցման մեջ ասաց. «Մարդկային պատմութեան մեջ ոչ մի ցեղ թուրքերի նման պետութիւններ ստեղծելու ընդունակութիւն ցույց չի տվել»: Հիշելով, որ

<sup>1</sup> Birinci Türk Tarih Kongresi, Maarif vekaleti ve T. T. Tetkik Cemiyeti tarafından tertib edilmiştir. Konferanslar, Müzakere zabıtları (Հնդգծումները մերն են):

<sup>2</sup> Afet Hanım (Afet Inan), Birinci Türk Tarih Kongresi, s. 31.

դադուձարար պետութիւնները ոչնչացրել են իրենց հպատակ ժողովուրդներից շատերին, նա ասում է՝ «Իրենց հպատակ ժողովուրդների նկատմամբ թուրքերի վարած քաղաքականութիւնը ոչ մի ժամանակ մահացու չի եղել... Թուրքական քաղաքակրթութիւնը ապրեցնող քաղաքակրթութիւն է եղել: Թուրքերը ոչ մի ժամանակ որևէ աղբի նկատմամբ բռնութիւն չեն գործել... եթե այդ ազգը հպատակվել է օրենքին: Ոչ մի ժամանակ թուրք տիրակալները հպատակ ազգերին չեն պարտագրել իրենց կրօնը... Պատմական հրշմարտութիւնները նանաշող աշխարհի բոլոր մարդիկ պարտավոր են գլուխ խոնարհել թուրքի հոյակապ և փառավոր պատմական դերի առաջ»<sup>1</sup>:

Այստեղ պատմական իրողութիւնները և փաստերը խեղաթյուրված և նենգափոխված են: Դարեր շարունակ տևող և ամբողջ աշխարհին քաջ հայտնի դատան թուրքական քաղաքականութիւնը, մասնավորապես իրենց հպատակ փոքր ազգութիւնների նկատմամբ, ցույց է տրված և գնահատված իբրև թուրքերի վեհանձն, «ապրեցնող», մարդասիրական քաղաքականութիւն:

Մի հոգովածի սահմանում հնարավոր չէ ավելի մանրամասն խոսել ժամանակակից թուրք պատմաբանների և գիտնականների նույն ոգով և նույն ձգտումներով շարադրված «գիտական» զեկուցումների և աշխատութիւնների մասին: Կարծում ենք վերևում հիշվածներն էլ բավական են մեր ընթերցողներին ցույց տալու, որ ժամանակակից թուրք պատմագրութիւնը ֆալսիֆիկացնում է ոչ միայն Թուրքիայի, այլ նաև համաշխարհային պատմութիւնը:

Համաշխարհային պատմութիւն մեջ բոլոր կուլտուրական ժողովուրդների պատմութիւնը բավականաչափ ուսումնասիրված է և ցույց է տրված յուրաքանչյուր ժողովրդի տեղն ու դերը մարդկային քաղաքակրթութիւն մեջ: Ուստի ակնհայտ և պարզ է, թե ինչաստիճանի շինծու են թուրք գիտնականների կոնցեպցիաները: Նույնպես ակնհայտ և պարզ է, որ թուրքական պատմագրութիւն ապարդյուն փորձերը՝ համաշխարհային առաջնութիւն և մտացածին կուլտուրական գերազանցութիւն ձեռք բերելու համար, գիտականորեն հիմնավորված չեն:



Պաշտօնաթիւթ թուրք պատմաբաններն ու գիտնականները իրենց ելուցներում և աշխատութիւններում խոսում են նաև հայ,

<sup>1</sup> Prof. Sadri Maksudi Arsal, İkinci Türk Tarih kongresi, s. s. 1062, 1074, 1092 (Ընդգծումները մերն են):

վրացի և այլ ժողովուրդների մասին, նենգափոխելով նրանց պատմական անցյալը:

Գիտնականի և պետական գործիչի հռչակ վայելող և բեղմնավոր գրչի տեր պրոֆ. Քեոփրյուլուն-Ջաֆե Ֆուադը «Թուրք գրականության ընդհանուր ակնարկ» թեմայով զեկուցման մեջ, խոսելով թուրքերին դրացի ազգերի՝ հայերի, վրացիների, բուլղարների, հունգարացիների, ուկրաինացիների, սերբերի և այլ ազգերի գրականության և երաժշտության վրա թուրքական գրականության, մասնավորապես ժողովրդական բանահյուսության և երաժշտության ունեցած ուժեղ ազդեցության մասին, նշում է. «Նախապատմական և առաջին դարերի պատմությամբ զբաղվող ֆրանսիացի գիտնական Jacques de Morgan-ը, առաջին համաշխարհային պատերազմի վերջում, հայերին պաշտպանելու նպատակով գրել էր «Հայ ժողովրդի պատմությունը» (Histoire du peuple arménien), որի մեջ հայ բանաստեղծների երկերին և հատկապես հայ էպոսին Հոմերոսի հետ համեմատելու աստիճան արժեք էր ընծայել: De Morgan-ի վերոհիշյալ սխալ կարծիքը համաշխարհային պատերազմի ժամանակ գրեթե բոլոր գիտնականների մոտ աչքի զարնող մոլեռանդ հայրենասիրության, մտայնության արտահայտություններ և ուրիշ ուղիղ<sup>1</sup>: Պրոֆ. Քեոփրյուլուն, ի պատասխան Մորգանի, ասում է, որ իր երկարատև ուսումնասիրություններից հետո նա գտնում է, որ «Հայ բանաստեղծների երկերը թուրքական սազի բանաստեղծների (Saz Saifleri) պարզ ընդօրինակումն են» (taklid)<sup>2</sup>: Թուրք գիտնականի այս ելույթը անհիմն է և վրդովեցուցիչ: Մեզ թվում է, որ Քեոփրյուլուն այս հարցում հայ գրականությունը նսեմացնելու և պանթուրքիստների ազգային անապարծությանը ծառայելու նպատակն է հետապնդում:

«Թուրքիզմին» հարող պատմաբանները նույնպիսի նենգամիտ և թշնամական ձգտումներով խոսում են նաև վրացական ժողովրդի պատմության և կուլտուրայի մասին, ֆալսիֆիկացնելով դարավոր պատմություն, պետականություն ու բարձր կուլտուրա ունեցող այդ ժողովրդի անցյալը, պատմական հանրահայտ փաստերն ու իրողությունները:

«Թուրքիզմի» իդեոլոգներից՝ պատմաբան Ի. Հ. Դանիշմենդը XVI դ. սկսած թուրք-իբանական պատերազմական գործողությունների կապակցությամբ, խոսելով վրաստանի և վրաց ժողո-

<sup>1</sup> Prof, Köprülüzade Fuad, «Türk edebiyatına ümumi bir baki», Birinci T. T. Kongresi, sah. 320.

<sup>2</sup> Նույն աեղում:

վըրդի մասին, գրում է. «Սոսկ պայմանական անունով Վրաստան կոչված երկիրը (saha — տարածություն), իր աշխարհագրական դիրքով, տարածվում է Շիրվանի և Դազստանի արևմուտքից մինչև Սև ծովի եզերքը... Քրիստոսի ծննդյան թվականի սկզբից մինչև Հիշրեթի XVI դ. օղուզների, խազարների, սելջուկների, ավելի ուշ՝ Ակ-Կոյունլու թուրքերի, հոմեհացիների, բյուզանդացիների, արաբների, պարսիկների և մոնղոլների արշավանքներին ենթարկված Վրաստանը, ամբողջ պատմության ընթացքում, մեծ ազգերի և պետությունների ազդեցության և իշխանության ենթակա է եղել. վրացի ազգը ոչ մի ժամանակ անկախ քաղաքակրթություն չի կարողացել ստեղծել: Սոսկ պատմական տեսակետից «Վրաստան» կոչված երկիրը (տարածությունը) Իրանի, Բյուզանդիայի, արաբական և թուրքական պետությունների քաղաքակրթության, կրոնական և կուլտուրական ազդեցության տակ է մնացել, մշտական և տևական ազգային միություն չի կարողացել ստեղծել, հատկապես Օսմանյան պատմության հետ կապված ժամանակաշրջանում՝ XIII—XV դդ. բաժանված է եղել մի շարք թագավորությունների և իշխանությունների... Թուրքական բանակը Վրաստան էր գնում ոչ որպես նրա իրավունքները ոտնահարող ուժ<sup>1</sup>: Դանիշմենդի ասելով «1578 թ. թուրք-իրանական պատերազմի ժամանակ, թուրքական բանակը Վրաստանը գրավելուց անմիջապես հետո, երկրում վարչություն կազմակերպեց, ստեղծեց լրիվ կարգ ու կանոն և բացարձակ անդորրություն, սրի հետևանքով լեռներում ապաստանած բնակիչները վերադարձան իրենց օջախները<sup>2</sup>»:

Այս բոլորից հետո Դանիշմենդը ավելացնում է, որ թուրքական բանակը Վրաստանը փրկեց անարխիայից և շինարարական աշխատանքներ սկսեց ոչ միայն մայրաքաղաքում, այլ ամբողջ երկրում (բերդեր, ճանապարհներ, կամուրջներ և այլն):

Թուրքական Մեջլիսի նախկին նախագահ գեներալ Ալի-Ֆուադ Զեբեսոյն, իր հուշերում խոսելով Անդրկովկասում թուրքական նվաճումների մասին, Դանիշմենդի նման նենգափոխելով և ֆալսիֆիկացնելով պատմական դեպքերը, պնդում է, որ թուրքական ենիչերիների ավազակային բանդաները իբր թե Վրաստանում, հատկապես վրաց ժողովրդի համար կյանքի իրեալական պայմաններ ստեղծեցին: Խոսելով 1578 թ. թուրք-իրանական պատերազմում օսմանցիների Չըլդրի հաղթանակի մասին, նա ասում է,

<sup>1</sup> I. H. Danismend, «Izahli osmanli tarihi kronolojisi», Istanbul, 1950, c. III sah. 13—17 (Ընդգծումը մերն է):

<sup>2</sup> Նույն տեղում:

որ իբր «Թուրքական իշխանության շրջանը վրացի ժողովրդի կյանքում ամենաերջանիկ շրջանը եղավ»<sup>1</sup>։

Ահա այսպես է ներկայացվում Օսմանյան կայսրության նվաճողական քաղաքականությունը Անդրկովկասում Թուրք պատմաբանների կողմից։

Ինչքան էլ Թուրք ֆալսիֆիկատորները փորձեն իդեալականացնել Թուրքական ենիչերիների բարբարոսական արարքները, նրանք չեն կարող հերքել այն ճշմարտությունը, որ Թուրքական արշավանքների հետևանքով հողին էին հավասարվում հազարավոր գյուղեր և քաղաքներ, կողոպտվում և թալանվում էին նյութական և կուլտուրական անթիվ հարստություններ, գերության էին քշվում տարվում հարյուր հազարավոր խաղաղ բնակիչներ։ Թուրքական լծի տակ ընկած վրացի, հայ, ինչպես նաև այլ կովկասյան ժողովուրդների համար այդ պատմական կատաստրոֆը երկար ժամանակ արգելակեց նրանց տնտեսական ու կուլտուրական զարգացումը<sup>2</sup>։

Վերջին տարիներս «Թարիհ»-ի և պանթուրքիստ պատմաբանների գաղափարներով ոգեշնչված մի քանի հեղինակներ հատկապես զբաղվել են հայ ժողովրդի պատմությամբ։

Հայ ժողովրդի նկատմամբ այդ հետաքրքրությունը բացատրվում է ոչ թե նրանով, որ այդ հեղինակները ուզեցել են ուսումնասիրել Թուրքական դաժան լծի տակ դարեր շարունակ տառապած Արևմտյան Հայաստանի, հայ ժողովրդի կարևոր հատվածի պատմությունը, այլ նրանով, որ նրանք իբր ցանկանում են «գիտականորեն ու պատմականորեն հիմնավորել» Թուրք կառավարող շրջանների դարեր շարունակ տարվող քաղաքականությունը հայ ժողովրդի նկատմամբ։

Մենք անհրաժեշտ ենք համարում մեր ընթերցողներին համառոտակի ծանոթացնել վերջին տասնամյակում Թուրքիայում լույս տեսած հատկապես երկու աշխատության հետ, որոնք ամբողջովին նվիրված են Հայաստանին և հայ ժողովրդին։ Այդ գրքերից հատկանշական է էսադ Ուրասի «Հայերը պատմության մեջ և հայկական հարցը»<sup>3</sup> անունով ստվարածավալ աշխատությունը։ Երկրորդը՝ Յ. Չարբի «Հայերը Թուրքիայի պետական ժառանգության մեջ»<sup>4</sup> աշխատությունն է։

<sup>1</sup> *All Fand Cebesoy*, «Siyasi hatıralar», «Vatan» gazetesi, 13 nisan 1954.

<sup>2</sup> *SE» Всемирная история*, т. IV, М. 1958. стр. 544.

<sup>3</sup> *Esat Uras*, «Tarihte Ermeniler ve Ermeni meselesi», Ankara, 1950, 785 sahife.

<sup>4</sup> *J. Çark*, «Türk devleti hizmetinde Ermeniler» (1453—1953), İstanbul, 1953.



Մանոթանալով այս յուրահատուկ «գիտական» աշխատությունների բովանդակությանը և նրանց հեղինակների հետապնդած նպատակներին, դժվար չէ եզրակացնել, որ էսադ Ուրասն ու Չարբը այդ «ուսումնասիրությունները» գրել են ոչ թե իրենց անհատական նախաձեռնությամբ և միջոցներով, այլ այդ աշխատանքը նրանք կատարել են թուրքական ղեկավար շրջանների հատուկ հանձնարարությամբ, նրանց նյութական և բարոյական օժանդակությամբ:

էսադ Ուրասը, մանրամասնորեն «ուսումնասիրելով» հայ ժողովրդի պատմությունը հնագույն ժամանակներից մինչև մեր օրերը, փորձում է հանրագումարի բերել տարբեր ժամանակներում և տարբեր առիթներով թուրք պետական ղեկավարների, գիտական հիմնարկների և պատմաբանների հայատյաց, թշնամական մտքերն ու տեսակետները, նենգափոխել և ֆալսիֆիկացնել հայ ժողովրդի պատմությունը և նրա կուլտուրան ամբողջությամբ վերցված:

էսադ Ուրասը ճգնում է «ապացուցել» որոշակի մտքեր ու տեսակետներ, որոնք կարելի է ամփոփել և ձևակերպել հետևյալ կերպ՝ հայ ժողովուրդը ոչ մի ժամանակ և ոչ մի տեղ չի ունեցել իր սեփական երկիր-հայրենիքը, «Հայաստան կոչված երկիրը»<sup>1</sup> չի ունեցել իր որոշակի և տեղական սահմանները, հայերը չեն ունեցել պետականություն, և ոչ մի ժամանակ անկախ չեն եղել: Հայերի ծագման ու զարգացման մասին եղած տեղեկությունները սոսկ անասպելներ են. հայերի կուլտուրան (գրականությունը, պատմագրությունը, լեզու. արվեստը և այլն) գուրկ են ինքնուրույնությունից և գիտական արժեքից, այդ կուլտուրան դրացի ժողովուրդների, և մասնավորապես թուրք ժողովրդի, կուլտուրաների ընդօրինակումն ու կրկնությունն է...

Կարելի էր դեռևս շարունակել էսադ Ուրասի ամբողջ աշխատության մեջ կարմիր թելի պես անց կացված այս յուրահատուկ տեսակետները, կամ ինչպես ինքն է ասում «անկողմնակալ» դիրքավորումը՝ Հայաստանի և հայ ժողովրդի մասին: Սակայն կարծում ենք, վերևում հիշվածներն էլ որոշակի գաղափար կտան մեր ընթերցողներին, որ այստեղ գիտականության նշույլ անգամ չկա և այս բոլորը արվում են հետին նպատակների համար:

էսադ Ուրասը և նրան ոգեշնչող «թրքության» շատագույները փորձում են ապացուցել, որ «պատմության օրրանը հանդիսացող Անատոլիան» անհիշատակ ժամանակներից եղել է և մնում է թրք-

<sup>1</sup> էսադ Ուրասն և այլ թուրք շովինիստներ Հայաստան աերմինը փոխաբերել են «Հայաստան կոչված երկիր» աերմինով («Ermenistan dedikleri vilke»).

բության մայր հայրենիքը (ana yurt)։ Նրանք նման անհիմն փաստարկումով փորձում են ժխտել Արևելյան Անատոլիայում հայ ժողովրդի հայրենիքի՝ պատմական Հայաստանի գոյութիւնը։ էսադ Ուրասը, «Թարիհ»-ի հեղինակները, Թուրքական Պատմութեան Ընկերութիւնը և առհասարակ Թուրք պատմաբաններն ու աշխարհագրագետները կարծում են, որ իրենց տպագրած գրքերում ու քարտեզներում Հայաստան, Հայկական լեռնաշխարհ, Արարատ և նման ամբողջ աշխարհի կողմից ընդունված և գործածվող տերմինները և անունները հանելով, այդ տերմիններին և անուններին համապատասխանող պատմական իրողութիւններն էլ պատմութիւնից կջնջվեն և, ինչպես կարծում է էսադ Ուրասը, «Հայաստանը կմնա աշխարհագրութիւնից փոխանցված պարզ մի հիշողութիւն»<sup>1</sup>։

էսադ Ուրասը մանրամասնորեն զբաղվում է Թուրքիայում և հատկապես Արևմտյան Հայաստանի հայաբնակ վիլայեթներում հայ ազգաբնակչութեան թվական տվյալների հարցով, հիշելով բազմաթիւ վիճակագրական թվեր Թուրքական պաշտոնական, հայ և օտար աղբյուրներից։ Այդ հարցումն էլ էսադ Ուրասը իր հետապնդած նպատակում «հետևողական» է։ Նա մերժելով բազմաթիւ հայ և օտար վստահելի աղբյուրների հայերի թվի մասին տվյալները, առաջ է քաշում և կանգ առնում Թուրքական պաշտոնական վիճակագրութեան թվերի վրա, որոնցում Թուրքական կառավարութիւնը հայտնի քաղաքական նկատառումներով միշտ աշխատել է հայերի թիւը շատ պակաս ցույց տալ ամբողջ Օսմանյան Կայսրութեան մեջ և հատկապես հայկական վիլայեթներում։ էսադ Ուրասը, օգտվելով 1911—1912 թթ. Թուրքական պաշտոնական վիճակագրութեան տվյալներից, Թուրքիայում հայերի թիւը ընդունում է 1.161.000 մարդ և հզրակացնում. «Հայերը ոչ մի տեղում, նույնիսկ Բիթլիսի, Վանի, էրզրումի վիլայեթներում մեծամասնութիւն չեն կազմել. Սիվասում, ուր հայերը ամենամեծ թիւն ունեին, դարձյալ մուսուլմանների թիւը 840.000 մարդ էր, իսկ հայերի՝ 170.000 մարդ, այսինքն 15 %: Մի վիլայեթ, մի սանջակ, նույնիսկ մի նահիյե չկա, ուր հայերը մեծամասնութիւն կազմեին»<sup>2</sup>։

Ինչպես այլ հարցերում, հայերի թվի հարցում էլ Թուրք ֆալսիֆիկատորները փորձում են անտեսել հայ և օտար աղբյուրների արժանահավատ տվյալները։ Այսպես, ֆրանսիացի հայտնի հեղինակ Ելիզե-Ռեկլյուի տվյալներով հայերի թիւը Արևմտյան Հայաստանում

<sup>1</sup> Esat Uras, sah. II. (Ընդգծումները մերն են)։

<sup>2</sup> Esat Uras, s. 145—147.

տանում՝ 2.520.000 մարդ էր՝ Ռուս ուսումնասիրողներից Վ. Ն. Ֆիլիպովի տվյալներով՝ 2.500.000 մարդ<sup>2</sup>։ Պրոֆ. Լեոնե իր «Հայոց հարցի վավերագրերում» (էջ 87) Կ. Պոլսի հայոց պատրիարքարանի տվյալներով, 1882 թ. հայերի թիվը Արևմտյան Հայաստանում և Քուրքիայի այլ մասերում 2.660.000 մարդ է հաշվում, որը բաժանված էր հետևյալ կերպով. Վանի վիլայեթում՝ 400.000, էրզրումի վիլայեթում՝ 280.000, Բիթլիսի վիլայեթում՝ 250.000, Սիվասի վիլայեթում՝ 280.000, Դիարբեքիրի վիլայեթում՝ 150.000, հարբերտի վիլայեթում՝ 270.000։ Այսպիսով ստացվում է Արևմտյան Հայաստանում՝ 1.630.000, Կիլիկիայում ավելի քան 330.000, Ասիական Քուրքիայի այլ մասերում՝ 455.000, Եվրոպական Քուրքիայում՝ 195.000 մարդ<sup>3</sup>։

Քուրքական կառավարությունը, հատկապես Արևմտյան Հայաստանում հայերի թիվն արհեստականորեն պակասեցնելու նպատակով, քանիցս փոփոխության էր ենթարկել Արևմտյան Հայաստանի մեջ մտնող վիլայեթների վարչական բաժանումը։ Վիլայեթների և սանջակների վերաբաժանումը կատարվում էր այն հաշվով, որ հայկական մեծամասնությունը բաժանվի տարրեր ազգությունների մեջ (Քուրք, քուրդ և այլն)։ Սակայն շնայած այդ և նման վարչական միջոցառումներին, հայերը Արևմտյան Հայաստանում շարունակում էին մեծամասնություն կազմել։ Այսպես, 1912 թ., Կ. Պոլսի պատրիարքարանի տվյալների համաձայն, հայաբնակ վեց վիլայեթներում հայերը կազմում էին ազգաբնակչության 38,9 %, Քուրքերը՝ 25,4 %, քուրդերը՝ 16,3 %, մնացած ժողովուրդները՝ 19,4 %։

Այնուհետև Քուրք պատմաբանները կրկնում են ժամանակակից Քուրք պետական ղեկավար շրջանների այն միաբերան պնդումը, որ իբր թե հայերը Քուրքիայում մշտապես ապրել են լավագույն պայմաններում։ Այդ հարցի պատմական ուսումնասիրության և պրոպագանդային է նվիրված վերոհիշյալ Յ. Չարքի «Հայերը Քուրքական պետական ծառայության մեջ» աշխատությունը։ Այն

<sup>1</sup> Էլիզե-Ռեկլյու, Լադիստան, Հայաստան և Քուրդիստան, Վազարշապատ, 1853, էջ 70։

<sup>2</sup> В. Н. Филипов, Военное обозрение Азиатской Турции. 1831, см ЦГВИА, ф. 450, л. 533, л. 47.

<sup>3</sup> Population armenienne de la Turquie avant la guerre. Statistiques établies par le Patriarcat armenien de Constantinople. Paris, 1920, p. 9.

Յես նաև Մ. Գ. Ներսիսյան, «Հայ ժողովրդի պատմական պայքարը Քուրքական բռնապետության դեմ՝ 1850—1890 թթ.» Երևան, 1955 թ.

աշխատութիւնը լույս է տեսել Ստամբուլի՝ թուրքերի կողմից  
սրբազան 500 ամյակի կապակցութեամբ:

3. Չարքը իր աշխատութեան մեջ Ստամբուլում և այլ մեծ քա-  
ղաքներում ապրող և թուրքական պետական ծառայութեան մեջ  
բարձր աստիճանի հասած մի քանի տասնյակ ամիրաների, սարաֆ-  
ների և վաճառականների օրինակով, որոնք պատկանում էին վեր-  
նախավին և անտարակույս շատ լավ էին ապրում, փորձում է իր  
ընթերցողներին համոզել, որ թուրքիայում բոլոր հայերը ապրում  
էին լավագոյն պայմաններում, վայելում էին լայն իրավունքներ և  
ունեին մեծ առանձնաշնորհումներ: Սրանով Չարքը, էսադ Ուրասը և  
պատմութեան մյուս ֆալսիֆիկատորները փորձում են «ապացուցել»,  
որ հայերը բոլորովին կարիք չունեին պայքարելու իրենց գրութիւնը  
բարձրելու և հայկական վիճակներում բարենորոգումների պա-  
հանջներ առաջ քաշելու համար:

Մեր կողմից նշված թուրք հեղինակները ավելի հեռու տանող  
նպատակներ են հետապնդում, Փորձելով արդարացնել թուրքական  
տիրող շրջանների կողմից հայերի նկատմամբ կատարված գազա-  
նութիւնները, նրանք առաջ են քաշում մի այսպիսի անհիմն միտք,  
որ փրթե հայերի բացարձակ մեծամասնութիւնը, թե անցյալում և  
թե ներկայում, միշտ գոհ է եղել թուրքական կառավարութիւնից և  
նրա ազգային քաղաքականութիւնից, որ միայն հայերի շատ ան-  
նշան փոքրամասնութիւնն է արտահայտել իր դժգոհութիւնը երկ-  
րում գոյութիւն ունեցող գրութիւնից: Ըստ էսադ Ուրասի՝ «Այդ  
չնչին փոքրամասնութիւնը այն հայերն են, որոնք գործելով ի  
վնաս թուրքիայի անկախութեան, ձգտել են օտար միջամտութիւն-  
ներ առաջ բերել և հրապարակ են հանել ինչ-որ «հայկական  
հարց»: Այդ կարգի հայերը (ազգային գործիչներ, քաղաքական  
պարտիաների ղեկավարներ), ձօգտվելով հայ ժողովրդի վրա իրենց  
ունեցած ազդեցութիւնից, նրա բոլոր դժբախտութիւնների պատ-  
ճառ են հանդիսացել»:

Ինչպես տեսնում ենք, էսադ Ուրասը թուրքական բռնակալու-  
թիւնից ազատվելու համար հայ ժողովրդի մղած պայքարը վերա-  
գրում է Կ. Պոլսի հայ հոգևորականութեան ղեկավար շրջաններին,  
հնչակյան և դաշնակ կոմիտեներին: Գրանով նա խեղաթուրում և  
նենգափոխում է Արևմտյան Հայաստանում հայ ժողովրդական մաս-  
սաների այն անհաշտ պայքարը, որը նրանք մղում էին թուրքական  
բռնակալութեան դեմ իրենց ազատագրութեան համար:

<sup>1</sup> Esat Uras, sah. IV.

Գրանով էսադ Ուրասը, Չարքը և ուրիշներ ուզում են ցույց տալ, որ Թուրքիայում չի եղել և չէր կարող լինել աղգային-աղատադրական շարժում, որ հայկական հարց գոյություն չի ունեցել և այդ հարցը հորինվել է հայ քաղաքական կազմակերպությունների և որոշ գործիչների կողմից, որ հայկական հարցի բարձրացման համար համապատասխան պայմաններ չեն եղել, քանի որ հայերը Թուրքիայում ապրում էին լավագույն պայմաններում և վայելում լայն իրավունքներ:

Հայտնի է, որ այդ «տեսակետը» փորձում են պաշտպանել ոչ միայն էսադ Ուրասը, Չարքը, այլ նաև Հիքմեթ-Քալուրը<sup>1</sup>, Շեմսեդդին-Գյոնալթալը, Քեոփրյուու-Ֆուադը, Սադրի Մակսուտի-Արսալը<sup>2</sup> և ուրիշներ:

Թուրք պատմաբանները երկի մոռանում են, որ ամբողջ աշխարհին քաջ հայտնի են թուրքական սուլթանների ֆեոդալական-րոնապետական, ասիմիլյատորական ուժի մը, սիստեմատիկորեն կազմակերպված հայերի մասսայական ջարդերը, որոնց հետևանքով Արևմտյան Հայաստանի ազգաբնակչությունը ենթարկվեց ֆիզիկական ոչնչացման:

Հայերի նկատմամբ թուրքական կառավարության գաղափարությունները արդարացնելու համար էսադ Ուրասը իր գրքի հարյուրավոր էջերում խոսում է դաշնակցական կոմիտեիների և որոշ ազգայնական կազմակերպությունների գործունեության մասին, որոնք իրենց ավանտյուրիստական, իմպերիալիստական տերությունների միջամտության վրա հենվող քաղաքականության մեջ առիթ տվին թուրքական ղեկավար շրջաններին էլ ավելի ուժեղացնելու հայերի նկատմամբ կատարվող բարբարոսությունները: Պատահական չէ, որ էսադ Ուրասը, նենդափոխելով հանրահայտ պատմական դեպքերը, սուլթանական կառավարության կողմից կազմակերպված հավական ջարդերը շարամտորեն կապում է վերոհիշյալ կազմակերպությունների գործունեության հետ: Բանը հասել է այնտեղ, որ էսադ Ուրասը նույնիսկ հայ ժողովրդի աղգային-ազատագրական պայքարի այնպիսի հերոսական և փառավոր էջերը, ինչպիսիք են Զեյթունի 1862 թ. ապստամբությունը, Մուշի 1863 թ. ապստամբությունը, Չարսանջաբի 1875 թ. ապստամբությունը, Զեյթունի 1875 թ. և 1884 թ. ապստամբությունները կապում է դաշնակ և հնչակյան

<sup>1</sup> Տես նրա աշխատությունը՝ «Türk inkilab tarihi».

<sup>2</sup> Տես նրա ղեկուցումը՝ «İkinci Türk Tarih kongresi» s. s. 1062, 1074, 1092.

կոմիտեաների գործունեութեան հետ, մինչդեռ փաստ է, որ նշված կոմիտեաները այդ թվականներին դեռևս գոյութիւն չունեին:

Հայտնի է, որ արևմտահայերի ազգային-ազատագրական շարժման արտահայտութիւններից մեկն էլ եղել է հայերի ակտիվ մասնակցութիւնը և օժանդակութիւնը ռուս-թուրքական պատերազմներում (1853—1856 թթ. և 1877—1878 թթ.), որովհետև հայ ժողովրդական մասսաները ռուսական բանակի վրա նայում էին իբրև իրենց ազատարարի:

Այդ բոլոր պատմական իրողութիւնները վկայում են, որ դեռևս հայկական կոմիտեաների (պարտիաների) կազմվելուց շատ առաջ. XIX դ. 50—60-ական թվականներին, Արևմտյան Հայաստանում հայ ժողովրդի ազատագրական շարժումը ընդհանուր բնույթ ստացավ և վերածվեց ազգային-ազատագրական շարժման սուլթանական բռնապետութեան դեմ:

Արևմտյան Հայաստանի ազգային-ազատագրական շարժումը շարունակվեց և հետագա տարիներին:

Սակայն հայտնի է, որ սուլթանական կառավարութեան հայերի նկատմամբ հետապնդած քաղաքականութիւնը հայ ժողովրդի ազգային-ազատագրական շարժման հետևանքն ու արդյունքը չէ: Այդ քաղաքականութիւնը շատ որոշակի և ցիւրիկորեն բնորոշել էր դեռևս անցյալ դարի վերջին քառորդին մեծ հողատեր, հայտնի պետական գործիչ և անգլոֆիլ Քամիլ փաշան: Հիշելով Եվրոպական Թուրքիայում ոչ-մուսուլման ժողովրդական ազատագրական շարժումների և եվրոպական պետութիւնների միջամտութեան մասին, Մեծ վեզիր Քամիլ փաշան ասում էր. «...Եթե Եվրոպիո մասին մեր ծոցը օձ անուցիւնք, պետք չէ, որ նույն հիմարութիւնն ընենք մեր Ասիական Տաճկաստանի մեջ. խելոքութիւնը ջնջել վերցնել է այն ամեն տարերքը, որ օր մը կրնան մեզ նույն վտանգը ծնանել և օտարին ձեռնմխութեան առիթ և գործիք լինել:

Հիմա, այսօր գոնե, Անգլիո շահերն կպահանջեն, որ Փոքր Ասիո (մենք և Անգլիան Հայաստան բառը ոչ միայն շինք ճանշեր, այլ այդ անունը հնչող կզակները պետք է ջախջախենք) մեր ունեցած երկիրները ազատ մնան օտարին միջամտութենէն և միջամտութեան ամեն առիթներէն. ուստի այդ սուրբ նպատակին համար պետք է և պետական իրավունքը կպահանջե որ որևիցե կասկածելի տարրը անհետ ընենք, որպեսզի ապագան ապահովինք. ուրեմն այդ հայ ազգը վերացնելու, անհետ և անճետ ընելու ենք: Եվ այդ ի գլուխ հանելու համար բան չի պակասիր մեզ, ամեն գործիք պատրաստ ունենք—կուսակալ, դասավոր, հարկահան, ոստիկան, վերջապիս

ամենայն ինչ. կրոնական պատերազմ մը կհրատարակենք և դուրին պատերազմ այնպիսի ազգի մը դեմ՝ որ ոչ զենք ունի, ոչ զինվորութիւն և ոչ պաշտպան... Եվ եթէ այդ հայ ազգը բնաջինջ լինի և քրիստոնյա Եվրոպան կրոնակից մը փնտոս և չի գտնե Տաճկական Ասիո մեջ, կթողու զմեզ հանգիստ և այն ատեն կզբաղվենք ներքին գործերով և բարեկարգութեամբ...»<sup>1</sup>:

Կասկածից դուրս է, որ արդուհամիդյան պարբերական ջարդերի, Ադանայի եղեռնի և վերջապես 1915—1916 թթ. հայ ժողովրդի վերջնական ֆիզիկական ոչնչացման հրեշալին ծրագիրը մշակվել և պատրաստվել էր դեռևս անցյալ դարի վերջին քառորդում: Հայ ժողովրդի ոչնչացման Քամիլ փաշայի մշակած այդ հրեշալին ծրագիրը, անտարակույս, նրա անհատական մտահղացումը չէ, դա սուլթանական Թուրքիայի ղեկավար շրջանների ծրագիրն է եղել, որն իրականացվել է սուլթան Աբդուլ-Համիդի և նրա շովինիստական քաղաքականութիւնը շարունակող Իթթիհատական կառավարութեան կողմից:

Իսկ «անկողմնակալ» պատմաբան էսադ Ուրասը, փորձելով քողարկել Թուրքական ղեկավար շրջանների վաղուց հետապնդած նպատակը՝ Արևմտյան Հայաստանում և առհասարակ Թուրքիայում հայերին ոչնչացնելու հրեշալին ծրագիրը, հատկապես 1894—1896 թթ., 1909 թ. ջարդերը և վերջապես 1915—1916 թթ. ամբողջ աշխարհին հայտնի եղեռնը, պնդում է, որ այդպիսի ջարդեր չեն եղել, որ «Թուրքերի կողմից վեց հարյուր հազար, ութ հարյուր հազար և նույնիսկ մեկ միլիոն հայերի սպանվելու մասին բազմաթիվ հեղինակների գրածները իրականութեան հետ ոչ մի կապ չունեն, որ այդ բոլորը առասպելներ են, ընդհակառակն հայերի կողմից սպանված մուսուլմանների թիվը ավելի է, քան վերեւ հիշված թվերը»<sup>2</sup>:

Թուրք ֆալսիֆիկատորները ձգտում են հայկական ջարդերի պատասխանատվութիւնը բարդել նաև ցարական Ռուսաստանի վրա: Այդ միտքը պրոպագանդվում է թե՛ գրականութեան մեջ և թե՛ պարբերական մամուլում: Այսպես, օրինակ՝ վերջերս «Vatan» թերթում զետեղված է Թուրք հայտնի ժուռնալիստ Ահմեդ էմին Յալմանի զրույցը դաշնակ պարագլուխներից մեկի՝ Տիգրան Թոսպատի հետ: Թուրքական շովինիստ Յալմանը և դաշնակ-վարձկալ Տիգրան Թոսպատը Բեյրութում տեղի ունեցած մտերմական զրույցի ժամանակ շոշափում են նաև հայ-թուրքական հարաբերութիւնների հարցը,

<sup>1</sup> «Փրձ», ազգային և գրականական միամսյա հանդես, Տիբլիս, 1879 թ. № 7—8, էջ 204—205.

<sup>2</sup> Esat Uras, s. 617.

ձևացնելով իրենց հարյուր հազարավոր հայ նահատակների «ցավակիցներ»։ Նրանք եղեռնի ամբողջ պատասխանատվությունը գցում են ցարական Ռուսաստանի վրա, դրանով իսկ արադարացնելով այդ մեծ տրագեդիայի անմիջական մեղավորներին և իրենց քաղաքականությունը եղեռնին նպաստող՝ հայ ժողովրդի ոխերիմ թշնամի դաշնակներին։ Յալմանը զրույցի ընթացքում շեշտում է, որ ցարական Ռուսաստանը չի նվաճողական նպատակների համար հայերին իբրև միջոց էր օգտագործում, կազմակերպում էր կոմիտեներ և ձգտում էր նրանց թունավորել բազմատեսակ գրգռումներով, երկու կողմերին իրար կոտորել էր տալիս, հետո այդ բոլորը գործադրում էր իբրև պրոպագանդայի նյութ<sup>1</sup>։

Թուրք ֆալսիֆիկատորների վերոհիշյալ անհիմն և շինծու պնդումները քողազերթ անելու և վճռականապես հերքելու համար մենք մեջ ենք բերում թուրքական աղբյուրներից դոկումենտներ, որոնք անհերքելի կերպով հաստատում են մեր ասածները։

Հենց թուրքական ղեկավար շրջանները և համապատասխան փաստաթղթերը հերքում են նաև էսադ Ուրասի պնդումը։

«Իթթիհատ վե Թերաքքի» պարտիայի ղեկավարներից Սելվան-Ջադե Ռիֆաթը, որը մասնակցել է այդ պարտիայի ղեկավար օրդանի մի շարք նիստերին և խորհրդակցություններին, իր հուշերում գրում է նույն պարտիայի 1915 թ. սկզբներին կայացած մի դազուների խորհրդակցության մասին, որտեղ որոշվեց ոչնչացնել Թուրքիայում ապրող ամբողջ հայությունը։

«Այդ որոշման գործադրումը, — գրում է Ռիֆաթը, — հանձնարարվեց ոճրագործներից և բանդիտներից կազմված հատուկ խմբի, իսկ ղեկավարությունը՝ «Գործող եռյակին», որի մեջ մըանում էին դոկտոր Նազիմը, դոկտոր Բեհաեդդին-Շաքիրը և Լուսավորության մինիստր Շյուքրին»<sup>2</sup>։

Այնուհետև Սելվան-Ջադե Ռիֆաթը հիշում է այդ խորհրդակցության ժամանակ տեղի ունեցած ելույթները։ Հիմնական զեկուցողը՝ դոկտոր Նազիմը ասաց. «Եթե մենք բավականանանք մասնակի ջարդերով, ինչպիսիք տեղի ունեցան 1909 թվականին Ադանայում և այլ շրջաններում, դա մեզ փոխանակ օգուտի, վնաս կպատճառի. Եթե մաքրումը ընդհանուր և վերջնական չլինի, օգուտի փոխարեն վնասը անխուսափելի է։ Անհրաժեշտ է հայ ժողովրդին ոչնչացնել

<sup>1</sup> «Vatan», 24 aralık, 1956.

<sup>2</sup> Հայկ. ՍՍՌ Գիտ. ակադեմիայի Գատմություն և նաստիտուտի արխիվը, Գործ Турецкая политика истребление армян—(1880—1921 гг.) Документы и материалы, Թերթ 272, հետազայում՝ Документы и материалы:



հիմնովին, այնպես, որ մեր հողերում ոչ մի հայ շմա և հայ անունն էլ մոռացվի: Ներկայումս պատերազմ է մղվում, և նման հարմար առիթ այլևս չի լինի: Օտար երկրների միջամտությունն ու թերթերի ռողորր աննկատ կմնա, նույնիսկ եթե նկատվի էլ, նրանք կդրվեն կատարված փաստի առաջ և դրանով հարցը վճռված կլինի... ջարդը անհրաժեշտ է... Ես ցանկանում եմ, որ մեր հողերում ապրեն միայն թուրքերը՝ իբրև անկախ իշխաններ: Բոլոր ոչ-թուրք տարրերին պետք է ոչնչացնել... Այսպես է մեր ռևոլյուցիայի նպատակն ու ծրագիրը»<sup>1</sup>:

Խոջա-Հասան-Ֆեհմին ասաց. «Աստծո կամքով թող ոչնչացվեն կանայք, երևիսները և թույլերը: Դրա համար ես այսպիսի մի հարմար միջոց եմ առաջարկում: Ներկայումս մենք պատերազմում ենք. պատերազմելու կարող բոլոր հայերին պետք է ուղարկենք կրակի առաջավոր գիծը՝ ռուսների դեմ, իսկ փտեկից, հատկապես այդ գործի համար ուղարկված ուժերը կրակ բաց կանեն և կոչնչացնեն բոլորին: Մենք պետք է հրամայենք մեր կրոնակիցներին, որ ոչնչացնեն նրանց. նրանք կկողոպտեն հայերի ունեցվածքը և կվերցնեն աղջիկներին: Այս միջոցը ես համարում եմ նպատակահարմար»<sup>2</sup>:

Իր եզրափակման խոսքում նիստի նախագահ Թալաթ փաշան նշում է. «Հայերի ոչնչացումը մինչև վերջին մարդը մեր ազգային քաղաքականության համար աջն աստիճան կարևոր է, ինչ աստիճան, որ կարևոր է թուրքերի տնտեսական գերիշխանության ստեղծումը»<sup>3</sup>:

Իհիֆաթը ասում է, որ Թալաթ փաշան քվեարկեց և որոշումը րնդունվեց միաձայն:

Այս որոշմանը հաջորդեց Երիտասարդ թուրքերի կառավարության 1915 թ. ապրիլի 15-ի դիրեկտիվը հայերի բնաջնջման մասին՝ ներքին գործոց մինիստր Թալաթի, Զինվորական մինիստր էնվերի, «Իթթիհատ վե Թերաքքը» կուսակցության քարտուղար դոկտոր Նալիմի ստորագրությամբ:

Դիրեկտիվում ասված է, որ կառավարությունն ու «Իթթիհատ վե Թերաքքի» պարտիայի Կենտրոնական Կոմիտեն «որևէ տեղ և որևէ կերպ հայկական հարցի առաջ քաշումը կանխելու համար, օգտվելով պատերազմի ընձեռած անկախության հնարավորությունից, որոշել են ընդմիշտ վերջ տալ հիշյալ հարցին՝ բնաջնջելով այդ օտար տարրը՝ հախրին, արտաքսելով նրանց Արաբիայի անա-

<sup>1</sup> Документы и материалы, л. 274—275:

<sup>2</sup> Նույն տեղում թ. 277:

<sup>3</sup> Նույն տեղում:

պատնեքը՝ մեզ տրված գաղտնի ցուցումին համաձայն»։ Այնուհետև դիրեկտիվում ասված է. «Կառավարությունը և Իթթիհատի Կենտրոնական Կոմիտեն դիմում են ձեռք և ձեռք հայրենասիրությանը՝ և հրամայում՝ ձեռք տրամադրության տակ եղած բոլոր ուժերով օգնել «Իթթիհատ վե Թերաքքիի» տեղական օրգաններին, որոնք ապրիլի 24-ի արևածագից սկսած, գաղտնի կարգադրության համաձայն, ձեռնարկելու են այդ հրամանի իրագործմանը։ Ամեն մի պաշտոնական կամ մասնավոր անձ, որ կընդդիմանա այդ սրբազան և հայրենասիրական պարտքին և չի կատարի իր վրա դրված պարտականությունները կամ որևէ կերպ կաշխատի պաշտպանել կամ թաքցնել այս կամ այն հային, կդիտվի որպես հայրենիքի ու կրոնի թշնամի և կստանա համապատասխան պատիժ»<sup>1</sup>։ Կասկածից դուրս էր, որ խորհրդակցությունը և նրան հաջորդող դիրեկտիվը նախապես պլանավորված գործունեության արդյունք էին։

Սուլթանական կառավարությունը և Երիտասարդ թուրքերի Կոմիտեն, շարունակելով արդուհամիդյան քաղաքականությունը, առաջին համաշխարհային պատերազմից դեռ շատ առաջ որոշել էին Ֆիզիկապես ոչնչացնել հայ ժողովրդին՝ ջնջել երկրի երեսից Հայաստան անունը։ Այս բանը հաստատում են և՛ վերը բերված փաստաթղթերը, և՛ Թալաթ փաշայի գաղտնի հրամանը, որտեղ ասվում է. «Թեև հայկական տարրի բնաջնջումը նախօրոք որոշված էր, հանգամանքները թույլ չէին տալիս փրականացնել այդ սրբազան գործը։ Այժմ բոլոր խոչընդոտները վերացված են... ստիպողաբար խորհուրդ է տրվում շենթարկվել կարեկցության զգացմունքին, բոլորին ոչնչացնելով, աշխատեք վերացնել Թուրքիայում «Հայաստան» անունն անգամ։ Հետևեցեք որպեսզի նրանք, ում վերապահվելու է այս խնդրի իրականացումը, լինեն հայրենասեր և վրստահելի անձինք»<sup>2</sup>։

Էսադ Ուրասը իր «ուսումնասիրությունում» միտումնաբար աշխատում է շնկատել նշված փաստաթղթերը և վարվում է ճիշտ այնպես, ինչպես սուլթանական կառավարությունը հայկական ջարդերի օրերին։ Նա արդարացնում է սուլթանական կառավարության և Երիտասարդ թուրքերի կլիկի դահիճներին։ Այդ պատճառով էլ պատահական չէ, որ իր գրքում Էսադ Ուրասը վկայակոչում է բոլոր այն փաստաթղթերը, որոնք հորինեցին սուլթանական կառավարությունը և Երիտասարդ թուրքերի պարտիան 1915—1916 թթ., որպեսզի համաշխարհային հասարակայնությունից թաքցնեն իրենց

<sup>1</sup> Документы и материалы, № 278—280.

<sup>2</sup> Նույն տեղում, № 306։

չարագործությունները, Հեղինակը մեջ է բերում սուլթանական կառավարության հայտարարությունը հայկական շարժերի առթիվ, որի մեջ «հերքելով» այդ մասին եղած լուրերը, սուլթանական կառավարությունը հայտնում էր, որ Երնդհանուր անդորրություն հաստատելու համար, Օսմանյան կառավարությունը իր անսահմանափակ իրավունքների համաձայն ձեռնարկած միջոցառումների շնորհիվ սանձահարեց հայերի ապստամբական շարժումը, երբեք գործը կոտորածի չհասցնելով... Եթե որոշ հայեր արտաքսվել են պատերազմական գործողությունների գծից այն կողմ, ապա դա բխում է ազգային անվտանգությունը ապահովելու սուլթանական կառավարության օրինական անհանգստությունից»<sup>1</sup>:

Էսադ Ուրասը չափազանց դժգոհ է Թուրքիայի պրեմիեր-մինիստր Դամադ-Ֆերիդից, որը 1918 թ. հոկտեմբերի 19-ի իր ճանաչում մեղադրում էր նախկին կառավարությանը հայկական կոտորածներ կազմակերպելու համար, և այն գնահատում, որպես գաղանուսություն: Նա մերկացնում է Երիտասարդ Թուրքերի կառավարությանը, որը իր կատարած կոտորածն ու բռնությունը թաքցնելու համար հորինեց և հրատարակեց հատուկ գիրք<sup>2</sup>:

Այդ գրքում, նշում է Դամադ-Ֆերիդը, պրոպագանդում է այն միտքը, թե իբր մեկ միլիոն հայերի իրենց հայրենի օջախներից դեպի Արաբական անապատներն արտաքսումը թելադրված էր ստրատեգիական նկատառումներով: Դամադ-Ֆերիդը գտնում է, որ դա ոչ մի քննադատության չի դիմանում և որ կատարված գազանությունները ոչնչով արդարացնել հնարավոր չէ: «Ոչ մարդկությունը, ոչ քաղաքակրթությունը և ոչ էլ իսլամը չեն կարող ընդունել այդ»<sup>3</sup>, — ասում է նա:

Բայց ժամանակակից Թուրք պատմաբանը վրդովված է սուլթանական պրեմիեր-մինիստրի այդ խոստովանությունից, որը, «հայերի արտաքսման (tehcir) պատասխանատվությունը դնում է ժամանակի կառավարության վրա»<sup>4</sup>:

<sup>1</sup> Էսադ Ուրաս, նշվ. աշխ. էջ 620-621:

<sup>2</sup> ارمنى قوميتنه لر ينك امال حركات اختلاليه

اعلان مشر و طيتدن اول و مشر و طيتدن صكره اسنا نبول 1917  
 Հայկական կոմիտեների ապստամբական շարժումները Մահմանազրուսթյան հայտարարությունից առաջ և հետո, Մտամբուլ, 1910 թ.: Այս գիրքը լույս է տեսել 1916 թ. Թուրքերեն, Ֆրանսերեն, անգլերեն և գերմաներեն լեզուներով: Գրքում տպագրված են բազմաթիվ շինձու և անհիմն նկարներ Եղսկումնաները և Թվական տվյալներ Թուրքիայի տարբեր մասերում հայերի ապստամբական շարժումների մասին»:

<sup>3</sup> Esat Uras, նշվ. աշխ. էջ 068:

<sup>4</sup> Նույն տեղում, էջ 703-704:

Կեղծիքի մեջ էսադ Ուրասը առաջ է անցնում անգամ ջարդերի կազմակերպիչ Թալաթից, որը գոնե մասնակիորեն, բայց ակամա խոստովանում է. «Ես ընդունում եմ. մենք ստիպված եղանք կըտրուկ գործել: Ինչ արած, այժմ պատերազմական դրություն է»:

էսադ Ուրասը և ուրիշ թուրք պատմաբաններ հետևողականորեն շարունակում են կեղծել նաև հայկական հարցի հետ կապված հետպատերազմյան իրադարձությունները, որոնց վրա մենք հարկ չենք համարում կանգ առնել փոքրածավալ հոդվածում:

Վերևում շարադրվածից արդեն կարելի է պարզ պատկերացնել, թե ինչ մեթոդներով ու միջոցներով ռեակցիոն թուրք պատմաբանները խեղաթյուրում են պատմական իրականությունը:

Թաքցնել սուլթանների, Երիտասարդ թուրքերի պարտիայի և նրանց կառավարությունների հակաժողովրդական և մոլի շովինիստական քաղաքականությունը, որը հետևանք էր երկրում տիրող բռնապետական ռեժիմի և փմպերիալիստական պետությունների քաղաքականության: Ինչպես հայտնի է, իրերի այս վիճակի դեմ, դուրս եկավ թուրք ժողովուրդը, տապալեց բռնապետությունը և հիմնեց Թուրքական Ռեսպուբլիկան:

Սակայն ցավալի է ու տարօրինակ, որ ժամանակակից թուրք պատմագրությունը արդարացնում է սուլթանական Թուրքիայի տիրապետող շրջանների քաղաքականությունը և խեղաթյուրում փաստերը:

Թուրք պատմագրության պանթուրքիստական և բուրժուա-նացիոնալիստական ռեզոլուցիոնը, ոչ միայն ղրկում է այդ գիտությունը գիտական հիմքից, այլև մեծապես վնասում է թուրք աշխատավորության դաստիարակության գործին և խանգարում երկրի դեմոկրատական ուժերի պայքարին՝ ընդդեմ փմպերիալիզմի և տիրող ռեակցիոն շրջանների:

Սույն հոդվածում մենք կանգ առանք էսադ Ուրասի և թուրք պատմագրության կողմից պատմության ֆալսիֆիկացիայի միայն մի քանի հարցերի վրա: Պատմագրության մեջ նման հակագիտական և տենդենցիոզ մոտեցումը ոչ մի ընդհանուր բան չոճի պատմության օբյեկտիվ, գիտական մեկնաբանության հետ: Հանրահայտ պատմական փաստերի ժխտելը և անէացնելը՝ ապարդյուն փորձեր են միայն:

<sup>1</sup> Документы и материалы, р. 337.

Е. К. САРКИСОВ  
А. Х. САФРАСЯН

## О НЕКОТОРЫХ ФАКТАХ АНТИНАУЧНОГО ОСВЕЩЕНИЯ ИСТОРИИ

### Резюме

В статье, на основе анализа наиболее видных турецких историков, рассматривается господствующая в современной турецкой историографии концепция—тюркизм (Türkçülük).

Изданные «Обществом турецкой истории (Türk tarih kurumu) четырехтомная «История» («Tarih») и отдельные монографии турецких историков показывают, что эта концепция фальсифицирует историю как турецкого, так и других народов мира. Статья раскрывает сущность «тюркизма», идеализирующего историю турецкого народа; показывает основную цель этой шовинистической, антинаучной концепции, которая проповедует превосходство турок, их особую роль в истории и оправдывает национальный гнет и произвол, существовавшие в султанской Турции.

В статье разоблачается преднамеренная фальсификация истории грузинского и армянского народов реакционными пантюркистскими историками, которые тщетно пытаются доказать будто армяне не имели своей родины и государственности, что они пришлый народ, нашедший приют в турецком государстве.

Авторы статьи выступают против фальсификации истории национально-освободительного движения армянского народа в реакционной турецкой историографии, искажающей роль армян в экономической, политической и культур-

ной жизни Турции и извращающей события, связанные с массовой резней и насильственным выселением армян из своей родины.

Авторы статьи показывают, что пантюркистское и буржуазно-националистическое направление турецкой историографии лишает ее научных основ и препятствует борьбе демократических сил современной Турции против империализма и внутренней реакции.

ԲՈՎԱՆԻԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

Սեկտորի կողմից . . . . .	5
Հ. Գ. Լենինյան — Վ. Ի. Լենինը և Արևելքի ժողովուրդները . . . . .	9
Հ. Մ. Եզանյան — Հողային բնտան ժամանակակից իրանական գյուղում . . . . .	39
Ռ. Գ. Սաճակյան — Սովետա-թուրքական 1925 թ. պայմանագրի հարցի շուրջը . . . . .	76
Ս. Ս. Ավանեսով — Մերձավոր և Միջին Արևելքում ագրեսիվ բլոկների ստեղծելու հարցի շուրջը (1953—1958 թթ.) . . . . .	105
Հ. Կ. Թուրյանց — Նավթային նոր կոնցեսիաները Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրներում . . . . .	140
Ռ. Պ. Կոնդակչյան — Ամերիկյան մոնոպոլիստական կապիտալի ներխուժումը Թուրքիա . . . . .	159
Ա. Լ. Լևոնյան — Սովետական Հայաստանի բրդերի կուլտուրան . . . . .	176
Ս. Ղ. Սարգիսով — Անդրկովկասյան ժողովուրդների պայքարը թուրքական օկուպանտների դեմ 1918 թվականին . . . . .	190
Ա. Ս. Ավետյան — Եվրոպական մոնոպոլիստական կապիտալի պայքարը ռազմական մատակարարման համար Թուրքիայում՝ առաջին համաշխարհային պատերազմի նախօրյակին . . . . .	243
Տ. Հ. Հակոբյան — Հայերի պայքարը կաթոլիկական միսիոներների ասիմիլյատորական ձգտումների դեմ Իրանում (17—18-րդ դարերում) . . . . .	265
Ա. Խ. Սաֆրաստյան — Օսմանյան կայսրության վարչական բաժանումը 17-րդ դարում . . . . .	285
Ք. Լ. Զուգասզյան — Առասպել Բյուրասպի Աժդահակի մասին ըստ Մովսես Խորենացու . . . . .	303
Ք. Պ. Բալայան — Շահսեհանների և կաշկայցիների միասնական էթնոգենեզի հարցի շուրջը . . . . .	331
 Հ ա ղ ո ղ զ ու մ	
Ե. Ղ. Սարգիսով, Ա. Խ. Սաֆրաստյան — Պատմության հակադիտական լուսաբանման մի քանի փաստերի մասին . . . . .	379

## ОГЛАВЛЕНИЕ

	Стр
От сектора . . . . .	5—8
О. Г. Инджикян — В. И. Ленин и народы Востока . . . . .	9—32
Г. М. Еганян — Земельная рента в современной иракской деревне . . . . .	39—75
Р. Г. Саакян — К вопросу о советско-турецком договоре 1925 г. . . . .	76—104
С. С. Аванесов — К вопросу о создании агрессивных блоков на Ближнем и Среднем Востоке (1953—1958 гг.) . . . . .	105—130
А. К. Турианц — Новые нефтяные концессии в странах Ближнего и Среднего Востока . . . . .	140—158
Р. Н. Кондакчян — Проникновение американского монополистического капитала в Турцию . . . . .	159—17
Амине Авдал — Культура курдов Советской Армении . . . . .	176—189
Е. К. Саркисов — Борьба народов Закавказья против турецких оккупантов в 1918 году . . . . .	190—242
А. С. Аветян — Борьба европейского монополистического капитала за военные поставки Турции накануне первой мировой войны . . . . .	243—265
Т. А. Акопян — Борьба армян против ассимиляторских стремлений католических миссий в Иране (XVII—XVIII вв.) . . . . .	266—284
А. X. Сафрастян — Административное деление Османской империи в XVII веке . . . . .	285—302
Б. Л. Чукасян — Легенда о Бираспи Аждахаке по Моисесу Хоронаци . . . . .	303—330
Б. Н. Балаян — К вопросу об общности этногенеза шахсевел и капкайцев . . . . .	331—378

### Сообщение

Е. К. Саркисов, А. X. Сафрастян — О некоторых фактах антинаучного освещения истории . . . . .	379—400
---	---------





Հրատ. խմբագիրներ՝ Ա. Ա. ՎԱՐԹԱՆԵՍՈՎԱ, Ռ. Խ. ՄԱՆՈՅԱՆ  
Տեխ. խմբագիր՝ Գ. Ս. ՍԱՐԳՍՅԱՆ  
Ինկարչական ձևավորումը՝ Կ. Թ. ՏԻՐԱՏՈՒՐՅԱՆԻ  
Սրբագրիչ՝ Ա. Տ. ՉՈՂԱՆՅԱՆ

3

7

ՎՆ 04573, պատվեր 363, Հրատ. 1901, ԽՂԽ 578, տիրամ 1500

Հանձնված է արտադրության 14/IV 1960 թ.:

Ստորագրված է տպագրության 10/X 1960 թ.:

Տպագրական 251/Յմամուլ+1 ներդիր, Հրատ. 21,4 մամուլ, թուղթ՝ 60×92<sup>1</sup>/<sub>16</sub>,  
Գինը կազմով՝ 12 ռ. 85 կ. 1/1 1961 թ. 1 ռ. 29 կ.:

Հայկ. ՍՍՌ Կուլտուրայի մինիստրության Հրատարակչությունների և պոլիգրաֆ-  
արդյունաբերության Գլխավոր վարչության № 1 տպարան, Երևան,  
Ալավերդյան փող. № 65:

